

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У ВОСЬМИ ТОМАХ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Б. С. БУРЯК, О. Є. ЗАСЕНКО (заступник голови),
С. Д. ЗУБКОВ, Є. П. КИРИЛЮК (голова),

П. Й. КОЛЕСНИК,

С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ (заступник голови),

Л. Є. МАХНОВЕЦЬ, Л. М. НОВИЧЕНКО,

М. Й. СИРОТЮК,

Є. С. ШАВЛІОВСЬКИЙ,

М. З. ШАМОТА

«Н А У К О В А Д У М К А»

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ТОМ ПЕРШИЙ

Давня література

(XI — перша половина XVIII ст.)

АВТОРИ ТОМА:

В. П. КОЛОСОВА, В. І. КРЕКОТЕНЬ,
Л. Є. МАХНОВЕЦЬ, О. В. МИШАНИЧ

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

Л. Є. МАХНОВЕЦЬ

К И Ї В — 1 9 6 7

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Вивчення історії української літератури почалося ще в дореволюційний час. Але тільки внаслідок Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення суверенної Української Радянської Соціалістичної Республіки, невід'ємної складової частини СРСР, створилися сприятливі умови для розвитку української культури, науки. Збирається й досліджується рукописна спадщина українських письменників. Здійснюються академічні й багатотомні науково-критичні видання українських класиків і видатних українських радянських письменників. Видаються науково-критичні нариси про окремих письменників, монографії з різних проблем історії української літератури.

Прийшов час і для створення капітальної синтетичної праці — «Історії української літератури у восьми томах». Автори праці — співробітники Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР — використали здобутки всіх попередників. З позицій марксистсько-ленінської методології вони намагались всебічно висвітлити складний багатотомний процес розвитку української літератури на всіх історичних етапах, розкрити закономірності появи в ній різних ідейно-художніх напрямів, течій, стилів, показати взаємозв'язки з літературами інших народів, передусім літературою великого російського народу. Перші п'ять томів присвячено стародавній і новій літературі, останні три томи — радянській.

«Історія української літератури» присвячується всесвітньо-історичній даті — 50-літтю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Колектив авторів, розуміючи відповідальність, покладену на нього, поставив перед собою три головні завдання: по-перше, показати органічний, нерозривний зв'язок української літератури протягом її історії з життям народу, з його визвольним рухом, з класовою боротьбою в дореволюційний час, з боротьбою за побудову соціалізму й комунізму в радянську епоху; по-друге,

висвітлити літературний процес з урахуванням конкретних суспільно-політичних і національних умов у різні періоди на різних територіях українського розселення, на землях, які протягом віків були роз'єднані штучними кордонами, перебували в складі монархічних, гнобительських держав і тільки в наш радянський час возз'єдналися в єдиній державі; по-третє, глибше проникнути в специфіку українського письменства в його взаємозв'язках з російською та зарубіжними літературами, з літературами народів СРСР.

Розв'язуючи поставлені завдання, авторський колектив намагався розкрити закономірності літературного розвитку, художньої природи письменства як одного з важливих засобів пізнання й перетворення дійсності, як одного з родів мистецтва. Автори прагнули правдиво, узгоджено з життєвими фактами показати багатючий світ ідей, людських образів, характерів, картини боротьби, праці, побуту народу, красу природи, своєрідність мистецтва слова української літератури.

В «Історії української літератури» літературний процес характеризується на тлі загальноісторичного процесу, у зв'язках з розвитком національної культури, інших видів мистецтва. Сама художня література показана в постійному розвитку, в боротьбі в ній різних напрямів, ідейно-естетичних течій. Разом із тим докладно висвітлюється місце й роль кожного відомого письменника в літературному процесі, розкривається його своєрідність, майстерність.

Періодизація, застосована в «Історії української літератури», на думку авторів, більше відповідає історичному розвитку, ніж у попередніх працях. Дана періодизація впливає з розвитку художньої літератури, творчих напрямів і методів (романтизму, реалізму, соціалістичного реалізму), розвитку родів мистецтва слова (поезії, прози, драматургії, критики).

Кожен том відповідно до цих завдань охоплює матеріал певного історичного етапу або кількох етапів розвитку літератури. У вступних розділах характеризуються історичні, суспільні, культурні умови розвитку мистецтва слова. Висвітлюється періодика й критика, різні ідейно-естетичні погляди, критерії, з яких оцінювались літературні явища. Художня література розглядається за родовим принципом: поезія, проза, драматургія. Дано оглядові розділи розвитку родів на певному етапі, визначаються провідні тенденції в кожному з них. В окремих розділах перших п'яти томів висвітлюється життя і творчість найвидатніших письменників, розкривається оригінальність, своєрідність, майстерність митця слова. Такі літературні портрети не є маленькими монографіями — у них показано роль і місце

митця в загальному літературному процесі. В останніх трьох томах участь окремих письменників у літературному процесі, ідейно-естетична, мистецька сутність їх творчості докладно аналізується в загальних оглядових розділах.

В «Історії української літератури» приділено значну увагу допоміжним літературознавчим дисциплінам — текстології, літературознавчій історіографії та бібліографії. Однак вихід у світ п'ятитомного біо-бібліографічного словника «Українські письменники» звільнив авторів праці від подання докладних біо-бібліографічних відомостей про всіх письменників.

У першому томі висвітлюється процес розвитку стародавньої української літератури, починаючи від її зародження в епоху Київської Русі і кінчаючи аналізом пам'яток письменства першої половини XVIII ст., коли стародавня література вже вичерпувала свої можливості. Крім загальновідомих пам'яток, у томі вперше розглядається значна частина матеріалів, які раніше до історико-літературних праць не входили або про які згадувалось мимохідь, принагідно. В кожному конкретному випадку автори намагалися розкрити ідейно-естетичну суть пам'ятки, її художні, мистецькі особливості.

«Ми не повинні забувати,— писав Іван Франко у вступі до першого тома збірки апокрифів,— що й перед Котляревським у нас було письменство і були писателі, було духовне життя, були люди, що сьак чи так вибігали думкою поза тісний круг буденних, матеріальних інтересів, сьак чи так шукали якихось ідеалів і доріг для їх осягнення»¹. Перший том «Історії української літератури» широко ілюструє й підтверджує думку великого письменника й ученого.

Другий том присвячено становленню нової української літератури (друга половина XVIII — початок XIX ст.), визріванню в ній новочасних ідейно-естетичних ознак — передусім зверненню до світського, народного життя, до народної мови. На грані XVIII—XIX ст. ознаки ці переростають у нову літературно-мистецьку якість. У книжці розглянуто творчість Г. Сковороди, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, поетів-романтиків (Л. Боровиковського, В. Забіли, М. Петренка, М. Костомарова та ін.), літературний процес на західноукраїнських землях («Русалка дністровая» і її творці М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). Висвітлення розвитку нової української літератури доведено до Шевченка, коли вона остаточно й назавжди утвердилася на шляхах реалізму як

¹ І. Франко, Апокрифи і легенди з українських рукописів, т. 1, Львів, 1896, стор. 1.

національна література українського народу й вийшла на світову арену.

«Самий факт виключної живучості цієї літератури, — писав О. Білецький, — зумовленої живучістю і стійкістю народу, що її створив, не може не здатись знаменним. Становище України, особливо у початковій віці її існування, було таким, що вона могла б бути цілком поглинена могутнішим сусідом або, в кращому разі, зведена на роль Провансу, Каталонії чи Фландрії. Але цього не сталося. Український народ не поглинула Польща. Український народ не розчинився ні в царській Росії, ні в австро-угорській монархії. Навіть такий малий острівець українства, як так звана «Закарпатська Русь», уцілів до наших днів, подолавши дуже сильний угорський натиск, і дожив до моменту возз'єднання з усім українським народом»¹.

Просторим вступом (характеристика доби, визвольного руху, розвитку освіти, науки, культури, мистецтва), а за ним широким монографічним розділом, присвяченим всебічному висвітленню життя й діяльності Т. Шевченка, аналізу його творчості, відкривається третій том. Тут підкреслено велику історичну роль Шевченка в справі утвердження в українській літературі критичного реалізму, революційно-демократичної ідейності, справжньої народності, відзначено видатні заслуги геніального поета в розвитку літературної мови, всієї української культури, в розвитку суспільної і філософської думки на Україні, соціальної і національної самосвідомості українського народу. З появою Т. Шевченка українська література стала явищем світового значення, і відтоді її міжнародний авторитет невпинно зростає.

Після розділу про Шевченка в третьому томі висвітлюється літературний процес на східних і західних українських землях у 40—60-х роках XIX ст., дається широкий огляд журналістики й критики того періоду, аналізується тодішній стан поезії (С. Руданський, Л. Глібов, поети журналу «Основа», П. Куліш, поети Буковини, Галичини й Закарпаття — Ю. Федькович, М. Устиянович, О. Духнович, О. Павлович, О. Митрак та ін.), прози (Марко Вовчок, Ю. Федькович, А. Свидницький, прозаїки журналу «Основа», Д. Мордовець, О. Стороженко, П. Куліш, Ганна Барвінок та ін.), драматургії (Я. Кухаренко, М. Костомаров, О. Стороженко, П. Куліш та ін.).

Четвертий том присвячено літературі 70—90-х років XIX ст. — надзвичайно складному й особливо багатому творчими надбаннями періодові. Після вступу, де докладно характеризуються

¹ Олександр Білецький, Зібрання праць у п'яти томах, т. 2, «Наукова думка», К., 1965, стор. 13.

суспільно-політичні умови на східних і західних українських землях у той час, культурно-громадське, мистецьке й літературне життя в основних його напрямках і тенденціях, дано широкий огляд журналістики й критики різних ідейних напрямів (П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Навроцький, О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко та ін.). Далі йдуть розділи про прозу (огляд і аналіз творчості І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, О. Кониського, Олени Пчілки, Б. Грінченка, М. Павлика, Н. Кобринської, С. Ковалева, Т. Бордуляка, Є. Ярошинської та ін.), поезії (огляд поетичної творчості цього періоду і аналіз поетичного доробку І. Франка, І. Манжури, Я. Щоголева, М. Старицького, Б. Грінченка, В. Самійленка, П. Грабовського), драматургії (огляд стану драматургії й театру в цей час і аналіз творчості М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича, І. Франка). Центральне місце в кожній частині тома відведено всебічному висвітленню життя й діяльності великого письменника, поета, прозаїка, драматурга, критика, публіциста, вченого-мислителя, революційно-демократичного діяча І. Франка. Після Т. Шевченка І. Франкові належить найвидатніше місце в історії українського народу, в історії його культури, літератури.

П'ятий том охоплює історію української літератури кінця ХІХ — початку ХХ ст., тобто пролетарський період визвольного руху в нашій країні. У вступі, крім узагальненої характеристики суспільно-політичних обставин того часу, дано огляд розвитку культури, мистецтва, ідейно-естетичних напрямів і течій у ньому, визначено провідні тенденції в літературному процесі, підкреслено велике значення ідей наукового соціалізму для творчості І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших українських письменників (В. Стефаніка, О. Кобилянської, Л. Мартовича, Марка Черемшини, С. Васильченка, А. Тесленка, О. Маковея) — представників демократичного напрямку в літературі того часу. Тут же дано аналіз ідейно-політичних і естетичних позицій ряду письменників, що кращою частиною своєї творчості стояли на загальнодемократичних позиціях (А. Кримський, Олександр Олесь, М. Чернявський, М. Вороний, Грицько Григоренко, Л. Яновська, Дніпрова Чайка, Г. Хоткевич та ін.), виявляючи водночас певну історичну обмеженість у розумінні важливих питань тогочасного суспільного й культурного життя, зокрема в сфері національних взаємин. В цьому розділі і вступі до частин, присвячених поезії, прозі, драматургії початку ХХ ст., піддається критичному оглядові й оцінці творчість письменників, що політично й ідейно деградували і, кінцем кінцем, перейшли на декадентські, націоналістичні позиції і на

цих манівцях змарнували свої часом неабиякі літературні таланти (В. Винниченко, С. Черкасенко, Б. Лепкий та ін.).

Центральне місце в п'ятому томі відведено розглядові творчості видатних поетів (Леся Українка, Олександр Олесь, М. Вороний, М. Чернявський та ін.), прозаїків (М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник, О. Маковей, Лесь Мартович, С. Васильченко, А. Тесленко, Марко Черемшина), драматургів, серед яких на першому місці стоїть автор безсмертних драматичних поем та драм «Адвокат Мартіян», «У пущі», «Кассандра», «Осіння казка», «Камінний господар», «Лісова пісня».

За півстоліття свого розвитку українська радянська література пройшла великий, складний і щедрий творчими здобутками шлях, збагачений новими ідейно-мистецькими якостями у всіх родах і жанрах мистецтва слова. Висвітленню цього історичного шляху присвячуються шостий, сьомий та восьмий томи.

Піввікова історія української післяжовтневої літератури, викладена тут найповніше щодо імен, фактів, творів, відображає літературний процес у всіх його складностях і суперечностях, показує, як нерозривний зв'язок літератури та її творців з життям і боротьбою народу за соціалізм та комунізм окрили її, озброїли новим методом бачення, відображення і відкриття дійсності — методом соціалістичного реалізму, зробили її духовною потребою мільйонів читачів як у нашій країні, так і за її межами.

Шостий том присвячено висвітленню літературного процесу з початку Великої Жовтневої соціалістичної революції до 1932 р., тобто у період народження, формування і утвердження української літератури як літератури нової ідейно-естетичної якості, як літератури соціалістичного реалізму. Тут розглянуто процеси і явища літератури років громадянської війни, відбудови народного господарства, початку культурної революції в країні, а також років першої п'ятирічки, коли літературне життя було досить жвавим, різноманітним за своїм ідейно-мистецьким спрямуванням і коли самий хід культурного будівництва викликав необхідність утворення Спілки письменників СРСР та України.

В томах радянського періоду творчість письменників не розглядається в окремих розділах; більше уваги приділено самому процесові зросту художньої культури та літератури. Однак це зовсім не значить, що автори не ставлять перед собою завдання оцінити вклад найвидатніших письменників, таких як П. Тичина і М. Рильський, А. Головка і Петро Панч, Остап Вишня і Ю. Яновський, М. Куліш і О. Довженко, І. Микитенко та І. Кочерга, М. Бажан і В. Сосюра, О. Корнійчук і П. Козланюк, Л. Первомайський та А. Малишко, О. Гончар і М. Стельмах в мистецьку скарбницю всієї радянської літератури. Так само не обійдено

і творчість інших письменників у кожному періоді, оскільки без письменника, без творця немає мови і про саму літературу.

Складний, суперечливий, багатий подіями всесвітньо-історичного значення і масштабу наступний період (1932—1945), період розгорнутого будівництва соціалістичного суспільства та років Великої Вітчизняної війни, охоплює сьомий том. Тут дано всебічну характеристику літературного життя передвоєнного десятиріччя, Вітчизняної війни, коли дві третини тодішнього складу Спілки письменників України (понад 120 літераторів) перебували на фронтах, з них 42 віддали своє життя за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. Народжена великим Жовтнем, нерозривно зв'язана з життям і боротьбою народу, натхненна ідеями ленінізму, українська радянська література з честю витримала всі випробування в роки боротьби проти фашистської навали і збагатилася новими неперехідної мистецької цінності надбаннями.

У восьмому томі «Історії української літератури» всебічно розглянуто шлях розвитку мистецтва слова на Україні у післявоєнний час, з 1946 р. до передодня 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Два десятиріччя, що минули з часу перемоги над чорними силами фашизму, засвідчили необмежені творчі можливості української радянської літератури, збагатили її новими видатними поетичними, прозовими, драматичними творами, цінними дослідженнями в галузі критики та літературознавства. Після історичного XX з'їзду КППРС ідеї партійності й народності, гуманізму й інтернаціоналізму в повній мірі розквітнули в художній творчості на благодатному ґрунті творчого марксизму-ленінізму.

Автори «Історії української літератури» прагнули історично-конкретно, в згоді з правдою народного життя, з умовами і своєрідністю визвольної боротьби трудящих показати участь художньої літератури в суспільних, культурно-мистецьких процесах, вловити, відчути своєрідність її голосу в розв'язанні багатьох суспільних, етично-моральних, естетичних проблем, які ставив перед нею той чи інший час.

Автори праці виходили з того, що художня література — один із видів мистецтва, сильна, дійова зброя в класовій боротьбі. В класовому суспільстві вона виражає інтереси пануючих або гноблених, служить реакції чи прогресу, справі волі, гуманізму і добра або сваволі, тиранії, зла.

Ленінське вчення про дві культури в кожній національній культурі є однією з провідних теоретичних засад нової «Історії української літератури». Передові українські письменники до-революційного минулого словом і ділом служили визвольним

прагненням трудящих, так само як ось уже кілька десятиліть і кілька поколінь радянських письменників вважали і вважають великою честю для себе служити інтересам народу — будівника комунізму.

В науковому осмисленні й освітленні тисячолітньої історії літератури українського народу автори неухильно керувалися ленінською теорією відображення, марксистсько-ленінським ученням про розвиток суспільства на різних історичних етапах, про необхідність конкретно-історичних оцінок подій, явищ, творів, осіб.

Визначальною ідейно-естетичною якістю української літератури є її гуманістичний пафос, непохитна віра в перемогу правди над кривдою, добра над злом, красивого над потворним; перемогу миру, дружби, злагоди у взаєминах між людьми і народами над війнами, розбратом; світлого розуму і почуття над мракобіссям і аморальністю; справи трудящих людей над світом визиску і поневолення. Ці риси еднають її з усіма братніми літературами СРСР. Українська література всечасно спиралася в своєму розвитку на традиції і здобутки народної творчості, народної мудрості, що є питомою рисою нашого письменства на всіх етапах історичного розвитку. Саме ці високолюдяні якості, властиві творчості багатьох українських письменників минулого й сучасного, піднесли українську літературу на рівень передових літератур світу, забезпечили їй гідне місце у великій сім'ї цих літератур, отже, і в прогресивній загальнолюдській культурі. Вони ж освітлюють перед нею шлях у майбутнє, кличуть до комунізму, до визволення всіх людей від соціальної нерівності, від усіх форм гноблення і експлуатації, до утвердження на землі Миру, Праці, Свободи, Рівності, Братерства і Щастя всіх народів.

ЛІТЕРАТУРА
КИЇВСЬКОЇ РУСИ
(XI—перша половина
XIII ст.)

Історичні обставини

Історія трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського — сягає в незапам'ятну давнину. Найранішим осередком східного слов'янства було Середнє Подніпров'я. У IV—VII ст. між Дніпром і Дністром жили племінним союзом землероби-анти, що в соціально-економічному розвитку перебували на стадії переходу від родово-общинного до класового суспільства. Перше державне об'єднання східних слов'ян виникло в VI ст. на Прикарпатті.

VII—VIII ст. знає уже численні територіально-політичні напівфеодальні племінні утворення східних слов'ян. На середній течії Дніпра і на просторах Правобережжя жили поляни, древліяни, дуліби, бужани (а пізніше — волиняни), дреговичі, уличі, тиверці; на Лівобережжі — сіверяни і радимичі; на півночі — полочани, кривичі, словени (новгородські, або ільменські, слов'яни), в'ятичі. В процесі історичного розвитку східнослов'янські племена зливалися, зберігаючи певні відмінності, в одну народність, що мала місцеву назву русі. Існувало кілька великих державних об'єднань східних слов'ян; двоє з них — Куявія (Київська земля) та Славія (Новгородська земля) в середині IX ст. з'єдналися під рукою Києва в одну феодальну державу — Київську Русь. Київ став столицею давньоруської держави, «матір'ю городів руських», а київський князь — великим князем, влада якого поступово поширювалася на всі східнослов'янські землі.

За володарювання Олега (882—912) та Ігоря (912—945), що робили переможні виправи на Візантію, Київська Русь уже владно виходила на міжнародну арену. Давньоруська держава войовничого Святослава (964—972) займала величезний простір — від Карпатських гір до Волги та Оки, від причорноморських

степів до Прибалтики. Князювання Володимира Святославича (980—1015) було zenітом розвитку державної і політичної могутності Київської Русі. Всі східнослов'янські землі об'єдналися в одну державу, в якій зникають останні залишки патріархально-родових відносин і остаточно перемагає феодалізм.

Економічна, державна і політична сила на Русі зосереджувалася в руках князів та їхніх «лучших мужей». Панівна верхівка загарбала найкращі землі. Князі збирали з народу данину, часто вдаючись при цьому до прямого грабування і розбою. Відбувається процес покріпачення широких мас. Розширюють свої володіння церкви та монастирі. У феодальну епоху втрачає своє значення суспільно-державний демократичний інститут раніших часів — віче, народні збори. Винятком був лише Новгород, де з середини XII ст. утворилася феодальна республіка з вічевим ладом.

Великий князь був самовладним господарем на Русі. Йому належало право і суд, підлягали місцеві князі. Вирішуючи важливі питання, князь радився зі знаттю — родичами і дружинним боярством. Він очолював військові походи. Місцеві власті були провідниками й виконавцями княжої волі. Правові й судові норми феодальної Русі, що в багатьох випадках походили із давнього звичаєвого права, офіційно закріплювалися у першому кодексі законів — «Руській правді».

В епоху найвищого розвитку Київської держави виникла настійна потреба ідеологічної опори феодальної влади і феодальних відносин, оскільки старе політеїстичне язичництво, породжене ще патріархально-общинними відносинами, для цього було вже непридатним. У 988—989 рр., за Володимира Святославича, на Русі офіційно запроваджено християнську релігію у її східному, візантійсько-грецькому різновиді. Це була дуже значна подія в житті Русі. Панівні класи отримали соціальну філософію, що утверджувала і освячувала князівську та всяку іншу владу як таку, що походить нібито від господа бога. Ця філософія узакнювала соціальну нерівність, виправдовувала гніт і визиск. Володимир і його влада на місцях здійснювали християнізацію русичів не так мирним шляхом, як мечем і вогнем, бо язичницькі трудові маси чинили стихійний опір цим ідеологічно-абсолютистським заходам. Християнство об'єктивно сприяло зміцненню та централізації Київської держави, розширенню її міжнародних зв'язків, розвитку культури, мистецтва, писемності, освіти, літератури. За часів Ярослава Мудрого на Русі проголошено митрополію, на чолі якої 1051 р. поставлено руського митрополита — письменника Іларіона. Намагання Візантії підкорити Київську державу своїй ідеологічно-релігійній владі було відбито.

Софійський собор у Києві.
1037 р. — початок XII ст.
Сучасне фото

Розкішне життя панівних класів і тяжке економічне та поза-економічне гноблення трудових мас міста й села призводить до постійних суспільних суперечностей і боротьби. Час від часу ця боротьба переростає у великі народні повстання. В 945 р. древляни убили ненаситного князя Ігоря, що разом із своєю дружиною грабував народ. 1024 р. Ярослав Мудрий придушив повстання смердів у Суздальській землі. У 1068 р., під час нападу половців на Київ, народ піднявся проти свого князя Ізяслава і вигнав його з міста разом із військом польського короля Болеслава, яке Ізяслав закликав собі на допомогу. Класові в своїй основі, повстання нерідко набирали антихристиянського забарвлення і очолювалися волхвами, які виступали проти релігійних нововведень і насильств. Особливо великим було повстання 1113 р. в Києві, де князівська влада і лихварі закріпачували «чорних людей» і смердів, накладали на них тяжкі побори, спекулювали хлібом та сіллю. Повстання розгромив Володимир Мономах, запрошений боярською верхівкою на великокняжий стіл.

Працею і творчим генієм трудових мас міст і сіл Київська Русь досягла високого рівня у розвитку матеріальної культури. Основним заняттям селян було хліборобство і скотарство, допоміжними галузями — мисливство, бортництво, рибальство. Русь знала десятки ремесел, що давали все необхідне для задоволення потреб тогочасного суспільства. Ремесла, особливо ковальство і гончарство, досягли дуже високого ступеня.

Виробництво значної кількості різноманітних ремісничих товарів і продуктів сільського господарства сприяло розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, яку Русь вела з багатьма країнами світу. Через Руську землю проходили, схрещуючись у Києві, знаменитий торговий шлях «із варягу у греки» (від Балтійського до Чорного моря) і шлях із Заходу до країн Сходу. Русь мала власну грошову систему. Міжнародні торговельні стосунки сприяли розвитку зв'язків Русі державно-політичного, ідеологічного, культурного, літературного та іншого характеру з Візантією, Скандинавськими країнами, Угорщиною, Польщею, Чехією, Францією, Англією, Німеччиною, Закавказзям, Середньою Азією.

Стародавні історики називали Київську Русь країною міст. Найзначнішим містом Русі був Київ, заснування якого народна легенда пов'язує з Кием, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либідь. На початку XI ст. у багатолюдному Києві було, за оче-видно, дещо перебільшеними свідченнями німця Титмара Мерзебурзького, 400 церков, 8 торжищ. Київ називали другим Константинополем. Великим містом Русі був також Новгород, що мав уже водогін і вимощені дерев'яним настилом вулиці. Помітне

місце посідали на Русі Чернігів, Любеч, Переяслав, Галич, Туров, Полоцьк, Смоленськ, Псков, Ростов, Суздаль та ін.

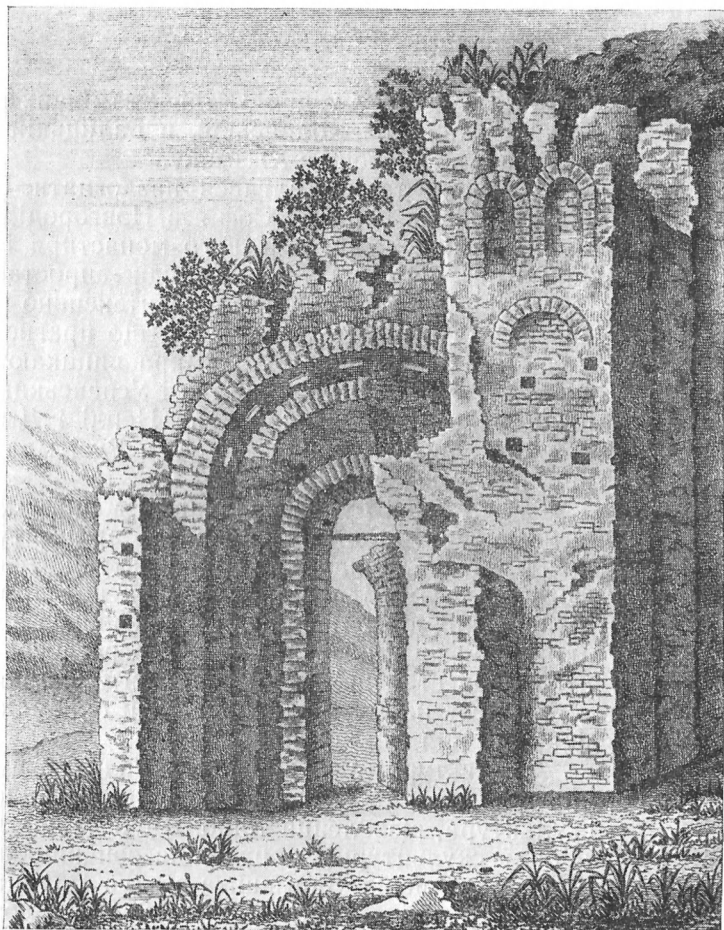
Міста Русі являли собою міцні укріплення з складною фортифікаційною системою. Поряд із убогими землянками чи дерев'яними халупами ремісників будувались розкішні хорони знаті, палати, церкви і монастирі.

Незабаром після хрещення Русі, в 991—996 рр. у Києві зведено першу кам'яну будівлю — Десятинну церкву. Руські і візантійські майстри оздобили її мозаїкою, фресками, різьбленням по мармуру. Шедевром тогочасного зодчества, що зберігся до нашого часу, є знаменитий Софійський собор (1037) у Києві, який суперничав із Софійським собором столиці Візантії — Константинополя. Це грандіозний тринадцятибанний храм із п'ятьма нефами, баштами-сходами, хорами, відкритими аркадами галерей. Стіни собору прикрашали розкішні мозаїки і фрески, що належать до найдавніших пам'яток нашого монументального живопису. І досі не втратили свого блиску величні мозаїки «Нерушимої стіни» із зображенням богородиці і суворими посталями святих. Частина розписів Софії розробляє апокрифічно-легендарні сюжети і мотиви. Груповий портрет княжої сім'ї Ярослава Мудрого, що зберігся не повністю, є найранішим зразком давньоруського портрета. Автор зумів передати індивідуальні особливості зображених осіб, рельєфно і колоритно відтворити їх одяг. На стінах башт Софії є також зразки суто світського живопису — мисливські сцени, кінні змагання, виступи борців, акробатів, музик, витівки скоморохів. Розписи Київської Софії яскраво свідчать про високий рівень розвитку староруського образотворчого мистецтва.

Розширення Києва за часів Ярослава Мудрого викликало потребу в спорудженні нової системи укріплень. Київський оборонний вал охоплював значну територію; парадним в'їздом до міста, в центрі якого височіла Софія, стали славнозвісні Золоті ворота з надворітною церквою, рештки яких теж збереглися до наших днів. Підкреслюючи велич і могутність Київської держави та її столиці, ворота мали змагатися з Золотими воротами Константинополя. В цей час у місті збудовано церкви Ірини, Георгія. Розкопки виявили, що в стародавньому Києві було також кілька світських кам'яних будов, досить великих за розміром.

1070 р. закладено Видубицький собор святого Михайла, що існує досі. Біля нього руський зодчий Петро Милонег згодом спорудив кам'яну підпорну стіну — не знаний доти інженерний витвір, який викликав загальний подив і про який спеціально писав літописець. В 1073—1078 рр. побудовано розкішний Успенський

Золоті ворота
у Києві.
З малюнка
голландського
художника
Абрагама
Вестерфельда.
1651.

собор Києво-Печерської лаври. У 1108—1113 рр. на київських горах з'явився інший шедевр архітектури— Михайлівський Золотоверхий монастир з його славнозвісними мозаїками. В 1131—1132 рр. на Подолі побудовано Успенську церкву, близько 1146 р.— Кирилівський монастир із визначними пам'ятками живопису.

Вплив київської будівничої школи відчувався протягом тривалого часу на всіх землях Русі.

1036 р. в Чернігові закінчено будівництво величного п'ятиглавого Спаського собору, що є однією з найраніших споруд, які збереглися від часів Київської Русі. Наслідуючи будовою і назвою київський Успенський собор, виникають Успенські собори в Чернігові, Володимирі-Волинському, Смоленську, Володи-

мирі-на-Клязьмі, Суздалі, Галичі та інших містах. Велике будівництво велось на Волинській, в Галицькій і Холмській землях, особливо починаючи з XIII віку.

Новгород теж намагався наздогнати Київ. Услід за київською Софією виникає Софія в Новгороді, будується славетний Георгіївський собор Юр'євого монастиря і церква Спаса-Нередиці. Численні культові споруди виростають на Смоленській, Полоцькій, Псковській землях. Інтенсивно розбудовується Володимиро-Суздальське князівство, що прагне стати центром Русі. У системі укріплень Володимира виникають і Золоті, й Срібні ворота. Боголюбівський замок і Успенський собор у Володимирі разом із церквою Покрови на Нерлі і Дмитріївським собором творили єдиний у своєму роді на Русі мальовничий архітектурний ансамбль.

Руські зодчі були визначними майстрами, що вмiли вирішувати найскладніші інженерні та архітектурні проблеми. Вони швидко освоїли надбання архітектури Візантії і творчо трансформували їх відповідно до місцевих традицій та уподобань, породжених дуже поширеною дерев'яною архітектурою, пам'яток якої від часів Київської Русі не збереглося. Як і інші види мистецтва, зодчество Київської держави мало загальноруський характер, хоча в ньому можна виділити окремі школи і напрями, характерні для тієї чи іншої землі.

Архітектура була провідною галуззю руського мистецтва. Їй значною мірою підпорядковувалися живопис різних жанрів, скульптура, різьблення тощо. Ще з давніх-давен на землях Русі робили скульптурні зображення язичницьких богів та божків із дерева й каменю. Знаменита статуя Перуна, що стояла у Києві, була дерев'яною, мала срібну голову і золоті вуса. Серед народу особливо популярною була глиняна скульптура — іграшки. Мистецької довершеності досягали каменерізи, що працювали з гранітом, шифером, мармуром, виготовляючи орнаментуку колон, виконуючи на кам'яних стінах барельєфне і горельєфне різьблення на різні сюжети, вирубуючи багаті гробниці (мармурова гробниця Ярослава Мудрого і досі зберігається в Софійському соборі). Різьблення по дереву і каменю застосовувалося і в культових спорудах, і в предметах побуту. Майстерними були руські печатки і гроші. Досі вражають своєю красою і тонкою роботою різні «узороччя» — вишивані і різьблені візерунки, мереживо, руське карбування, прикраси із золота і срібла, різнобарвна емаль.

Київська Русь віддавала перевагу монументальному живописові. Кожну культову і багату світську споруду прикрашали мозаїками, фресками, олійними малюнками. Як і архітектура,

малярство було органічно зв'язане із життям та історією Русі. У землях Київської держави розвивався і станковий живопис, насамперед у вигляді ікон. На Русі працювали артіль не лише будівничих, різьбярів, а й малярів. Визначним мозаїстом і живописцем був київський художник Аліпій.

У пам'ятках образотворчого мистецтва тих часів можна помітити змагання двох ідейно-художніх тенденцій. Одна з них — прагнення до реалістичності у відтворенні обстановки, деталей побуту, одягу, до певної індивідуалізації образів, проникнення в духовний світ людини. Інша тенденція відповідала суворим церковним ідеям та вимогам і полягала в схоластично-абстрактному вирішенні мистецьких завдань; їй властиві статичність, площинність, сильні кольористичні ефекти.

З найдавнішою відомою пині руською книгою — «Остромировим євангелієм», переписаним 1056—1057 рр. у Києві для новгородського посадника Остромира, — дійшли зразки тогочасної книжної мініатюри. У яскравому орнаментальному оточенні тут зображено чотирьох євангелістів; уся мініатюра грає золотом. В «Ізборнику Святослава» 1073 р. вміщено груповий портрет княжої сім'ї, а на розкішній заставці на фоні храму в химерному геометричному, рослинному і тваринному орнаменті змалювано семеро святих. Знамените «Мстиславове євангеліє» початку XII ст. на оправі має шість золотих платівок з емалевими образками святих. У староруських книгах, особливо написаних для багатих і могутніх замовників, оправі окувувалися сріблом, викладалися коштовним камінням, емалями, а текст прикрашався заставками, мініатюрами, золотими або червоними ініціальними літерами, «красними строками».

Книги загалом були великою цінністю. Писали їх на пергаменті — відповідним способом вичиненій шкірі телят, ягнят або козенят. «Руська правда» оцінювала аркуш пергаменту розміром у вісімку двома ногами (0,1 гривні), тоді як холоп коштував п'ять гривень, себто п'ятдесят аркушів пергаменту коштували стільки, скільки людина (або двоє коней). Процес писання книг був дуже повільним, дорогим, вимагав високої кваліфікації і навичок. Писали так званим уставом. Кожна літера виводилася дуже дбайливо, чіткими прямими лініями і овалами. Лише з другої половини XIV ст., коли на Русі з'явився папір і книга почала дешевшати, письмо зазнає певних змін. У півуставі воно дрібніше, не таке красиве і правильне, прямі лінії дотримуються не завжди, овали стають не зовсім точними. Ще більше прискорив виготовлення книг скоропис — загалом важке для читання письмо, де кожен писець виявляє індивідуальні ознаки своєї руки.

Незважаючи на високу вартість, книги на Русі були дуже поширені. Це стосується насамперед релігійно-культових книг. Міцні економічно, одержуючи десятину (десяту частину прибутку) з народу і щедри пожертвування князів та бояр, церкви й монастирі не лише пишно будувалися, а й витрачали великі суми на придбання і виготовлення книг. У переважній більшості переписувачами книг були монахи. Зрозуміло, отже, чому із якихось семисот-восьмисот книг XI—XIV ст., що збереглися до нашого часу, лише два десятки мають нецерковний характер.

За доби розквіту Русі книгу цінили дуже високо як джерело мудрості і знань. У «Повісті временних літ» під 1037 роком книгам виголошено справжній дифіраμβ; це «суть рѣкы, напаяюще вселеную, се суть исходища (*джерело*) мудрости, книгам бо есть неисетная глубина». Книга широко побутувала серед князів. Літопис свідчить, що Ярослав Мудрий читав їх «часто в нощи и в дне». У новозбудованій Софії він зібрав «писцѣ многы», що робили переклади з грецької мови на руську.

Монастирі були монополістами не лише книжної, а й освітньої справи. Звідси вийшла більшість відомих нині староруських письменників. Уже незабаром після прийняття християнства Володимир брав у «нарочитое чади», боярської верхівки, дітей і віддавав їх «на ученє книжное». Гадають, що на Русі існували школи двох типів — «вищі», для панівної знаті, і «нижчі», що готували звичайних служителів культу — попів, дяків; тут же здобували, очевидно, елементарну освіту міщани. Є відомості, що в 1086 р. при Андріївському монастирі було навіть організовано школу для дівчат. Практикувалося також індивідуальне навчання. В нижчих школах навчали читати, писати, співати, рахувати. Підручними книгами були «Псалтир», «Часослов», «Апостол» — культові книги. У «вищих» школах викладалися філософія, риторика, граматики; учні одержували знання з історії, географії, природознавства переважно з візантійської перекладної літератури. Популярні «ізборники» містили у витягах і вибірках найрізноманітніші матеріали і являли собою універсальні хрестоматії тих часів. Філософію, діалектику і граматику на Русі вивчали насамперед за творами учителя церкви Іоанна Дамаскіна. В ізборниках типу «Пчолі» русичі знаходили матеріали з грецької філософії й літератури, знайомлячись з афоризмами та притчами Плутарха, Платона, Есхіла, Софокла, Евріпіда, Піфагора, Сократа, Менандра, Геродота, Арістотеля, Епікура, Катона та численних інших класиків античності. Думки, афоризми цих авторів стосувалися дуже широкого кола питань соціального, політичного, морального та іншого плану.

Історичні знання на Русі діставали з «Біблії», грецьких хронік, перекладних повістей. Популярною була апокрифічна література, що розвивала і доповнювала відомості з «Біблії». Основне положення «Біблії» про «сотворіння світу» за шість днів широко розроблялось і коментувалося в шестодневах. Географічні відомості про землю подавала знаменита «Християнська топографія» Козьми Індикоплова. У школах вивчали чотири правила арифметики, дріб, хоча математичні розрахунки ускладнювалися тим, що числа зображалися літерами слов'янського алфавіту. Рік, що розпочинався вереснем, поділявся на місяці, місяці — на тижні і дні. Літочислення велося від «сотворіння світу»; «народження» Христа, від якого розпочинають нашу еру, припадало на 5508-й рік. Існувала досить струнка система мір довжини і ваги. Русь мала значні відомості з зоології, ботаніки, мінералогії, медицини, що їх давали частково книги, а переважно народний досвід. Волхви, чарівники, підтримуючи і поширюючи різноманітні забобони, були водночас лікарями, що спиралися на перевірену практику народної медицини.

Народ Київської Русі — хлібороби, скотарі, бортники, мисливці, будівничі, ремісники — мав великий досвід у підкоренні сил природи, володів запасом практичних знань. Воїни досконало знали свою справу. Рівень суспільної свідомості і культури був дуже високий для свого часу. Про це яскраво свідчить насамперед практична діяльність русичів і її результати — собор і книга, жіночі прикраси і меч, билина і орало. Порівняно пізніше — грамотність, про яку маємо певні відомості лише з початку X віку, — було надбанням не лише привілейованих верств. Документально це доведено знахідками більш ніж чотирьохсот берестяних грамот XI і наступних століть з різноманітними записами ділового, сімейного та іншого характеру. Основну масу грамот виявлено при розкопках стародавнього Новгорода.

На народній основі розвивалось музичне мистецтво Київської Русі. Народні пісні супроводжували все життя і трудову діяльність русичів. Пісня і танок під музику були основними складниками народних свят — календарних, побутових. Найпопулярнішими на Русі музичними інструментами були гуслі, сопілки, бубни, а також ріг, гудок, сурма та деякі інші. Військо мало великі оркестри, що іноді складалися з десятків сурм і барабанів. Відомою була нотна грамота. Разом із богослужбним ритуалом на Русь перейшла з Візантії церковна музика і спів із так званим «осмогласним» розспівом.

По містах і селах мандрували групи скоморохів — акторів комічного амплуа, що виступали водночас у ролі акробатів, танцюристів, жонглерів, дресирувальників звірів. Своїми виставами

народного характеру скоморохи оживляли свята і торжища; уже з часів Київської Русі і в наступні століття їх переслідували церковники та офіційні власті. Співці-оповідачі заклали основи героїчного епосу Русі, що дожив на півночі Росії до нашого часу в билинному жанрі. З давніх джерел відомі окремі імена співців-поетів, що були, очевидно, також музикантами-гусярами: Боян, прославлений «Словом о полку Ігоревім», який жив у другій половині XI — першій половині XII ст. (професійним співцем-поетом, гадаємо, був і сам творець «Слова»), «гудець» Ор, що співав половецькі пісні і згадується в літопису під 1201 роком, бунтівний «словутьный пѣвецъ» Митуса, що в 1243 р. покараний за відмову оспівувати княжі діла.

Культура Київської Русі в усіх її проявах і різновидах поєднувала давні племінно-родові традиції з новими віяннями феодального часу. Це була загальнооруська культура з розвиненими і яскравими ознаками окремих земель. В тогочасній ідеології і культурі східного слов'янства вже існували суперечності і боротьба двох ідеологій, двох культур — панівних класів і класів пригноблених. В цілому ідеологічне і культурне життя Русі було проникнуте патріотизмом, гордістю за свою землю, свідомістю її єдності. Ці ідеї підкреслювали в будівництві великих та славних міст, в грандіозних і досконалих архітектурних пам'ятках, в міцних оборонних спорудах, у живопису, скульптурі, в численних жанрах літературних творів.

Як державне, релігійне, політичне життя Русі, так і її культура перебувала у взаємозв'язках з культурами інших народів. Тісні культурно-літературні відносини були в Русі з Візантією, Болгарією, західними слов'янами, зокрема поляками і чехами. Русь чимало запозичила у Візантії, творчо освоюючи ці надбання. Увесь тогочасний цивілізований світ, з яким Київська держава була у багатогранних зв'язках, знав її як високорозвинену, могутню, культурну країну.

Великі успіхи Київської Русі в розвитку матеріальної і духовної культури, її багаті міста і неозорі землі, численне населення викликали у багатьох агресивних сил бажання підкорити цю країну, загарбати її. Русь протягом століть мусила відбивати грабівницькі набіги печенігів, а пізніше — половців. На південно-західних землях доводилося витримувати натиск ляхів і угрів. Ласо позирали на землі Русі римські папи, спокушаючи руських князів найвищими земними титулами. Вся історія стародавньої Русі — у вогні боротьби з іноземними нападами, опір яким часто ослаблювався міжусобною політикою князів.

Розвиток феодальних відносин водночас посилював прагнення місцевих князів до політично-державної самостійності і неза-

лежності від великого київського князя. Ярославу Мудрому (1019—1054) ще вдавалося гальмувати розпад Київської держави. Він зумів захити дуже високого міжнародного авторитету Русі, встановивши тісні зв'язки, зокрема родинні, з численними європейськими дворами і бурхливо розвиваючи матеріальну і духовну культуру Києва. Після смерті знаменитого князя давньоруську землю було поділено між його п'ятьма синами, що незабаром вступили в міжусобну боротьбу. Внук Ярослава Володимир Всеволодович Мономах (1113—1125), який кінець кінцем переміг, примусив інших князів визнати його зверхність і затримав процес подрібнення Київської держави. Але через деякий час відцентрові сили перемагають остаточно. Раніше залежні від Києва Новгородське, Чернігівське, Полоцьке, Смоленське, Рязано-Муромське та інші князівства стають самостійними. Особливої могутності серед них досягають Ростово-Суздальське князівство на півночі та Галицько-Волинське — на заході. Роль Києва як центру Руської держави падає.

Початок XIII віку Русь зустріла перед лицем татарської навали. Битва 1224 р. на Калці, де татари розгромили об'єднані сили руських і половецьких військ, стала фатальною прелюдією до дальших подій. На заході в 1237 р. Данилові Галицькому довелося відбивати агресію німецьких військ, що вторглися на Волинь. Тим часом татари сунули зі сходу, захоплюючи місто за містом. 1240 р. величезна татаро-монгольська орда на чолі з ханом Батием оточила Київ, і в кровопролитній битві упала славна столиця Русі. Знекровлюючись у сутичках і боях, загарбники іще котили на Волинь, Галич і далі. У 1242 р. ослаблені татари потерпіли поразку від чеських військ і повернули назад. Русь своєю боротьбою, ціною крові, розорень і пожеж врятувала Європу. На нижній Волзі татари заснували свою державу — Золоту Орду. Русь на півтора століття підпала під владу цих варварів, а все життя Руської землі, що лежала в руїнах, було відкинуто на віки назад. Населення змушене було працювати на загарбників, несучи тяжкі повинності. Незліченні маси русичів потрапили в татарську неволю. Монгольське ярмо висушувало, за висловом Маркса, саму душу руського народу. Але народ жив, жив на своїй землі, той самий, що і за часів Київської Русі. І в цьому була основна запорука того, що навіть через віки неволі він струсне ярмо загарбників, знайде сили відстояти себе і утвердити в століттях.

Загальна характеристика літературного процесу

Протягом тисячоліть розвитку ранньої людської цивілізації художньо-естетичні потреби людини, які виникали в процесі її трудової діяльності, задовольнялися виключно засобами народного мистецтва в усіх (часто синкретичних) його різновидах і жанрах — словесному, образотворчому, музичному, хореографічному тощо.

Писаній літературі передувала народна словесність. Словесна народна творчість східних слов'ян найдавнішого періоду і часів Київської Русі була різноманітною і багатожанровою. Це трудові пісні і первісна магія-заклинання, що, здійснюючи естетичні функції, повинні були безпосередньо впливати на трудовий процес, на обставини життя людини. Таке саме ідейно-практичне завдання мала й багата календарна поезія, породжена циклами хліборобської праці; художньо-естетичний елемент у цій поезії набирав уже більшої ваги. Повсюдно й активно розвивалася позакалендарна поезія родинно-побутового характеру, що супроводила людину в часи найзначніших життєвих подій — від народження до смерті. Історія й ратні подвиги народу розкривалися в героїчному епосі. Мрія про полегшення праці і життя, мудрість народу, його історичний досвід відбилися в переказах, легендах, казках, прислів'ях, приказках.

В общинно-родовому суспільстві фольклор іще не мав і не міг мати класових ознак, він був загальнонародним витвором і надбанням, відбивав погляди, думки, прагнення всіх разом і кожного зокрема. І в часи феодалізації суспільства творцями фольклору залишаються трудові народні маси, хоча панівні верстви нерідко пристосовують надбання народного мистецтва для своїх потреб, користуючись при цьому талантами, що їх князі й бояри ставили собі на службу.

Розвинута писемність, що була на Русі уже в першій половині X ст., з самого початку стала привілеєм панівних класів, знярядям у торговельних, дипломатичних, державних зносинах. Про існування писемності у ці часи свідчать договори руських із греками 911 і 944 рр., відомості арабського письменника Ібн-Фадлана 921—922 рр. Ймовірно, що з'явилася вона значно раніше. В житті Костянтина (Кирила) Філософа розповідається, що 858 р., під час подорожі по Криму, він у Херсонесі знайшов «Євангеліє» і «Псалтир», писані якимись «русськими письмены», і зустрів людину, яка говорила цією самою руською мовою. Болгарин-чорноризець Храбр (писав до 930 р.) у статті «О письмены»

нех» твердив, що в давні часи слов'яни «чрътами и рѣзами чьтаху», себто «читали» певні відомості, закріплені якимись знаками і зарубками. Нині учені схиляються до гіпотези, що писемність могла з'явитися на Русі не в одному місці, а в кількох, і при цьому не була однотипною.

З документальних даних відомо, що уже в кінці X — на початку XI ст. на Русі існував не один, а два алфавіти — так звані кирилиця і глаголиця. Винайдення кирилиці приписують знаменитому просвітителю слов'янства Кирилові (Костянтину Філософу), що разом із своїм братом Мефодієм переклав із грецької мови на мову македонських слов'ян кілька богослужбних книг. Кирилицю він створив на основі грецького уставного письма, додавши кілька літер для означення суто слов'янських звуків. Кирилиця лягла в основу алфавітів східнослов'янських та інших народів. Походження глаголиці, абетки значно складнішої графічно, остаточно не з'ясовано. Можливо, що глаголиця виникла раніш від кирилиці і має зв'язок із графікою писемності народів Сходу. Глаголиця не грала помітної ролі в розвитку руської писемності та літератури. Нині відомі лише окремі тексти і рядки, написані глаголицею, іноді серед кириличного тексту, але не знайдено жодної староруської книги чи навіть грамоти, написаної цією важкою абеткою.

Для розвою тієї чи іншої літератури однієї писемності не досить. Насамперед необхідна добре розвинена мова. Мова є універсальним засобом спілкування людей. Вона є однією з найголовніших етнічних ознак певного племені, народу. З самого початку східнослов'янські племена мали свої відмінні мови — діалекти, що водночас були досить близькими й зрозумілими всьому населенню, яке жило на території Київської держави і створило один «словѣнескъ языкъ въ Руси».

В основу мови руської писемності лягла усна загальнонародна мова русичів. Це була мова усної словесної творчості, образна, яскрава, точна, досить багата для того, щоб стати знаряддям подальшого розвитку літератури в писемній формі. Це була мова тогочасного ораторського жанру, якою користувалися на вічевих зборах народу, на князівських нарадах, у різних «словах» і «хвалах», у дипломатичних відносинах.

Загальнонародна мова склалася головним чином на півдні Русі. Лексичні, морфологічні, фонетичні особливості мови киян прищеплювалися мові населення інших областей. Але й діалектні відмінності не зникали. З них у період феодальної роздрібненості Русі, десь у кінці XIII—XV ст., розвинулись своєрідні риси мов трьох східнослов'янських народів — українського, російського, білоруського.

Після прийняття християнства на Русь прийшов потік перекладної літератури, насамперед богослужбених книг, потрібних для пропаганди нової релігії. Книги перекладалися переважно з грецької мови в Болгарії староболгарською (або старослов'янською, чи церковнослов'янською) мовою. Ця мова, природно, була відмінною від розмовної і писемної літературної мови русичів, але загалом, мабуть, зрозумілою їм так само, як і деяким іншим слов'янам. Вона відіграла свою роль у взаєморозумінні слов'ян переважно у релігійній сфері, подібно до латині в католицьких країнах, з тією хіба різницею, що латинь народні маси не розуміли зовсім. Старослов'янська мова збагатила лексику русичів словами абстрактних, філософських, богословських понять, яскравою й різноманітною образністю — і в цьому полягає її неминуще значення в історії культури східного слов'янства.

Проте на терені Русі ці дві мови — місцева, народна (розмовна й писемна), і привозна, старослов'янська, — так і не створили якоїсь нової, «синтетичної» мови. Старослов'янською мовою в часи Київської Русі і століттями пізніше ніхто ніколи, звичайно, не розмовляв, вона не стала засобом спілкування народних мас. Це була мова церкви і школи. Оскільки ж навчання провадилося на основі «Псалтиря», «Часословця», «Апостола», то під пером авторів, вихованих на церковнослов'янській мові культових книг, і особливо під пером авторів-церковників елементи старослов'янської мови проникали в численні оригінальні пам'ятки руської літератури, а пізніше — літератури російської, української, білоруської давнього періоду.

Стили оригінальної літератури Київської Русі визначалися, насамперед, співвідношенням місцевих, руських і старослов'янських мовних елементів. У творах, тією чи іншою мірою зв'язаних із церковністю (наприклад, проповіді, житія), автори більше використовували лексику і образність церковнослов'янської мови. У пам'ятках суто світського характеру (наприклад, юридичних) панує чиста руська мова. У літописах маємо зразок змішування різних стилів. Коли літописець вдається, скажімо, до благочестивих розумувань, то він передає їх образністю і формулами з біблійно-євангельського джерела в церковнослов'янській мовній формі; коли він розповідає про історичні, життєві події, подає розмови дійових осіб, то користується народною руською мовою з її стилістичними формулами, афоризмами, фразеологізмами, приказками.

Загалом літературна мова писемності Київської Русі, поєднуючи в тій чи іншій мірі елементи обох згаданих мов, була високорозвиненою, багатою, могла закріпити й передати най-

складніші явища і поняття з усіх сфер людської свідомості і суспільних взаємин.

Відтворити у всій багатогранності картину літературного життя Київської Русі неможливо. До нас дійшла дуже незначна кількість пам'яток писемності тієї епохи — може, всього одна сота або й тисячна. Основна маса староруських рукописів загинула у нескінченних війнах і пожежах. Крім того, переписування і зберігання книг було протягом століть монополією церков і монастирів. А церковники переписували і зберігали насамперед культово-релігійні книги. Твори світського характеру, які є для нас особливо цінними, у церковників інтересу не викликали і не зберігалися. Таким чином, наші знання про давню руську літературу, про її склад, авторів і т. д. нині не лише дуже невеликі, але й спорадичні.

Коли на Русі розвинулася досконала писемність, прийнято християнство, розширилася освітня справа, культурно-літературне життя інтенсифікується, багатшає. Перебуваючи в X—XI ст. на схрещенні великих шляхів між Заходом і Сходом, Півднем і Північчю, підтримуючи тісні й різноманітні стосунки з багатьма країнами, Київська Русь знайомилася і творчо освоювала культурно-літературні надбання різних народів. З Візантії через Болгарію, де в часи царювання Симеона (893—927) література переживала «золотий вік» свого розвитку, на Русь прийшла переважна більшість пам'яток перекладної літератури.

Перекладна писемність проникла на Русь тоді, коли усна художня творчість, ця справжня основа літературного життя кожного народу, мала тут уже багатовікову історію й досягла великого розвитку і щодо ідейного спрямування, і щодо жанрової різноманітності, і щодо багатства художньо-образних засобів. Вона могла прищепитися на Русі тільки тому, що тут мала свого читача, який вмів її оцінити, задовольняла його потреби і запити. Таким чином, перекладна література не передувала оригінальній, а супроводжувала її і збагачувала у період інтенсивного розвою. Перекладні твори відповідали насамперед інтересам панівного класу феодалів, оскільки вони так чи інакше узаконювали його панування, давали йому в руки нову ідеологічну зброю для утвердження своєї влади. Це була, головним чином, література церкви, релігії.

На Русь прийшла ціла низка книг, необхідних для виконання досить складного богослужебного обряду, — «Мінея», «Тріоді», служебники, требники. В них духівництво знаходило не тільки точно розроблені «сценарії» різних церковних служб, а й матеріал для релігійно-художнього читання і співу. Церковні книги читалися не лише під час відправ, а й поза церквою.

Особливо велике значення в ідеологічно-релігійному житті Русі загалом і для розвитку літератури мав переклад «Біблії», здійснений у XI—XIII ст. (правда, не повністю).

Поряд із «святим письмом» на Русь було занесено, частково в усній традиції, численні апокрифи. В апокрифічних творах, які нерідко переслідувалися церковниками, Русь знайомилася, хоч і не досить виразно, з різними еретичними ученнями, що у певній мірі мали опозиційний характер щодо християнства та існуючого суспільного ладу.

Водночас із прийняттям християнства на Русь прийшла ціла бібліотека так званої учительної літератури — творів «отців церкви», насамперед Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, Єфрема Сіріна та інших, які розробляли і пропагували християнську догматику та мораль, вели боротьбу з різноманітними «ересями». Популярними були на Русі різні збірники, що містили уривки і афоризми з «Біблії», «отців церкви», різних філософів, учених, поетів. Таким є, наприклад, «Ізборник Святослава» 1076 р. або уже згадувана «Пчола», складена у Візантії в XI ст.

В художньо-образній формі норми та ідеали християнського віровчення пропагувалися в численних житіях святих. Популярними були житійні збірники — патерики.

Історично-художня література перекладного походження була відомою на Русі насамперед у візантійських хроніках Іоанна Малали, Георгія Амартола та інших. Перекладні хроніки, як і деякий матеріал «Біблії», збагачували історичні уявлення русичів, допомагали усвідомлювати всесвітній історичний процес і місце в ньому Київської Русі. Руські перекладачі склали цілі історичні компіляції («Еллінський літописець» і «Римський літописець»). Знання географічного, природознавчого та іншого характеру русичі здобували у таких перекладних пам'ятках, як «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Фізіолог», «Шестоднев».

Русь знала також перекладні твори суто літературного характеру — переважно світські повісті і романи різного походження. Це «Олександрія», «Повість про розорення Єрусалима» Йосифа Флавія, «Троянські діяння», «Девгенієве діяння», повість про Акира Премудрого, про Варлаама та Йоасафа.

За своїм складом перекладна література Київської Русі майже нічим не відрізнялася від тогочасної перекладної літератури всієї Європи. Ця література прийшла до нас у X—XIII ст. у найважливіших жанрах — хроніках, повістях, житіях, проповідях-словах тощо, — відповідаючи уже визрілим потребам і смакам руських читачів та численних письменників-літераторів, що в ці віки працювали над створенням різножанрових оригіналь-

них пам'яток. Перекладацька діяльність на Русі найсильніше розвинулася за часів Ярослава Мудрого. Руські перекладачі і переписувачі ставилися до оригіналу, як правило, творчо — змінювали його, скорочували, робили доповнення, вставки і т. д., згідно з вимогами руського читача і умовами руської дійсності (зміни не допускалися лише в перекладах і переписуванні «святого письма»).

Хоча ідейно перекладна література в основному відповідала інтересам панівної руської феодальної верхівки і церкви, все ж значення її за тих історичних умов було насамперед позитивним. Перекладна література допомогла руській літературі утворити і оформити низку жанрів, засвоїти досконалі прийоми композиційної побудови творів, різноманітні засоби зображення і загалом образності, метафоричності, символіки, глибше збагнути своєрідність ораторського, розповідного та іншого стилів. Деякі з перекладних жанрів, очевидно, не розвинулись і не трансформувались на руському ґрунті X—XIII ст. (це, мабуть, віршова світська поезія, загалом відома всього у двох-трьох перекладних зразках). Майже всі перекладні твори часів Київської Русі жили в російській, українській і білоруській літературах наступних століть, і відомі ці твори переважно в списках пізніших віків.

Засвоюючи досвід перекладної літератури, її жанри і письменницькі прийоми, руські літератори відповідно до особливостей руського життя й руської історії розвивали свої жанри цілком самостійного характеру — літописи, воїнські повісті тощо — і писали власні твори в стилі відомих із перекладів жанрах слів-проповідей, житій і т. д.

Найповніше ідейні і стильові риси руської літератури київського періоду розкрилися в літопису. «Повість временних літ» відзначається натхненним громадянським звучанням, це високопатріотичний твір, що проводить ідею величчя і єдності Руської землі. Авторі її виявили глибоке розуміння життя і суспільних суперечностей своєї доби, вони були не лише історіографи, але й художники слова, вміли писати образно й талановито. Тому літопис є пам'яткою як історії, так і літератури, це історико-літературна енциклопедія Київської Русі.

«Повість временних літ» не лише завершувала цілий етап розвитку історично-літературної думки, а й була вихідним пунктом для літописання київського, галицько-волинського, новгородського. Матеріалами з «Повісті временних літ» розпочиналися численні пізніші російські та українські літописи.

Авторами переважної більшості творів літератури Київської Русі виступали духовні особи — ченці, вищі духовні достойники,

що певною мірою відбилося на спрямуванні і стилі цих творів. Але й світські особи не цуралися літературної праці (наприклад, Володимир Мономах чи невідомий автор «Слова о полку Ігоревім»).

У християнізованій Русі енергійно розвивалася оригінальна ораторсько-учительна література, що висунула, зокрема, таку видатну постать, як Іларіон. Його «Слово о законі і благодаті» — це твір великої ідейної і художньої сили, що високо підносить авторитет і славу Київської Русі. Руські проповідники добре усвідомлювали своєрідності стилів, вони розрізняли різні прошарки своєї аудиторії — тих, що мало розумілися на тонкощах християнської догматики та моралі, і тих, що вже «преизлиха» наситилися «сладости книжнѣя». Тому з-під пера руських книжників виходять то прості, то досить вишукані й складні повчання.

Утверджуючи свій авторитет у християнському світі, Київська Русь домагається канонізації своїх місцевих святих. Оригінальні князівські житія про Бориса та Гліба, Ольгу, Володимира література доповнює численними житіями місцевих святих-аскетів, переважно монахів Києво-Печерської лаври. Знаменитий «Києво-Печерський патерик» є одним із найвизначніших явищ оригінальної літератури Київської Русі, він багато віків творчо освоювався писемністю східних слов'ян.

Русь витворила і свій оригінальний літературний жанр «хожденій», визначною пам'яткою якого є паломницькі записки чернігівського ігумена Данила. Нарешті, вона мала свої оригінальні твори афористичного характеру; це, наприклад, «Моленіє» Данила Заточника.

Найвищим досягненням художньої літератури Київської Русі є «Слово о полку Ігоревім». За своєю ідейністю і художньою довершеністю воно має небагато рівних у тогочасній світовій літературі.

Визначальна риса оригінальної літератури Київської Русі — тісний зв'язок з життям народу. Вона в тих чи інших формах відображала класову боротьбу, що точилася між різними соціальними силами, боротьбу руського народу проти іноземних загарбників; завжди була гостроактуальною, злободенною, публіцистичною. Вона характеризується розвитком багатьох жанрів, високим рівнем народності, оригінальності, самобутності.

Література Київської Русі є спільною спадщиною всіх східнослов'янських братніх народів — українського, російського, білоруського. Її високі ідейні і художні надбання відіграли велику роль у подальшому розвитку літератур усіх трьох народів протягом багатьох віків, аж до нашого часу.

НСКОНИ БЪ СЛОКО
 Н СЛОКОВЪ ОУ
 БѦ Н БЪ БЪ
 СЛОКО ^Ѧ СЕ БЪ
 Н СКОНОУ
 БѦ Н ТЪ МЪ КСА БИ
 ШѦ Н БЕЗ НЕГО Н
 У БТО ЖЕ НЕ БЪ И СТЬ
 Н ЖЕ БЪ И СТЬ БЪ ВТО
 МЪ ЖНОУ КЪ БЪ Н

ЖНОУ КЪ БЪ КЪ БЪ КЪ
 УЛОВЪ КОМЪ Н СЪ БЪ
 ТЪ ВЪ ТЪ МЪ СЪ БЪ ТИ
 ТЪ СЪ Н ТЪ МА КЪ О
 НЕОБА ТЪ БЪ И СТЬ
 УЛЪ КЪ ПОСЪ ЛАНЪ
 ОУ БЪ БѦ Н МА КЪ ОУ
 НОАНЪ ТЪ ПР НДЕ
 ВЪ СЪ КЪ ДЪ ТЕ ЛЬ
 СТО ДАСЪ БЪ ДЪ ТЕ

«Оstromирове евангеліе». 1056—1057.
 Перша сторінка факсимільного видання (Петербург, 1883).
 Зменшено на $\frac{4}{7}$

Народна словесність найдавнішого часу і Київської Русі

Народна словесність (фольклор), що є витвором найширших народних мас, відбиває їх погляди, ідеали, настрої, задовольняє естетично-художні потреби. Це усна література народу. Про те, що в давні часи різножанровий фольклор широко побутував серед трудового народу, знаходимо свідчення у літописах. «Повість временних літ» неодноразово згадує про народні ігри, пісні і танці. В давнє руське письменство потрапило чимало уламків словесної народної творчості.

На підставі генетичного вивчення фольклорних джерел українського, білоруського та російського народів можна сказати, що вже в найдавніші часи у східних слов'ян були розвинені такі види і жанри усної творчості, як трудові пісні, міфи, обрядово-звичаєва поезія, казки, перекази та легенди, прислів'я та приказки, загадки. В епоху Київської Русі розквітає давній героїчний епос.

Розвиток фольклору в Київській Русі був зв'язаний з віруваннями народу, а вірування східних слов'ян до прийняття християнства мали анімістично-магічний характер: людина одухотворяла і обожнювала природу, вірила в її чарівну силу. Головним богом поганського Олімпу древньої Русі був бог неба Сварог. Русичі глибоко шанували богів сонця Хорса і Дажбога, грому і бурі — Перуна, вогню — Сварожича, худоби — Велеса, чи Волоса, вітру — Стрибога та ін. Народна уява персоніфікувала майже всі сили і явища природи — сонце, місяць, зірки, грім і блискавку, мороз, вітер, створила поетичні образи долі, різних духів — русалок, мавок, чорта, водяників, лісовиків, домовиків, упирів, знахарів, відьом, що вважалися нижчими божествами.

З прийняттям християнства почався наступ на старі поганські вірування, звичаї і обряди. Християнська церква вела цей наступ, не лише забороняючи поганські свята і знищуючи ідолів, а й пристосовуючи язичницькі традиції до своїх свят і обрядів. Так на Русі виникло двоєвір'я, своєрідне співіснування двох релігійних світоглядів народу. Поганські боги поступово контактуються з християнськими святими: Перун стає Іллею-пророком, святий Юрій — покровителем весняних робіт, Іван Хреститель, Петро і Павло — літніх. Поганські свята збігаються з християнськими; коляда — з різдвом, весняний цикл — з великим днем, а зелені свята — з трійцею. Християнський елемент поступово проникає в усну народну словесність.

Анімiстично-магічні погляди давньої Русі породили один із найстаріших видів народної творчості — міфи. Літопис зафіксував міф про те, що під час затемнення сонце пожирається злими силами. Залишки міфів знайшли відбиття в окремих віруваннях у фантастичні, надприродні сили і божества — Перуна, Волоса, у міфологічних та апокрифічних легендах пізніших часів. Апокрифічно-дуалістичний міф про створення людини богом і його суперечку з сатаною вміщено у «Повісті временних літ» під 1071 роком у розповіді волхвів. Немає сумніву, що розвинута гуцульська міфологія значною мірою є залишком міфології староруської.

До часів первісно-общинного ладу належить зародження трудових пісень, які виконувалися в процесі праці. В їх основу покладено ідею сили ритму. Трудові пісні співалися, щоб полегшити працю, надати їй ритмічного характеру, і мали, отже, не стільки мистецьке, скільки утилітарне значення. Трудова пісня була тісно пов'язана з календарно-обрядовою поезією, зокрема з піснями, що виконувалися під час польових робіт.

Найдавнішим видом усної народної творчості є також замовляння і заклинання, які виникли з віри первісної людини в чарівну силу слова. Силою слова людина намагалася відвернути якесь лихо, грізні явища природи, хвороби, випрохати у надприродних сил удачі, щастя-здоров'я, скріпити свої дії. Тому найдавніші замовляння мають насамперед господарський, лікувальний, родинно-побутовий характер. Словесна частина замовлянь супроводжувалась відповідними рухами, діями, що підкріплювали магію слова. З мовностилістичного погляду замовляння — це найчастіше ритмізована проза, іноді вірші з поетичними образами, епітетами, метафорами, паралелізмами. Ось зразок гуцульського замовляння щастя-здоров'я:

Добрий день, водичко, Ярданичко, найстарша царичко!
Обмиваєш гори, коріння, каміння,—
обмий і мене, породжену, хрещену (ім'я),
від всякої мерзи, від пагуби.
Абих була така чесна та велична, як весна!
Абих була така красна, як зоря ясна!
Як ся радують сій весні,—
так аби мені ся радували;
Аби-м була сита, як осінь,
а багата, як земля.

Зразки заклинань збереглися в «Повісті временних літ». Вони увійшли в договори руських із греками (945 і 971 рр.). З цих зразків видно, що вже за часів Київської Русі були добре вироблені формули заклинань, а самі заклинання ставали складовими компонентами навіть державних договорів: «Да имѣм

клятву от бога, в неже вѣруем в Перуна и в Волоса, бога скотья, да будем золотѣ, яко золото се, и своим оружьем да иссѣчени будем...» Поетичним замовлянням є плач Ярославни з «Слова о полку Ігоревім».

У пам'ятках Київської Русі неодноразово зустрічаються згадки про поганське «волхвованіє» та «чародѣянніє» і про боротьбу з ними християнської церкви. Так, «Повість временних літ» описує, зокрема, розправу з волхвами в Північній Русі.

Особливо помітне місце посідає в фольклорі звичаєво-обрядова поезія. Вона також належить до найдавніших шарів народної пісенності і широко розвинулася вже в первісно-родовому суспільстві у зв'язку з трудовою діяльністю людини та її анімістичними віруваннями.

Звичаєво-обрядова поезія побутувала як словесне оформлення обрядів, зв'язаних із річним циклом хліборобських робіт, із чотирма порами року (календарна) та іншими звичаями (позакалендарна). В кожному пору року всі найважливіші роботи супроводжувались виконанням певних обрядів, спочатку поганських, а пізніше — переплетених із християнськими. Пори року у найдавніші часи уособлювались певними божествами — Коляди, Марени (зима), Ярила, Купала (весна—літо).

Річне коло календарно-обрядової поезії починалося з весняного циклу. Весна є найрадіснішою порою в житті хлібороба, і тому вже давня людина відзначала цю пору року силою-силенною розмаїтих обрядів, ігор, пісень. Найпопулярнішим був обряд зустрічі весни, що супроводжувався виконанням спеціальних пісень-веснянок (гаївок, гагілок). Веснянки мали виконувати й магичну функцію — прогнати зиму, прикликати весну, забезпечити урожайне літо, а для закоханих наворожити сватання і весілля. Виконувалися вони дівочим хором у поєднанні з танком, тому у веснянках переважають танкові ритми:

Ой весно-красно, що нам вивнесла?
Ой вивнесла тепло й добре літечко,
Малим дітям кучечки бити,
А старим дідам раду радити,
А старим бабам посидінечко,
А господарям поле орати,
А молодим господиням кросенця ткати,
А молодцям і дівонькам та й погуляти,
Дідам радити, пиво варити,
— А к яку дню? К великодню.

Весняний цикл свят невіддільний від культу предків. У веснянках цей культ проступає особливо чітко. Люди шанували пам'ять померлих, вірячи, що їхні душі переселилися в дерева,

трави, квіти і тепер ожили. Якщо їх задобрити, то вони допоможуть у господарстві.

З весною зв'язані також обряди першої борозни, першого вигону худоби на пасовисько (полонинський хід) та ін.

Після зелених свят (кінець травня — перша половина червня) припадало поганське обрядове свято русалії, що згадується у «Повісті временних літ» під 1068 роком. За християнським календарем русальні свята злилися з святом трійці, тому русальні пісні називають ще трійцькими. Русальна неділя — це час переходу весни в літо, і в давнину вона була великим святом, обряди якого славили літню природу (замаювання хати, шанування дерев). Свято русалій, як і весни, було пов'язане з пошануванням предків. Русальні пісні і обряди мали на меті викликати душі померлих, ублагати їх, щоб вони стали покровителями свого роду, сприяли врожаєві, добробуту. У русальних піснях створено поетичні образи руського, а пізніше українського фольклору — русалок:

Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка в жіночок намітки:
— Жіночки-сестрички,
Дайте мені намітки,
Хоч не тоненької,
Аби біленької.
Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка в дівочок сорочки:
— Дівочки-сестрички,
Дайте мені сорочки,
Хоч не біленької,
Аби тоненької.

Весняний цикл пісень продовжують пісні літнього циклу — царинні (зв'язані з обходом царини, посвяченням жита, що почало колоситися), петрівчані (їх співали в середині літа, в петрівку). Перші носять ще магічний характер, другі — наближаються до соціально-побутових пісень:

Збором ідемо, полон несемо:
Виходжай, соборе, з села на поле,
А з поляночки на царинойки,
А ви, дівойки, вийте вінойки!
Ей вили, вили, бога просили,
А чей би нам квітли всі божі віни,
Всі божі віни, наші царини,
А чей би квітли гори, долини,
Гори, долини та й полонини;
Наша царинойка преч поорана,
Сріблом, золотом преч засіяна,
Стріцевим пірком заволочена.

На середину літа (24 червня за ст. ст.) припадає одне з найпоетичніших обрядових свят — Івана Купала. Це пора буйного розквіту літньої природи, коли, за народним віруванням, під промінням щедрого сонця розквітає навіть папороть, розмовляється між собою всі тварини, дерева і рослини. Людина намагається в ту ніч знайти цвіт папороті — символ щастя — і оволодіти ним. Дівчата шукають у лісі зілля тирлич, яке допомагає їм привернути коханого, вийти заміж, плетуть і кидають на воду вінки, відгадуючи свою долю. Напередодні свята молодь збирається на вигоні, спалює опудала Купала і Марени, стрибає через вогонь, співає купальських (собіткових) пісень. Основна тема купальських пісень — тема кохання. У них також сильно звучать хліборобські мотиви:

— На Івана, на Купала, що Іван діє?
— Гречку сіє.
У нашої гречки гарні вершечки.
Було б тобі, Іванку, не купатися,
Було б тобі, Іванку, з нами гратися.
— Що Іван діє?
— Пшеницю сіє.
У нашої пшениці жовті косиці.
Було б тобі, Іванку, не купатися,
Було б тобі, Іванку, з нами гратися.

Християнська церква не могла заборонити популярне поганське свято Івана Купала, тому вона поєднала його зі святом Івана Хрестителя. Пізніше купальські ігри й пісні втратили свою культову функцію і перетворилися у звичайні молодіжні забави.

Наступний цикл літньої календарно-обрядової поезії складають жнивварські пісні. Збір урожаю супроводжувався виконанням певних обрядів і співом. Жнивварські пісні і обряди поділяються на три цикли: зажинкові — перед початком жнив, жнивні — під час жнив і обжинкові — після закінчення. Найзначнішим є обрядове свято обжинок. Закінчивши працю, жінці залишають на полі невижатими кілька стеблин жита («бороду»), а останній сніп несуть до села, співаючи пісень, у яких висловлюється задоволення закінченою роботою, хвалиться багатий урожай, величаються господарі. Пізніше в обжинкові пісні проникають соціальні мотиви, протест проти панського визиску.

До зимового циклу обрядової календарної поезії належать колядки і щедрівки. Обряд і свято Коляди збігається з зимовим поворотом сонця і широко побутував у дохристиянській Русі, очевидно, у деякому зв'язку з грецькими і римськими поганськими святами зимового циклу (сатурналії, врумалії, воти, календи). Християнська церква повела рішучу боротьбу проти цього свята, і воно поступово злилося із святом різдва. Основні обряди

і атрибути цих свят (кутя, щедрий вечір, сніп колосся в хаті, ворожіння та ін.) спрямовано на забезпечення багатого врожаю і добробуту в хаті. Свято Коляди супроводжувалось колядками і щедрівками — святковими обрядовими піснями, що їх виконували колядники. Основні теми колядок і щедрівок — величання господарів та їхньої сім'ї, побажання багатства, доброго врожаю і всякого добра, оспівування військових подвигів (парубкам) і кохання (дівчатам). У колядках і щедрівках відбилися нашарування різних епох, але найяскравіше в них виявляються риси поганського світогляду, що свідчать про дуже давнє походження їх. У колядках досить виразно збереглися риси героїчного епосу Київської Русі. Ось колядка парубкові, яка має ознаки дуже давнього походження.

Ішли молодці рано з церковці,
Ой дай боже!
Ой ішли, ішли, раду радили,
Раду радили не еднакую,
Не еднакую, а троякую:
Ой, ходімо ж ми до ковальчика,
До ковальчика, до золотника,
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла.
Ой пустимо ж ся на тихий Дунай,
Долів Дунаєм під Царегород.

Колядки виконувалися на різдво, а щедрівки — під Новий рік (щедрий вечір). Значну групу складають колядки з фантастичними, казковими сюжетами.

Більша частина обрядової поезії (веснянки, гаївки, русальні та купальські пісні) в пізніший період втратила своє культове значення і стала побутувати як звичайні розважальні пісні та ігри. Лише колядки, щедрівки та обжинкові пісні найдовше зберегли ознаки своїх колишніх магічних функцій.

Весь обрядово-звичаєвий фольклор носив синкретичний характер — у ньому слово поєднувалося з драматичною дією, музикою, танцями, іграми.

З позакалендарної обрядовості виділяються два цикли — весільні та похоронні обряди.

Весілля — це своєрідне драматичне дійство, народна драма — має багатотомову історію. Розвиток весільної обрядності йшов разом із розвитком сім'ї. На часи Київської Русі весільна драма виробила всі основні компоненти. Героями цього дійства — співи, танці, музика, ігри, драматична дія, — крім молодих та їхніх батьків, виступають ще дружки, бояри, свати. Кожен герой знає свою роль і виконує її згідно з традиціями. Весільна драма складає-

ться з трьох актів — сватання, заручин і весілля, в середині яких можна виділити ще дрібніші, побічні дії. До кожної найдрібнішої дії співалися пісні, що не тільки пояснювали її, а й створювали відповідний настрій, висловлювали побажання молодим. Серед пісень весільної драми знаходимо також пісні застольні, величальні, гумористично-сатиричні, соціально-побутові, які виконувалися й поза весіллям.

Старе літописання зберегло окремі відомості про шлюб і весільні обряди часів Київської Русі. Літописець засвідчує, що у древлян «браченья... не быша, но умыкаху у воды дѣвица». Так само «умикали» дівчат радимичі і в'ятичі — вони не знали шлюбів, а «схожуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовскыя пѣсни, и ту умыкаху жены собѣ». Тут уже йдеться про ігри, танці, пісні. Зате поляни «брачный обычай имѣаху, не хожаше жених по невѣсту, но привожаху вечер, а завтра приношаху, что на ней владуче». Отже, у полян уже був вироблений весільний обряд, що, очевидно, мав бути інсценізований під бенкет у княжому дворі, звідси наречений — «князь», наречена — «княгиня», бояри і т. д.

Весільна драма мала також значення певного магічного акту: в ньому висловлювалось побажання молодим всіякого добра, виконувались різні дії забобонно-магічного характеру.

До дуже давнього обрядового фольклору належать похоронні голосіння. В похоронний ритуал входило обов'язкове оплакування покійника найближчою ріднею, цілим родом, а визначних осіб — усім народом. У літописах не раз читаємо описи тризни і плачів за померлими князями. Так, за Олегом «плакашася... вси людие плачем великом», за Ольгою «плакася... сын ея и внуци ея и людие вси плачем великим». До літопису вже потрапляють цілі тексти голосінь. Автор «Галицько-Волинського літопису», описуючи похорон князя Володимира Васильковича (1289), наводить голосіння дружини князя і його «лѣпших мужей володимерских».

У похоронних голосіннях досить повно відбито вірування та уявлення первісної людини про смерть і дальшу долю померлого. Смерть сприймалася як втручання злих сил; вірили в життя душі в потойбічному світі і покійника споряджали, немов у далеку дорогу — клали з ним у могилу харчі, зброю, знаряддя виробництва.

Основні мотиви голосінь: туга і жаль за померлим, перепошування за обр'язи, величання його. Похорон дівчини або парубка зображається як весілля. Мерці, найчастіше діти, перетворюються в уяві їхніх рідних у птахів, що відлітають у вирій.

Голосіння виконувалось речитативом. Часто це були імпровізації, але вони мали усталений зміст, певні формули і виконувалися здебільшого плакальницями. Стилістична форма голосінь — нерівноскладові силабічні вірші — вплинула пізніше на форму народних дум.

До прозових фольклорних жанрів найдавнішого періоду і Київської Русі треба віднести казки, перекази та легенди, приказки та прислів'я, загадки.

Основна маса казкових сюжетів виникла ще в доісторичну епоху. Поступово вони змінювалися, обростали побутовими подробицями пізніших часів. Але через часові нашарування, хоч і в трансформованому вигляді, проступають старовинні звичаї і вірування. У казках відбито трудовий досвід людини, її мрії, віру в перемогу над злими силами.

До найстаріших слід віднести, очевидно, казки про тварин. Тварини розмовляють, вважаються другом чи недругом людини, наділені специфічними рисами (образи хитрої лисиці, царя птахів — орла, царя звірів — лева, друга людини — собаки, хижого, але дурного вовка, полохливого зайця і т. д.).

У другій великій групі казок — фантастично-пригодницьких та героїчних — відбито прагнення людини полегшити свою працю, її боротьбу з темними силами природи та хижими звірами. Так виникають образи чобіт-самоходів, чарівного персня, живої і мертвої води. У казкових образах втілюється мрія людини збудувати за одну ніч кришталевий палац, золотий міст; з'являються герої — представники простого народу, надзвичайно розумні і дужі (Котигорошко, Вернигора, Ломикамінь, Кожум'яка та ін.), що переборюють всілякі труднощі, зазнають чимало пригод і небезпек, поки досягають мети — знищують ворогів (змії, відьми, татари), роблять людям добро.

В часи Київської Русі виникли соціально-побутові казки, в яких уже відбито класове розшарування суспільства. У найдавніших казках цього типу виступають образи Правди і Кривди, Біди, Злиднів, Долі, Щастя, бідного і багатого братів тощо. Фантастичний елемент у цих казках незначний, вони більше наближаються до новел.

Народні казки широко побутували у Київській Русі. До «Повісті временних літ» потрапило навіть кілька казкових сюжетів. Казковими мотивами пронизано оповідання про чотири помсти Ольги древлянам за вбитого Ігоря. Казковий сюжет розробляється і в оповіданні про білгородський кисіль, в основі якого лежить дуже поширений сатирично-гумористичний мотив про обдурення ворога-нападника. Літописна розповідь про поєдинок руського юнака-кожум'яки з печеніжином-велетнем відома із на-

родної казки про Кирила — Микиту Кожум'яку. Таким самим богатирем, захисником Русі від ворогів, виступає в казках і билинний герой Ілля Муромець.

Казкові образи та мотиви знайшли своє відбиття також у перекладних повістях Київської Русі. У повістях про Олександра Македонського, про Варлаама та Йоасафа, Акира Премудрого, про Індійське царство та ін. зустрічаються трансформовані казкові сюжети з міжнародного репертуару (про песиголовців, людей-велетнів, живу та мертву воду, цілющі джерела і т. д.).

Хоча церква вважала казки апокрифічною літературою, елементи їх проникли і в церковну літературу, зокрема у агіографічну, яка по-казковому зображувала життя святих подвижників, християнських мучеників («Четї-мінеї», «Киево-Печерський патерик»).

У літературі Київської Русі широко використано і такі фольклорні жанри, як перекази та легенди. Історичні народні перекази стали одним із джерел староруського літописання. З історичних переказів запозичили літописці відомості про розселення слов'ян, про заснування Києва трьома братами. До літопису потрапили також перекази про Радима та Вятка, про Рюрика, Трувора та Синеуса, про смерть Олега від свого коня та багато інших. Народно-історичні перекази виникали головним чином у надрах трудового народу і лише частково — в князівсько-дружинному середовищі.

До переказів близько стоять легенди — оповідання трохи пізнішого походження, пов'язані вже з християнською міфологією та історією. Найпопулярнішими були апокрифічні легенди, що оповідали про перебування на землі і апостольську діяльність Христа та його учнів-апостолів. В апокрифічних легендах біблійний матеріал трактувався дуже вільно. Народна уява пристосовувала весь християнський Олімп до своїх звичаїв.

У «Повісті временних літ» наводиться легенда про подорож апостола Андрія по Русі і благословіння ним того місця, де пізніше засновано Київ. Тут же під 983 роком вміщено легенду про перших мучеників на Русі — варягів-християн. До літопису введено чимало місцевих легенд, пов'язаних із Києво-Печерським монастирем, в яких розповідається про подвижницьке життя руських святих. З усної традиції ці легенди перейшли до писемної і стали основою численних оповідань «Киево-Печерського патерика», життя перших руських святих Бориса і Гліба, легенд про святого Миколая тощо.

Часто легенди творилися з повчальною метою, мали завдання поширювати нову віру, боротися з старими поганськими звичаями і уявленнями.

Народна словесність найдавнішого часу і Київської Русі дуже багата на прислів'я та приказки. У літературних пам'ятках збереглися прислів'я та приказки найрізноманітнішого характеру, що метафорично зафіксували історичний досвід людини. Древляни, задумавши вбити Ігоря, говорять: «Аще ся вввадить волк в овцѣ, то относит по единой все стадо, аще не убьють его». Описуючи облогу Володимиром міста Родні, де настав великий голод, літописець вживає приказку — «Бѣда, аки в Роднѣ». Відомі й інші афористичні вислови, які вклав літописець в уста князів: «Не погнетши пчел, меду не ѣдатель»; «Луче есть на своей землѣ костью лечи, нели на чуже славу быти». Автор «Слова о полку Ігоревім» також вживає прислів'я: «Ни хытру, ни горазду, ни пытьцю горазду — суда божія не минути»; «Тяжко ти головы кромѣ плечю, зло ти тѣлу кромѣ головы». Прислів'я уже в часи Київської Русі мали двочленну композицію, часто ритмічну форму, що забезпечувало їм художню стійкість, вони легко і міцно трималися в людській пам'яті. Безперечно, значна частина прислів'їв і приказок, записаних у пізніший період, виникла і побутувала ще в епоху Київської Русі.

Літопис свідчить і про існування в фольклорі Київської Русі загадок. Щоправда, загадка тоді ще не стала словесною грою, а була немов формою алегоричного вислову, своєрідного випробування розумових здібностей людини. Такими є загадки Ольги древлянським послам. Не розгадавши їх, послы гинуть.

Лише гіпотетично можна говорити про героїчний епос Київської Русі, основну частину якого складали билини (старини) — епічні пісні, що прославляють подвиги народних героїв-богатирів. Більшість билин за своїм сюжетом зв'язана з Києвом і князем Володимиром, отже, і виникнення їх припадає на X—XI ст.

Билинна традиція на Україні, в Білорусії й центральній Росії не збереглася; билини в XVIII—XIX ст. записано на крайній півночі Росії. Лише незначні відгомони билин знаходимо у пізнішому українському фольклорі. Близькою до билинної творчості можна вважати легенду-пісню про Михайлика і Золоті ворота. Вона має ряд спільних мотивів з билинами про Михайла Даниловича, Василя Ігнатієвича та Данила Ігнатієвича. У цих билинах, як і в легенді, відбито напружені стосунки між народними героями-богатирами і князем та дружиною під час половецьких (татарських) нападів. Є деякі спільні риси між образами билинного Чурила і героя пізніших українських пісень Джурила (Журила). Можна провести паралель між билинним Альошею Поповичем і героєм народних дум Олексієм Поповичем. Билинні сюжети про Іллю Муромця знайшли відбиття в українських народних казках.

Кожна билина має під собою тверду історичну основу, яка протягом тривалого часу обростала різними побутовими подробицями, обрядовими матеріалами, легендами, казками, тому справжні історичні події у билинах химерно переплітаються з фантастичними елементами.

Найулюбленіші герої билин — це богатирі Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович та інші, що захищають руську землю від ворогів. Весь билинний епос пронизує патріотична ідея боротьби з татарами. Очевидно, назва «татари» у билинах — пізнішого походження; в часи Київської Русі це були печеніги, половці та інші кочові народи. Герої-богатирі служать при дворі київського князя Володимира Красного Сонечка, беруть участь у його знаменитих бенкетах. Билинні герої мають і своїх історичних прототипів. Билинний Володимир — це збірний образ кількох київських князів. Добриня — дядько Володимира Святославича, який сватав князя за полоцьку княжну Рогніду і був його близьким помічником. Образ Добрині відтворено також у літописах. Альоша Попович — це ростовський богатир Олександр Попович, який теж згадується в літописах. Ворожі сили в билинах виступають у різних образах, іноді фантастичних — Ідолище, Тугарин, Змій, Соловей Розбійник, інколи реальніших — татарських вождів і воїнів.

Билинний епос характеризується тим, що в ньому завжди дається активна оцінка історичних подій, князів, богатирів. Вихідною точкою цієї оцінки є служіння інтересам руської землі, захист її кордонів від ворогів. Богатирі часто вступають у конфлікт із князями, даючи зрозуміти, що вони служать не князеві, а народу; вони — великодушні, б'ються тільки в чесному бою, не беруть здобичі, не мстиві.

Билини могли виникнути лише на певному ступені історичного розвитку, у зв'язку з ростом національної самосвідомості, після того, як народ почав усвідомлювати свою єдність у боротьбі з ворогами, коли на Русі вже існувала державність.

Билини тісно пов'язані з народною обрядовою піснею, зокрема звичаєм величання, з колядними і весільними обрядовими піснями. У билинах використано також багато казкових, фантастичних мотивів (боротьба із змієм, жива і мертва вода та ін.).

Головними центрами творення билинного епосу в Київській Русі були Київ, Чернігів, Галич, Новгород. До київських і киево-чернігівських слід віднести цикли билин про Добриню, Альошу Поповича, Іллю Муромця, Івана Гостиного сина, Гліба Володівича, Солов'я Будимировича, Івана Даниловича, Сухмана, Козарина. З Галицько-Волинською землею зв'язані билини про Дюка

Степановича, Чурила. Навколо Новгороду склалися билини про Ставра Годіновича, Василя Буслаєва, Садка.

Композиційно кожна билина ділиться на три частини: зачин, виклад і кінцівка. Зачин і кінцівка мають спеціально вироблені поетичні формули. Поетика билин характеризується вживанням постійних епітетів, метафор, порівнянь, паралелізмів; досить частим в билинах є засіб триразовості. Всі билини складено своєрідним тонічним, так званим билинним віршем.

Відгомони билин знаходимо у «Повісті временних літ». Описи знаменитих учт Володимира у літопису (996) мають багато спільного з билинними обробками цієї теми. Билинні мотиви відчуваються у корсунській легенді про хрещення Володимира, в оповіданнях про одруження Володимира з Рогнідою, про поединки руського юнака з печеніжином, Мстислава з Редедюю. Окремі билинні інтонації дослідники помічають і в «Слові о полку Ігоревім».

Творцем і виконавцем давньоруського фольклору був трудовий народ — сільське і міське населення Русі. Безумовно, що з народної маси рано виділилися й професійні митці, які служили при князівських дворах, типу Бояна, Митуси або подібні до пізніших українських кобзарів і лірників чи російських сказителів билин. Носіями фольклору в Київській Русі могли бути й скоморохи, волхви, що чинили опір новій релігії, зберігали старі звичаї, обряди, пісні.

Найвищі ідейні та художні надбання оригінальної писаної літератури Київської Русі мають своїм джерелом багатогранну мудру і високопоетичну усну народну літературу, витворену генієм найширших трудових мас руської землі.

Біблійні книги

тарогрецьке слово «біблія» (βιβλια) означає «книги». У міжнародному вжитку воно стосується кількох десятків книг, що їх у різних комбінаціях прихильники іудаїзму та християнства вважають за «святе письмо», за першоджерело свого віровчення.

До «Біблії» увійшли фольклорні та літературні пам'ятки, типологічно споріднені з давньоіндійськими Ведами, давньоіранською Авестою, релігійним епосом Вавилону. В них знайшли відображення погляди різних племен і народів, насамперед стародавніх євреїв, різних економічних формацій, історичних епох, що спричинилося до характерної суперечливості багатьох біблійних текстів. Це давало можливість по-різному їх тлумачити, використовуючи в ідеологічній боротьбі для пропаганди прямо протилежних ідей. «Біблією» санкціонувалася «князівська влада з ласки божої, і безмовна покірність, і навіть кріпосне право»¹, «Біблія» ж давала плебейству й селянству гасла для боротьби проти гнобителів, як це було під час гуситських воєн у Чехії, селянської війни у Німеччині або пуританської революції в Англії.

З історико-літературного погляду біблійні тексти нерівноцінні. Серед них знаходимо майстерні описи історичних епізодів, зокрема батальні сцени, народні пісні та перекази, ліричні твори, повісті, зразки філософської прози тощо, а поряд — твори, де важко знайти будь-які елементи красного письменства.

«Біблія» ділиться на дві самостійні частини — старий і новий завіт.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7. Держполітвидав УРСР, К., 1961, стор. 350.

Найбільшу літературну вартість у старому завіті мають епічно-історичне «П'ятикнижжя» (особливо «Книга буття»), а також книги Ісуса Навіна, Суддів, Царств, Пророків, перлина світової лірики — «Пісня пісень», збірка псалмів царя Давида — «Псалтир», дидактично-філософські «Притчі» і «Премудрість» Соломона, «Премудрість Ісуса, сина Сирахового» та «Екклезіаст».

До нового завіту входить своєрідний роман про життя і пригоди «сина божого» Ісуса Христа, поданий у чотирьох версіях, які взаємно доповнюють одна одну, — «Євангеліях» (грецьк. εὐαγγέλιον — добра вість) від Матфея, Марка, Луки та Іоанна), оповідання про пригоди учнів Христа після його вознесіння на небеса («Діяння апостолів», або просто «Апостол»), двадцять одне послання апостолів Іакова, Петра, Іоанна та Павла, а також есхатологічний «Апокаліпсис» Іоанна Богослова, що віщує й описує майбутній «кінець світу».

У Київську Русь прийшов, мабуть, кирило-мефодіївський переклад найнеобхідніших частин «святого письма», здійснений слов'янськими «першовчителями» та їхніми учнями у другій половині IX — першій половині X ст. В основі цього перекладу лежав грецький переклад старого завіту, зроблений з єврейського оригіналу олександрійськими «сімдесятьма толковниками», та один із грецьких текстів нового завіту.

У Київській Русі поширились два типи літургійно-учительних збірників біблійних текстів — «Паримійник» й «Апракосне євангеліє».

«Паримійник» (від грецького *παροιμιαις* — притчі) містив читання, вибрані зі старого завіту, найбільше з пророцтв Ісайї та притч Соломона, а також із «Книги буття»; з інших частин старого завіту до «Паримійника» вносилися лише окремі невеликі уривки.

«Апракосне євангеліє» містило пристосований для церковної служби вибір новозавітних євангельських текстів. Найдавнішим «Апракосним євангелієм» є «Остромирове євангеліє», про яке вже згадувалося вище.

З окремих книг старого завіту великою увагою користувалися «Притчі» і «Премудрість» Соломона, «Екклезіаст» і «Премудрість Ісуса, сина Сирахового». Вони у простій, загальнодоступній і образній формі конденсували житейську мудрість стародавнього Сходу. Афоризми з цих книг, постійно вживаючись, проникали в народ, ставали приказками та прислів'ями.

Найулюбленішою старозавітною книгою був «Псалтир». Східнослов'янських читачів приваблювали тонкий ліризм, палкий пафос, глибока поетичність і яскрава образність твору. «Псалтир»

став підручною книгою, багато хто знав його напам'ять. Він використовувався і як книга богослужебна, і як навчальна, і як книга, призначена для домашнього душеспасительного читання, і, нарешті, як магічна, за якою можна було ворожити у скрутну хвилину.

Найраніші відомі списки «Псалтиря» датуються XI століттям, книги Пророків збереглися у списку XV ст., що походить з рукопису XI ст., «П'ятикнижжя» дійшло до нас у списку XV ст., скопійованому з рукопису XII ст. Ще популярнішими були, звичайно, книги нового завіту, особливо «Четвероевангеліє» і «Апостол». Найдавніші відомі нам східнослов'янські євангелія належать до XI—XII ст. (Архангельське, Мстиславове, Галицьке). Найдавніші «Апостоли» датуються 1195 і 1220 роками.

Повне зібрання біблійних книг у східних слов'ян з'явилося лише 1499 р. завдяки заходам новгородського єпископа Геннадія («Геннадіївська біблія»). В 1517—1519 рр. повну «Біблію» друкує білорус Георгій (Франциск) Скорина. 1581 р. виходить знаменита «Острозька біблія».

Біблійні книги на Східній Слов'янщині часто супроводжувались тлумаченнями. Тлумачення до книг Пророків, перекладені в Болгарії, були списані на Русі попом Упирем Лихим ще 1047 р. «Псалтир» поширювався з тлумаченнями Афанасія Олександрійського, Феодорита Кирського та Брунона, єпископа Вюрцбурзького (так звані тлумачні псалтирі). Не менше поширені були і тлумачні євангелія, які згодом перетворилися у своєрідні збірники проповідей — учительні євангелія. Найпримітнішими були тлумачення на «Четвероевангеліє» Феофілакта Болгарського і тлумачне, або учительне «Євангеліє» Калліста Константинопольського.

«Біблія» справляла протягом віків винятковий вплив на ідеологічно-духовне життя, літературу, культуру, образотворче мистецтво багатьох народів.

Вплив біблійних книг на інші літературні твори староруської та української літератури був дуже значний і, загалом, позитивний. Із «святого письма» письменники засвоювали вироблені світовою літературою жанрові та стилістичні форми, запозичували сюжети, образи і крилаті вирази. Читаючи ці книги, вони набиралися не тільки суто професійного, літературного досвіду, а й проймалися поетичним духом цих книг, підхоплювали і трансформували викладені в них ідеї. Образи, ідеї, теми «Біблії» використовували і кожен по-своєму розробляли Іларіон і Вишенський, Сковорода і Шевченко, Франко і Леся Українка, Тичина і Рильський.

Апокрифи

Біблійні книги, канонізовані християнською церквою як «святе письмо», не вичерпували легенд, створених віками навколо старозавітних та новозавітних героїв. За межами канону лишилося чимало різноманітних доповнень про створення світу, про життя і пригоди перших людей, про злигодні стародавніх народів, про народження, життя і загибель «сина божого», про діяльність його учнів, про «кінець світу», «страшний суд» і долю людських душ у пеклі й на небесах. За такими позабіблійними творами християнського фольклору і письменства закріпилася назва апокрифи (грецьк. *αποκρυφος* — таємний, прихований).

Первісно церква апокрифів не забороняла. Ними користувалися рядові християнські проповідники і «вчителі» та «отці» церкви. Коли ж апокрифічну літературу почали брати на озброєння різноманітні еретичні секти, що були в опозиції до існуючого ладу і висловлювали погляди уярмлених класів, багато апокрифів підпадають під заборону, зачисляються до розряду «заказаних» книг, заносяться в особливі цензурні індекси.

На Русь велика кількість апокрифів потрапила через південнослов'янських, насамперед болгарських еретиків X ст. — богомилів.

Апокрифи жанрово неоднорідні. Це і гадальні книги, сонники, громники, і твори ораторсько-епістолярного та катехізічного характеру — промови, казання, пророцтва, заповіді, послання, питання — відповіді, бесіди — і найцінніші з історико-літературного погляду — легендарні оповідання. Тематично апокрифи поділяються на старозавітні та новозавітні. Апокрифи, присвячені темі «страшного суду», «кінця світу» і потойбічного життя, звуться есхатологічними (грецьк. *εσχατος* — крайній, останній).

Переважна більшість східнослов'янських апокрифів дійшла у записах XV—XIX ст. Але апокрифічні вкраплення і відлуння у писемних пам'ятках Київської Русі засвідчують, що вже в XI—XIII ст. наші предки були досить широко обізнані з апокрифами всіх типів. Цінні відомості щодо цього подають також східнослов'янські індекси «книг истинных и ложных».

Великий цикл старозавітних апокрифів складають легенди про створення світу і перших людей та боротьбу бога з Сатанайлом. У четвертий день творіння Сатанайл захопився красою створеного і возгордився: «Коль красная и поднебесная си, но не вижу живущаго на ней. Да приид на землю и обладаю ею и буду яко бог, и поставлю престол мой на облацех». Розгнівався

бог на гординю його і «зврже Сотону» з усім його «чином». Цей апокрифічний епізод згадується ще у літописній промові грецького філософа, зверненій до київського князя Володимира з метою схилити його до християнства.

Адам, за апокрифом, «създан бысть от осми частій»: тіло — од землі, кров — од моря, очі — од сонця, кості — од каменю, думка — од хмар, дух — од вітру, розум — од світла, здатність передбачати майбутнє — од духа святого. При створенні Адама боротьба між богом та його опальним підручним Сатанайлом тривала. У літопису, під 1071 роком, читаємо: «Како есть сотворен человек?.. Мывся бог в мовъници и вспотився, отерся вѣхтем, и свѣрже с небеси на землю; и распрѣся Сотона съ богом, кому в нем створити человека? И створи дьявол человека, а бог душу в онъ вложи: тѣм же, аще умреть человекъ, в землю идетъ, а душа к богу...»

В апокрифічних легендах відбилися риси маніхейсько-павликіанської ересі, втіленої в болгарський богомільський дуалізм, за яким у творенні світу і людини брав безпосередню участь Сатанайл. Отже, ініціатива створення світу і перших людей ділиться між богом і Сатанайлом, а тому й право їхнє на володіння створеним — рівне. Рушійною силою розвитку всього сущого, таким чином, є зіткнення інтересів бога з інтересами сатани. Ця ідея підривала принцип феодальної ієрархії і безперечного шанування «нижчими» «вищих». Дуалістичні легенди про боротьбу бога з сатаною утворюють широкий цикл в українському фольклорі.

Найцікавішими серед старозавітних апокрифів є оповідання про царя Соломона. У «Біблії» про нього розповідається порівняно небагато, а в стародавньому єврейському фольклорі і «Талмуді» цикл оповідань про Соломона займав чимало місця. Звідси й черпала сюжети оповідань про Соломона, переважно казкових, християнська апокрифічна література.

Старовинних читачів легендарний цар Соломон приваблював насамперед своїм розумом. Він з успіхом відгадує найголовомніші загадки, відповідає на найскладніші запитання, приймає найдотепніші рішення, розв'язує найзаплутаніші судові справи. Соломон — недосяжний зразок ідеального правителя.

Цариця Савська «свѣкупила бѣше отроки и дѣвици малы и облече а в порѣты едины, и рече царица: «Царю, по мудрости своей разбери, кое отроки, кое дѣвици?» Царь же по мудрости своей повеле просыпати овощ. И принестьше овощ просыпаша пред ними. Отроки же начаша брати в пелены, а дѣвицы в рукавы. «Се есть отроки, а се девки!» Она же о семь подиви се хитрости его».

При спорудженні Єрусалимського храму треба було обтісувати каміння «шаміром» — кігтем чарівного птаха, що ним колись обробляв каміння Мойсей. Як добути «шамір», знав тільки демон Китоврас. Вирішено полонити його. «По мудрости своей замысли Соломон сковати уже (*кайдани*) железно и гривну железну, написа же на ней в имя божие зарочение (*закляття*), и посла же боярина своего лутшаго с отрокуы. И указаше вести вино и мед и руна овчая с собою взяша». Прийшовши в пустелю, до того місця, де жив Китоврас, вони побачили три колодязі. Самого ж Китовраса не було. «И по указанию Соломону и выльяша три кладязи и заткоша жерела их руны овчими, и нальяша два кладязя вина, а третій меду». Прийшов спраглий Китоврас і, хоч побачив замість води вино і мед, «выпи вся три кладязя». Боярин же підійшов тоді до п'яного демона, «объстегну о шии его уже железно и привяза и твердо». Коли, отямившись, Китоврас спробував «изяти ся», боярин сказав йому: «И имя господне с запрещением на тобѣ». Демон, побачивши на собі ім'я господне, «поиде кротко».

В апокрифічних оповіданнях про Соломона Китоврасові належить важлива роль. Образ його, як і ім'я, виник внаслідок злиття двох образів: талмудичного демона Асмодея і грецького міфологічного Кентавра.

Китовраса наділено казковою силою (з корінням вириває дерева) і даром пророцтва (бачить сховане від людських очей). Натрапивши на весілля, він плаче, а згодом пояснює Соломонові: «Съжали ми ся, яко оженивый ся не будет жив до 30 днии». Побачивши ворожбита, котрий сидів на камені і віщував, він засміявся, а згодом пояснив: «Он поведаше людемь скрavenousая, а сам не вѣдаше крова под собою съ златом». Китоврасові властиве милосердя і справедливість у ставленні до людей. «Нрав же его бяше такѣв: не хожяше путем кривым, но правым». Коли ж наткнувся він на хижку бідної вдови, та заволала: «Вдовица есмь убога!» І він «ся огну около угла», щоб не розвалити її житла, «и не съступа ся с пути и зломи си ребро». Покалічившись, він каже: «Мягко слово кость ломить, а жестоко слово гнѣв въздвизаетъ».

В апокрифах про Соломона і Китовраса корениться багато мотивів, поширених в українському фольклорі.

На межі між старозавітними та новозавітними апокрифами перебуває група легенд про передбачення та віщування євангельських подій, тісно споріднених із міфологією греків, римлян, персів та інших народів стародавнього світу. До таких легенд належить популярне на Русі з найдавніших часів «Сказаніє Афродитіана», відоме в кількох списках, починаючи з XIII ст.

Перси мали кумирницю, присвячену богині Ірі. Якось, прийшовши до цієї кумирниці, цар застав там дуже стривоженого жерця. Той розповів, що цілу ніч образи в кумирниці «пребыша ликъствующе», розмовляючи між собою про те, що Іра ожила, що її возлюбило «великое солнце», що вона «за дрѣводѣлю обѣщалася» і що ім'я їй тепер «Мария есть». Зчудований цар зостався в кумирні на ніч. І знову серед ночі образи «начаша гудущии густы в гусли, а пѣснивця пѣти». До їхнього хору приєдналися срібні і золоті звірі та птахи, якими було прикрашено кумирню. Грізний цар хотів був уже тікати. Аж «открыся строп и вниде звѣзда свѣтла над кумиромъ источника». І пролунав голос, що мати «старейшня всѣх чинов бывающи невѣстѣ трименитому единому божеству суццю» породила немовля, котре буде «начало спасу а конецъ пагубѣ». Почувши це, «вси кумири падоша ници», а в джерелі засяв царський вінець із самоцвітів, «верху же источника стояше вѣзда». Цар негайно скликав мудреців. За їхньою радою він вирядив у дорогу волхвів. Рушили волхви, рушила й зоря за ними. Повернувшись, волхви записали на золотій дошці, що побачили породіллю з немовлям, яка назвалася Марією. Вона «бъше высока тѣломъ, смагл блѣск имущи, кругловатомъ лицемъ і власы увясты имущи». Марія була заручена с «дрѣводѣлю», але не знала ще чоловіка. З'явився до неї ангел і сповістив, що вона має породити з волі божої сина. «Отроча» ж, хоч щойно народилося, «сѣдѣше на земли, яко второе лѣто ему» і вже говорило, «смѣяшеса и плескаше, хваление имѣя словес наших».

«Сказаніє Афродитіана» справило помітний вплив на численні східнослов'янські і, зокрема, українські слова (казання) на різдво, відбилися в «Тлумачній палеї» і в «Хронографі» першої редакції, ввійшло до «Чет'їх-міней», відлуння його чується в численних колядках.

Велику групу новозавітних апокрифів становлять легенди апокрифічних євангелій. Оскільки навколо постаті Ісуса Христа витворилося безліч переказів і лише частина з них увійшла до чотирьох канонічних євангелій, то решта продовжувала побутовати серед християн поза рамками «святого письма». Апокрифічні ж євангелія багато розповідали про життя діви Марії та чудесне народження її сина; про його дитинство і чудеса, які він чинив між людьми; про долю Пілата, Никодима, Йосипа Аримафейського та інших персонажів новозавітної історії; про страту Христа, його воскресіння і вознесення на небо; про збурення ним пекла і визволення праотців тощо. Для більшого авторитету апокрифічні євангелія надписували іменами апостолів. Деякі з цих неканонічних євангелій уклалися еретиками, котрі свідомо

спрямовували їх проти пануючого тлумачення християнського вчення, використовуючи зібрані в народі перекази для пропаганди власних ідей. Це зумовило переслідування неканонічних євангелій з боку церкви, і багато з них загинуло.

Апокрифічні євангелія істотно різняться від канонічних. Останні багато уваги приділяють ученню Христа. Апокрифічні ж євангелія головним чином переповідають події його життя. За жанром вони ще ближче, ніж євангелія канонічні, підходять до повісті чи роману.

Стародавня Русь знала три апокрифічних євангелія: Іакова, Хоми та Никодима.

«Євангеліє» Іакова — в східнослов'янських списках (найдавніший — XV ст.) воно має назви: «Слово на рождество Христово», чи «Слово о рождествѣ Христовѣ» — виникло не пізніше II ст.; було широко розповсюджене в нашій літературі, входячи до складу «Торжественників», «Златоустів», «Міней». На Русі «Євангеліє» Іакова читалося, мабуть, навіть під час церковних відправ.

Твір Іакова присвячено описові передісторії власне євангельських подій: в ньому розповідається про батьків богородиці — Йоакима й Анну; про задоволення їхніх молитов до бога — народження доньки; про дитинство Марії, її виховання і віддання «на соблюдіння» Йосипові; про благовіщення; про несподівану вагітність Марії; про мандрівку її та Йосипа до Віфлієма і народження під час цієї мандрівки Христа. Головна мета Іакова полягала в тому, щоб возвеличити Марію, про котру в канонічних євангеліях мовиться дуже мало і дуже туманно.

«Євангеліє» Хоми являє собою ніби продовження «Євангелія» Іакова: воно розповідає про дитячі роки Христа. Слов'янський його текст є перекладом грецького оригіналу. Він має багато списків, що розпадаються на кілька редакцій. Найдавніші слов'янські списки «Євангелія» Хоми — болгарські та сербські — датуються XIV—XVI століттями, єдиний російський список — XVI століттям і, нарешті, вісім українських — XVIII століттям. Хоч українські списки «Євангелія» Хоми найпізніші, проте вони, походзячи від спільного прототипу, відбивають досить давню слов'янську редакцію твору.

Хома об'єднує окремі легенди про чудеса, які чинив Христос, будучи дитиною. Всі оповідання показують божественність цього незвичайного хлопчика. Ось, наприклад, Ісус, «двома лѣтома бывшу», грається з іншими дітьми: «и сотворы ис калу дванадесят птыц, и сплеснув рукама, а оны возлетѣша». Коли Ісусові було шість років, Марія послала його по воду. Він побіг стрімголов, спіткнувся і розбив «корчажец». «И нѣ в чом ему воды

принести. Он же бояв ся матери своей, изняв из себе сорочку и начерпа воды полную и принесе матери». Почав будувати Йосип «полату» і «не имѣяше мѣры», бо «бервено», що його він мав, виявилось закоротке, щоб бути «правилом». Зажурився Йосип. А малий Ісус, збагнувши, в чому річ, каже: «Положи правило на земли». Йосип поклав, «и приступи Ісус ем его за конец краткое бервено и протяг равно з другим».

Низка легенд «Євангелія» Хоми розповідає про те, як малий Христос зцілює хворих і воскрешає померлих. Один юнак, рубаючи Йосипові дрова, «ударя ся секирою и растерза плеснѣ и нозѣ свои...» Ісус же «ем его за правую ногу и простяг, и бысть нога цѣла болящая». У одній жінки «отроча умре», и «плакася жена». Почувши її плач, Ісус «пришед тамо видѣв отроча мертво» і мовив: «Отроча, не умирай, но живо буди!», і «абіе разсмѣяся отроча и воста». І сказав Ісус жінці: «Прими отроча свое и дай ему ясти». В кількох легендах Христос виявляє природжену мудрість, перед якою пасує земна наука. Йосип віддає його до вчителя, щоб той навчив хлопця «еллинским книгам». Ввійшовши в учителів дім і побачивши книги, «лежащія на лавицѣ», Ісус розгорнув одну з них і «нача чтити».

У багатьох епізодах «Євангелія» Хоми Христос — не проповідник любові до ближнього, не чудотворець-благодійник, а злостивий і жорстокий хлопчак. Наділений надприродними здібностями, він застосовує їх, щоб карати, мститися. Образившись на своїх однолітків, він заводить їх у храм і збігає перед ними по снопу сонячного проміння високо вгору. Його товаришам теж вдається пройти по цій стежці, зітканій із сонячних променів і «стати високо». Та тут Ісус «повелѣ стремглав раступитися солнцу». Діти попадали і «убишася вси», а Ісус «нача смѣятися». Подібні жорстокі витівки чинив він частенько, а коли Йосип почав йому дорікати за це, той йому відказав: «А ти да мрут по дѣлом своим».

«Євангеліє» Хоми було одним із найпопулярніших новозавітних апокрифів на Україні, його мотиви і сюжети перейшли в український фольклор. Ось, наприклад, народна версія згаданого вище епізоду з ліпленням пташок: «Як Христос був маленьким хлопцем, то бавив се з енчими хлопцями пташка; зробют хлопці пташка, поставют в ямку, вдарут, пташок підскочит, та й спадає, а вони ловют і далі бавют се. Зробит Христос пташка, підібе, а він полетит гет вгору та й не верне се, зробит се птахом. Та й вже тогди хлопці знали, що він таки бог». З «Євангелія» Хоми походить і інша поширена на Україні легенда — про недовірка, котрий заховав жінку з дітьми під корито та й загадав Ісусові задачу: «Коли ти бог, то вгадай, що там». — «А що

з,— кає,— свині». Зняли корито, аж там — свиня з поросятами. В українських списках «Євангелія» Хоми є і виразні сліди народних легенд.

Третє апокрифічне євангеліє — Никодимове, що виникло в II ст. н. е., — є поєднанням трьох тематично споріднених між собою самостійних творів: так званих «Пілатових актів», Пілатового листа до Клавдія та оповідання Йосипа Аримафейського про сходження Христа в пекло і визволення душ «праотців». На Русі воно з'явилося не пізніше XII—XIII ст. у перекладі слов'янською мовою, як припускає І. Франко, «не з грецької, але з латинської, а може навіть і з німецької мови». Найраніші списки і вказівки на нього в східнослов'янській писемності починаються з XVI ст. Андрій Курбський, відповідаючи ченцеві Києво-Печерського монастиря Вассіанові Муромцеву, котрий надіслав йому список «Никодимового євангелія», писав: «А повѣсть оную, называемую Никодимову, я прочитал... Довольно, думаю, чотырех євангелій, не нужно пятое... Поистинѣ ложь есть сіє писаніє и неправда и написано от нѣкогого неискуснаго и неправога. Это лжеписаніє я и прежде видал польским языком написано».

«Пілатові акти» і Пілатів лист до Клавдія являють собою майже звичайний переказ відповідних розділів канонічних книг нового завіту без будь-яких істотних відхилень. Інша річ — оповідання Йосипа Аримафейського. Воно лягло в основу двох видатних творів оригінальної староруської та староукраїнської літератури — «Слова о Лазаревѣ въскресеніи» (XIII—XIV ст.) і «Слова про збурення пекла» у двох жанрових версіях — віршовій та драматичній (XVII ст.).

Апокрифічні оповідання про мандрі і пригоди апостолів ще з більшою підставою, ніж апокрифічні євангелія, можна розцінювати як твори християнської белетристики. Вони споріднені з казками народів Середнього та Близького Сходу і стародавнього Середземномор'я, з елліністичними романами, з епосом європейського середньовіччя та європейськими новелами і романами XV—XVII ст. У них добачають своєрідну сполучну ланку між пізньогрецьким і ранньоевропейським оповідним письменством. Саме в цьому полягає їхня історико-літературна вага.

З апокрифів апостольського циклу в історії української літератури годиться звернути особливу увагу на «Ходіння апостола Андрія», котре, як свідчить «Повість временних літ», було популярне на Русі з давніх-давен. Типовим зразком апостольських апокрифічних легенд є оповідання про пригоди Андрія в країні «человѣкоядцев». «Тии бо человѣци града того ни хлѣба ядѣху, ни воды піаху, ну ядѣху плѣт человѣчя и крѣвь піаху

и вьського человѣка грядуща емѣаху и изимааху ему очи, и дааху им быліа прѣльстнаа, и, отравльше, ведѣху в темницу, и прѣд-поставлѣаху имь ясти траву селнуа», щоб тут вони відгодовувались на харч людоджерам. Така доля спіткала й апостола Матвія, що потрапив до їхньої темниці. На допомогу йому Христос шле Андрія, який молитвою умертвляє сторожу темниці, знаменням хреста відчиняє її двері і зустрічається з Матвієм. Вони повертають розум і зір усім бранцям і йдуть разом із міста. Тим часом прийшли слуги, «яко да изведут человѣкы на снѣд себѣ», і наткнулися на мертву сторожу. Кинулися вони до князів. Голодні князі розпорядилися: «Понѣ (поки що) тѣх седмь мрѣтвецъ принесѣте в снѣденіе нам днес. Заутра же изберем старця, и мящем (метнемо, кинемо) жребія о них, и възем чяда их и вѣложим в темницу». Та як тільки слуги взялися за ножі, збираючись свіжувати трупи вартових, ножі, за Андрієвою молитвою, повипадали у них із рук. Зібрали тоді слуги старійшин міста, метнули жереб, і випав він на сімох. Рятуючи себе, старійшини віддають князям на з'їжу своїх дітей. Слуги приводять їх зв'язаних і «плачущихся» «на мѣсто закланія». Андрій знову молиться, і зробилися ножі, «яко воскъ прѣд огнем». Диявол виказує голодним людоджерам Андрія. Вони, вхопивши його, «влачааху, и плѣт его прильпе по земли, и вечерь вьсадиша его в темницу», сподіваючись, що він помре. Уночі приходить диявол і велить бісам добити Андрія. Та на чолі апостола з'являється знамення хреста, і нечисті кидаються врзтіч. Андрій страждає від ран і просить у бога смерті, та бог зілкое його. Вибравшись із темниці, Андрій затоплює місто водою. Людоджери благають у Андрія порятунку і дають згоду хреститися.

Як бачимо, і сюжет цього оповідання (драматичні ситуації, напружена дія, несподівані розв'язки окремих епізодів), і фантастичні здатності героя — цілком романічного характеру. Інтерес до діянь Андрія посилювався серед українських читачів тим, що апостол, як твердила «Повість временних літ», побував на Русі, уподобав Київські гори і благословив їх, прорікаючи щасливу долю місту, яке буде колись на цих горах. Легенда жила на Україні і в наступні століття.

Старозавітні апокрифи порушували популярні на Русі есхатологічні теми. В «Книзѣ о тайнах Еноховых» відбито дохристиянські уявлення про «той світ». Мандруючи по «тому світу», 365-літній Енох бачить різноманітні дива: «море превеликое, паче моря земного»; сто ангелів, «иже владѣють звѣздами»; «сокровища снѣжная»; ангелів, «иже держат грозныя хранилища их, и облаки откуда же исходят и входят»; «сокровище росы»; «тму паче тмы земнія», в якій «верыжники блюдоми

висяща, ждуще суду великаго и безмѣрнаго». Побував Єнох і в раю, і в пеклі, і навіть перед престолом господнім.

У раю він побачив «вся дрeвеса благоцвѣтная, и плоды их зрѣх и благоуханны, и вся брашна принесена, кыпящія дыханіем благовонным, и посреде древо животное на мѣстѣ том, на нем же почивает господь, егда восходит в рай». Тут є джерела, «еже точат мед и млеко», інші ж райські джерела «точат елей и вино». Від них беруть свій початок земні потоки. «И несть ту дрeва неплодна, и всяко мѣсто благословенственно». Триста ангелів «свѣтлих зѣло», охороняють цю благодать, безперервним співом славлячи бога «по вся дни и часы». Це місце призначено для праведників.

Пекло — «мѣсто страшно зѣло и всяка мученія на мѣстѣ том»: «и лютая тма и мгла несвѣтимая, и нѣсть ту свѣта, но огонь мрачный возгараетя присно, и река огненная исходяще, и все мѣсто то отвсюду огонь и отвсюду студень и лед, жажда и зяблость, а ужници люти зѣло, и аггели гружны и немилостивны, носяще оружія напрасна, мученіе немилостивно». Це місце уготовано грішникам.

Картини потойбічного світу, зображені в «Книзѣ о тайнах Єноховых», слід визнати за видатні зразки словесного пейзажу і портрета, загалом нечастих у стародавньому письменстві. У змалюванні добродійностей праведників та лихих вчинків грішників, приречених на пекельні муки, виразно відбилися впливи новозавітних християнських морально-соціальних ідей.

З-поміж новозавітних апокрифів есхатологічного змісту цікаве насамперед «Хожденіе богородицы по мукам» — одна з найдавніших пам'яток апокрифічного письменства Київської Русі, вельми популярна на Україні в наступні віки (відома в списках XVII—XIX ст.).

Перед богородицею розгортається панорама пекла — голосять чоловіки й жінки, які караються за те, що не вірили в отця, і сина, і духа святого, а поклонялися різній «тварі»: сонцю, місяцю, землі, воді, звірям та гадам, а також поганським ідолам Троянові, Хорсові, Велесові і Перунові (це місце — безсумнівна руська вставка). Корчаться у вогняній ріці «мужи и жены»; до пояса занурені у вогняну купіль ті, що були прокляті батьками чи матерями, до грудей — ті, що кривдили кумів і впадали в блуд, до шиї — ті, що їли людське м'ясо, до верху — ті, що клялись, брешучи, чесним хрестом. Черви точать чоловіка, підвішеного за ноги. Це кара за те, що він мав «приклады» «на злато свое и на сребро», тобто лихварював. Теліпається підвішена за зуби жінка, а «различныя змія исхожаху изо уст ея и ядыху... ея»; вона «хожаше по ближнея своя и по сусѣдом, послушаю-

щи, что глаголють, и слагаючи слова неприязнина, соважаючи на свар». У вогняній хмарі на вогняних «одрах» лежать чоловіки й жінки, «иже в святую неделю на заутрню не встають, нъ лѣнящесе лежать, яко и мъртви». На вогняних стільцях сидять ті, що не вставали перед священиками. Висять, почеплені на гілках залізного дерева, «клеветьници, съвадьници», котрі «разлучиша брата от брата и мужѣ от жен своих». Чоловіка, котрий «святѣя книги прочиташе и евангелія сам не послушаше, люди учаше, а сам не творяше воля божія», терзає «змиѣ крилат, имеющъ три главы». Через пекло тече «рѣка вся смольна, а вълны ея вся огньны»; над нею «бѣше тьма мрачна», а в ній «лежаше множество мужѣ и жен и клокотаху; яко в котлѣ, и яко морьскыя вълны и ображаються над грѣшныи; да егда вълны въсхождаху и погружаху грѣшныи тысяцю лактъ», «ядяше же я чръвь, неусыпаяи скръжьт зубом...» У пеклі богородиця зустрічає попів, ченців, патріархів, єпископів, попадей, що повиходили заміж по смерті чоловіків, черниць, які важилися на блуд, тощо.

Богородиця іноді плаче і співчуває грішникам, але здебільшого карі вважає справедливими: «По дѣлом их буди тако». Вона молиться за грішників, і бог зважає на її молитву, даючи грішникам перепочинок від великого четверга до п'ятдесятниці.

В усіх редакціях «Хождєнія» виразно проступають риси реального народного життя, насамперед соціально-побутового плану, в багатьох своїх проявах однаковою мірою властиві і для Візантії, і для Русі. Ще виразніше це відчувається у пізніших українських редакціях апокрифа. Тут виводиться галерея дрібних п'явок народних, образи яких вихоплено з живої української повсякденності тих часів: «мелники, мѣрочники, іже не по правдѣ сѣмена чужія и муки брали, крали», «сребролюбци и златолюбци, лихоимци, золотарѣ и лихварѣ», «орателіє земли», які «бразди или границѣ заорували, сѣмена и плод крали чужіє», «млаторбійци, ковалѣ», що «крали чужія желѣза, когда работали», «злоторбійци, ткачѣ», які «пряжѣ, полотна чужѣ крали». Зазнають у пеклі кар і ті, що крадуть сіль, бджоли і птицю, і п'яниці, вбивці та «опойци». І, звичайно, погляд богородиці зупиняється на «суддях-кровопийцях і мздоїмцях», які «не по правдѣ судили, кров чужую пили, бо не по правдѣ суд судили». Як зауважив О. І. Білецький, тут «у фантастичну розповідь вторгається живе життя, картини реальних соціально-побутових відносин. Образи потойбічного світу втілили мрію про відплату за нескінченні гіркі кривди, а разом із тим виконували, до певної міри, і агітаційну роль, так само як виконували її образи «Божественної

комедії» Данте, розуміється, незрівнянні з даним апокрифом щодо художньої сили»¹.

Багато есхатологічних апокрифів присвячено темі «кінця світу». Типовим зразком цих апокрифів є приписуване Мефодієві Патарському «Слово о царствїи язык в послѣднія времена и сказаніе от перваго человекѧ до скончанія вѣка», яке широко читалося у нас, починаючи з XI ст.

«Кінець світу» «Слово» Мефодія Патарського пов'язує з падінням грецького царства. Коли віднято буде у землі найвишу її святиню, коли носій православ'я — грецький цар — сам складе з себе вінець — цей символ влади християнського монарха, — тоді почнеться на землі царство антихриста, а потім настане і «страшний суд», «и начнет земля горѣти, и згорят пят сот лакот во глубыну, и изгорят горы великія, и згорит всяко древо и весь скот и весь гад и всяка птица. Тогда отверзет бог чотири вѣтри великія, восток, запад, юг и сѣвер, и развѣют всяку скверну и всяк прах от землѣ, и не будет на ней ны горы, ны каменія, ны вертепа, но будет, яко хартія».

Апокрифічні твори в різних рукописних збірниках, зокрема в складі тлумачної та історичної «Палей», і в окремих списках, проходять через усю історію східнослов'янських літератур мало не до наших часів. Вони знайшли широке і глибоке відбиття в пам'ятках старовинного українського письменства, фольклору, образотворчого мистецтва не тільки домонгольської, а й помонгольської доби. Спирався на апокрифічну традицію І. Котляревський, описуючи пекло і рай у своїй «Енеїді», Т. Шевченко, створюючи «Марію», С. Руданський, komponуючи «Байки світові». Нарешті, І. Франко, який дав нашому народові монументальний п'ятитомний корпус «Апокрифів і легенд з українських рукописів», раз у раз використовував апокрифічні мотиви у власній поетичній творчості, починаючи від раннях літературних спроб і кінчаючи одним із найкращих здобутків українського слова — поемою «Мойсей».

Житійна література

Прямим продовженням «біографічних» традицій «Біблії», зокрема нового завіту, була християнська агіографія (від грецького *ἅγιος* — святий — та *γραφω* — пишу), або житійна література, яка звеличувала подвиги найвидатніших хри-

¹ Олександр Білецький, Зібрання праць у п'яти томах, т. 1, стор. 139.

стіянських діячів — святих, — описуючи їхнє життя і ті чудеса, що їх вони начебто творили з ласки божої за життя і по смерті.

Житійна література зароджується відразу по виникненні християнства. Особливо сприяло її розвиткові жорстоке переслідування прихильників нової релігії. Щоб закріпити їхні подвиги в пам'яті людей, ідеологи християнства починають створювати і записувати оповідання про муки і смерть християнських героїв. Мартирологічні оповідання, цебто оповідання про страждання і смерть «мучеників», складають найранішу верству християнської агіографії.

З часу Міланського едикту (313), який поклав край переслідуванню християн, змінюється саме поняття про ідеального християнина. Поряд із мучеником з'являється блискучий церковний оратор, енергійний засновник і організатор чернечої общини, щедрий фундатор церков і монастирів, непримиренний борець з ересями, фанатичний аскет чи юродивий. Об'єктом зображення в агіографічних оповіданнях стають не тільки муки і загибель героя. Біографія його розгортається від народження до смерті і навіть по смерті, коли душа героя включається в сонм небесних сил і святий продовжує втручатися в земні справи вже як представник цих сил.

У поширенні християнських ідей серед поган, у зміцненні віри в бога, авторитету церкви та церковників серед самих християн агіографії належала дуже важлива роль. Чимало житій рано набули популярності і в новонаверненій Русі.

У Київській Русі були відомі житія Сави Освященного, Антонія Великого, Ніфонта, Федора Студита, Андрія Юродивого, Василя Нового, Георгія Побідоносця, Федора Тирона, Іоанна Златоуста, Миколая Мирлікійського, Олексія, чоловіка божого, Євстафія Плакиди, Федора Стратилата, Вячеслава Чеського та ін. Більшість цих житій прийшла до нас із Візантії через Болгарію; деякі з них проникли на Русь із західної Слов'янщини (наприклад, житіє Вячеслава Чеського); деякі ж (житіє Миколая Мирлікійського) перекладено у Києві безпосередньо з грецької мови, і до них було навіть додано окремі місцеві легенди.

Християнські агіографи у своїй творчості спиралися на багатий досвід грецько-римської літератури. Через це житія багато в чому споріднені з біографічними творами Ксенофонта, Плутарха, Тацита та інших поганських письменників.

Існувало два типи житій, що істотно різнилися між собою характером розповіді. В одних біографія святих викладалася у вигляді стислого переліку подій, коротких вказівок на найголовніші моменти в житті і діяльності героя. Зразком тут може

бути редакція життя Олексія, чоловіка божого з «Мінологія» Василя.

Олексій «бѣ от ветхаго Рима, сын Еуфимьян патрикьи, матере Аглаиды, богату и благородну, яже и на брак вдаста и. Браку же бывшу и чертогу свершену бывшу в время в не (неи) же подобаше невѣстѣ приближатися и дав ей обрученны перстень и ізиде из дому и град едескый постиг пребыв в церкви лѣт 12 в нищих ризах, познан же был добродѣтели его ради множайшим срищущимся к нему, и отиде отуду и прииде в Рим пакы и в свои дом приде и невѣдом бысть в вратѣх пребываше, видя отца и мать и рабы входящая и исходящая в врата, ругаем и укоряем, странен и нищ в своем дому от своих раб, и родителем убо и цѣломудренѣй женѣ его скорбящим и плачущимся выину о нем. Умертвию же его приближышюся просив харатѣи и написа о себѣ вся, имѣяше в руцѣ по умертвии его. Его же цар Онории приим, иному убо никому же не даяше и прочте на послушание всѣм. Тогда увѣдѣно бысть еже о нем, ти тако погребены быша святаго его мощи в церкви святаго апостола Петра».

Це — лише схема, а не оповідання. З історико-літературного погляду такі життя цікаві здебільшого тільки як факт фіксації певного сюжету. Але існували життя і в формі своєрідної повісті чи роману, які давали широкий простір для вияву літературного хисту та майстерності своїх авторів і переписувачів.

Метою життя було прославлення святого як героя. Отже, жанр мав відверто панегіричну і героїчну спрямованість. Відповідно добирався і тлумачився сюжетний матеріал, незалежно від того, чи знав автор свого героя безпосередньо, чи видобував він потрібні відомості з народних переказів, літературних джерел чи й власної фантазії.

Андрій-раб був милий і «господину своєму и госпожи своей и от всѣх сущих в дому их». І все ж «заради ідеї» він свідомо зрікається забезпеченого життя у ласкавого господаря, вдає з себе божевільного і, здобувши «свободу», починає тинятися вулицями Константинополя як юродивий. Андрій терпляче зносить усі поневіряння: «Терпяше же все се, алчен, жадаю пити, зимою умираю, зноєм угараем, и все зло терпя пребываше непобѣдим...» Це — типова агіографічна ситуація.

Видно відтінюється мучеництво святих і в зіткненні святого зі «злыми духами», «бісами», «дияволом», «врагом» тощо, у звитяжному єдиноборстві з спокусами «сего прелѣстнаго» світу. Такими епізодами з-поміж староруських перекладних житій особливо багате житіє Антонія Великого. Цей святий уславився надзвичайною стійкістю проти бісівських напастей і спокус.

Своєрідне подвижництво святих вимагало відповідних засобів побудови образу. Основним із цих засобів була гіпербола, яка порушувала реальні масштаби подій і явищ, зображуваних у житіях, і часто надавала оповіді надто фантастичного казкового характеру.

Необхідність уславити житійних героїв породжувала гіпертрофію позитивних, з погляду християнських агіографів, рис і властивостей їхніх персонажів.

Святий Миколай, наприклад, тільки-но народившись на світ, уже виявляє незвичайну здібність постити у пісні дні: у середу і в п'ятницю він тільки раз, і то аж після заходу сонця, ссав груди своєї матері.

Агіографи широко користувалися надбаннями фольклору і літератури країн Азії (особливо Індії), Африки, стародавньої Греції й Риму. Через це в житіях часто чується відлуння міфів, епічних переказів, казок тощо. Життя Федора Стратилата, Георгія Побідоносця та Федора Тирона демонструють подвижництво своїх героїв у злегка християнізованому, суто світському конфлікті, притаманному насамперед лицарському епосові. У них зафіксовано християнську трансформацію одного з найпоширеніших у світовій літературі сюжетів про змієборців. Епізод з життя святого Георгія — чудо «како избави дщерь цареву от змия» — рано виділився із цілого твору і набув широкого розповсюдження як окрема легенда, безліч разів обробляючись і в устах народних мас, і в книжному письменстві, і в образотворчому мистецтві.

У місті Лаодикії жили погани, які поклонялися Аполлонові, Артеміді та іншим «проклятим богам» і переслідували християн. Несподівано з озера почав виходити змії-людожер. Лаодикіяни хочуть тікати з міста, але ж бо «житіє града сего добро и обилно есть» — і цар пропонує інший вихід: посилати змієві за жеребом на пожертя чад своїх від найбагатших до найбідніших. Жереб випадає на царівну. На цей час повз озеро проїздить молодий і вродливий, гарно озброєний лицар Георгій. За те, що царівна погодиться на хрещення, він обіцяє врятувати її від змія. Розступаються хвилі — з них виповзає на берег змії. Георгій закликає його іменем бога, і змії «яко овца нача лизати ноги его». Георгій бере у царівни її пояс, зашморгує у змія на шиї, і дівчина веде загнудане чудовисько до міста. Городяни з жахом розбігаються. Георгій же береться вбити змія, якщо цар і всі лаодикіяни приймуть християнство. Після хрещення городян Георгій убиває змія. Оповідання завершується описом тріумфальних проводів лицаря-святого і закладинами в Лаодикії церкви його імені.

У деяких житіях, засвоєних на Русі з XI—XIII ст., трапляються досить виразні і яскраві описи зовнішності дійових осіб, насичені порівняннями, метафорами, епітетами, часто запозиченими з арсеналу художніх засобів дохристиянської поезії. Внутрішню сутність своїх героїв агіографи розкривають здебільшого, демонструючи їхні вчинки, а також через їхні роздуми та широкі монологи. Нерідко агіографи переривали розповідь своєрідними ліричними відступами, даючи власні оцінки поведінці героїв і підкріплюючи висновки цитатами з «святого письма».

Життя творилися за певною композиційною схемою. Твір починається звичайно своєрідною передмовою. У ній агіограф із християнської смиренності попереджає читачів, що його освіта і хист недостатні для того, щоб гідно описати життя усього святого. Далі він вказує на обставини, які все ж таки спонукають його взятися за перо, говорить про джерела твору, про те, як він збирав відомості про свого героя. Саме життє теж розгорталося за усталеним планом: характеризуються батьки святого, описуються рідні його місця, тлумачиться його ім'я, розповідається про його навчання, про те, як він ставився до жіноцтва, до шлюбу, докладно описується його подвижництво, наводяться передсмертні настанови людям, змальовується смерть і, нарешті, докладно описуються посмертні чудеса.

Проте більшість популярних на Русі перекладних житій, не кажучи вже про життя оригінальні, далеко відходять від цієї схеми.

Крім власне житій, до агіографічної літератури належать також своєрідні новели, які виривали з біографії святого один чи кілька епізодів, цікавих з того або іншого погляду. Це так звані агіографічні легенди, визначальними ознаками яких є обмеженість сюжетного матеріалу і тематики сферою християнських релігійних уявлень, дидактична спрямованість оповіді, незвичайність, чудесність, фантастичність подій. Основою сюжету більшості легенд є «чудо».

Життя і житійні легенди, відомі в Київській Русі, дійшли до нас у складі збірників різного характеру, а також у окремих списках. Проте найбільше вони відомі у збірниках спеціального агіографічного складу — так званих «Прологах», «Четьях-мінеях» і «Патериках».

Християнська агіографія тісно пов'язана з християнським календарем: на кожний день тижня припадає пам'ять одного або кількох святих. Це викликало потребу в оповіданнях про життя і подвиги цих святих, які б можна було читати у відповідні дні. Тому агіографічні оповідання укладаються в календарному порядку.

«Пролог» (або «Синаксар», чи «Мінологій») об'єднує в собі короткі оповідання про життя святих (типу наведеного вище життя Олексія, чоловіка божого). Оповідання займають десять-п'ятнадцять рядків сучасної друкованої книжки. Це здебільшого лише констатування найголовніших фактів із життя святого.

Склад східнослов'янських «Прологів» істотно відрізняється від складу візантійських синаксарів. До перекладних грецьких оповідань в руських «Прологах» додавалися слов'янські, готські, вірменські та інші житія, відсутні в оригіналі, було включено чимало повчань, уривків із ширших житій відповідних святих, апокрифів та притч. Тут трапляються оповідання з «Киево-Печерського патерика», притчі з повісті про Варлаама та Йоасафа, «слова» Климента та Іоанна Екзарха болгарських, «слова» Кирила Туровського та Серапіона і велике число різноманітних анонімних творів.

«Четї-мінеї», тобто «місячні читання», теж являють собою календарні збірники житій. Їх слід відрізнити від іншого типу збірників, що мають подібну назву — «Мінеї святкові». Останні містять у собі розміщений у календарному порядку матеріал для церковних відправ на честь святих та відповідні канони. На відміну від «Прологів» «Четї-мінеї» включають у себе повні, розгорнуті житія, агіографічні «повісті» та «романи».

Східнослов'янські списки «Четїх-мінеї» дуже давні. Супрасльський рукопис XI ст., який містить у собі березневу мінею, належить взагалі до найстаріших східнослов'янських рукописів. У XVI ст. з ініціативи і під керівництвом московського митрополита Макарія було створено так звані «Великі четї-мінеї», куди увійшла вся житійна спадщина Київської Русі, а також житія, перекладені і створені в північній Русі протягом XIV—XV ст. До житій тих святих, які були письменниками, укладачі «Великих четїх-мінеї» намагалися долучити всі доступні їм їхні твори, перекладені слов'янською мовою. На грані XVII і XVIII ст. аналогічну роботу виконав український агіограф Дмитро Туптало. Чотири томи його «Житій святих» витримали низку видань і протягом усього XVIII та XIX ст. давали багатий і добре оброблений матеріал для читання аматорам цього жанру у всьому православному світі.

Патерики (лат. pater — отець) укладалися не за календарним, а за топографічним принципом. Це збірники оповідань про подвиги пустельників певної території, наприклад, Палестини, Сирії, Єгипту, Італії або ченців якоїсь певної общини чи групи общин, скажімо, Синаю чи Афону. Відомі патерики Єрусалимський (або Палестинський), Єгипетський, Скитський (теж переважно «єгипетський» за своїм змістом), Синайський,

Римський та ін. На Русі уже в XI ст. з перекладних патериків найпопулярнішими були Єгипетський та Синайський. Перший із них — «Сказання про єгипетських чорноризців» — ґрунтується, головним чином, на матеріалі ранішого «Лавсаїка» Палладія Єленопольського (420). Другий, що мав заголовки «Лимонар», або «Луг духовний», уклав у VII ст. Іоанн Мосх.

Патеричні легенди з-поміж усіх жанрів перекладної житійної прози Київської Русі користувалися серед читачів найбільшим успіхом. Їх радо переписували і переробляли. Вони послужили зразком для авторів «Киево-Печерського патерика». На слов'янському ґрунті виник так званий «Зведений патерик» компілятивного характеру, який об'єднав у собі оповідання, вибрані з різних патериків. Патеричні оповідання активно читалися на Україні не тільки протягом XI—XVIII ст., а й у XIX ст. Якщо врахувати їхні численні фольклорні варіанти та новочасні літературні обробки (М. Лесков, І. Франко), то можна твердити, що принаймні деякі з них продовжують жити і в наші дні.

Ораторсько-учительна проза і гімнографія

У популяризації і поширенні християнської ідеології та моралі важлива роль належала проповіді живим словом — наймасовішому в ті часи засобові пропаганди. «Отці церкви» та інші учителі християнства витворили цілий літературний жанр церковного ораторського мистецтва, що складався з проповідей, казань (так звані «поучення», повчання), «слів». До учительної прози належали також послання («посланія») — своєрідні зразки епістолярної творчості, які від повчань і «слів» відрізнялися тим, що вони не виголошувалися з церковної кафедри перед великою кількістю слухачів, а були звернені до однієї певної людини або групи людей і призначались насамперед для читання. Жанрова межа між власне проповідями і посланнями — відносна. Проповіді записувалися і переписувалися, отже, й читалися, а послання могли зачитуватись у церквах.

Проповідники християнства на Русі використовували у своїй діяльності, природно, насамперед уже випробувані зразки учительної літератури, запозичені з Візантії та, частково, з Болгарії.

Ідеологічно грецька християнська учительна література протистояла античному поганству, озброєному найвищими досягненнями ораторського мистецтва. Отож християнським письменникам та ораторам доводилося дбати про удосконалення свого

вміння. Багато хто з видатних християнських проповідників здобував освіту в напівпоганських школах, де серйозну увагу приділяли вивченню риторики. Це сприяло засвоєнню християнськими ораторами здобутків античного красномовства: Вони підпорядковували їх своїй релігії, «як тіло — душі, як ліру — пісні», вбачаючи головне своє завдання у пропаганді та відстоюванні християнства, в ідеологічному зміцненні феодального суспільства.

Існувало два основні типи проповіді — повчальний і урочистий.

Повчальна проповідь («поученіє») мала на меті насаджувати християнську мораль, популяризувати догмати християнської релігії, тлумачити тексти «святого писма», впливаючи переважно на розум, а не на емоції слухачів. Художності і викінченості форми її творці не надавали особливого значення (правда, вони доповнювали живе слово жестами, інтонацією, передаючи свою схвильованість).

Урочиста проповідь («слово», казання) мала на меті насамперед уславлення бога, богородиці, святих, героїв християнської міфології та видатних діячів церкви, а також подій «священної історії». Вона мала виразно панегіричний характер. Суто літературні, художні засоби викладу мали для неї першорядне значення.

Найбільшою славою на Русі користувалися повчання, «слова» та послання Василя Великого, Григорія Назіанзина (Богослова) і, особливо, Іоанна Златоуста, уславлених візантійських «отців церкви», проповідників та письменників IV ст. У своїх творах ці автори викладають і пояснюють істини християнської віри й моралі, гнівно викривають суперечності тогочасної грецької дійсності, засуджують багатство і гніт, постійно заступаються за бідних і гнаних. Аскетизм поєднується в них із життєрадісним світосприйманням. Якщо до цього додати високу майстерність викладу, то зрозумілим стане гострий і тривалий інтерес до цих творів і на грецькому, і, згодом, на слов'янському ґрунті.

Поряд із незліченними творами цих трьох «стовпів» візантійської учительної літератури стоять догматичні, полемічні, моралістичні, аскетичні і похвальні казання на господні, богородичні та інші свята церковного року їхніх сучасників — Єфрема Сіріна, Кирила Єрусалимського, а також проповідників VIII—IX ст. — Андрія Критського, Федора Студита, Іоанна Дамаскіна та ін. Серед цих творів є високохудожні проповіді, пройняті широю поезією. В них відбилися зміни у візантійському житті та в становищі християнської церкви: розкол між Сходом і Заходом,

ересі, розвиток чернецтва, поширення християнства серед сусідніх народів, зокрема серед слов'ян. Твори цих візантійських письменників та ораторів теж стали популярними на Русі.

Повчання, «слова» та послання класиків візантійської учительної літератури перекладалися безпосередньо на Русі з грецьких оригіналів або приходили з Болгарії в уже готових старослов'янських перекладах. З Болгарії на Русь переносилися також твори південнослов'янських проповідників, вихованих на візантійських зразках, зокрема Климента Болгарського (IX—X ст.), найпліднішого і найенергійнішого учня Кирила і Мефодія. Ораторсько-учительна спадщина Візантії та Болгарії сприяла розвитку оригінальної творчості в усіх жанрах учительства та красномовства Київської Русі.

Межа між перекладною та оригінальною учительною прозою в літературі Київської Русі не досить виразна. Серед цих пам'яток багато анонімних творів. Абстрактність змісту і спорідненість формальних прийомів часто затемнюють походження тієї чи іншої пам'ятки. Самі переклади нерідко були досить вільними, близькими до переказів чи варіацій по канві грецьких зразків. До того ж чимало створених східнослов'янськими авторами повчань, «слів» і послань для більшої авторитетності позначалися іменами прославлених візантійських письменників. Так, «Ізборник Святослава» 1076 р., укладений східнослов'янськими книжниками, включав не тільки значно перероблені при перекладі грецькі пам'ятки, а й твори невідомих нам східнослов'янських авторів (наприклад, «Слово нъкоего отца к сыну своему»).

Християнська проповідь прийшла на Русь разом із «службою божою» як частина ритуалу, де таїнства, молитви, співи, читання, повчання складали цілу культову драму, що корінням своїм сягала старогрецького театрального дійства.

Багато місця в культовій драмі відводилося церковній гімнографії. Серед творців церковної лірики були ті самі Єфрем Сірін, Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, пізніше — Роман Сладкопівець, Андрій Критський та ін. Вони складали похвальні пісні богіві, богородиці, святим, прославляли християнські свята.

Один із найпоширеніших видів християнської гімнографії — канон, що прославляв святих, розповідав про евангельські події, — складався із восьми-дев'яти пісень, а кожна пісня складалася з кількох віршів: з ірмоса, який задавав тон співу; тропарів, що повторювали розмір і наспів ірмоса, та катавасії, якою завершувався канон. До ірмосів за своєю будовою були подібні стихири. Вони наслідували старозавітні псалми, але в них пере-

важав оповідний елемент. Інший вид гімнів — кондаки, які склалися з кількох пісень, що розкривали суть християнського свята, переповідали євангельські та житійні легенди. Втричі більшими від кондаків були ікосої, що розповідали про всі обставини християнського свята або життя святого. Вони співалися після третьої або шостої пісні канона, а в поєднанні з кондаками утворювали складне ціле — акафісти.

Твори церковної лірики входили до богослужбних збірок — «Міней» та «Тріодей».

Разом із текстами прийшла й візантійська система співу, що на основі давньогрецьких ладів установила 8 гласів — наспівів. Ці гласи були зібрані в «Октоїху» («Осмогласнику», «Октаю»).

Гімнографічна стилістика відчувається в оригінальних пам'ятках Київської Русі. Вітчизняні гімнографи створювали служби на місцевому матеріалі (канон Борисові і Глібові та ін.).

Церковна лірика відіграла значну роль у розвитку українського книжного віршування XVI—XVIII ст. (канти, псалми, духовні вірші).

Збірники афоризмів

Афоризми — улюблений літературний жанр усіх часів і народів. Уже дохристиянська Русь знала безліч прислів'їв і приказок, у яких в афористичній, максимально концентрованій формі відбилася мудрість і життєвий досвід народу. Згодом у біблійних книгах (книги Соломона, книга Ісуса, сина Сирахового, «Псалтир»), перекладних повістях (про Акіра Премудрого, про Варлаама та Йоасафа), «Стословці» Геннадія на Русь прийшли перекладні афоризми фольклорного і книжного походження, що виникли в різних країнах у різні епохи. На основі збірок афоризмів із книги Ісуса, сина Сирахового та «Стословця» Геннадія склалась добірка афоризмів у «Ізборнику Святослава», укладеному 1076 р., очевидно, в Києві.

Великою популярністю користувалась на Русі перекладна антологія афоризмів, що виникла у Візантії в XI ст. і мала алегоричну назву «Пчола» (як бджола збирає мед з різних квіток, так і упорядник збірника чернець Антоній збирав «мислі мудрих людей» з церковних і світських книг). «Пчолу» було перекладено досвідченим книжником найімовірніше в Галицько-Волинських землях не пізніше 20-х років XIII ст.

Зміст «Пчоли» зводиться в основному до загальних етичних настанов. Один по одному йдуть розділи з афоризмами про

доброчинність і злону, про чистоту і цнотливість, про мужність і силу, про брехню і наклепництво, про владу і князювання, про смерть, навчання, красу, віру, душу тощо. В межах цих рубрик явища певним чином оцінюються: краса душевна вища від краси тілесної; сон «многий» шкідливий, а помірний — корисний; жона добра — благо, а лиха — «злѣ зла».

Висловлювання кожного розділу розміщено за ієрархією джерел. Насамперед кожен розділ розпадається на дві частини — християнську і поганську. У першій частині йдуть афоризми з «Біблії», висловлювання «отців церкви», зокрема із збірника афоризмів Іоанна Дамаскіна «Паралелі». У другій — матеріали з афористичних збірників Стовея, Мосхіона, Менандра, афоризми з творів Есхіла, Софокла, Евріпіда, Геродота, Демосфена, Фулідіда, Демокріта, Піфагора, Ксенофонта, Діогена, Платона, Арістотеля, Сократа, Плутарха та ін. Цитат із поганських авторів в окремих розділах «Пчоли» у кілька разів більше, ніж цитат із християнської літератури. Наприклад, у розділі «О мудрости» наведено шість цитат із «Біблії», чотири — з творів «отців церкви» і тридцять сім — з античних письменників.

Про характер афоризмів «Пчоли» можна судити хоч би з таких зразків: «Іоанн Златоуст пишет: Книжен а паница подобен ест свинѣ, держачи златое колце ув ушу. Кто ж ест мудр и книг не вмѣет, подобен ест плоту, без подпори стоящему: с которой стороны вѣтер повѣнет, и он ся повалит без подпор. Так теж и мудрость без книг, як на него прідет мудрѣйшій, и он ся свалит, бо не має чим подпертися без мудрости книжнои»; «Аристотель мудрій рече: Жена добрая подобна есть землѣ доброплодной, бо земля доброплодная во время своеи жатви отдает от себе многим людям плоди добріе, так же и жена добрая в дому своем многие користи чинит, не растачает по чужих домах працѣ мужа своего и чужих прац не привлащает в дом свой».

Афористична традиція «Пчоли» не затухала на Україні аж до ХІХ століття. 1599 р. в Дерманському монастирі на Волині було зроблено новий переклад «Пчоли», пов'язаний із появою «Острозької біблії» (його було здійснено за грецьким текстом, який надрукував 1516 р. Геснер).

Афоризми «Пчоли» розходилися по Русі також у виписках, їх часто використовували письменники для поживавлення стилю або для підтвердження власних думок, брали за теми для оригінальних своїх творів. Так, наприклад, поет ХVІІ ст. Іван Величковський пише вірш на тему афоризму «Пчоли»: «На землю прийшов голим, голим відійду і під землю». Сентенцію «Пчоли» про те, що багатий не той, хто багато має, а той, хто не відчуває

потреби у збільшенні свого багатства, використовує у XVIII ст. Григорій Сковорода.

«Пчола» збагатила письменство Київської Русі афористичними надбаннями інших народів, зокрема ідеями та думками не лише християнських ідеологів, а й видатних письменників і мислителів античності.

Природничо-наукова література

Серед інших пам'яток на Русь прийшли перекладні енциклопедичні книги природничо-наукового змісту, де подавалися тогочасні відомості з усіх основних галузей знання: анонімний «Фізіолог», «Шестоднев» Іоанна Екзарха та «Християнська топографія» Козьми Індикоплова.

«Фізіолог» є збірником статейок, в яких описуються властивості насамперед найрізноманітніших живих істот, як реальних (лев, орел, змія, мурашка, їжак, жаба, слон), так і казкових (фенікс, сирени, кентаври, єдиноріг), а також деяких рослин (дуб, фігове дерево) і мінералів (алмаз, кремій, магніт, агат, перли, «індійський камінь»). Навіть тоді, коли мова йде про звірів, птахів, риб, дерева чи камені, що справді існують в природі, про них часто подаються цілком фантастичні відомості.

У найдавнішій східнослов'янській редакції «Фізіолога» міститься сорок дев'ять таких статейок. Кожна з них супроводжується символічним тлумаченням її змісту в християнському дусі. Деякі починаються цитатами з «Біблії» чи посланнями на неї, наприклад: «О ноцнем вранѣ рече псаломник: бых, яко ноцный вран в нырищи...» За зразок фізіологічної статейки може правити розповідь про лисицю:

«Фисилог рече о лисици, яко льстив ея живот есть. Аще взалчеть, хотящи ясти, и не обрящеть бохма, ищеть вежа или плѣвницу и ляжеть вѣзнака а в себе душу влекущи и яко издохши лежить. И мнящи птица, яко умерла есть, сядуть на ней клевати ея начнуть. Ти потом вѣскочить скоро, похватить и снѣсть я.

Тако и дьявол. Льстив есть злодѣи и дѣла его зла. Да иже хошеть кто плоти его вкусити, умреть. Плоть же его суть сия: блуд, сребролюбие, сладости, зависти. От того ирод приближися лисици, и книжчи слышавше от паса, яко лиси язвни имуть; и в пѣснех Соломон рече: «Имѣити себе лисица малыя, без вести творящая винограда»; и Давид рече в псалмѣх: «Часть лисивом будет» и прочее.

Добрѣ рече Фисилог о лисици».

Символіка «Фізіолога», що склався, мабуть, в Олександрії у II—III ст. н. е., відповідає символічному світоглядowi раннього християнства. За уявленням того часу кожна тварина являє собою цілком визначений тип якого-небудь християнського поняття. Для Христа таким типом є лев, единоріг, пантера, фенікс; для диявола — лисиця, онагр, куріпка; для людських чеснот і гріхів за типи правлять антилопа, мурашка, слон тощо.

Джерелами для статей «Фізіолога» могли бути твори античних та елліністичних письменників (зокрема Арістотеля, Плу-тарха, Еліана, Плінія Старшого), пам'ятки єгипетської старовини, біблійні і талмудичні легенди, фольклорні оповідання народів Середнього та Близького Сходу тощо.

Символіка «Фізіолога» відбилася на релігійному і на світському письменстві різних народів середніх віків, на фольклорі. Матеріал «Фізіолога» перероблявся у численних західноєвропейських «Бестіаріях». Зазнали його впливу також середньовічна архітектура та скульптура, іконографія, орнаментика, книжкова мініатюра.

Окремими символами слов'янський «Фізіолог», відомий уже в списках XV ст., залишив виразний слід у творах багатьох старовинних українських письменників, особливо проповідників. Безпосередньо або через «Шестоднев», «Тлумачну палею», «Бестіарію», хронографи чи збірники випадкового складу він відбився в писаннях Лаврентія Зизанія, Памва Беринди, Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Варлаама Ясинського, Стефана Яворського та ін.

Багатий цикл українських казок про пригоди хитрої лисиці примушує згадати характеристику цього звіряти у «Фізіологу».

Шестодневами називалися енциклопедичні трактати природознавчо-теологічного змісту, що мали на меті спростувати теорії «еллінських мудреців», учення яких суперечило християнським уявленням про світобудову. Особлива увага зверталася при цьому на розвінчання системи Птолемея. Укладачі шестодневів намагаються довести, що все суще в природі підтверджує істинність біблійних оповідань. Під цим кутом зору в шестодневах тлумачилися розділи «Книги буття», де розповідається, як бог протягом шести днів творив світ. За числом днів творіння шестодневи розпадаються на шість частин. Водночас шестодневи подавали чимало відомостей із тогочасного природознавства: від фізики й астрономії до ботаніки, зоології й анатомії. Багато уваги, зокрема, тут приділялося характеристиці різних живих істот. Цим шестоднев був подібний до «Фізіолога». Описи властивостей тварин майже завжди супроводжуються догматичними чи моралістичними висновками.

Фантастичне забарвлення відомостей, символічні їх уподібнення, лірична тональність окремих пасажів — усе це робило шестодневи не тільки джерелами знання, а й джерелами естетичної насолоди.

Шестодневи виникають уже в перші століття нашої ери. Серед тих, які дійшли до нас, найзначнішими є «Шестодневи» Орігена (III ст.); Лактанція, Євстафія Антіохійського, Єфрема Сіріна, Василя Великого, Амвросія Медиоланського, Григорія Назіанзина (IV ст.); Іоанна Златоуста, Северіана Гевальського, Августа Іппонського (IV—V ст.); Георгія Пісида та Анастасія Сінаїта (VII ст.).

У східнослов'янських літературах найбільшого поширення набув «Шестоднев» Іоанна Екзарха, болгарського письменника X ст. — епохи «золотого віку» болгарської культури. В основі твору лежать насамперед «Шестодневи» Василя Великого і Северіана Гевальського. Болгарський автор почасти робив вибірку з обох цих творів, буквально перекладаючи відібрані уривки, почасти переказував, іноді дещо скорочуючи, окремі місця з них.

При цьому Іоанн Екзарх виявляє тонкий художній смак і неабиякий літературний хист.

Відлуння «Шестоднева» Іоанна Екзарха засвідчуються вже в пам'ятках староруської літератури XI—XII ст. (в Іларіоновому «Словѣ о законѣ и благодати», в «Поученні» Володимира Мономаха, в «Тлумачній палей»).

Рано стала популярною на Русі «Християнська топографія» Козьми (Косьми) Индикоплова («Книга о Христвѣ, obejmлюща весь мир», «Книга Космы, нарицаемого Индикоплава, избрана от божественных писаний благочестивым и повсюду славным кир Козмою»).

Автор «Християнської топографії» був олександрійським купцем. Йому довелося чимало потинятися по світах, побувати в Єгипті, Абссинії, Аравії. До Індії ж, з якою пов'язують його прізвисько («Индикоплав», чи «Индикоплевст», означає «той, що плавав до Індії»), він, мабуть, не дістався, бо описує її, як і інші землі Індійського океану, явно не з власних вражень. Наприкінці життя Козьма постригся в ченці і, живучи в Синайському монастирі, між 547 і 549 рр. написав свій твір, відомий уже в тексті VII ст.

«Християнська топографія» є своєрідною географічною енциклопедією.

Система уявлень, викладена в ній, ґрунтується насамперед на «Біблії» та на теоріях тогочасних християнських теологів. Обґрунтовуючи основну тезу, Козьма пускається у численні екскурси

космографічного, географічного, археологічного, історичного та економічного характеру.

Головну увагу в «Топографії» приділено питанню про будову світу, розробляючи яке Козьма полемізує з ученням Птолемея (це споріднює «Топографію» з шестодневами). За Птолемеєм Земля має форму кулі і обертається навколо своєї осі. Козьма ж стверджує, що Земля пласка. Світ — це величезний витягнутий із заходу на схід зал, де за підлогу править Земля, а за стіни і стелю — небесна баня. Видима частина неба складається з води. Населену людьми частину Землі омиває море, за ним лежить друга частина Землі, де люди жили перед потопом; там міститься рай.

У пам'ятці наводяться фантастичні відомості про різні країни, зокрема про Індію і Китай, про екзотичних казкових тварин — єдиного рога, водяного коня тощо; описуються вони у манері «Фізіолога», розповідь подібна також до паломницьких записок — «хождений».

Як і «Фізіолог» та «Шестоднев» Іоанна Екзарха, «Християнська топографія» мала, крім науково-просвітнього, пізнавального значення, також значення естетичне. Художній вплив на читачів забезпечували щедрі фантастично-поетичні вкраплення і малюнки. Слов'янський переклад твору Козьми Індикоплова здійснено на Русі не пізніше кінця XII — початку XIII ст., оскільки він частково увійшов до складу рукописного збірника 1262 р. і відбився у «Тлумачній палей» XIII ст. Найраніший повний список пам'ятки належить до XV ст.

Історична література

Інтерес до подій світової історії на Русі задовольнявся «Біблією» та візантійськими історичними хроніками. У Київській Русі були відомі в слов'янському перекладі хроніки Іоанна Малали, Георгія Амартола та Георгія Синкелла.

Іоанн Малала, родом з Антіохії (Сірія), чернець або священник, проповідник («малал» по-сірійському означає «проповідник») жив у другій половині VI ст. Георгій Синкелл теж був ченцем, жив у Палестині, згодом працював особистим секретарем (синкеллом) константинопольського патріарха (помер після 810 р.). Діяльність ченця Георгія Амартола (αμαρτωλός по-грецькому — грішний) проходила в другій половині IX ст.

Хроніки Малали, Синкелла та Амартола — твори компілятивні, не стільки наукові трактати, скільки читанки, хрестоматії

повчальних та цікавих оповідань на історичні теми. Автори їхні широко користувалися «Біблією» і висловлюваннями «отців церкви», працями античних та середньовічних істориків, апокрифами, античними міфами, фольклорними переказами. З жанрового погляду ці хроніки стоять на межі між історіографією, учитальною літературою і белетристикою.

Візантійські хроністи були християнськими проповідниками. Історія для них — насамперед ілюстративний матеріал, що підтверджує релігійні догми та моральні засади. І все запозичене з історії (власне з літературних джерел) вони підганяють під наперед визначену схему: світ виник з божої волі, і розвиток його веде до торжества християнського віровчення.

Власна творчість хроністів могла виявлятися тільки в межах цієї компілятивності та схематичності. Вона зводилася до підбору фактів, їх групування і літературного оформлення.

Хроніка Іоанна Малали — «Изложение Иоанна, бывшего от Антиохийскаго великаго града Сирія Малыя о летѣх миру» — складається з передмови та вісімнадцяти книг. Виклад всесвітньої історії Малала починає легендами про створення богом Адама, про пригоди його нащадків до «всесвітнього потопу» та про розселення народів після вавілонського стовпотворіння. Далі переповідаються події з історії Ассіро-Вавілонії, Єгипту, Палестини, Персії, Греції (автор докладно зупиняється на Троянській війні), Риму, Візантії. Закінчує Малала свою хроніку характеристикою часів Юстиніана I.

Хроніка Георгія Синкелла починається від створення світу і тягнеться до 284 р., закінчуючись описом царювання імператора Діоклетіана.

Хроніка Георгія Амартола розпадається на чотири частини. У першій ідеться про часи від Адама до смерті Олександра Македонського. У другій викладається переважно історія євреїв. Третю частину присвячено історії Римської імперії, четверту — історії Візантії (вона найбільша за обсягом, займає майже половину всього твору).

І Малала, і Амартол переказують численні епізоди біблійної та церковної історії, подають апокрифічні легенди, уривки з житій святих і т. д., серед яких трапляється чимало високопоетичних сюжетів. Особливо полюбляє їх Амартол. Деякі з цих легендарних сюжетів прищепились на східній Слов'янщині і, зокрема, на Україні.

Так, легенда про сина скляра, вкинутого батьком у піч за те, що грався з християнськими дітьми, і врятованого богородицею, оброблялася українськими письменниками ще в другій половині XVII ст.

Викладаючи історію античного Середземномор'я, Малала і Амартол щедро черпають матеріали з поганської міфології, історії та літератури. Хроніка Малали насичена античними мотивами і сюжетами. Тут знаходимо переказ чи відлуння міфів про Данаю, про Іо, про викрадення Європи, про Кадма, про Мінотавра і Пасіфаю, про Тезея і Аріадну, про аргонавтів та про Орфея. Докладно переказує Малала оповідання про Діоніса та його культ, про Едіпа, про кохання Федри до Іпполіта. Через його хроніку староруські читачі вперше познайомилися з образами Пріама, Гектора, Єлени, Енея, Андрوماхи, Кассандри, Ахілла та інших героїв троянського циклу. З-поміж грецьких авторів у хроніці Малали згадуються Софокл, Евріпід, Есхіл, Платон, Ксенофонт та Арістотель. Римську міфологічну та історичну традицію у Малали представлено оповіданням про Ромула та Рема, про Тарквінія, Цезаря, Брута, Августа, Клеопатру та ін. Амартол про все говорить стисліше і менше. До того ж він великою мірою залежний від Малали.

Переповідаючи епізоди старозавітної та поганської історії, Малала і Амартол підкреслюють те, що, на їхню думку, має пророчий характер і так чи інакше стосується майбутнього християнства (пророцтва Іеремії, піфій, сивілл, цитати із Софокла про єдиного бога тощо).

Слов'янською мовою хроніку Малали перекладено у X ст. в Болгарії. Копії перекладу входять до складу компілятивних хронографів («Еллінського літописця» і «Римського літописця» та «Іудейського хронографа»), що виникли в XII і XIII ст. Про місце перекладу хроніки Амартола нічого певного не відомо. Дійшла вона до нас і в складі східнослов'янських хронографічних компіляцій, і в окремих списках. Найстаріший її текст датується кінцем XIII — початком XIV ст., але сліди знайомства з нею є в руських пам'ятках ранішого часу. Конспективна хроніка Синкелла популярністю у нас не користувалася і збереглася тільки в окремих списках.

Візантійські хроніки відбилися в «Повісті временних літ», у Галицько-Волинському літопису. Деякі апокрифічні відомості запозичила з них західноруська «Тлумачна палая» (друга половина XIII ст.). Хроніка Малали вплинула на стиль перекладних та оригінальних воїнських повістей. Тісно пов'язана з творами Малали та Амартола літературна історія східнослов'янських перекладів «Олександрії».

Повісті

Серед пам'яток перекладної літератури Київської Русі значне місце посідають твори повістєвого характеру. Так, аж до XVIII віку величезною популярністю користувалась в нас «Олександрія», повість про життя і подвиги знаменитого героя античності Олександра Македонського (356—323 рр. до н. е.), відома в сотнях українських і російських списків.

Син македонського царя Філіппа, вихованець Арістотеля, Олександр 336 р. став царем, підкорив усю Грецію, завоював володіння перського царя Дарія, Єгипет, розбив індійського царя Пора і зробив Вавилон столицею своєї безмежної імперії. Десь у II—III ст. нашої ери, як гадають, в Олександрії про легендарного полководця виникла повість, що приписувалась другуві Олександра філософові-історіографу Каллісфену. Але Каллісфен загинув, кинутий до темниці Олександром, а твір веде розповідь до останніх днів царя. Отже, Каллісфен не міг бути автором повісті, і тому вона носить назву псевдо-Каллісфенової.

Існує багато списків грецької «Олександрії», які можна звести до трьох редакцій. Найдавніша виникла на єгипетському ґрунті. Друга має вже грецько-елліністичний характер, третя позначена іудейсько-християнськими тенденціями. У IV—XIV віках «Олександрія» в перекладах і переробках розповсюдилася по всьому Заході і Сходу. Десь у XI—XII ст. твір перекладено й на Русі, найраніші списки походять з XIV—XV ст. і містяться або в складі хронографів, або у витягах із них. Наші предки, отже, розглядали «Олександрію» як твір історичного характеру.

«Олександрія» — твір великий за обсягом і значний за художніми якостями. В повісті змальовано образ Олександра як людини розумної і безстрашної, сповненої невгасимої жадоби до знань, слави і перемог. Він народився не від свого батька Філіппа, а від єгипетського царя-волхва Нектанеба (Нектонава). Ще до народження сина Філіппові «на лоно» сіла пташка і знесла яйце. З яйця вилізла змія; намагаючись знову проникнути всередину, вона «вложь главу в яйце и умре». «Сказатель» пояснив це знамення Філіппу: «Царю, будеть ти сын, иже обыдеть весь мир, покоряя всѣх своею силою, и възвращаяжеса в свое царство, малолѣтен умреть. Змии убо царьскый образ есть». Коли народився Олександр, «быша громи велици и блисканіи мльніа, яко всему миру подвизатися».

Такою розповіддю про народження Олександра автор готував читача до сприймання як вірогідних усіх наступних перипетій твору. Олександр «образ убо имяше челоуѣческый, гриву

же лвову, очима же грозюок (*різного відтінку блакиті*), десное убо долу зряше, шюее же зекро (*блакитне*). Зубы же его остри, акы змиевы подобье (*вид*) же имяше лвово». Не все у творі, звичайно, подається у неприродному освітленні.

На перший план у повісті висуваються такі риси Олександра, як мужність, витримка, безстрашність, військова хитрість, талант полководця. Ще дитиною він навчає своїх ровесників, «да ся биють, раздѣлившеся, и сам творяше брань ту». Він сам-один, незважаючи на виняткову небезпеку, пробирається в стан Дарія, а згодом і до Пора. Проти слонів Пора він виставляє розжарені мідні статуї-«болвану»; слони обпікалися і втікали.

У численних епізодах твору розкривається мудрість, тверезий розум Олександра. Арістотель якось запитав своїх учнів, що кожен з них йому дасть, коли стане царем. Один пообіцяв зробити його самодержцем, другий — радником. Олександр же відповів: «О будущих вещех мене нинѣ въпрошаеши, утрених (*завтрашніх*) не помышляя!» Мудрість Олександра є одним із виявів загальної переваги еллінізму над «варварами» Сходу. Цю провідну думку сформульовано в «Олександрії» устами самого «варвара» — царя Дарія: «Единая бо мысль еллинская побѣждает народы варварския, якоже един пес заячній стадо овец разгонитъ». З мужністю і відвагою, розумом і витримкою в Олександрі поєднуються довірливість до своїх друзів, співчуття до подоланих і нещасних. Він повністю довіряє своєму лікареві Філіппу, хоча має відомості, ніби той хоче його отруїти. Зворушливою є сцена, коли Дарія, пораненого власними сатрапами, Олександр покриває «хламидою своєю» і хоронить з великими почесами, як і убитого пізніше в бою царя Пора.

Олександр не тільки воїн, він невтомний будівничий. Великий епізод повісті розповідає про побудову міста Олександрії на Нілі, а кінець твору містить перелік усіх заснованих ним Олександрій.

Значно менше уваги у повісті приділено іншим персонажам — матері Олександра Олімпіаді, Філіппу, Нектанебові. Царя Дарія зображено як багатого, жорстокого і нерозумного східного деспота, нездалого полководця і боягуза, який тільки вміє пишатися перед своїми по-рабськи покірними двораками.

За жанром «Олександрія» є типовою воїнською повістю. Історичну битву біля міста Ісси, коли Дарій, «съвокупив силу многу, поиде с дѣтми своими и с женою и с матерью своєю» і з своїми десятьма тисячами «безсмертних» проти Олександра, змальовано яскраво і динамічно:

«И всѣд Александр на конь, повелѣ въструбити браннии глас. И велику кличу бывшую в воих, и бысть велика брань между

има. И биющесея гоняху, ово на сю страну, ово на ону. Обои убо побѣждающеся расхожахуся. Сущии же о Александре вѣтискаху суща о Даріи далѣ, и велми я крышаху, язвѣще. Падаху друг на друга в множествѣ вои, ничтоже бяше ту видѣти, но токмо коня, лежаша на земли и мужа избѣены. Не бѣяше же како познати ни прѣсянина, ни макидонянина, ни болярина, ни пѣша, ни конника в велицѣ просѣ. Не видѣти бо бяше ни неба, ни земли от многы крови. И тоже само солнце съжаливси о бывших и немогы зрѣти толика зла, пооблачися. Съчи же велицѣ бывши, побегоша прѣси».

Проте таких розгорнутих батальних сцен у повісті небагато. Частіше маємо констатацію факту битви, а не її зображення.

Характерною рисою повісті є наявність у ній численних фантастичних картин і образів. Перебуваючи на Сході, Олександр зустрічає людей-велетнів, чорних, патлатих, з левиними мордами; звірів, схожих на диких ослів, що мають по шість очей; безголових людей, які розмовляють по-людськи і харчуються рибою; тут є блохи, що скачуть, як жаби; дві птиці, що мають людські обличчя і «елинським язиком» пропонують Олександрові повернутися додому. Олександр відвідує царство володарки Кандакії, де захоплюється казковими розкошами палацу Семіраміди, країну амазонок, жінок-воїнів; казково-фантастичні багатства й будівлі знаходить він у «Лусавому пристанищі». Такі фантастичні картини екзотичного Сходу особливо приваблювали читачів. Повість насичена різними віщими снами і тлумаченнями цих снів.

Композиція твору — міцна; епізоди тісно зв'язані між собою; дія твору цілеспрямована, напружена. Багато епізодів написано так, що вони несуть подвійну, а то й потрійну функцію — відображають якийсь момент із життя Олександра, розкривають якусь із рис його характеру і водночас повчають. Розповідь по-жвавлюється численними діалогами, насичена афоризмами. До твору включено велику кількість листів Олександра, Дарія, Кандакії, дочки Дарія Роксани, з якою одружився Олександр, тощо.

Героїчній Русі імпонували діяння Олександра. Повість, поза сумнівом, була улюбленим твором дружинної аудиторії, тієї, до якої звертався і віщий Боян. Відголоси «Олександрії» можна зустріти у «Початковому літопису», де згадується похід Олександра на амазонок, і подекуди в «Галицько-Волинському літопису» та «Слові о полку Ігоревім»; відгомін повісті вбачають у билинах про Вольгу, про сутичку Олексія Поповича з Тугарином.

Починаючи з часу виникнення в Індії у VI—VII ст. і далі протягом віків колосальну популярність, поступаючись щодо цього одній лише «Біблії», на Сході і Заході мала повість про Варлаама і Йоасафа. Десь у XI віці повість перекладено з грецької мови й на Русі, хоча переклади окремих притч твору були відомими тут іще раніше. Із сотень списків перекладу найраніші належать до XII—XIII ст.

Протягом довгого часу автором повісті вважали Іоанна Дамаскіна (VIII ст.), одного з найбільших церковних письменників, хоча насправді повість про «християнських святих» — Варлаама-пустельника та Йоасафа, царевича індійського, є переробкою біографії Будди — легендарного засновника буддизму.

Повість про Варлаама і Йоасафа була однією з підручних книг ченців-християн, бо в ній вони знаходили підпору ідеї про марність земного життя і земних благ, яких варто зрікатися задля вічних небесних благ. Зображена у творі перемога християнства над поганством імпонувала офіційним колам Київської Русі, які продовжували християнізацію недавніх язичників-русичів.

Повість розповідає, що коли в Індії почало поширюватися християнство, то тамтешній цар-поганин Авенір жорстоко переслідував християн. В цей час у царя народився прекрасний син Йоасаф, і багато астрологів пророчили йому багатство й могутність, лише один сказав, що він стане палким прибічником нової віри. Щоб не збулося це віщування, Авенір поселив сина під пильною охороною в багатому палаці. Цар прагнув, щоб син не знав про смерть, старість, бідність, хвороби і не мав підстав задумуватися над марністю і мінливістю людського життя. Та царевич довідується про це все одно. Йоасафа тривожить питання, чи нема життя на якомусь іншому світі. На це йому дає відповідь пустельник Варлаам, який таємно пробрався до палацу під виглядом торгівця коштовними каменями (під цими каменями розуміється християнська віра). Він розповідає Йоасафові низку притч, належно витлумачуючи їх, і навертає його в християнство. Зрештою сам Авенір прийняв нову віру. Після смерті батька Йоасаф віддає царство в управління одному з воевод, а сам іде в пустелю, де зустрічається із своїм навчителем Варлаамом. Вони стали «святими», їх моці творили «чудеса».

Образи повісті виписані яскраво й чітко. Цар Авенір до прийняття християнства — це втілення деспотизму, він весь відданий ідеї влади і багатства. Водночас він палко любить свого єдиного сина, уперто бореться за нього, криво розправляючись із прихильниками християнства, а після прийняття нової віри стає зов-

сім іншим. Значно складнішим є образ Йоасафа, характер якого весь час розвивається. Глибокі і серйозні переживання супроводжують його перехід від дитинно-ідилічного життя до конфлікту з суворою дійсністю, він сповнений невгасимого бажання набратися мудрості, збагнути смисл усього суцього і тяжко страждає від драматичної суперечності між любов'ю до батька і вірою в інше життя. Варлаам — скристалізований образ мудрого і красномовного пустельника. Він сповнений крайнього презирства до найменших земних благ і докладає всіх зусиль для поширення нової віри.

Драматичні картини переслідування християн робили розповідь твору досить напруженою. Водночас сюжет повісті давав можливість невимушено включати до твору численні притчі (їх налічують в арабському тексті щось із сорок).

Знаменитою є, зокрема, притча про інорого, чи однорога. Якийсь чоловік, тікаючи «от лица ипорога», що рикав, женучись за ним, «в великую нѣкую впаде пропасть». Але втікач встиг схопитись «за древо нѣкое» і вирішив, що він уже врятувався. Та раптом він унизу побачив «двѣ мыши, бѣлу убо єдину, другую же черну», що безперервно підгризали дерево. На дні провалля було видно «змѣя страшна видѣніем и огнем дышуща и яро извѣрующая», який збирався пожерти чоловіка; із стіни безодні біля ніг нещасного вилізли «четырьѣ главы аспидовы». Та в цю хвилину чоловік побачив «от вѣтви древа оного мало меда каплюща» і забув про інорого, про змія, про те, що дерево от-от упаде, підгризене мишами, бо «устремися ко сладости малаго меду онаго». Ця притча, розказана Варлаамом Йоасафові, розшифровується так: інорог — смерть, безодня — земне життя, дерево і миші — час, який з'їдають дні і ночі, змії — «адова утроба», аспиди — чотири елементи (земля, вода, вогонь, повітря), з яких, за віруваннями древніх, складалося все на світі і які розпадаються в тілі, «медовая же капля — сладость являет мира сего». Ця притча існувала окремо в багатьох списках.

Дуже цікава і мудра притча «о славии», яка, по суті, не має ніякого релігійного забарвлення. Якось один чоловік спіймав солов'я і хотів його з'їсти, та пташина людським голосом сказала, що вона дуже маленька і він не зможе нею «чрево свое насытити». Соловей попросив відпустити його, обіцяючи за це сказати «три заповѣди», що принесуть чоловікові «великую ползу». І звільнена пташка справді сказала їх: перша заповідь — ніколи не гонись за тим, чого не зможеш досягти, друга — не шкодуй за тим, що минуло, третя — не вір брехні. Але, додала пташина, чоловік багато втратив, відпустивши її, бо всередині в неї є коштовний камінь, завбільшки з гусяче яйце. Чоловік

у розпачі, він просить солов'я повернутися. І тоді пташка сказала, що три заповіді не пішли йому на користь. Він шкодує за тим, що минуло, хоче досягти недосяжного і вірить, що в утробі маленького солов'я може бути коштовний камінь, «мерею болши возраста» пташини.

Важлива думка про те, що людей слід цінувати не за зовнішність, а за їх внутрішні якості, проводиться у притчі про чотири ковчеги (скриньки). Якось цар, бажаючи випробувати розум своїх наблизених, наказав зробити чотири скриньки. Дві з них він «обложи золотом, и кости мертвеча смръдяша въложи в ня», інші дві «помаза смолою», але наповнив коштовним камінням. І тоді запитав цар «вельможа своя», які з цих скриньок цінніші, а які не мають жодної вартості. Ніхто з вельмож не подумав навіть поцікавитися, що ж усередині цих скриньок, і всі склали високу ціну тим ковчегам, що були покриті золотом, але наповнені смердючими кістками. Такими є і самі вельможі, що «в світлыа и славныа ризы» одягнені, а «внѣтр суть мертвеча»; покриті смолою скриньки із коштовностями нагадують душі тих, які мусять носити «худыа ризы».

Повість про Варлаама і Йоасафа відбилася в численних творах давнього і нового часу. Відголос її знаходять уже в Кирила Туровського. 1637 р. в Кутеїні вийшла «Гисторія, албо Правдивое выписаніе святого Іоанна Дамаскина о житіи святых отец Варлаама і Осафа и о наверненю індиян», перекладена з латинської на українсько-білоруську мову; в 1681 р. повість надруковано у Москві; скорочено вона наводиться в «Четьїх-мінеях» Дмитра Туптала. Віршову розробку окремих мотивів твору здійснили Симеон Полоцький і Лазар Баранович у книжці «Żywoty świętych» (1670). Притчу про однорога перевірявав В. Жуковський, притчу про солов'я — А. Майков; відголос повісті маємо в «Исповѣди» Льва Толстого.

Та найбільше уваги приділив повісті Іван Франко. Він написав про неї докторську дисертацію, перевірявав п'ять притч із неї (ввійшли до збірки «Мій Измарагд»).

У середині XI віку, мабуть, за часів Ярослава Мудрого, перекладено з грецької на руську мову повість про іудейську війну (або «о полоненіи» чи «о разореніи Іерусалима») Йосифа Флавія. До нас твір дійшов у «Іудейському (Архівському) хронографі» XV ст., що йде від списка 1262 р., а також у окремих списках XV—XVIII ст., яких налічують близько п'ятнадцяти.

Йосиф Флавій (37 чи 38 р.—95 р. н. е.) походив із знатної іудейської сім'ї, у молодості пристав до секти фарисеїв, а в часи визвольної війни іудеїв проти Риму (66—72) був правителем Галілеї, зрадив справу визволення і став служити римлянам.

Зненавиджений співвітчизниками, Флавій під крилом римського імператора Веспасіана, а згодом його сина Тіта написав кілька творів — «Іудейську війну», «Іудейські старожитності», «Автобіографію», «Проти Апіона», в яких намагався виправдати свою негідну поведінку і водночас прагнув служити «і вашим, і нашим», вихваляв і римську зброю, і хоробрість іудеїв.

«Іудейська війна» — це великий твір, де опис численних подій зроблено так образно і майстерно, що він справедливо вважається видатним літературним явищем стародавнього світу. Сім книг охоплюють період з 167 р. до н. е. до 72 р. — часу розгрому Іудеї та зруйнування Єрусалима — і містять величезну кількість відомостей військового, географічного, природничого, побутового характеру, що стосуються єврейського народу.

Тут багато сторінок зображають чвари, що терзали Іудею ще до царя Ірода, і особливо яскраво змальовано страхітливі часи самого Ірода, який створив у країні таку обстановку, що вся Іудея кишла доносими, змовами, жила в постійному страху. Цар Ірод поступово винищив не лише своїх ворогів, справжніх і уявних, але вбив і свою улюблену дружину та дітей. Під пером Флавія історія Іудеї постає як безперервна гризня за владу і золото серед панівної верхівки, нагромадження жахів. Автор водночас осуджує і визвольну боротьбу євреїв, особливо очорнюючи секту зелотів, яка відбивала інтереси нижчих шарів іудейського суспільства, і керівників повстання 66—72 рр. Симона та Іоанна. Іудеям не треба було з самого початку віддаватися в неволю, а коли вже потрапили до ярма — то всяка боротьба безнадійна. Ідеолог іудейської верхівки, прихильної до римського панування над власною країною, Флавій, отже, виправдовував загарбницьку політику Риму.

Ледве чи не третину повісті займають батальні картини. Про бойові дії Флавій то пише загально, інформативно, то подає динамічні сцени ратних подвигів, сповнені шуму, крику, біганини, різні: «И бысть видѣти лом копійныи, и скрежтаніе мѣчное, и щиты искѣпани, и мужи носими, и землю напоиша крове», «камень меташу порочами, и сулицѣ из лук пушаемы шумяху, и стрѣлы помрачиша свѣт», «лют же вопль от жен изнутри вѣста, плач же и внѣшних и стенанія до небесѣ идяша, и кровь с забрал течяше, яко рѣки» і т. д. У творі немало епізодів, де розповідається про військові хитрощі і винахідливість. Коли Йосиф, що стояв на чолі оборони міста Йотопати, побачив неминучість поразки, він із сорока «мужами лучшими» «вѣскочи в яму глубоку» (очевидно, криницю чи резервуар для води), од якої був вихід у печеру. Виказані однією жінкою, вони вирішили загинути, аби не потрапити до рук римлян, лише «двоюдумающий» Йосиф

радив здатися в полон. Це викликало велике обурення євреїв. Тоді Йосиф порадив убивати один одного за жеребом, і коли залишився тільки він як начальник та ще один воїн, вони здалися римлянам.

Розповідь твору відзначається вишуканим стилем, нерідко багатослівним (в оригіналі), в численних місцях пожвавлюється прямою мовою, яка може бути зразками ораторського стилю тих часів. Ось як звертається Йосиф до воїнів у печері в критичний для всіх момент:

«Въскую на ся смръти ищем? Въскую, възлюбленаа, разлучаем душоу и тѣло? Мните ли мене изменившесе? И нинѣ измѣнихся! Лѣпо при боани убіену быти от ратныхъ рукъ; аще бо рымскаго меча крыюся, то достоинь есмь воистину своею рукою и своимъ мечемъ умрети! Аще ли они щадятъ насъ плѣненныхъ, то како намъ не достоитъ ли помиловати себе?»

Перекладач «Іудейської війни» переклав повість творчо, скорочуючи багатомовний грецький текст, полегшуючи синтаксичну структуру, опускаючи другорядні деталі. У руському перекладі є, правда, і нечисленні доповнення, яких нема в Йосифа Флавія (випади проти латинян, різка характеристика Ірода, згадки про Іоанна Хрестителя та про Ісуса Христа). Зроблено їх ще, очевидно, в тому грецькому тексті, з якого здійснено руський переклад.

Для стилю староруського перекладу повісті характерним є використання суто місцевих термінів і понять при передачі іншомовних відповідників («сулиця», «пороки», «забрала», «присьби», «дѣтинец», «воевода», «думцѣ», «отній стол»). Відзначено, що стиль перекладу твору має чимало спільного із стилем «Слова о полку Ігоревім», літописів, і прикладів цього можна навести безліч.

«Іудейська війна» з давніх-давен мала велику популярність; її перекладали майже всіма європейськими мовами. На Україні повість була відомою не лише в староруському перекладі, а й у перекладі XVII ст., здійсненому з польської мови; твір цей був у книгозбірні Супрасльського монастиря в 1557 р. У XVIII ст. повість заново переклав український письменник-історик Степан Лукомський.

У X ст. Візантія далеко розпросторила свої володіння, і охорона їх забирала немало зусиль. Було складено народні пісні і саги про мужніх оборонців кордонів. Найпопулярнішим героєм цих пісень, що співаються в Греції й нині, був Дігеніс Акрит. На основі пісень про Дігеніса десь у X ст. створено грецьку поему чи роман, що зберігся в переробленому вигляді у шести грецьких списках XV—XVII ст. Переклад «Девгенієвого діяння»

ще в XII—XIII ст. здійснено й на Русі. Список перекладу входив до збірника XVI ст., що містив і «Слово о полку Ігоревім»; нині відомі три неповні списки XVII—XVIII ст.

Повість про Девгенія чітко ділиться на дві частини. У першій розповідається про те, як «Амир, царь Аравитськіє земли», силою захопив доньку-красуню одної грецької вдови «царска роду». Від їхнього шлюбу народився у сарацина, що відвернувся од поганства, та гречанки-християнки син Девгеній («Дігеніс» по-грецьки «двоєродний»), про якого і йдеться у другій, основній частині повісті. Коли герой виріс і змужнів, він перемагає царя Філіпапу і його доньку — богатырку Максиміану, які хотіли захопити Девгенія, «яко зайца в тенето», побиває військо іншого царя, Стратига, і одружується з його донькою Стратигівною.

Найхарактернішою рисою твору є його билинно-богатырський дух, що виявляється і в образах повісті, і в зображенні битв, і в стилістично-художній структурі.

У фольклорному дусі змальовано, зокрема, портрет юного Девгенія: «Сам же юноша красен велми, лице же его, яко снѣг, а румяно, яко маков цвѣт, власы же его, яко злато, очи же его вельми великіи, яко чаши». Уже підлітком Девгеній виявляє богатырські риси: «На первоенадесять лѣто и на второе начаша копьем играти, а на третьенадесять лѣто начаша на добрых конях ѣздити». На полюванні, наприклад, він наздогнав «лося бѣгуща», схопив за задні ноги і «раздра его на двое». По-богатырському веде себе Девгеній і в бою з військом Філіпапи. Він, сівши на «борзый конь, рекомый фарь», так побиває противника, «яко добрый жнец траву косит»; за кожним поскоком він стинає одразу по тисячі воїнів. Девгеній, як билинний герой, виявляє не лише мужність і безстрашність, але й «мудр бысть велми». З мужністю і розумом героя гармонуює його лицарська чесність і гідність. Коли красуня Стратигівна, захоплена юним витязем, пропонує тікати од свого батька удвох, Девгеній відхиляє цю недостойну пропозицію: «Да не рекут, яко татьбою прииде Девгени, исхити прекрасную Стратиговну. И нача ю целовати и отпусти ея от себя». Військо царя Стратига Девгеній перемагає у чесному бою.

Богатырсько-билинний характер Девгенія підкреслюється не лише його особистими якостями. У нього і кінь такий, що може перескочити ріку, він «бѣл, яко голубь, а в гривѣ его учинены многіє звонцы — от прегуданія и ум челоуѣческій не может смыслить», а від гуслів Девгенія — «ум челоуѣчески восхитится». На Девгенієві «драгоцѣнные порты с драгим златом аравитским, а перерукавіє с драгим магнитом».

По-билинному вірить Девгеній і в свою долю, сміливо рвучись у кожен бій. У повісті Девгеній неодноразово звертається до бога, бо од бога походить нібито його сила, його успіхи. Ця християнізація твору внесла до нього багато книжних, церковно-риторичних висловів і зворотів. У повісті чується сильний відгомін культу предків-батьків, молитви яких теж ніби сприяють героєві.

У богатырському плані, хоч і значно скупіше, подано й інші образи твору — дядьків Девгенія, Максиміану, Стратигівну, синів Стратига. Ця героїзація противників Девгенія ще більше підкреслює його силу і велич, бо він перемагає їх. Подібно до численних билин повість містить казкові образи й епізоди.

Стиль повісті споріднений із стилем пам'яток народнопоетичної творчості — і характером порівнянь, і епітетами, і образами хліборобського, пастушого та мисливського життя. Стилистика «Девгенієвого діяння» має багато спільного із стилем згаданої «Іудейської війни», «Слова о полку Ігоревім», «Галицько-Волинського літопису».

Треба думати, що билинний стиль перекладу повісті відповідав героїчному складові грецьких пісень, які лягли в основу грецького першотвору, а це підкреслює тонке поетичне чуття руського перекладача. У повісті можна знайти ритмічно організовані шматки.

«Девгенієве діяння», як і «Олександрія», твори хронологічно різні, але генетично однорідні (елліністичні), збагачували на Русі галерею ідеальних героїв, допомагали якоюсь мірою творити своїх власних поетичних богатырів, якими була така багата руська земля. Незважаючи на малу кількість збережених списків, повість про Девгенія була поширена і знана на Русі. Відгомін її чути у віршах про Аніку-воїна (Дігеніс має у творі епітет «анікетос» — непереможний); у Псковському літопису під 1265 роком руські князі порівнюються з героями повісті, «яко же бе и Акрита, един побѣждая полки в крѣпости силы своея»; сліди твору знаходять у повісті про Олександра Невського. Дія і дійові особи повісті нагадували русичам їх власне бойове неспокойне життя.

У стародавній Русі любили твори афористичного характеру, що являли собою ніби енциклопедію тогочасної житейської мудрості — біблійні книги, пізніші збірники «Ізмарагд», «Златая цѣпь», різні «Пчолы». До таких афористичних творів належить і повість про Акіра Премудрого — одна з найдавніших пам'яток Сходу, завоеваних Руссю. Дія твору, написаного близько 674 р. до н. е. в Ассіро-Вавілонії, розвивається за царя Сеннахеріба і його сина Сархадума (704—680 рр. до н. е.). Десь у XI—XII ст.

повість перекладено з сірійської чи грецької мови на Русі, мабуть, у Києві. Від нас повість перейшла до болгар і сербів. Нині відомі десятки списків перекладу повісті, що належать до XV—XVIII ст.; повість була у тому ж рукописному збірнику, що й «Слово о полку Ігоревім».

Фабула твору в загальних рисах така. Старий бездітний Акир, «книгъчий» (радник) царя Синагріпа (Сеннахеріба), узяв на виховання племінника Анадана, але той веде негідне життя і, прагнучи загарбати багатство і посаду Акира, зводить на нього наклеп, звинувативши у державній зраді. Акира прирікають на смерть, але друг його рятує, сховавши в ямі. Анадан займає місце Акира при царському дворі, і тут єгипетський фараон навмисне загадує Синагріпові під загрозою тяжкої данини кілька задач, які Анадан-радник не може розв'язати. Цар тепер шкодує за Акиром. Старого радника звільняють з ями, він відповідає на всі питання фараона. Несе кару негідник Анадан.

Акир Премудрий — цілком позитивний герой, ідеал мудрої людини; він дуже багатий, а як царський слуга відданий і покірний, навіть на смерть іде без нарікання; він справедливий і добрий, його любить весь народ. Антипод Акирів Анадан — дурний, розпусний, заздрисний, мстивий, здатний на будь-яку мерзоту і підлоту, аби досягти багатства і влади. Цар Синагріп — добра, але примітивна людина, що легко піддається на обман, без радників він не здатен правити країною. Натомість єгипетський фараон — володар розумний, наполегливий, ініціативний, він може змагатися розумом із самим Акиром.

Природно, що постать головного героя повісті, радника Акира, викликала в епоху дружинної Русі, коли князі вирішували важливі справи разом із «нарочитими мужами», «думцями», значний інтерес у тогочасних вищих сферах. Та загальне, широке зацікавлення збуджували численні афоризми і притчі про найрізноманітніші сторони людського життя, якими насичено твір.

Оскільки Акир є царським радником, то він, повчаючи Анадана, висловлює багато афоризмів про те, як треба ставитись до сильних світу цього і поводитися при них, — треба бути обережним, стриманим, покірним: «Аще что слышиши от царя или видиши в дому его, да съгниеть в сердци твоємъ», «со силнишими себе брани не въздвизай» тощо. Ідеалом Акира є скромне, але не аскетичне життя: «имѣние имѣя, не уморяй себе гладом и жаждою, умершу бо тобѣ, ин примет и начнет веселитися всем, а ты всеу тружалъся будеши».

Багато афоризмів безумовно народного походження; відомі вони в численних варіантах у різних народів світу і переважно мають загальнолюдське значення — це афоризми про розум

і нерозум, про брехню і зло, про вірність і невірність, про заздрість і помсту, про ставлення до жінок і т. д. «Уне (краще) есть со умным камень двигнуті, нежели с безумным вино пити», «умну мужю речші слово, и поболить сердцем, а безумнаго аще кнутом бьеши, не вложиши ему ума», «уне есть слѣп очима, нежели слѣп сердцем», «аще кто навадить (робить наклеп) на друга твоего, не послушай его, и твою бо вину ко иному понесет», «со облестливым на трапезѣ не яждь» і т. д. Нерідко такі притчі і афоризми мають виразно соціальний характер: «богата мужа сын змию снѣл (з'їв), и ркоша ему людие: «цѣльбы дѣля (задля лікування) снѣл ю есть», а убога мужа сын змию снѣл есть, и ркоша ему людие: «гладен бѣ и снѣл есть ю»; «аще человек в убожествѣ украдетъ, то прочее помилуй его, зане не он то створил: убожество принудило и (його)».

Крім афоризмів, у повісті вміщено багато невеличких притч, особливо в кінці твору, де Акир докоряє Анаданові: «Был ми еси, сыну, аки той, иже друга своего видѣ озябша, и прінес возлія на ны (на нього) ведро воды студены»; «был ми еси, сыну, яко же свінія: пошла с боляры мится в баню и як доиде калу, и ляже в нем и рече боярем: „Ви идите в баню мится, а я хочу zde мытися“».

Не менший інтерес викликали різні завдання й загадки фараона і відповідні дії та відповіді Акира. Коли фараон зажадав, щоб йому побудували будинок між небом і землею, Акир звелів підняти в небо на орлах хлопчиків, які з висоти кричали, щоб їм подавали туди вапно і камінь, а цього фараон зробити не зміг; коли фараон звелів Акирові зсувати мотузку із піску, то Акир зайшов до темної кімнати, в яку пробивався тоненький промінчик світла, сипав пісок на промінь, і створювалася ілюзія піщаного мотузка.

Основна мета і тенденція повісті — моралізаторська. Смісл твору розкривається в підсумковому афоризмі: «иже добро творить, тому добро будетъ, а иже яму копаеть под другом, да сам в ню впадетъ».

Створена на Сході, ця повість і в перекладі зберегла чимало орієнтальних рис: хоч і перевернуто, але по-східному звучать тут власні імена, тут відчувається своєрідність «тваринного» стилю. Водночас у творі маємо чимало нашарування християнських тенденцій і фразеології.

Відгомін повісті про Акира Премудрого чути в апокрифічному чуді святого Миколая, де є дійові особи з іменами Акир і Синагрін, в афоризмах «Моління Данила Заточника», Новгородського літопису, однієї з редакцій «Пчолі»; у листі мстиславського єпископа Мефодія Филимоновича 1667 р. до гетьмана Брюхове-

цького знаходимо афоризм твору «лучше смерть, нежели зол живот»; нарешті, численні аналогії до афоризмів повісті зустрічаємо в народних російських, українських, білоруських прислів'ях і приказках.

У домонгольські часи Русь була обізнана і з подіями Троянської війни (XII ст. до н. е.), але не за «Іліадою» Гомера, хоч ім'я «Омира» у нас теж було відоме, а за повістю «О троянских временах» («Троянські діяння») із хроніки Іоанна Малали, який в основу своєї компілятивної розповіді поклав твори учасників походу на Трою Діктиса Критського і, менше, Сизифа Койського.

На початку твору подається стислий, на один абзац, огляд історії всієї Троянської війни, яка виникла тому, що Паріс, син троянського царя Пріама, викрав жінку спартанського царя Менелая, Єлену: «Елень бо тѣлом предобра и възрастом, добрососа (*пишногруда*), чиста, акы снѣг, млада плотію, доброма бровма, доброноса, добралика, русовласа нажелть, великома очима влъгѣкама (*вологими*), радостива, доброгласна, чюден взор имущи в женах. Бѣяше лѣт 26». Вона стала «начяток же злу и погыбели Троя и всея страны Фругійскы».

Накреслена схема повісті далі розвивається детальніше: тут розповідається про виховання Паріса, про його знаменитий суд із «яблуком розбрату», про викрадення Єлени і про початок війни. Цю десятилітню війну у повісті зображено дуже схематично, повідомляється лише про військові сутички та їх наслідки. Художнього змалювання тут дуже мало. Багато сторінок повісті відведено зовнішнім портретам-характеристикам (на зразок Єлениної) численних героїв обох таборів — Менелая, Ахілле-са та ін.

«Троянські діяння» у нас знали мало; вони відомі лише у кількох списках хроніки Малали. В XV—XVIII віках про Троянську війну наші предки читали значно цікавіші твори — «Троянську притчу о кралех» і «Троянську історію» італійця Гвідо де Колумни (XIII ст.).

У давні часи деякі притчі (що входили, наприклад, до повісті про Варлаама і Йоасафа) переписувалися окремо і сприймалися як невеличкі самостійні твори. Такою є мініатюрна повість про царя Адаріана, перекладена у нас з грецької мови у XI—XII ст. і відома у десятку списків, починаючи з XV ст.

У повісті зображено гордого царя Адаріана (Даріана), який звелів називати себе богом. Навіть найближче оточення царя — бояри, філософи і дружина-цариця — не визнають цих претензій. Це й є змістом трьох малесеньких діалогів-притч.

Бояри кажуть, що коли Адаріан — бог, то хай захопить «вышній Ерусалим и святая святых». Цареві вдається це зробити, але

тоді із запереченнями виступають три філософи. Один філософ заявляє, що коли Адаріан — бог, то хай вийде «из всея вселеня», другий посилається на пророка Єремію, що «бози, не сътворившей небеси и земля, да погибнуть», а третій вимагає божеської дії — пославши «вѣтр тих», врятувати човен, що гине в морі. Цариця вимагає від Адаріана повернути те, що йому дано від бога,— душу.

Встановлено, що в образі царя Адаріана відбилися риси добре відомого з «Біблії» деспота Вавілонії Навуходоносора II, який теж вважав себе богом і дощенту знищив у 586 р. до н. е. Єрусалим разом із храмом божим («святая святых»). На біблійному матеріалі написано уже суто літературний твір про царя Адаріана. Тема про гордого царя розроблялася і пізніше (цар Іовініан у «Римських діяннях», повість про царя Аггея, опрацьована В. Гаршиним і Л. Толстим).

Літописання

іяння могутньої феодальної держави, бурхлива її історія, усвідомлення русичами себе як великого народу, високий рівень матеріальної і духовної культури в епоху розквіту Київської Русі сприяли зародженню літописної творчості. Можливо, що поштовхом до початку літописання стали визначні події періоду потужного ідеологічно-культурного піднесення Київської держави (встановлення Київської митрополії, закладення митрополічного Софійського собору).

Літописи — пам'ятки історичного характеру. Автори їх в хронологічному порядку розповідали про події, очевидцями яких були самі, або наводили відомості з різних доступних їм писаних та усних джерел, не сумніваючись у їхній вірогідності. Коли ж взяти до уваги, що в літописи, крім народного епосу та переказів, увійшли повністю або частково ще й твори оригінальної і перекладної літератури, а виклад подій здебільшого здійснено різноманітними образними, літературними засобами, тоді стануть зрозумілими суть і значення літописів також як видатних пам'яток художнього письменства.

Літописання Київської Русі пройшло довгий і складний шлях, поки оформилось у славетну «Повість временних літ». Завдяки зусиллям багатьох учених, зокрема працям О. О. Шахматова, пощастило більш-менш з'ясувати цей шлях.

Видатний письменник Київської Русі Кирило Туровський відзначав, що основними носіями історичних відомостей про Русь були «історици и вѣтия, рекше лѣтописци и пѣснотворци», маючи на увазі, що існувала історія писана, строго документальна, і усна, легендарно-поетична. Літопис є таким твором, де ці два види історичних відомостей гармонійно злилися.

Більша частина найдавніших історичних переказів та легенд пов'язана із назвами міст, сіл, могил, урочищ, річок тощо. Такими є могили Аскольда і Діра, Олега, Ігоря, місця в Північній Русі, пов'язані з іменами Рюрика, Трувора і Синеуса, володіння Ольги по Дніпру і Десні. Народна пам'ять зберегла назву міста Києвець, яке нібито заснував Кий на Дунаї. На основі таких даних, почерпнутих із народної пам'яті, літописець міг будувати ширші оповідання.

З цього джерела до літопису увійшли здебільшого перекази про героїчне минуле Русі, її сильних князів, великі битви. В народній усній традиції це минуле вже було опоеетизовано, оточено ореолом слави, тому літописець малює його як часи героїзму й доблесті, сили і могутності, єдності та порядку. Використання усних джерел, переказів було зумовлене ще й браком інших вірогідніших даних і бажанням надати творові закінченого вигляду.

Багато відомостей напівісторичного характеру літописці заповнили з оповідань новгородця Вишати та його сина Яна Вишатича. Обидва вони, нащадки відомих билинних і літописних героїв — воеводи Свінельда, Мстиші-Люта і Добрині Никитича, — розповідають про події на Русі та участь у них свого роду. Окремі перекази про цей рід літописець бере безпосередньо з народних уст, як, наприклад, оповідання про сватання Володимира Святославича до Рогніди, дочки полоцького князя. Рогніда відмовилася вийти заміж за Володимира, сина рабині. Розгніваний Добриня, сват Володимира, йде походом на Полоцьк, бере в полон князя Рогволода і його сім'ю. Володимир вбиває Рогволода, а з Рогнідою одружується, назвавши її Гориславою. Цей сюжет зберігся в билині про Добриню-свата.

Важливим джерелом літописання була усна дружинна поезія. Дружинне оточення великого київського князя — основний носій традицій цієї поезії — дбайливо зберігало пам'ять про військові походи Русі на Константинополь, про подвиги русичів. З дружинної поезії до літопису занесено, найімовірніше, цикли оповідань про Олега, Святослава та Володимира. Звідси ж літописець міг запозичити й характеристику безстрашного воїownika Святослава, переказ про хозарську данину. Гарячий патріотизм дружинної поезії, її постійні заклики постояти за землю руську були співзвучні ідейним спрямуванням літописців, які високо підносили могутність Русі, обстоювали її єдність.

Хоча автори літопису широко використовували усні джерела історії Русі, вони, порівняно з усною традицією, стояли на вищому ступені історичної свідомості. Дані усної традиції вони інтерпретували так, як цього вимагала ідейна спрямованість усього

твору. Історію літописці подавали вже не як серію оповідань, а як постійний рух і розвиток подій від легендарного всесвітнього потоку аж до їхньої сучасності. Останні події вони як очевидно описували і витлумачували з певної політичної точки зору, орієнтуючись на сучасний їм ідеологічний напрям князівської влади.

Усна історія, що увійшла до літописання, була тільки передісторією, початком історії писаної. Кожен із давніх письменників, переписуючи якийсь твір, міг вносити до нього зміни, редагувати, доповнювати, надавати йому належного ідейного спрямування. Так було й з літописцями. Перш ніж приступити до виконання нового списку, літописець брав раніший список, збирав нові матеріали, документи, перекази і лише після детальної підготовки приступав до складання нового зведення. Він не був, отже, простим переписувачем чи компілятором, а творив сам. При цьому він часто зустрічався з суперечностями, допущеними попередником у викладі матеріалу, у доборі фактів. Ці суперечності він намагався усунути — переставляв факти хронологічно, опускав деякі подробиці або вносив нові оповідання і закінчував зведення описом подій, свідком яких був сам.

Один з найавторитетніших дослідників староруського літописання О. О. Шахматов відзначав, що «рукою літописця керували політичні пристрасті і світські інтереси»¹. Літописці були активними учасниками політичних подій, відбивали погляди різних верств феодального суспільства — великокнязівської, дружинної, ідеологію різних феодальних центрів — Києва, Новгороду, Галича, Чернігова і т. д. Хоч чернець-літописець відображав події з погляду аскета й книжника, але релігійне забарвлення літопису — порівняно незначне і мало впливає на загалом світський характер твору.

На кінець 30-х — початок 40-х років XI ст. припадає закінчення найдавнішого літописного зведення. Зведення — це ще не літопис у повному розумінні слова. У ньому відсутній хронологічний розподіл матеріалу (за роками).

Основним джерелом для автора найдавнішого літописного зведення були фольклорні матеріали, що перепліталися з оповіданнями про запровадження християнства на Русі. Літописець широко використовував народні перекази, історичні пісні, билини, легенди, у яких були згадки про окремі історичні події, і поєднував їх із матеріалом писаних джерел церковно-історичного характеру. Із таких джерел походять оповідання про хрещення

¹ А. А. Шахматов, «Повесть временных лет», т. 1, Петроград, 1916, стор. XVI.

і смерть Ольги, про перших руських мучеників варягів-християн, сказання про хрещення Русі, про князів Бориса та Гліба і похва-ла Ярославові 1037 р. Оповідання зображали церковну історію Русі і сприймалися як один закінчений твір про торжество хри-стіянства в руській землі.

Найдавніше літописне зведення складається, отже, немов із двох шарів — церковно-історичних оповідань про поширення християнства на Русі та усних переказів про перших руських князів. Перший шар має за основу письмові джерела. Другий побудовано тільки на даних народної пам'яті.

Починається найдавніше літописне зведення розповіддю про легендарних засновників Києва — братів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. З цими іменами літописець пов'язує назву Києва, урочищ Щекавиці і Хоривиці, а також річки Либідь.

Як легенду записано й оповідання про Олега, варязького князя, що підкорив собі північні племена — кривичів, мерю і новгородських словен, хитрощами здобув Київ і став тут князем. З Києва він ходив на Царгород. Безумовно, що такі подробиці цих походів, як щит, прибитий Олегом на воротах Царгорода на знак перемоги, кораблі, перевезені на колесах по суходолу під мури міста, переляк греків, мають своїм джерелом усні історичні перекази, дуже забарвлені поетичною фантазією. Тут же вмі-щено й оповідання про Ігоря, древлянську данину і смерть Ігоря, про перемогу Ігорового сина Святослава та Ольги над древля-нами. Світська історія Русі переривається церковною — сказан-ням про хрещення Ольги в Царгороді. Це сказання відзначається широтою викладу, воно відмінне від попередніх коротких замі-ток. Ще більше відомостей було в автора для характеристики князювання Святослава і його походів. Літописець зупиняється на деталях військового життя Святослава, змальовує його об-раз — вдачу, хоробрість. Найдавніше зведення містило ще опові-дання про князівські чвари, про вбивство Бориса і Гліба, про хрещення Русі за часів Володимира (988).

Центральне місце у найдавнішому зведенні займає «Промова філософа». На основі біблійних оповідань у ній викладається історія людства від «сотворіння світу» до Ісуса Христа. За цим джерелом філософ пророкує і майбутнє людства. «Промова фі-лософа», який переконує Володимира прийняти християнство, є окремим твором, що за жанром належить до поширених у ві-зантійській літературі сократичних діалогів — суперечок між греком-християнином і будь-яким князем-язичником. «Промова філософа» виникла раніше від найдавнішого зведення і є, оче-видно, пам'яткою оригінальної руської літератури.

Літописання, розпочате у Софії у зв'язку з переходом митро-

полії до грецьких рук, перенесено на початку 60-х років XI ст. до Печерського монастиря, який став в опозицію до митрополитів-греків. Тут виникла перша переробка найдавнішого літописного зведення, здійснена близько 1073 р. Никоном. Літописна традиція називає Никона великим. Як книжник Никон користувався великою популярністю в монастирі. Очевидно, він втручався і в політичні справи, бо двічі утікав від княжого гніву в Тмутаракань. 1074 р., після смерті Феодосія Печерського, Никон став ігуменом монастиря.

Никон краще від свого попередника в Софії розумів роль і важливість руського літописання. Він уже не тільки реєструє факти, а й осмислює їх, відводить кожному своє місце, доповнює новими даними світської та церковної історії Русі. Никон зрозумів необхідність розташування матеріалу в хронологічному порядку. Можливо, що власне літописна форма виникла в нього під впливом великодніх таблиць, у яких часто під тим чи іншим роком коротко відзначалася якась подія.

Перед тим, як почати переробку найдавнішого зведення, Никон провів велику підготовчу роботу. Він зібрав матеріал про новітні події. Никон не тільки продовжив найдавніше зведення хронологічно, а й доповнив його новими усними переказами, ввів до літопису перекази про поєдинок тмутараканського князя Мстислава з касоським князем Редедю (1022), про те, як поляни виплатили хозарам данину — по мечу від диму; йому ж належить обробка так званої Корсунської легенди, самостійного твору, події якого не в'яжуться ні хронологічно, ні за змістом із попереднім викладом. Легенда розповідає, що 988 р. Володимир обложив Корсунь. Корсунянин Анастас стрілою послав Володимирові записку, радячи перекопати труби, якими в місто поставають воду. Місто здалося, але Володимир вимагає від грецьких царів віддати ще за нього заміж їхню сестру Анну. Вони згодилися на цей шлюб із тією умовою, що Володимир прийме християнство. Коли Анна прибула до Корсуня, Володимир захворів і втратив зір. Одразу після хрещення він прозрів. Легенда, отже, приурочує хрещення Володимира до Корсуня, заперечуючи, що він хрестився в Києві. Як окремий твір Корсунська легенда є літературною обробкою сюжетів усної поезії про здобування нареченої.

Легенда про хозарську данину розповідає, як хозари прийшли до полян і вимагали від них данину. Порадившись, поляни «вдаша от дыма мечь». Хозарські старійшини побачили в цьому недобрий знак і навіщували, що прийде час, коли поляни братимуть данину від хозар. Так воно й сталося: «володѣют [бо] Козары Русьскіи [князи и] до днешняго дне».

На основі народних переказів Никон увів до літопису оповідання про три помсти древлянам (946). У цих оповіданнях Ольга виступає ще язичницею, хитрою і підступною жінкою, що жорстоко мстить за вбитого мужа Ігоря, тричі знищуючи древлянських послів і підкоряючи собі древлянську землю. Сам візантійський цар змушений визнати, що Ольга його перехитрила («переклюкнула»). Цар, що став хрещеним батьком Ольги, потім хотів посватати її. Ольга відповіла, що не може бути його дружиною, бо тепер вона його дочка. Разом із тим Никон змалював Ольгу як красиву, мудру, вольову жінку, що захищає інтереси руської землі. Образ Ольги літописець наділив вишуканими епітетами, порівнюючи її із зірницею та місяцем. Вона була «аки деньница пред солнцем и аки зоря пред свѣтом, си бо съяше аки луна в нощи».

Никон надав літописові публіцистичної заостреності, виразного політичного спрямування. Він уперше показав роль простого народу в боротьбі з ворогами руської землі. Никон вважає старшим київського князя, якому мають підлягати його молодші брати.

Роль Никона в літописанні — величезна. Він не тільки продовжив найдавніше літописне зведення, а й ґрунтовно переробив його, вніс нові сюжети, надав літописові антигрецького спрямування.

Після смерті Никона (1088) його наступники у Печерському монастирі продовжували літописну справу. У 1093—1095 рр. тут постало нове літописне зведення, яке умовно названо початковим.

Початковий літопис складено на основі найдавнішого і никонівського зведень. Хронологічно події доведено до 1093 р. Його укладач також вніс нові матеріали, використав додаткові усні й письмові джерела. Серед них було «Житіє преподобного Антонія», «Поученіє о казнях божих», «Палея толкова», «Княжий помянник» тощо.

Автором Початкового літописного зведення був, мабуть, ігумен Печерського монастиря Іван. Оскільки монастир у цей час ворогував із князем Святополком і підтримував Володимира Мономаха, Святополк 1093 р. вислав Івана до Турова. Через п'ять років князь помирився з монастирем, зробив його княжим і почав всіляко підтримувати печерське літописання. Завдяки підтримці Святополка у Печерському монастирі розпочинається робота над новим літописним зведенням. На початку XII ст. тут з'явилася «Повість временних літ».

Авторство «Повісті» літературна традиція приписує ченцеві Печерського монастиря Несторові. Нестор використав попередні зведення, вніс до літопису багато нового матеріалу і довів роз-

повідь до 1113 р. Це була перша редакція «Повісті», що мала назву «Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити и откуда Руская земля стала есть». Очевидно, з політичних міркувань літописання перенесено з Печерського до княжого Видубицького монастиря. Тут 1116 р. виникла друга редакція «Повісті», здійснена ігуменом монастиря Сильвестром. Сильвестр повністю використав редакцію Нестора, вніс зміни тільки в розповідь останніх років і закінчив твір припискою: «Игумен Силивестр святого Михаила написах книги си Лѣтописецъ, надѣяся от бога милость прияти, при князи Володимерѣ, княжающу ему Киевѣ, а мнѣ в то время игуменящю у святого Михаила в 6624, индикта 9 лѣта, а иже чететь книги сия, то буди мы в молитвах». Третю редакцію «Повісті» зроблено 1118 р. для сина Мономаха Мстислава у Печерському чи Видубицькому монастирі.

У первісному вигляді «Повість» до нас не дійшла. Вона збереглася лише у пізніших копіях. Найдавнішим списком «Повісті» є Лаврентіївський, переписаний 1377 р. ченцем Лаврентієм для суздальського і нижегородського князя Дмитра Костянтиновича. У ньому «Повість» доведено до 1110 р. Сам переписувач вказує, що робив він копію з якогось дуже старого рукопису — «книги ветшаны», тому у цьому списку є багато пропусків. З Лаврентіївським списком споріднені пізніші Радзивілівський (Кенігсберзький), Троїцький та Московсько-академічний списки. Радзивілівський список (кінець XV ст.), як і Лаврентіївський, доводить «Повість» до 1110 р. і містить численні кольорові ілюстрації (617 мініатюр). Лаврентіївський і споріднені з ним списки мають в основі другу, Сильвестрівську редакцію «Повісті». Другим давнім списком «Повісті» є Іпатіївський, переписаний десь на початку XV ст. у Північній Русі. Зберігався він у Костромському Іпатіївському монастирі. У ньому «Повість» доведено до 1117 р. Це третя редакція «Повісті». Продовженням «Повісті» в Іпатіївському списку є Київський і Галицько-Волинський літописи. До Іпатіївського списку «Повісті» найближче стоїть Хлебниківський список (XVI ст.), з якого у кінці XVI ст. зроблено Погодінський список. Усіх списків «Повісті», зроблених у XIV—XVIII ст., налічується тепер понад двісті, але вони є лише переробками названих основних списків. У Хлебниківському списку збереглося в заголовку «Повісті» ім'я Нестора — «Нестера, черноризца Федосьева монастыря Печерського», а в Іпатіївському вказується, що «Повість» — це твір «черноризца Федосьева монастыря», хоч імені Нестора не названо.

Починається «Повість» викладом всесвітньої історії, яку літописець веде від легендарного «світового потопу» і розподілу

Лаврентіївський список «Повісті временних літ».
1377. Перша сторінка

землі між синами Ноя. Основну увагу літопис приділяє Яфетовим володінням, бо від племені Яфета походять і слов'яни. Спочатку слов'яни нібито жили по Дунаю, а потім розселилися. Ті, що оселилися по Дніпру, стали називатися полянами, інші — древлянами, бо сіли в лісах, ще інші стали називатись дреговичами, полочанами, сіверянами, а ті, що зупинилися біля озера Ільмень і збудували для себе місто Новгород, назвалися словенами.

У вступній частині «Повісті» розповідається про народи, які пригнічували слов'ян ще на Дунаї. Це були болгари, білі угри, волохи і обри (авари). Обри воювали проти східних слов'ян, особливо мучили дулібів. Якщо обрин

хотів кудись їхати, то не запрягав коня або вола, а наказував запрягти у віз трьох, чотирьох або п'ятьох дулібських жінок і везти його. «Быша бо Обърѣ тѣлом велици и умомъ горди, и бог потреби я, [и] помроша вси, и не остася ни един обърин», — говорить літописець. А народна пам'ять зафіксувала це у прислів'ї «погибоша, аки обръ», що постало в Київській Русі.

Нестор розповідає легенду про апостола Андрія Первозванного, його подорож по Дніпру, пророкування на Київських горах, де мав бути збудований Київ. Цією легендою Нестор виправдовував прийняття на Русі християнства, яке заповів, мовляв, один з апостолів Христа. Літописець наводить тут цікаву побутову деталь із подорожжя Андрія по Русі: у Новгороді Андрій побачив лазні і дуже здивувався, що тут мають звичай митися в лазнях і мучаться, б'ючи себе віниками.

У «Повісті» розширено легенду найдавнішого зведення про трьох братів — засновників Києва. Нестор вносить до неї полемічний елемент, спростовуючи твердження, ніби Кий був простим

перевізником. Нестор доводить, що Кий княжив у своєму роді, що його з великими почестями приймав грецький цар. Повертаючись із Греції, Кий на Дунаї заснував містечко Києвець. Ця легенда виводила князівську владу на Русі з старовинного руського роду, ідеологічно утверджувала її.

Перша дата — 6360 (852) рік — у «Повісті» стоїть після оповідання про хозарську данину. Цього року у Візантії почав царювати Михайло. Нестор вираховує основні дати біблійної, візантійської і руської історії, говорячи, що далі «по ряду положим числа». І події далі систематично викладаються за роками. У багатьох випадках рік поставлено, а запис відсутній. Очевидно, це мало означати, що літописець не знав нічого про події цих років і залишав місце для роботи своїх наступників або в ці роки не було вартих уваги подій.

Під 859—862 роками Нестор розповідає про запрошення варязьких князів на Русь. Варяги з-за моря брали данину з чуді, словен, мері та кривичів. Але словени прогнали їх, відмовилися виплачувати данину. Та незабаром почалися чвари, повстав рід на рід. Словени вирішили пошукати собі князя, який би правив ними і судив по правді, пішли до варягів за море і сказали: «Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нѣт, да пойдѣте княжить и володѣти нами». Три брати-варяги з своїми родами прийшли на Русь і стали княжити — Рюрик у Новгороді, Синеус — у Білозері, а Трувор — в Ізборську. Незабаром Синеус і Трувор померли, і князем залишився один Рюрик. З того часу від варязького слова «русь» і стала називатися руська земля. Два воеводи Рюрика — Аскольд і Дір — по дорозі до Царгорода зупинилися в Києві і стали там княжити.

Іпатіївський список «Повісті временних літ». Початок XV ст. Перша сторінка

Чим же пояснити факт, що Нестор, палкий патріот землі руської, вивів княжий рід і саму назву Русі від іноземців-варягів? Теорію єдиного княжого роду, сформульовану Нестором, було спрямовано проти князівських чвар. Її знаходимо вже у найдавнішому зведенні. Обстоюючи єдність руської землі, Нестор доводив, що вона має своїх князів з єдиного роду, тому неможе їм тепер воювати між собою. А те, що Рюрик був варягом, для Нестора не мало істотного значення. Середньовічна історична традиція всі славетні князівські роди виводила від іноземців, зокрема від стародавніх греків і римлян. Дотримуючись цієї традиції, Нестор вивів руський княжий рід від варягів, котрі, як політична сила, на той час уже втратили своє значення і не являли ніякої небезпеки для руської держави. Можливо, що Нестор навмисне вигадав «норманську» теорію, щоб підкреслити незалежність Русі від Візантії. Вітчизняна історична наука спростувала наукову неспроможність теорії норманського походження перших князів на Русі.

Нестор значно поширив чимало оповідань своїх попередників, надавши їм художньої форми. Так, найдавніше зведення передає звістку про смерть Олега дуже лаконічно: «Иде Ольг Новугороду и отьтуда за море, и уклюну и змия в ногу, и с того умьре». У «Повісті» цей епізод переріс у цілу легенду про смерть Олега від свого коня. Нестор перетворив його у жваву розповідь, якою закінчується цикл напівлегендарних переказів, зв'язаних з ім'ям Олега. Літописне оповідання про смерть Олега від свого коня у новій українській літературі перевіряли С. Руданський, І. Франко, Олександр Олесь, а в російській — О. Пушкін («Пісня про вішого Олега»).

Кілька цікавих оповідань Нестор вмістив у Володимировому циклі. Під 992 роком записано оповідання про єдинокорство руського юнака з печеніжином. Під час зустрічі на річці Трубіж полків Володимира і печенігів ніхто не зважується перейти річку. Печенізький князь запропонував Володимирові вирішити зустріч поединком двох найсильніших воїнів. Довго Володимир не міг знайти воїна, що зміг би битися з печеніжином. Нарешті до князя підходить один старий воїн і каже, що в нього дома є син, такий дужий, що коли він м'яв шкіру, то розривав її руками. Хлопця привели і вирішили випробувати, випустивши на нього розлюченого бика. Юнак вирвав у бика шкіру з м'ясом, скільки захопила рука. Печеніжин, «велик и страшен», почав сміятися, коли побачив середнього на зріст супротивника. Юнак задушив печеніжина. Печенізьке військо було розгромлено. На місці битви Володимир заклав місто Переяслав, «зане перея славу отроко ть», а юнака і його батька наділив почестями. Сюжет про

боротьбу юнака з велетнем досить поширений у літературі, він є і в народній творчості. Досить згадати біблійних Давида і Голяфа, казку про Кирила чи Микиту Кожум'яку, що перемагає змія-дракона, або боротьбу билинного Іллі Муромця, «крест'янського сына» з «идолищем».

Під 997 роком опрацьовано переказ про білгородський кисіль. Коли Володимир пішов до Новгороду збирати військо на війну з печенігами, степовики обложили Білгород. У місті почався голод. Віче вирішило здатися печенігам. Та знайшовся один дідок, що порадив зібрати вівса, пшениці, висівок, зварити діжку киселю і закопати її в землю. У другу діжку налили меду і теж закопали. Наступного дня білгородці запросили до міста десять кращих печенізьких мужів і сказали їм: «Почто губите себе, коли можете престояти нас, аще стоите за 10 лѣт, что можете сотворити нам, имѣем бо кормлю от землѣ, аще ли не вѣруете, да узрите своима очима». Білгородці показали печенігам колодязі, дали скуштувати киселю і послали його в корчазі також печенізьким князям. Печеніги побачили, що не візьмуть голодом Білгород, зняли облогу і пішли геть. В основі цієї легенди лежать фольклорні мотиви про військові хитрощі.

Спираючись на народні перекази, Нестор вніс до «Повісті» оповідання про четверту помсту Ольги над древлянами. Від кожного двору в Іскоростені Ольга зажадала по голубові. Прив'язавши до ніг голубів запалений трут, слуги Ольги випустили птахів. Голуби полетіли до своїх гнізд і підпалили Іскоростень з усіх кінців.

Нестор увів до літопису також документальні матеріали — чотири договори руських князів із греками — договори Олега 907 та 911 р., договір Ігоря 945 р. і договір Святослава 971 р. Важко судити, чи договори ці внесені до «Повісті» повністю, чи лише частково, але автентичність їх не підлягає сумніву. Договори з греками є не тільки важливими історичними документами, вони мають і літературне значення — є зразком ділової мови та юридичної термінології найдавнішого періоду історії Русі, ще до прийняття християнства.

Несторові належать три оригінальні твори, що ввійшли до «Повісті». Це — оповідання про перенесення мощів Феодосія (1091), про напад половців на Печерський монастир (1096) і про похід Святополка з іншими князями проти половців (1107).

Останню частину «Повісті» Нестор писав на основі власних спостережень. Мабуть, вона зазнала корінної переробки під пером Сильвестра, оскільки політичні симпатії і завдання Сильвестра були протилежні Несторовим. Сильвестр не вніс до «Повісті» нових історичних фактів, довівши її хронологічно, як

і Нестор, до 1113 р. Він тільки переробив оповідання про події останніх років, виявивши при цьому свою прихильність до Володимира Мономаха.

Очевидно, укладачеві третьої редакції «Повісті» (1118) належить двоє оповідань про північні країни. Він мав увести сюди ще й оповідання попа Василя про осліплення Василька Теревольського і «Поученъ» Володимира Мономаха.

Оповідання про осліплення Василька відображає один із найдраматичніших епізодів давньої руської історії. Піп Василій був очевидцем подій, тому розповів про них дуже детально і з великою художньою силою. Він змалював трагічну для руської землі картину князівських усобиць кінця XI ст., у яких беруть участь також половці, поляки і угри. Відразу ж після Любецького з'їзду, де було встановлено мир між князями, один із князів — Давид Володимирський — замишляє зло проти Василька. Він підбурює проти Василька київського князя Святополка. Обманом вони схоплюють Василька і осліплюють. Драматична сцена осліплення Василька — одне з найсильніших художніх місць «Повісті». Зв'язаного Василька вночі привезли до Білгорода, завели до хати. Василько побачив у хаті торчина, що гострив ніж, зрозумів, що його хочуть осліпити, і почав голосно плакати. Конюхи Святополка і Давида розіслали килим на підлозі і хотіли повалити Василька, але він не давався. Підійшли інші слуги, повалили Василька, зв'язали, зняли з печі дошку, поклали йому на груди і сіли з боків, але не могли утримати. Тоді зняли другу дошку і придавили так сильно, що груди затріщали. Торчин махнув ножем, але не потрапив у око і поранив Василькові лице. Знову махнув і вийняв Василькові одне око, потім — друге. Напівмертвого Василька кинули на віз і повезли до Володимира. По дорозі за Воздвиженським мостом зупинилися на торговищі, зняли з Василька криваву сорочку і дали випрати попаді. Попада оплакує Василька як мертвого. Почувши плач, Василько прокинувся і спитав: «„Кдѣ се есмъ?“ Они же рекоша ему: „В Здвигдени городѣ“. И вприси воды, они же даша ему, и испи воды, и вступи во нь душа, и упомянуса и пощюпа сорочки и рече: „Чему есте сняли с мене, да бых в той сорочкѣ кровавѣ смерть приял и стал пред богомъ“».

Довідавшись про осліплення Василька, Володимир Мономах вжахнувся і прорік: «Сего не бывало естъ в Руськѣи зємьли ни при дѣдѣх наших, ни при отцѣх наших сякого зла». Володимир турбується про майбутнє руської землі, намагається згладити зло, яке принесли князівські чвари:

«И ту абѣ посла к Давиду и к Олгови Святославичема, глаголя: «Поидѣта к Городцю, да поправим сего зла, еже ся створи

се в Русьскѣи земли, и в нас, в братьи, отже ввержен в ны ножь, да еще сего не правим, то большее зло встанеть на нас, и начнеть брат брата закалати, и погыбнеть земля Руская, и врази наши Половци пришедше возмут землю Русьскую».

Образ Василька в оповіданні наділено рисами середньовічного лицаря-героя. Він ніколи не замишляв нічого злого проти своїх братів, а тільки мріяв про великі подвиги і славу заради рідної землі. Його плани походів проти поляків, дунайських болгар і половців спрямовані на те, щоб помститися за землю руську. У розмові з Василиєм Василько починає каятися у своїх замислах, вважає, що це бог послав йому кару за гордовитість. Але така смиренність не заважає сліпому Василькові жорстоко помститися над невинними вссволожанами і над прибічниками Давида — Василем та Лазарем. Автор засуджує жорстокість Василька, кажучи, що треба було покласти на волю божу, а не мститися.

Василію належить одна з найраніших у нашій літературі спроб психологічної характеристики образів князів. На його думку, Давид піддався намовлянням диявола. Це жорстока і боягузлива людина. Залишившись на самоті з Васильком, Давид злякався. Злякався він і довідавшись про похід проти нього Святополка. Святополк виконує тільки чужу волю — то вислуховує Давида, то обіцяє іншим князям прогнати Давида, а захопивши місто Володимир, намагається забрати ще й уділ Василька. Над цими образами підноситься образ Володимира Мономаха як старшого і глибокомудрого, що керується не особистими інтересами, а інтересами руської землі.

За жанровою природою оповідання про осліплення Василька належить до історичних повістей про князівські чвари. Цей жанр знайшов свій дальший розвиток у Київському і Галицько-Волинському літописах. Час написання оповідання дослідники відносять до 1113—1124 рр. Внесене воно до «Повісті» під 1097 роком і охоплює події 1097—1100 рр.

Автори «Повісті» використали багато іноземних джерел. Серед них на першому місці слід назвати біблійні книги старого і нового завітів. У творі знаходимо виписки із старозавітних книг: «Буття», «Исходу», «Левітів», «Царств», «Притч Соломона», «Премудростей Соломона», Іова, пророків Даниїла, Ісайї, Іезекіїля, Міхея та Амоса. З новозавітних книг використано «Євангелія» Іоанна, Луки, а також послання апостолів. Улюбленим джерелом для літописців був «Псалтир». Широко використано в літопису візантійську хроніку Георгія Амартола і його продовжувача. Описуючи звичаї різних народів, літописець посилається на хроніку Георгія Амартола («Глаголет Георгий

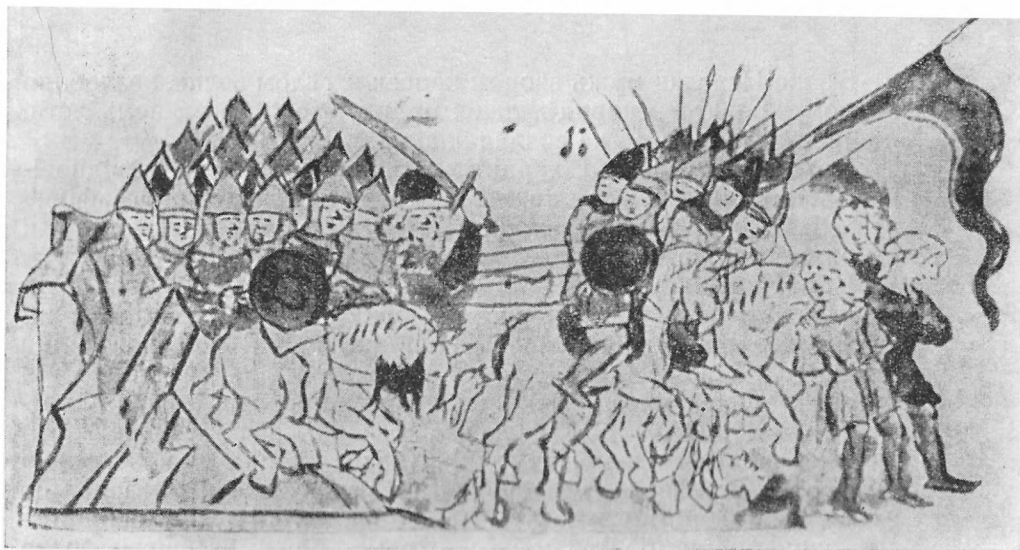
в лѣтописаньи»), а під 1114 роком — на «Хронограф» — компіляцію хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали. Як історичне джерело відомостей про похід царя Михайла на Болгарію, про хрещення Болгарії і похід угрів на болгарську землю в літопису використано слов'янський переклад хроніки всесвітньої історії — «Лѣтописець вскорє» константинопольського патріарха Никифора. Про похід Ігоря на Константинополь у 941 р. «Повість» розповідає на підставі перекладного грецького «Житія Василя Нового». Двічі посилається автор «Повісті» на «Откровеніє» Мефодія Патарського — вперше, коли розповідає про вісім племен Ізмаїла (1096), вдруге — у легендарній розповіді про «нечисті» народи, які Олександр Македонський обложив у північних горах. І, нарешті, тільки якесь західнослов'янське джерело могло послужити основою для розповіді про початок слов'янської писемності та культурницьку діяльність Кирила й Мефодія у Моравії (898).

Така обізнаність із тогочасною писаною літературою свідчить про широку начитаність Нестора та інших авторів «Повісті». Вони використовують твори іноземних письменників тільки як історичні джерела. «Повість» має глибоко самобутній характер, створювалася вона в часи посиленого інтересу до рідної історії, тому візантійські та інші іноземні джерела були для її авторів тільки допоміжним матеріалом.

У авторів «Повісті» виробилася своя «філософія історії». Їх найбільше цікавить проблема походження добра і зла. Зло на світі сіє диявол, добро — бог і його слуги. Людина має право вибору між добром і злом. Бог дав людині «закон», дотримуючись якого, вона після смерті потрапить у рай, якщо ж піддасться диявольській спокусі — буде приречена на вічні муки. Всяке лихо людей — справедлива кара за їхні гріхи. Отже, історія людства — це прояв божественної волі. Всім історичним фактам і подіям літописець дає оцінку, керуючись цим критерієм добра і зла.

Важливою справою для літописця є моральна оцінка вчинків героїв. Якщо князь, на думку автора, вчинив правильно, на користь руській землі, богам і церкві, то він всіляко вихваляється; якщо ж він діє всупереч цим інтересам, то його неминуче чекає тяжка кара. Так через свою захланність загинув від рук древлян Ігор; був убитий печенігами Святослав, який не послухав матері і поради Свінельда; так загинув Ярополк Святославич, що захопив княжий стіл у свого брата Олега і був причиною його смерті під Овручем; як братовбивця загинув і Святополк Окаянний.

Образи «Повісті» витримано здебільшого в народноепічній або агіографічній традиції. Так, в епічному плані змальовуються

Перемога руських князів над половцями на Сулі.
Мініатюра з Радзивіллівського списку
«Повісті временних літ»

образи Олега і Святослава. Олег легко переборює всі перешкоди на своєму шляху, проганяє супротивників, перемагає ворогів і, нарешті, гине, як і було передбачено волхвом, від свого коня. Великим завойовником, епічним богатирем зображено у «Повісті» князя Святослава Ігоревича:

«Легько ходя, аки пардус, войны многи творяше, ходя, воз по собѣ не возьаше, ни котѣла ни мяс варя, но потонку изрѣзав конину ли, звѣрину ли, или говядину, на углех испек ядяху, ни шатра имяше, но подѣклад послав и сѣдло в головах, тако же и прочии вои его вси бяху, [и] посламше к странам глаголя: „Хочю на вы ити“».

Образи Бориса і Гліба, Всеволода Ярославича, Ольги, Володимира Святославича наближаються до образів житійної літератури.

Портретна характеристика героїв у «Повісті» майже стандартна. Кількома штрихами автор змальовує зовнішні риси персонажів, а потім, розповідаючи про їхні вчинки, зосереджує увагу на моральних якостях:

«Бѣ же Мьстислав дебел тѣлом, чермен лицем, великыма очима, храбор на рати, милостив, любяше дружину по велику, имѣнья не щадяше, ни питья, ни ѣденья браняше;

Бѣ же Ростислав мужь добль ратен, возрастомъ же лѣп и красен лицемъ, и милостив убогим;

Бъ же Изяслав мужъ взором красен и тѣлом велик, незлобив нравом, криваго ненавидѣ, любя правду, не бѣ бо в немъ лсти, но прост мужъ умом, не воздая зла за зло».

Подібні літературні характеристики князів цілком відповідають їх зображенню у тогочасному малярстві, іконографії — вони лаконічні, без другорядних деталей, і разом із тим виразні й монументальні.

Порічний виклад зумовив своєрідну «мозаїчність» композиції «Повісті». Групуючи різні події року в одному місці, літописець часто розпилював оповідання на дрібні уривки, цілий історичний процес роздрібнював на окремі фрагменти; історія поставала перед читачем як низка окремих фактів і явищ. Фрагментарність «Повісті» у свою чергу породила її суперечності. Кожен окремий фрагмент закінчувався морально-політичною оцінкою його з погляду літописця. Наступні ж вчинки героя, що входили до іншого фрагмента, могли викликати у літописця зовсім іншу оцінку. Таким чином, окремі образи «Повісті» дуже суперечливі, нерівні. Повних перетворень зазнали образи Ярослава Мудрого, Изяслава Ярославича, Святополка Изяславича. Це характеризує стиль середньовічного автора, який малював образи не в русі, а прямолінійно: їх від початку до кінця витримано в одному плані, вони є носіями або добра, або тільки зла, а якщо перероджуються, то зовсім невмотивовано.

У «Повісті» об'єднано в одне ціле твори книжного і фольклорного походження різних жанрів. Усні оповідання, перекази, легенди, прислів'я, історичні пісні, воїнські повісті, житія, ораторські промови, повчання, твори перекладної літератури, давніші літописні нотатки — все це під рукою літописця-патріота перетворилося в один монументальний твір, основним завданням якого було з'ясувати історію руської землі, її походження, розвиток, боротьбу з ворогами. Велич і слава Русі, заклик до єднання, боротьба проти княжих усобиць, убоління за долю рідної землі, її народу — це провідні ідеї і мотиви літопису.

Літописці ставили перед собою й практичне завдання: на прикладах добрих і поганих вчинків князів у минулому вони намагалися скерувати дії сучасників на користь батьківщини.

«Повість» — твір епічний. Але спокійна, сувора, стримана розповідь пронизана сильним ліричним струменем; сухі офіційні повідомлення чергуються з чудовими народними оповіданнями, гумористично забарвленими епізодами; аскетичні погляди середньовічного схимника на життя переплітаються з ушляхенням земних, життєвих утіх.

У «Повісті» знайшли відбиття настрої і думки різних соціальних верств Київської Русі. Коли вона остаточно редагувалася,

тобто на початку XII ст., Київська Русь як політична єдність вже похитнулася; окремі її землі виділилися в незалежні від Києва одиниці, та ця феодальна роздробленість літописцями ще не повністю усвідомлювалася. Для них живішими здаються традиції X—XI ст., коли Київська Русь була в усій своїй величчі і могутності.

Змальовуючи страшні картини спустошення Русі нападами половців, літописець не впадає у відчай. Він пояснює це як божу кару за гріхи, його ніколи не покидає почуття гордості за Русь, за її славне минуле. Описуючи половецький полон 1093 р., він застерігає: «Да никтоже дерзнетъ рещи яко ненавидими богомъ есмы, да не будетъ кого бо тако бог любить якоже ны възлюбил есть, кого тако почел есть, якоже ны прославил есть и взнесл, никоже».

Пам'ятка відбиває і класову боротьбу, що точилася у молодій феодальній державі. Під 1068 роком розповідається про повстання у Києві. Цього року на руську землю напали половці і розбили на Альті трьох руських князів — Ізяслава, Всеволода і Святослава. Святослав після розгрому втік до Чернігова, а Ізяслав і Всеволод — до Києва. Кияни зібралися на віче і почали вимагати від Ізяслава зброї і коней, щоб захиститися від половців. Князь відмовив їм. Тоді кияни повстали, визволили з в'язниці полоцького князя Всеслава, пограбували князівський двір. Ізяслав і Всеволод втекли. Незабаром Ізяслав повернувся з поляками і жорстоко розправився з повстанцями — 70 чоловік убив, багатьох осліпив, а торг, де відбувалося віче, переніс на інше місце. Ставлення літописця до повсталих киян — невиразне, але швидше співчутливе, бо вони хотіли боронити рідну землю. Літописець підкреслює, що князь погубив потім багато невинних людей, не розібравши справи. Зате, описуючи повстання 1071 р., підняте волхвами на Білозері, літописець засуджує волхвів як еретиків. Так само ставиться автор до волхва-еретика, що підняв бунт у Новгороді.

Оскільки «Повість» — твір не одного автора, стиль її дуже різnorідний. У своїй основі він — лаконічний і простий, але місцями вражає своєю урочистістю, монументальністю. Різnorідність стилю виявляється і в тому, що автори користуються то народною розмовною руською мовою, то використовують старослов'янські форми і формули (насамперед у тих місцях, що мають релігійно-церковне забарвлення).

Автори літопису скупо розповідали про події. Найчастіше вони користувалися формою діалога, промови, монолога, прямою мовою. Улюбленим прийомом їх є посилення на сучасність («Есть притча и до сего дне», «Есть могила его (*Ігоря*)

у Искорѣстѣня града в Деревѣх и до сего дне»). Таких посилань у «Повісті» налічується понад двадцять.

«Повість» стала епохою не тільки в культурному житті Київської Русі. Вона наклала відбиток на все наступне літописання східних слов'ян. Літописці майбутніх поколінь, що не тільки були свідками феодальної роздробленості Русі, а й пережили ярмо татарської неволі, починаючи свої літописні зведення «Повістю», наголошували на ідеї єдності руської землі, ставили минуле в приклад сучасникам.

З Києва «Повість» поширилася по всій Русі. Нею відкриваються літописи, що виникли згодом у Новгороді, Твері, Володимир-Волинську, Галичі та інших містах.

Українське і російське літописання XVI—XVII ст. у висвітленні давньої історії Русі широко використовувало «Повість» як майже єдине джерело знань про Київську Русь. Нова українська і російська літератури не раз зверталися до цієї пам'ятки, беручи з неї сюжети і мотиви, використовуючи образи. Головніші її оповідання та легенди переповів віршами Іван Франко. Вплив «Повісті» позначився на історичних романах Ю. Опільського, С. Скляренка та інших письменників.

Безпосереднім продовженням «Повісті временних літ» в Іпатіївському списку є умовно названий Київський літопис, що охоплює події на Русі від 1111 до 1200 р. Складено його, очевидно, біля 1200 р. у Видубицькому монастирі на основі якихось інших літописних зведень, що не дійшли до нас.

У Київському літопису основне місце посідає опис боротьби за стольний град між Мономаховичами — нащадками Володимира Мономаха — і Ольговичами — нащадками Олега Святославича (Гориславича). У цій боротьбі князі всупереч всіляким клятвам і праву старшинства, намагаючись заволодіти Києвом, зверталися по допомогу до поляків, угрів, половців, тому ідея єдності Руської землі поступається тут вузьким місцевим інтересам окремих земель, князів і князівських родів.

Київський літопис складено за тим самим принципом, що й «Повість временних літ», — шляхом порічних записів, в які вплітаються літописні оповідання, що об'єднуються в цикли. Такими є цикли оповідань про Ізяслава Мстиславича, Мстислава Ростиславича, Мстислава Ізяславича. В оповіданнях відомості про події передаються досить детально. Оформлюються вони іноді у вигляді промов, діалогів.

Крім оповідань, у Київському літопису виділяються ще повісті. З найпомітніших можна назвати повість про вбивство Ігоря Ольговича (1147), про смерть Ростислава Мстиславича (1168), про вбивство Андрія Боголюбського (1175), про смерть Давида

Ростиславича (1197). Повісті, отже, присвячено смерті того чи іншого князя; написано їх в яскраво вираженому агіографічному стилі. Вони ідеалізували образ князя, наділяли його всіма християнськими чеснотами незалежно від того, яким він був справді. При цьому втрачалися індивідуальні риси і залишалася схема, вироблена вже попередньою агіографічною літературою. Так, цілком однаково діють і мислять Ігор Ольгович і Андрій Боголюбський. Обидва вони знають, що проти них готується змова, і нічого не роблять, щоб відвернути свою смерть; обидва однаково помирають від рук убивць із благочестивими звертаннями до бога. У літопису трапляються навіть дослівні повторення тих самих монологів, які виголошують і Ігор Ольгович, і Андрій Боголюбський. Монологи Андрія Боголюбського повторює й Давид Ростиславич. Отже, в Київському літопису вже вироблялася як літературний жанр майбутня форма княжих житій.

Образи князів у Київському літопису малюються тими ж самими засобами, що й у «Повісті временних літ»,— загальними формулами. Так, Роман Ростиславич був «возрастом высок, плечима велик, лицем красен, и всею добродѣтелью украшен, смирен, кроток, незлобив, правдив, любовь имѣяше ко всем и к братьи своеи истѣнную, нелицемерную, страха божия наполнен, нищая милоуя, манастырѣ набдя...»

У Київському літопису, як і знов-таки в «Повісті временних літ», також знайшла відображення класова боротьба на Русі. Простий народ виступає тут великою силою, здатною впливати на внутрішнє політичне життя. Під 1113 роком описано народне повстання у Києві. Після смерті Святополка населення Києва вчинило бунт, розгромило двір тисяцького, лихварів. Під натиском низів бояри запросили на київський стіл Володимира Мономаха.

Починаючи з 70-х років, Київський літопис подає чимало звісток про половецькі напади і про походи руських князів на половців. Під 1185 роком літописець детально розповів про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців, який став темою «Слова о полку Ігоревім».

Зі сторінок Київського літопису постає в деталях складне й напружене життя Русі у XII ст. Князі намагаються захищати країну від половців, але особисті інтереси, боротьба за владу над Києвом перешкоджають їм погодити дії, об'єднатися. У міжусобній боротьбі 8 березня 1169 р. (у літопису — 1171) зазнав страшного спустошення сам Київ. З боєм передає літописець картину руйнування Києва військами Андрія Боголюбського: «И не бысть помилования никомуже ни откудаже церквам горящим, крестьяном убиваемом, другим вяжемым, жены ведоми

быша в плѣн, розлучаеми нуужею от мужии своих, младенци рыдаху зряще материи своих, и взяша имѣнья множество, и церкви обнажиша иконами и книгами и ризами... и бысть в Киевѣ на всех человекъ стенание и туга, и скорбь не утѣшимая, и слезы непрѣстанья».

Князі виступають уже як середньовічні феодали, що над усе ставлять свою зверхність, оберігають свою князівську честь, мстять за неповагу до себе. Автор літопису проповідує своєрідний культ князівської честі, інколи не лише особистої, а й державної:

«Братья и дружино,— говорит у творі Ізяслав Мстиславич,— бог всегда Рускы землѣ и Руских сынов в бещестыи не положил есть, на всех мѣстех честь свою взимали суть, нынѣ же, братье ревнуемы тому вси, у сих землях и перед чужимы языки дай ны бог честь свою взяти».

Як літературний твір — збірка оповідань і повістей, що виникли в різний час і належать перу різних авторів,— Київський літопис стоїть нижче від «Повісті временних літ». У ньому майже не використано фольклорних матеріалів, дуже обмежені і писемні джерела. Тільки під 1114 роком у розповіді про чудеса на Ладозі автор відсилає читача до візантійської хроніки Іоанна Малали.

Київський літопис — майже суто світський твір — оповідає світську історію Русі, приділяючи дуже мало уваги історії церковній. Мова літопису наближена до живої народної мови. Особливо широко використали літописці військово-дружинну термінологію і лексику того часу.

«Поученьє» Володимира Мономаха

У Лаврентіївському списку «Повісті временних літ» під 1096 роком вміщено надзвичайно цікаву літературну пам'ятку Київської Русі — так зване «Поученьє» дітям Володимира Мономаха.

Сівши на великокняжий київський стіл (1113), Володимир Мономах зумів об'єднати навколо Києва близько трьох чвертей усіх руських земель і припинити на деякий час їх феодальний розпад, уславився як оборонець Русі від половецьких нападів. Він користувався великим авторитетом у Візантії (мати його була дочкою імператора Костянтина), в Західній Європі (Мономах одружився з Гітою, дочкою англосаксонського короля Гаральда), зумів піднести вагу Київської Русі на міжнародній арені.

З «Поученья» вимальовується образ Володимира не тільки як видатного державного діяча, а й як талановитого письменника, що в невеликому творі зумів яскраво розповісти про найважливіші моменти власного життя і своєї доби, виявив широку начитаність.

У вступі до «Поученья» Володимир, називаючи себе автором даної «грамотиці», підкреслює, що пише її для своїх дітей, але корисною буде вона й для інших людей.

Приводом до написання «Поученья» була пропозиція його братів взяти участь у нових князівських чварах, йти походом на Володаря і Василька Ростиславичів. Володимир відмовився. Схвильований черговим порушенням клятви з боку братів, він узяв до рук «Псалтир», трохи заспокоївся, і в нього виникла думка написати повчання своїм дітям.

Вступна частина твору насичена виписками з богослужебних книг, якими автор не тільки передає бентежний стан своєї душі, а й прагне уславити бога, показати, що божої ласки можна домогтися трьома добрими ділами — «покаяньем, слезами и милостынею». Далі Мономах малює ідеальний образ князя-правителя, перелічує його обов'язки перед своїми підданими, перед церквою, перед собою самим. Він повчає дітей не забувати убогих, не дозволяти сильним знущатися над слабшими, не вбивати, дотримуватись клятви, стерегтися гордощів, не збирати скарбів, поважати старших і молодших, не лінуватися, остерігатися пияцтва, брехні, розпусти. «Жену свою либите, — говорить Володимир, — но не дайте им над собою власти». Особливу увагу звертає Володимир на обов'язки князя у військових походах: «На воину вышед, не лѣнитесь, не зрите на воеводы, ни питью, ни ъденью не лагодите, ни спанью, и сторожѣ сами наряживайте, и ночь, отовсюду нарядивше около вои тоже ляжете, а рано встаньте, а оружья не снимайте с себе вборзѣ, не розглядаваше лѣнощами, внезапно бо человек погыбаеть». Володимир закликає дітей не лінуватися вчитися, посилаючись при цьому на приклад свого батька князя Всеволода.

Дидактична частина «Поученья» поступово переходить у автобіографію. Свої настанови дітям Володимир підкріплює прикладами з власного життя. Інтереси Русі, її народу він ставив вище від особистих. Коли на нього пішов війною Олег, Володимир добровільно віддав йому землю Чернігівську, щоб тільки припинити усобиці, бо «сѣжаливѣси хрестьяных душъ и сел горящих и монастырь». Все життя його минуло в походах проти половців, у труді. Він не цурався ніякої роботи:

«Еже было творити отроку моему, то сам есмь створил, дѣла на воинѣ и на ловѣх, ночь и день, на зною и на зимѣ, не дая

собѣ упокою на посадники не зря, ні на биричи, сам творил, что было надобѣ весь наряд, и в дому своемъ то я творил есмь, і в ловчи ловчии наряд сам есмь держал, и в конюсѣх, и о соколѣх и о ястрябѣх».

У середньовічній літературі жанр батьківських повчань дітям був досить поширеним. За зразки Володимир міг мати повчання Соломона синові з «Притч Соломона», заповіді дванадцяти патріархів, англосаксонські «Батьківські повчання» VIII ст., два повчання сином в «Ізборнику Святослава» 1076 р.— Ксенофонта і Теодори. З інших джерел Володимир використав «Псалтир», «Шестоднев» Василя Великого, «Пролог», «Тріодь пісню» та ще деякі твори тогочасної літератури. Та, незважаючи на таку широту використаних джерел, твір Мономаха цілком самостійний. Із названих творів він бере тільки цитати, а основну ідею «Повчання» викладає від себе, дуже образно й чітко, опираючись на факти руської історії і власного життя.

«Поученъе» написано, ймовірно, 1117 р., хоч думки дослідників щодо його датування розходяться.

До «Поученъа» пізнішим переписувачем механічно приєднано лист Володимира Мономаха, написаний 1096 р., до чернігівського князя Олега Святославича. Син Володимира Ізяслав у міжусобній війні захопив Муром, який належав Олегові, і в сутичці з військом Олега загинув. Дружина його потрапила в полон. Володимира дуже засмутила смерть сина, але в інтересах миру («понеже не хочу я лиха, но добра хочу братъи и Русьскѣи земли») він вирішив помиритися з Олегом. Великий князь просить звільнити невістку з полону, бо вона ні в чому не винна, «нѣсть в неѣ ни зла, ни добра, да бых обуим оплакал мужа еѣ и оны сватбы еѣ, в пѣсний мѣсто, не видѣх бо еѣ первѣе радости, ни вѣнчанъѣ еѣ за грѣхы своя, бога дѣля пусти ю ко мнѣ вборзѣ с первым словомъ, да не и с нею кончав слезы, посажаю на мѣстѣ, и сѣдет акы горлица на сусѣ дравѣ желѣючи, а яз утѣшюся о бозѣ».

І «Поученъе», і лист до Олега пройняті глибоким ліричним настроєм їх автора. Суворий воїн, Володимир милується красою природи, його дивує, «како небо устроено, како ли солнце, како ли луна, како ли звѣзды, и тма и свѣт, и земля на водах положена», захоплює, «како птица небесныя из ирья идут, и первѣе в наши руцѣ, и не ставятся на одной земли, но и силныя и худыя идут по всѣмъ землям, божимъ повелѣньемъ, да наполняются лѣси и поля». Пишучи про невістку-удовицю, він порівнює її з горлицею — запозичує образ із усної народнопоетичної творчості.

Ораторсько-учительна література

Оригінальне староруське ораторсько-учительне письменство мало то дидактичний, насамперед, то урочисто-панегіричний характер. Повчально-дидактичними були повчання, «слова», послання Луки Жидяти, Феодосія Печерського, Георгія Зарубського, а також інші аналогічні анонімні і псевдонімні пам'ятки.

Лука Жидята (чи Жирята) був автором коротенького «Повчення к братіи» (відоме у списках XIV—XV ст.), зміст якого зводиться до настанов вірити в бога, ходити до церкви, не сваритися, бути покірним, поважати старших тощо. Луку Жидяту 1036 р. було поставлено на єпископську кафедру у Новгороді. Пізніше, звинувачений у «неподобных речах», він три роки сидів у тюрмі і помер 15 жовтня 1059 р.

Феодосій Печерський народився близько 1036 р. у м. Васильєві (нині Васильків біля Києва) у знатній сім'ї. Його батько був княжим тіуном (управителем) у Курську. В 1055—1056 рр. Феодосій став ченцем, а згодом ігуменом Києво-Печерського монастиря. Помер 3 травня 1074 р., похований у печері. Йому, безсумнівно, належать два послання до князя Ізяслава Ярославича, вісім повчань моралістично-догматичного змісту, звернених переважно до печерської братії, і одна молитва «за вся крестьяны». Твори Феодосія Печерського, відомі зокрема в українських збірниках XVI—XVIII ст., набули досить тривкої популярності навіть у південних слов'ян.

Основним завданням учительної дидактичної прози було загальнодоступне розкриття і тлумачення найелементарніших понять християнської догматики та моралі, перенесення на східнослов'янський ґрунт відповідних цим поняттям побутових норм. Так, перше послання Феодосія до Ізяслава з'ясовує, «аще есть подобно в день въскресный, еже есть недѣля, заклати ли вол, ли овън, или птицю, или что от тех, и аще подобно мяса их ясти в день въскресѣнія — в недѣлю». Ніяких художніх завдань автори цих творів перед собою не ставили. Проте окремі художні образи трапляються подекуди і тут.

Інша справа — зв'язок цих творів з тогочасною дійсністю. Для них характерна гостра публіцистичність, ідеологічна і політична активність. Показовим із цього погляду є друге послання Феодосія до Ізяслава «о вѣре крестьянской и о латыньскої», написане 1069 р. в зв'язку з тим, що князь привів до столиці польське військо для придушення бунту київської «чади». Ця обставина загострила і без того злободенне питання про латинян (1054 р.

стався розкол християнської церкви), про їх віру і звичаї. Феодосій рішуче вказує князеві на згубність його зовнішньої політики, застерігає від можливих земних і небесних наслідків його орієнтації на іновірців.

Коли поведінка князя здавалася йому негідною християнського володаря, Феодосій звичайно заявляв про це одверто. 1073 р. Святослав Ярославич відняв у Ізяслава, свого старшого брата, київський стіл. Феодосій, як зазначає його біограф Нестор, написав Святославу якусь «епістолю», «велику зело», де, звертаючись до князя, каже: «Глас крове брата твоего вопиет к богу, яко Авелева на Каина», і нагадує про «инѣх многих древних гонитель и убийць и братоненавистникъ». Одержавши цю «епістолю», свідчить Нестор, Святослав, «яко лев рыкнувъ», ударив нею об землю.

Тісно пов'язані з політичною боротьбою другої половини XI ст. і повчання Феодосія. Короткі і безпретензійні, вони багато в чому нагадують повчання Федора Студита, монастирський статут якого Феодосій запровадив у Києво-Печерській лаврі. Повчання Феодосія показують, як наполегливо вимагав він від печерської братії дотримуватися приписів студитського статуту, наголошуючи при цьому, що печерським ченцям належить не тільки дбати про спасіння своїх душ, а й докладати всіх зусиль до того, щоб зміцнити свій морально-політичний авторитет у країні.

У посланні Георгія Зарубського (XII ст.) знаходимо цінні відомості про тогочасні світські веселощі (про скоморохів та різних потішників, про співи і гру на гусях), які автор засуджує, пропагуючи схимницьке подвижництво.

Значно більший інтерес для історії літератури становить урочиста ораторська проза, найвидатнішими представниками якої є Іларіон, Климент Смолятич і Кирило Туровський.

Іларіон був пресвітером церкви в літній резиденції Ярослава Мудрого — приміському селі Берестовому, що межувало з Печерським монастирем. 1051 р. князь поставив його київським митрополитом. В 1054 р. Іларіона, якого «Києво-Печерський патерик» характеризує словами: «Мужь благочестивъ, божественным писанием разумень и постник»,— уже не було серед живих. Іларіонові приписують знамените «Слово о законѣ и благодати» та «Исповѣданіє вѣры», невелике повчання священикам (а іноді ще й «Послание к брату столпнику»).

«Слово о законѣ и благодати» Іларіон створив між 1037 і 1043 чи 1050 рр. Аудиторія, на яку розраховував проповідник, різко відмінна від аудиторії Луки Жидяти чи Феодосія Печерського. Іларіон звертається не до «невѣдущих», недосвідчених

у словесній мудрості слухачів і читачів, а до «преизлиха насыщѣ-темся сладости книжныя».

За формою «Слово о законѣ и благодати» — типова церковна проповідь. У ньому виразно проглядають впливи патристичної ораторської прози та культової лірики. Своїм мистецьким рівнем воно не поступається перед найвидатнішими зразками візантійського урочистого церковного красномовства. Іларіон дотримується всіх приписів поетики цього жанру. Його твір насичено символічними паралелізмами, уособленнями абстрактних понять, антитезами, повторами, риторичними запитаннями і окликами. У ньому безліч біблійних цитат. Мова «Слова о законѣ и благодати» — церковнослов'янська, високого стилю. Але над усім традиційним у проповіді Іларіона височить оригінальна творча індивідуальність руського автора, і вона переростає в палку політичну промову, пройняту патріотичним пафосом, сповнену гострою історіософською думкою, промову, яка відбиває запити і потреби реальної тогочасної дійсності, породжені боротьбою Русі із Візантією за свою церковну і культурну самостійність. Своїм значенням «Слово» наближалося до справжньої державної декларації.

Іларіон спрямовує свій твір проти теорій вселенської імперії або вселенської церкви, що мали обґрунтовувати законність претензій на всесвітню владу візантійського імператора чи римського папи. Ці теорії лежали в основі ідеологічного виправдання візантійської політики релігійної, культурної та політичної експансії в сусідніх з імперією «новонавернених» землях. Всупереч цим теоріям Іларіон висуває і обґрунтовує тезу рівноправності народів. Рівноправність народів — головна тема «Слова о законѣ и благодати». Проповідник стверджує, що «Євангелієм» і хрещенням бог «все народы спас», прославляє руський народ серед народів усього світу і рішуче відкидає претензії нового Риму — Візантії — на вселенське панування.

Композиційно Іларіонова проповідь розпадається на три частини, що відбито уже в заголовку твору — «О законѣ Моисеем данѣм, и о благодати и о истиннѣ Иисус Христомъ бывшим, и како закон отъиде, благодать (же) и истина всю землю исполни и вѣра в вся языки простресе и до нашего языка руськаго, и похвала кагану нашему Владимиру, от негоже крещени быхом и молитва к богу от всеа земли нашеа». Таким чином, спочатку Іларіон зіставляє між собою старий і новий завіти («Закон», даний Мойсеєм, і «Благодать», поширену Ісусом Христом), стверджуючи вищість останнього; потім він малює картину розповсюдження «Благодати» по всіх країнах і між всіма народами до Русі включно; і нарешті проголошує хвалу рідній

землі та її апостолові-хрестителю, «кагану нашому Владимиру», завершуючи свою промову молитвою до бога від імені батьківщини. Кожна наступна частина, отже, впливає з попередньої, поступово звужуючи тему, переходячи від загальнішого до конкретнішого, від питань світобудови до окремих її виявів, від універсального до національного, до долі східнослов'янського народу.

Іларіон хоче показати, що вчення нового завіту розраховане на всіх, універсальне. Цим він відрізняється від старого завіту, якому притаманна національна замкнутість. Старий завіт утверджував рабство, новий утверджує свободу. «Закон» — світло місяця, нічний холод, «Благодать» — сонячне сяйво, тепло. Часи старого завіту символізує образ рабині Агарі, часи нового завіту — образ вільної Сарри.

Крізь докори старому завітові в Іларіоновому творі просвічують докори Візантії, прихильниці не вільного, а рабського наділення християнством. Розвінчуючи ідеологію релігійної, а отже, і культурної та політичної експансії, ідеологію «візантинізму», Іларіон нагадує про розорення Єрусалима за прагнення замкнути в собі справу релігії. Це нагадування звучить як погроза Константинополю. Адже «Слово о законѣ и благодати» виголошувалося в час готування походу на Константинополь, в час упертого опору греків канонізації хрестителя Русі Володимира.

З утвердження рівності всіх народів у християнстві логічно випливає утвердження прав Русі. «Вѣра бо благодатная по всей земли распростресея и до нашего языка руськаго доиде». Русь рівноправна у новій вірі з усіма іншими християнськими країнами і не потребує нічєї опіки: «вся страны благий бог помилова, и нас не презре, вѣсхоте и спасе ны и в разум истинный приведе».

Руські князі і до Володимира «не в худе бо и не в невѣдоме земли владычествоваша, но в руской, яже вѣдома и слышима есть всѣми конци земля». Володимир — тільки «славный от славных», «благородный от благородных».

Іларіон докладно розповідає про успішні походи Володимира, про військову і політичну міць його держави, намагається довести, що можуть їй руський князь прийняв християнство не з примусу, а добровільно, керуючись власним переконанням у його необхідності. Наголошуючи, що хрещення Русі було наслідком щасливого поєднання в особі Володимира «благочестива с властью», Іларіон явно полемізує з візантійськими істориками, які приписували ініціативу навернення і хрещення «варварського» народу грекам.

Далі проповідник описує особисті якості Володимира і його заслуги, прагнучи обґрунтувати необхідність його канонізації. Діяльність Володимира для Русі рівнозначна діяльності Костянтина для греків. Отже, Володимир гідний такої самої честі — бути визнаним за святого. Патріотичний пафос «Слова о законѣ и благодати» досягає апогею, коли, описавши апостольство Володимира, оновлену християнством Русь і «славний град» Київ, Іларіон звертається до Володимира із закликом встати з могили і подивитись на плоди свого подвигу.

«Слово» Іларіона — найвище досягнення культової ораторської прози тих часів, і не тільки в літературі Київської Русі, а й у всіх слов'янських літературах. Протягом майже семи століть у творах істориків, агіографів, ораторів, полемістів і поетів слов'янських народів звучать ремінісценції з цієї проповіді. Відлуння її чуються і в проложній похвалі князеві Володимиру, і в казаннях Кирила Туровського, і в Іпатіївському літопису, і в творах Єпіфанія Премудрого. Воно рано вийшло за межі Русі: сербський чернець Доментіан використав його у двох житіях сербських святих — Симеона і Сави. Що ж до пізнішої української літератури, то сліди впливу «Слова» виразно помітні у віршах Касіяна Саковича, в полемічному трактаті — «Пересторозі», у творах Дмитра Туптала. Молитва Іларіона з благанням зберегти незалежність Руської землі повторювалась у найгірші часи ворожих навал, у найкритичніші моменти східнослов'янської історії.

Другим після Іларіона митрополитом з руських був смолянин Климент Смолятич, обраний на київську кафедру 1147 р. всупереч волі константинопольського патріарха. Політично Климент — продовжувач лінії Іларіона, його наступник у боротьбі за незалежність руської церкви від Візантії, але митрополічне становище Климента було дуже хистким через князівські чвари.

Климент Смолятич — автор «Послання пресвитеру Фомѣ», яке збереглося у списках XV—XVI ст. і, можливо, кількох «слів».

«Послання Фомѣ», як видно з його змісту, є заключною ланкою тривалого полемічного листування у зв'язку з обранням Климента київським митрополитом. Для прихильників Климента багато важила його освіченість, культурність, талановитість. Недарма літопис називає його філософом, рівного якому ще не бувало в руській землі.

Князь Ростислав смоленський, мабуть, звернувся з листом до Климента, де посилався на авторитет колишнього приятеля Климента — пресвітера Фоми. Климент у відповіді Ростиславу зачепив Фому. Тоді Фома сам написав послання до Климента,

докоряючи йому в марнославстві, в невинуватому бажанні виставити себе «філософом». Климент прочитав листа Фоми публічно, в присутності князя Ізяслава та багатьох «послухів» (свідків), і публічно ж спростував нападки свого опонента. Після цього й було створено «Послання Фомѣ».

У посланні Климент із запалом відстоює своє право на титул «філософа» і, отже, своє вміння «по тонку», символічно і алегорично тлумачити «святе письмо», церковні співи тощо. Відповідно й послання розпадається на дві частини: на безпосередню відповідь Фомі і на добірку широких тлумачень різних біблійних та богословських висловлювань, запозичених переважно з Феодорита Кирського, Микити Іраклійського та інших авторитетних екзегетів (коментаторів) «святого письма».

У першій частині твору Климент обстоює символічне тлумачення «святого письма» і зв'язані з цією манерою ораторські прийоми проповіді, типові для сучасної йому візантійської школи екзегетів. Таким чином, Климента Смолятича слід визнати за одного з перших східнослов'янських риторів (теоретиків красномовства і прози взагалі) і гомілетів (теоретиків проповіді). «Послання Фомѣ» документально свідчить про суперечки щодо переваг тих або інших прийомів красномовства, а отже, про існування різних літературних шкіл і рафінованої письменницької культури на Русі в XII ст. У дібраних Климентом зразках екзегетичних аналізів «священних» текстів застосовуються символічні і алегоричні тлумачення, використовуються відомості про світ звірів і риб та про душевні якості людини. «Послання Фомѣ» вказує на знайомство староруських книжників з античністю. Відстоюючи своє право зватись «філософом», Климент зауважує, що раніше він писав «от Омира и от Аристотеля и от Платона, иже в еллинских нырѣх славнѣ бѣша...»

Манерою тонкого тлумачення божественних писань Климент Смолятич найближчий до Кирила Туровського. Подібна манера тлумачень на основі іншої літературної традиції (західноєвропейських проповідників) згодом пишно розквітла в українській літературі, насамперед в ораторській прозі другої половини XVII ст.

Близько 1130—1134 рр. в м. Турові народився Кирило Туровський, що іще до 1169 р. був обраний єпископом у рідному місті (помер до 1182 р.). Літературна спадщина Кирила Туровського складається з творів різних жанрів. Це притчі, повісті, сказання, «слова», послання, молитви. Очевидно, з-під його пера вийшли такі пам'ятки: «Притча о челоувѣчестѣй души и о телеси» (про сліпця і хромця); «К Василию игумену Печерському» (про безпечного царя і його мудрого радника); «Сказание о черно-

ризьчѣстьмъ чину» (тобто про чернечий стан); вісім похвальних «слів», присвячених уславленню християнських свят.

Кирило Туровський був видатним майстром урочистого красномовства. Проповідями є не тільки його «слова», а й притча про душу і тіло, повість про безпечного царя, «Сказання о черноризьчѣстьмъ чину». Вони теж писалися з пропагандистською метою і призначалися для виголошення у церкві. Специфічною рисою цих трьох творів є гіпертрофія оповідного елемента, що має унаочнити, образно проілюструвати повчальні тези оратора.

Зміст «слів» — традиційний. У кожному з них послідовно розвиваються ті самі теми: похвала святу, пояснення його релігійного сенсу, розповідь про події, на честь яких встановлено свято. Своє літературне завдання автор визначав такими словами: «прославити» (свято), «воспети», «возвеличчти», «украсити словесы», «похвалити». Твори Кирила відзначаються органічною єдністю ідейно-творчої мети і засобів її досягнення. Сам проповідник свої «слова» вважав за складову частину святкової літургії, за «соло» в хорі, за «пісню» на честь свята. Закінчуючи «слово» в «неділю цвітоносну», він закликав слухачів приєднатися до нього і піснями, як квітами, увінчати храм.

«Слова» Кирила Туровського побудовано за чіткою схемою. Кожне «слово» розпадається на три більш-менш самостійних частини: вступ, виклад, закінчення.

Вступ, як правило, дуже стислий. Тут проповідник або коротко характеризує свято, про яке іде мова, або висловлює радість з приводу свята і запрошує слухачів разом уславити святого чи святих, або висловлює жаль, що його розум безсилий як слід «хвалу к хвалѣ приложити». Перші рядки вступу завжди мають підкреслено афористичну форму. Лаконічні, суворо симетричні, вони сповіщають про початок урочистої церемонії: «Неизмерьна небесная высота, не испытана преисподняя глубина, ниже ведомо божия смотрения таинство...»

Вибрану тему Кирило розвивав здебільшого з допомогою розгорнутих порівнянь — рідкісних, незвичайних, заснованих на грі віддаленими аналогіями. Вони вражали слухачів своєю несподіваністю, яскравою мальовничістю. Радість з приводу настання великодня після скорбних днів страсного тижня він порівнює з радістю, яку переживають жінка й діти, коли несподівано з далеких мандрів повертається їхній чоловік і батько. Виклад у «словах» Кирила завжди має оповідний характер. Здебільшого це вільний переказ тієї або іншої євангельської події, що відповідає святою. Євангельське оповідання проповідник трансформує по-своєму, нерідко доповнюючи сюжет такими подробицями, яких взагалі немає в євангельському тексті, вводячи нові епізоди,

примушуючи героїв розмовляти між собою чи виголошувати довгі монологи. У викладі Кирила євангельські події набувають вигляду своєрідних коротеньких містерій, дія яких розгортається то на землі, то в раю, то в пеклі; поряд із людьми в них діють і небожителі, і сатана з полчищами демонів. У передачі євангельських сюжетів Кирило широко вживав поетичний вимисел, але не виходив при цьому за ті межі, які визначили його літературні попередники і сучасники. У його «словах» надзвичайно сильний ліричний струмінь.

Типовим прикладом інтерпретації євангельського сюжету Кирилом Туровським є оповідання про вознесіння Христа. Про цю подію євангелісти розповідають дуже коротко. Кирило ж — з подробицями, які нагадують іконописні зображення цього сюжету. Дія відбувається на горі Єлеонській. Вознесіння Христа чекає величезна юрба праведників — біблійні праотці, патріархи, пророки, апостоли, святі, мученики. Серед них Христос. На небі радісний переполох. Серафими, херувими, архангели споруджують Христу престол, інші збирають у зграї хмари «на взятіє» його. Готуються до зустрічі і світила; вони прикрашають собою небесні простори. Христос благословляє всіх тих, що зібралися на Єлеонській горі. На землю спускається світла хмара, Христос стає на неї і на крилах вітрів починає возноситися, несучи з собою в дарунок батьковій душі праведників. Ангели супроводять Христа, вони поспішають до райської брами, просять сторожу відчинити її, бо Христос уже наближається. Але сторожа не згоджується: вона не відчинить брами, поки не почує «гласа господня». Ангели наполягають, але сторожа непохитна. Тоді лунає голос Христа, він просить відчинити браму. Сторожа падає ниць, брама розчиняється. Христос проходить у рай, де його зустрічає дух святий. Оповідання завершується суто іконописним апофеозом: на престолі сидить бог-отець, а поруч у вінці із самоцвітів — бог-син, їх оточує хор серафимів, який співає хвалу.

Кирило намагався зробити слухачів ніби безпосередніми свідками євангельських подій. Дієслова він вживає у теперішньому часі, окремі епізоди оповіді починає словами «днесь», «нынѣ», запрошує взяти участь у зображуваній події: «Поидем же и мы нынѣ, братие, на гору Елеонскую умомъ и узрим мыслно вся преславная сотворившаяся на ней». «Ефекту присутності» проповідник досягав і тоді, коли доповнював євангельське оповідання описом весни. Але зображення весни в «словах» Кирила Туровського несе на собі й алегоричний сенс. Тріумф весни мав нагадувати слухачам про оновлення людства у Христі. У цих описах весни зі «слів» Кирила дійшли до нас блискучі

зразки староруської пейзажної лірики: яскраво сяє сонце, зеленіють дерева, пахнуть квіти, розливаються ріки, гудуть бджоли, на луках пасеться худоба, грає на сопілці пастух, а орачі орють землю. Євангельські мотиви сюжету в Кирила Туровського іноді набували алегоричного значення, проте алегорія в нього є не стільки тлумаченням тексту, скільки поетичним тропом. Алегорії часто скорочуються, виявляючи тенденцію до перетворення в порівняння чи в своєрідні метафори. З таких метафор, наприклад, майже цілком складається картина весняного буяння природи в третьому «слові»: «Нынѣ ратаи слова, словесныя уньца к духовному ярму приводяще, и крестное рало в мыслыленных браздах погружающе, и бразду покаянния прочертающе, семя духовное всыпающе, надежами будущих благ веселяться».

Завершуються «слова» Кирила зверненням до слухачів з закликом ще раз уславити свято або до героїв оповіді з похвалою їм і молитвою.

Окремі композиційні частини «слів» Кирила Туровського органічно сплітаються в єдине ціле завдяки яскравому, поетичному і глибоко своєрідному стилістичному ладові, в основі якого лежить головним чином так звана риторична ампліфікація.

Як оратор-митець Кирило Туровський стоїть незрівнянно вище від Климента Смолятича. Його твори відзначаються натхненністю, поетичною схвильованістю. Разом із тим Кирило Туровський не підноситься до того високого публіцистичного пафосу, яким пройнято «Слово о законѣ и благодати» Іларіона. Щоправда, у притчі про душу і тіло (в основі — відома мандрівна парабола про сліпця і хромця), написаній між 1160 і 1169 рр., Кирило встрає в ідеологічну боротьбу свого часу. Ця притча — своєрідний викривальний памфлет, скерований проти ростовського єпископа Федора (Федорця), який домагався незалежності ростовської єпископської кафедри від Київської митрополії, і, можливо, проти князя Андрія Боголюбського. Актуальні політичні питання зачіпалися, мабуть, і в посланнях Кирила до Боголюбського, які до нас не дійшли.

Високу майстерність Кирила Туровського як письменника і оратора гідно оцінили його сучасники. «Златоуст, паче всѣх воссиявший нам на Руси», — писав про Кирила стародавній біограф. Його «слова» користувалися великою популярністю навіть за межами східної Слов'янщини. Дуже рано вони потрапили до збірників-антологій — «Торжественника» і «Златоуста», в складі яких аж до XVII—XVIII ст. переписувалися поряд із творами найвидатніших класиків церковної ораторської прози.

Житійна література

У зв'язку з ростом могутності й авторитету Русі, енергійним розширенням і зміцненням християнства київським ідеологам треба було піднести й міжнародний престиж руської церкви, знайти аргументи на доказ її рівноправності з церквою візантійською. Тому поряд із перекладанням грецьких та переписуванням болгарських житій святих київські книжники починають складати біографії тих своїх земляків, діяльність яких піддавалася християнській героїзації. Природно, що насамперед їхню увагу привертають князі, які насаджували нову релігію на східнослов'янських землях. Витворюється своєрідний жанровий різновид оригінальної агіографії — так звані «княжі житія».

У роботі над житіями староруські книжники зіткнулися з великими труднощами. Про героїв цих житій існували літописно-історичні твори, написані в стилі світських повістей, про них склалися усні перекази та пісні. І те, що виходило з-під пера київських агіографів, часто було мало схоже на традиційне життя. На сторінки цих формально релігійних творів вривалося руське життя в його недавньому минулому і сучасному, політика, побут, емоції. Отже, староруські княжі житія складають оригінальний і суто національний жанровий різновид агіографічної літератури.

Княжі житія XI—XIII ст. розпадаються на дві ідейно-тематичні групи. До першої з них належать твори, в яких прославляється подвиг хрестителів Русі — «рівноапостольних» княгині Ольги та її онука князя Володимира. До другої групи належать твори про князів, яких спіткала мученицька смерть. Це насамперед сказання про Бориса і Гліба, про Михайла Чернігівського, про Андрія Боголюбського та чимало інших.

Всі агіографічні (та й літописні) оповідання про Ольгу ґрунтуються на докладній (невідомій нині) церковній повісті про хрещення і смерть першої руської княгині-християнки. Внаслідок дуже інтенсивного скорочення повісті виник найдавніший відомий зразок агіографічного оповідання про Ольгу — проложне житіє. Воно складається з двох частин: короткої біографії Ольги і короткої похвали святих. У біографічній частині відбито лише основний, з погляду церкви, епізод життя княгині — прийняття нею християнства в Константинополі. Панегірична частина цікава антитезою, в якій героїня твору за «рівноапостольний» подвиг порівнюється з сонцем, місяцем і зорями. У XII ст. було складено інше проложне коротке житіє Ольги. Згодом, розширюючи його сюжет, агіографи вводили до нього матеріал, запо-

зичений із літопису, але при цьому відкидали всі світські елементи літописного оповідання про Ольгу.

Подібну еволюцію пережили і агіографічні оповідання про «хрестителя» Володимира Святославича: існувала якась повість, що вплинула на подальшу творчість літописців і агіографів. Вона входила до складу Найдавнішого літописного зведення. Володимира визнавали за святого ще в XI ст., коли й складено «Пам'ять і похвалу» йому, що приписується перу «мніха Іакова». Твір Іакова складається з біографічної, власне житійної, і панегіричної, риторичної частин. Біографічні відомості про свого героя Іаков подає, спираючись на літописне оповідання. «Похвалу» ж явно написано під впливом Іларіонового «Слова о законѣ и благодати». Незабаром після «Пам'яті» виникає коротке проложне житіє Володимира як наслідок його офіційної канонізації. В ньому помітно відбилася Корсунська легенда, тоді як у «Пам'яті» слідів її немає. Коротке проложне житіє послужило за літературний взірець для всіх наступних проложних житій Володимира. Всі вони тільки більшою чи меншою мірою розширюють його, притягаючи новий літописний і фольклорний матеріал. На Україні в XVI—XVII ст. виникають нові оригінальні переробки житія Володимира, різко відмінні від попередніх і формою (зокрема мовою), і змістом.

Найпопулярнішими святыми були на Русі сини Володимира — Борис і Гліб. Відразу після їх трагічної загибелі про них виникло кілька оповідань. Поряд із літописною повістю 1015 р. з'являються анонімне, гіпотетично приписуване Іакову Мніху «Сказаніє и страсть и похвала святому мученику Бориса и Глѣба» (відоме вже у списку XII ст.) і «Чтеніє о жити и о погубленіи блаженную страсотерпицу Бориса и Глѣба» Нестора Печерського (найраніший відомий список — XIV ст.), створені на грані XI і XII ст.

В основу сюжету цих оповідань лягли драматичні події, що передували утвердженню на київському столі Ярослава Мудрого. Між Володимиром і його сином Ярославом, що князував у Новгороді, виник конфлікт. Батько збирається йти на сина війною, але занедужує. В цей час над Руссю нависла загроза нападу печенігів. Київська дружина на чолі з ростовським князем Борисом виступає в похід проти них. Володимир помирає. До влади рветься Святополк, нерідний син Володимира, але більшість киян хочуть мати собі за князя Бориса. Тому Святополк намагається угаїти смерть Володимира і позбутись суперників-братів. Кияни сповіщають Бориса про ситуацію. Дружинники спонукають його: «Се дружина у тебе отья и вои; поиди, сяди Кыеве на столе отьни». Борис вагається. У військовому таборі

на річці Альті його вбивають підручні Святополка. Такої самої долі зазнає і молодший син Володимира — муромський князь Гліб. Тоді в боротьбу втручається Ярослав; він виступає проти Святополка, перемагає його і стає великим князем.

Літописна стаття 1015 р. і «Сказаніє» споріднені між собою і ідейно, і генетично. Автори мали перед собою однакову мету — уславити Ярослава Мудрого і утвердити його політичні принципи, спрямовані на викорінення міжусобиць, зміцнення великокнязівської влади і єдності всіх руських земель під егідою Києва.

Ярослав — кращий представник «рода правых», син князя-хрестителя Володимира, брат святих, месник за їхнє вбивство і засновник їхнього культу. Святополк змальовується як антипод Ярослава: у своїх вчинках він керується лише честолюбними і владолюбними пристрастями. Заради них він іде на злочин і перед богом, і перед родом, і перед вітчизною: веде нечестиве життя, спричинює мученицьку смерть братів, наводить на Русь печенігів і поляків. За це «окаянний» Святополк несе заслужену кару від «справедливого» Ярослава, покликаного бути мечем у руках божих, — военний розгром, вигнання, смерть і прокляття.

Засади феодального правопорядку, підтримувані Ярославом, знаходять втілення в образах «святих» його братів, які широко люблять і поважають батька, слухняно виконують його волю, не домагаються неналежної їм влади, не здіймають руки на старшого брата, визнаючи за ним право успадкувати великокняжий стіл, смиренно сприймають від нього мученицьку смерть. У всій їхній поведінці виявляється усвідомлення феодальної субординації і християнська благочестивість, яка й забезпечує їм особливу милість божу, здатність творити чудеса, бути небесними покровителями Русі.

«Сказаніє» було розвитком статті 1015 р. Автор «Сказанія», майстерно розгорнувши по-літописному лаконічний виклад свого попередника, створив цікаву історико-житійну повість, написану яскравою, образною, пластичною мовою. Ось як, наприклад, звучить благання Гліба, звернене до його убивць, у котрому виразно чується спорідненість із народними плачами:

«Не дѣйте мене, братія моя милая и драгая! Не дѣйте мене, ничто же вы зѣла сътворивъша! Не брезѣте мене, братіе и господѣ, не брезѣте! Кую обиду сътворих брату моему и вам, братіе и господѣ мои? Аще ли кая обида, ведѣте мя к князю вашему, а к моему брату и господину. Помилуйте унести моеѣ, помилуйте, господѣ мои! Вы ми будѣте господіе мои, аз ваш раб. Не пожьнете мене, от житія не съзрѣла! Не пожьнѣте кла-са, не уже съзрѣвъша, нѣ млеко безълюбія носяща! Не порѣ-

жете лозы, не до коньца въздрастьша, а плод имуща! Молю вы ся и мил вы ся дѣю».

Власне житійна частина «Сказанія» (далі йдуть «чудеса» Бориса і Гліба, додані до твору пізніше) закінчується патріотичною похвалою «святим» братам як небесним охоронцям Русі: «По истинѣ вы цесаря цесарем и князя князем, ибо ваю побосбіемъ и защищеніемъ князи наши противу вьстающая държавьно побъжаютъ и ваю помощію хвалятся. Вы бо тѣмъ и нам оружіе, земля руськыя забрала и утврженіе и меча обоюду остра, има же дързость поганьскую низълагаем и дьяволя шатанія в земли попираем. По истинѣ несумьннѣ рещи възмогу: вы убо небесная чловѣка еста, земляная ангела, стълпа и утврженіе земля нашея».

Автор поступово розгортає свою похвалу, звертаючись спочатку до гробниці Бориса і Гліба, потім до церкви, в якій їх поховано, потім до всього Вишгорода, де стоїть церква, і, нарешті, закінчує твір молитвою: «...Да не придет на ны нога гърдыня и рука грѣшныча не погубит нас и всяка пагуба да не наидеть на ны. Глад и озълбленіе от нас далече отъженѣта и всего меча браньна избавита нас, и усобьныя брани чюжа ны створита и всего грѣх паденія заступита нас уповающих к вама».

Дальшим етапом у розвитку оповідання про Бориса і Гліба була обробка його першим точно відомим на ім'я староруським агіографом — Нестором Печерським, котрий народився близько 1057 р. і десь у 1074—1078 рр. постригся в ченці Києво-Печерського монастиря. Нестор добре засвоїв приписи візантійської агіографії. Своє завдання він вбачав у тому, щоб перетворити анонімне «Сказаніє» у справжнє церковне житіє. Нестор пише своє «Чтеніє» в своєрідній стильовій манері, набагато розширюючи межі сюжету, послідовно посилює агіографічні, повчальні і белетристичні елементи, послаблює елементи суто історичні. Борис і Гліб постають з його твору як взірці святості: від самого свого народження кожен із них прагне до аскетичних подвигів. Обидва з радістю приймають мученицький вінець, уготований їм богом.

Низка змін і додатків до сюжету, розробленого його попередниками, свідчить, що Нестор був талановитим художником, умів створювати повнокровні образи, драматизувати оповідання, насичувати його виразними деталями. І все ж «Чтеніє» дійшло до нас лише у п'яти списках, тоді як списків «Сказанія» налічується понад двісті. Очевидно, історичне оповідання «Сказанія» більше імпонувало читачам, аніж суто агіографічна Несторова повість.

Нестор написав також житіє Феодосія Печерського (1108). Це перший оригінальний зразок староруської агіографії, де зображено подвиги аскета, ченця. Героєм його є один із засновників східнослов'янського християнського чернецтва. Нестор подає повну біографію Феодосія — «от юны версты» до його смерті в 1074 р.

Феодосій, за Нестором, з дитинства прагне подвигів, уникає забав, носить бідний, полатаний одяг, як «один од убогих», хоч живе у дуже заможній родині. Він залюбки читає божественні книги. Коли Феодосієві минуло 13 років, виникає гострий конфлікт між його прагненнями до благочестя і мирським світоглядом його матері. Цей конфлікт розвивається у центральній частині сюжету. Боротьба між Феодосієм і його матір'ю — найяскравіші сторінки твору. Шукаючи сина, вона обходить усі київські монастирі; переконавшись, що її намагання зломити потяг Феодосія до чернечого життя марні, вона сама стає черницею в Києві, аби бути поблизу сина. Дальший виклад Нестор будує у формі циклу патерикових новел-легенд про окремі подвиги Феодосія в Печерському монастирі.

У роботі над житієм Нестор використовував свідчення сподвижників Феодосія, фольклорні перекази про нього, літописні нотатки тощо, розчиняючи їх у безлічі запозичень із візантійських агіографічних зразків — із житія Антонія Великого, Сави Освященного та ін.

Руські агіографи створили також ряд канонів і молитов місцевим святым, ідучи за традиціями візантійської гімнографії (канон Борису і Глібові митрополита Іоанна I, канони і молитви інока Григорія, Кирила Туровського).

На початку XIII ст. постала оригінальна руська збірка легенд і житій — «Киево-Печерський патерик». Ядро його становлять порівняно невеликі за обсягом легенди й усні перекази, що походять із значно раніших часів. До нас вони дійшли у вигляді послань київського ченця Симона, з 1214 р. — єпископа Суздальського і Володимирського (помер 22 травня 1226 р.) та оповідань ченця Києво-Печерської лаври Полікарпа, написаних у 1223—1233 рр. Послання і оповідання об'єднуються спільною ідейно-творчою метою: довести особливу «святість» Києво-Печерського монастиря.

Місце, на якому заснувався монастир, — святе; цю тезу спеціально обгрунтовує цикл легенд про спорудження головної печерської церкви — славетного Успенського собору: «Да разумеють вси, яко самого господа промыслом и волею и его пречистыа матере молитвою и хотѣніемъ създася и съврѣшися боголѣпнаа, небеси подобная, великаа церкви богородичина Пе-

черская, архимандритія всяя Рускыя земля, еже есть лавра свя-
таго и великаго отца нашего Феодосія».

Згідно з легендою богородиця закликала до себе найкращих
грецьких будівничих і сказала їм: «Хочу церковь възградити
себѣ в Руси, в Кіевѣ, велю же вам, да возмѣте злата себѣ на
три лѣта». Прийшовши до Києва, майстри запитали, де будувати.
Засновник печерської общини Антоній відповів їм: «Будемо мо-
литися три дні, і господь вкаже нам місце». Бог його вказав
низкою чудес, і року 6581 (1073), за Святослава Ярославича,
було закладено нову церкву.

Святість Києво-Печерського монастиря виявилася також у
подвижництві його чорноризців. Описові їхніх подвигів присвя-
чено переважну більшість легенд «Патерика».

Печерські святі — люди особливого складу, вони прагнуть
досягти того аскетичного ідеалу життя, що його виробили гре-
цькі і східні чернечі общини. Задля блаженства у царстві небес-
ному вони відмовляються від усіх радощів та втіх земного життя
і наполегливо змагаються з «грішною плоттю», — постять, по-
збавляють себе сну, б'ють поклони, терплять холод і спеку,
носять на тілі важкі ланцюги, завдають собі ран, калічаються.
Вони завжди заглиблені в молитву і в покайнянне споглядання
своєї недосконалості, прагнуть до самотності і часто дають обі-
тницю цілковитого мовчання. Смерть вони зустрічають із радістю,
як звільнення від тяжкого ярма, як воскресіння для нового жит-
тя в бозі. І бог щедро нагороджує їх за це подвижництво. Він
наділяє їх здатністю прозирати майбутнє і умінням читати в сер-
цях, даром творити чудеса і заступатися за грішників перед
небесними силами. Вони цілюють недужих, гасять пожежі, ви-
кликають дощ у посуху і оживляють мерців. Найблагодесніші
з них ще за життя спілкуються з небом: їх відвідують ангели
і святі, уві сні їм з'являється богородиця, вночі з ними розмовляє
сам господь бог. По смерті тіла їхні лишаються нетлінні і стають
невичерпним джерелом нових чудес. Печерські подвижники —
«храбри» божі, витязі духу, посередники між людьми і богом,
«світільники», що освітлюють земну «юдоль» немеркнучим світ-
лом своїх добродійностей.

Житійна схема витримується здебільшого тільки в початко-
вих фразах, котрі дають звичайну для агіографічних творів за-
гальну характеристику подвижництва святого, і в кінцівках, де
описується праведна смерть і поховання святого. Загалом же
герої цих оповідань виступають перед читачами не як узагаль-
нене втілення «добра», а як живі люди зі звичайними побуто-
вими вадами: вони сваряться між собою, заздять один одно-
му, заощаджують гроші, прагнуть до земних втіх — люблять

і поспати, і попоїсти, і випити, і помилуватися вродливою жінкою,— каються і знову грішать. Побут Печерського монастиря розкривається в легендах «Патерика» зовсім не так, як того вимагала агіографічна традиція.

Конфлікти більшості оповідань «Патерика» полягають звичайно в тому, що печерським подвижникам доводиться переборювати різноманітні перешкоди. Іноді на заваді їм стають родичі, що оберігають їх від тягарів чернечого життя; миряни, не здатні зрозуміти і належно оцінити подвижницький «труд»; жінки, одержимі коханням; сильні світу сього, які звикли рахуватися тільки з власною злою волею.

Ось, наприклад, характерне зіткнення колишнього чернігівського князя Миколи Святоші зі своїм лікарем сірійцем Петром. Після того, як князь, осягнувши облудність людського існування, постригся в ченці, Петро з власної охоти і з доручення родичів Миколи оселяється в Києві, заробляючи собі на хліб лікарюванням і наглядаючи за своїм блаженним володарем. Князя ніхто ніколи не бачить без діла, на устах його завжди бринить молитва, він не їсть нічого, крім звичайного монастирського харчу, багатство своє роздає на прочан і жебраків, а також на спорудження церков. Спостерігаючи добровільні Миколині поневіряння, Петро намагається відвернути його від подвижництва. «Княже,— мовить він,— достоить ти смотрити о своем здравіи, да не тако погубиши плоть свою многымъ трудом и въздержаніем, иже иногда изнемогшу ти, не мощи имати понести наложеннаго ти ярма, его же еси изволил бога ради. Не хочеть бо бог чресь силу поста или труда, но точію сердца чиста и съкрушена, ниже обыкл еси тои нужди, юже твориши работаа, яко нужный рабъ».

Проте блаженний лишається непохитним у своїх переконаннях і шле подяки богові за те, що той звільнив його від рабства на миру і зробив слугою рабів своїх, печерських ченців, в ім'я вічного життя у царстві небесному.

У складну ситуацію потрапляє печерський угодник — Мойсей Угрин. На його путі до бога стає молода, вродлива, шляхетна, багата, владна і свавільна вдова. Захланна «ляхиня» «от великихъ» звертає увагу на «красна сущи и юна» київського дружинника і, прагнучи задовольнити свою примху, піддає його найвитонченішим спокусам. Спершу вона пробує «увѣщати» Мойсея «лестными словесы». Переконавшись, що це не може вплинути на Мойсея, і боячись бути «себе лишену таковыа красоты», закохана пані «на другый съвѣт діаволь приходить» — вона викупляє Мойсея з полону і, «яко се власть пріимши на немь», «с нужною бестудне» спонукає його «на дѣло не преподобно»: «...в многоцѣнные ризы его облѣкѣши и сладкими брашны того кормяще

и нужденієм любовним того об'ємлющи, на свою похоть нудящи». Та Мойсей тільки ще запопадливіше молитися і постить. Після довгих і безсоромних спокушань розлютована «ляхinja» нарешті «повелѣ ему по сту ран даяти на всяк день, послѣди же повелѣ ему тайныа уды урѣзати, глаголющи: «не пощажю сего доброты, да не насытятся иніи его красоты». На свавільницю спадає кара божа — її убив повсталий народ. Мойсей одужав.

Для легенд «Патерика» характерна така сюжетна колізія: герой стає на прю з бісами; «врагъ», набираючи найнесподіванішого вигляду — то родича, то брата по общині, а то й самого бога, намагається обдурити праведника, збити його з пантелику, штовхнути на гріх. І нерідко це йому вдається. Одного разу, коли Матвій-прозорливець стояв у церкві, підняв він очі від долу і глянув по братії, що стояла «по об'їма странама», співаючи, і «видѣ бѣса, об'ходяща в образѣ ляха и в приполцѣ носяща цвѣтки, иже глаголются лѣпки: възимаше и нѣкакой з лона цвѣток и вѣрзаше и на кого любо. И аще кому прильпаше цвѣтокъ стоящих от братіи, то мало постояв и раслабѣвъ умомъ, вину собѣ притворивъ какову убо, исхождаше ис церкви и шед спаше и не възвращашеся на пѣніе».

Піст, молитва, беззастережна віра у божу всемогутність, пильність до підступів «врага» — все це дає чорноризцям силу протистояти його спокусам і перемагати. Найвірнішим служителям бог дарує здатність набувати владу над переможеними бісами. Печерник Федір примушував їх крутити жорна, носити колоди нагору.

Казково-фантастичний світ «Патерика» поєднано з реальним київським життям XI—XIII ст. Майже в кожній легенді є епізоди, в яких певною мірою відбито монастирський і позамонастирський побут тих часів. Досить пригадати поведінку Полікарпа — одного з авторів «Патерика». Його не задовольняє скромна роль рядового ченця. Полікарп вважає, що в Печерському монастирі недооцінюють його здібностей. Всіма правдами й неправдами прагне він посісти високе становище. Залишивши рідну общину, Полікарп протягом певного часу виконує обов'язки ігумена в двох провінційних монастирях — Козьмодем'янському та Дмитрівському, але, зрештою, повертається назад. Він намагається, спираючись на протекцію княгині Верхуслави та її брата, володимирського князя Юрія Всеволодовича, досягти єпископського сану. І тільки гостре повчання Симона змушує його покаятися і смиритися.

Становище ченця в монастирі великою мірою залежало від того, був він багатим чи бідним. Людина, яка позбувалася свого майна (віддаючи його на церковні потреби), втрачала повагу

братії. Чорноризець Еразм усе своє багатство витратив, окувуючи образи для Печерської церкви. «И сій обнища велми, и небрегом бысть никым». Серед печерських ченців траплялися скнари на зразок половчанина Арефи, який «много богатъство имѣ в келіи своеи и никогда же подаде ни единое цята (дрібної монети) убогому, ниже хлѣба, и тольма бѣ скупъ и немилосерд, яко и самому гладом умирати».

Особливо виразно риси реального суспільного життя виявляються у взаєминах між Києво-Печерським монастирем і зовнішнім світом, в його конфліктах із найнятими трударями, в зіткненнях його меркантильних інтересів з інтересами міських торговців, а то й самого князя.

У легенді про ченця Прохора Лободника різко негативно характеризується діяльність князя Святополка, котрий «много насилія людем сътвори», «домы бо силных до основанія без вини искоренив и имѣнія многым отъем». За його князювання «быша брани многи от Половечь, к сим же и усобица бысть в та времена, глад крѣпок, и скудость велія при всем в Руской земли».

Коли Святополк з Давидом «рать зачаста», перестали пускати до Києва купців із Галича і людей з Перемишля, і не стало по всій Руській землі солі. «И бѣ видѣти тогда сущаа люди в велицѣи печали и изнемогих от глада и от рати, и не имяху бо ни пшеница, ниже соли, чим бы скудность препроводити». Тоді Прохор почав збирати попіл і молитвою перетворювати його в сіль та роздавати всім людям, які до нього приходили. «И от того въздвижеся зависть от продающих соль, и сътвори ся им неполученіе желанія. Мнѣвше собѣ в тыи дни богатъство много приобрѣсти в соли, бысть же им о том печаль велія: юже бо преже драго предаваху, по двѣ головажни на куну,

«Києво-Печерський патерик».
 1553—1554.
 Рукопис першої сторінки.

нынъ же по 10, и никто же възимаше». Князь вирішив одняти у ченця всі запаси солі, встановити на сіль високу ціну і торгувати нею самому. Коли привезли сіль з монастиря, то «видѣша вси, яко пепель есть видѣти очима». Переконавшись, що попіл лишається попелом, князь звелів викинути його. «Изъсыпану же бывшу попелу, і ту абіе преложиа в соль».

Так, відступаючи від житійних стандартів із притаманною їм абстрактністю та традиційністю образів і ситуацій, творці «Патерика», як і найталановитіші їхні колеги на Сході і Заході, включали до своїх оповідань картини і подробиці, списані з натури. В цьому полягає пізнавальна вартість пам'ятки. А водночас і літературна вартість її як однієї з перших спроб давніх письменників знаходити барви у навколишньому житті.

Пушкін назвав легенди про київських чудотворців «прелестью простоты и вымысла». Ця риса коріниться у внутрішній спорідненості старовинних руських житій і зокрема легенд про печерських подвижників з поезією слов'янського фольклору.

«Киево-Печерський патерик» був однією з найпопулярніших книжок староруської літератури. «...Историк літератури,— писав І. Франко,— не може не піднести живості і драматизму деяких оповідань та того щирого братолюбства і співчуття до всякого людського горя, яким надихане тут кожде слово. З сього погляду Патерик і досі не перестав бути книгою гуманною і добродійною...»¹ До XVI ст. виникло кілька редакцій «Патерика», що розійшлися по всій східній Слов'янщині у величезній кількості списків (до нас таких списків дійшло близько ста), згодом перекладалися різними мовами, багато разів були друквані. Деякі з легенд включалися до оригінальних повістевих збірників («Небо новое» Іоанікія Галатовського). Основна редакція «Патерика» до нас не дійшла, але вона відновлюється на підставі пізніших списків. Найдавнішим розвитком основної редакції «Патерика» є так звана Арсеніївська редакція, укладена 1406 р. «замышлением боголюбивого епископа Арсенья Тфѣрьскаго». Укладач цієї редакції вніс низку змін, скорочень, доповнив твір кількома новими статтями, додавши Несторове житіє Феодосія, похвалу Феодосію і сказання про початок Печерського монастиря.

Дальшим етапом в історії «Патерика» стали так звані Касіянівські редакції. Першу з них було укладено в Києво-Печерському монастирі 1460 р. «повелѣніемъ инока Касіана Крилошанина печерскаго». Тут є кілька нових статей — Несторове «слово» про перенесення мощів Феодосія, а також низка літописних

¹ І. Я. Франко, Історія української літератури, відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 728/II, стор. 289.

нотаток. Порядок статей змінено. Зазнала оновлення мова пам'ятки: чимало старих слів і виразів замінено вживанішими і зрозумілішими, зокрема для українського читача. 10 квітня 1462 р., ставши вже «установником» печерським, Касіян уклав свою власну другу Касіянівську редакцію «Патерика», що дійшла до нас у багатьох списках. Цього разу він групує матеріал у хронологічній послідовності. У текст вноситься чимало істотних змін, вставок і доповнень. Друга Касіянівська редакція має особливе значення в подальшій літературній історії «Патерика». Вона лягла в основу всіх українських його переробок XVII ст.

Паломницька література

З прийняттям і зміцненням християнства на Русі серед східних слов'ян розвинулося паломництво — ходіння у «святую землю», Палестину. Свідчення про мандри до «гробу господнього» знаходимо і в народній поезії (билина про Василя Буслаєва), і в літописах (під 1163 роком), і в книжних легендах (у «Киево-Печерському патерику») та ін. Паломництво було важливим засобом культурного обміну між народами. Пілігрими розносили по світах відомості про Русь і знайомили своїх земляків із тими дивами, що їм пощастило побачити в чужих країнах. Письменні паломники, не задовольняючись усними розповідями про свої враження, бралися за перо. Так виникла паломницька література, жанр «хожденій». Найвидатнішою пам'яткою цього жанру є «Житє и хоженє Данила, руськыя земли игумена», родом, очевидно, з Чернігівщини, людини освіченої (знав грецьку мову), що між 1106—1108 р. відвідав Палестину.

Подорож Данила не була звичайним паломництвом. Не тільки спасіння своєї душі прагнув ігумен «руськыя земли», вирушаючи у «святую землю». Він пішов помолитися при «гробі господньому» за всю Русь, за її князів, за всіх своїх земляків. Дуже ймовірно, що мандрівка Данилова була й дипломатичною місією, яка мала на меті встановити політичний контакт між Києвом часів Святополка Ізяславича і хрестоносцями, котрі саме тоді окупували Палестину. В усякому разі, незважаючи на безперервну війну, яка точилася між хрестоносцями і місцевим населенням, Данило почував себе у Палестині безпечно, спілкувався з вожаком походу королем Балдуїном I, мав виділену від нього охорону, особистого гіда, користувався іншими привілеями. Такі умови — нормальні для посланця могутньої держави і незвичайні для рядового паломника. І тримається Данило перед хресто-

носцями та тубільцями з гідністю представника Русі, кілька разів називаючи себе ігуменом «руської землі», а не просто якогось певного монастиря.

Головна мета Данилового «хоженья» полягала в описі «святих місць», щоб ознайомити з ними тих земляків, які не мали змоги «ногами шукати спасіння» і мусили «спасатися» дома, надолужуючи «трусами праведними» та «богоугодним» читанням. Так мотивує Данило свій намір вести подорожні записки. Починає він їх ще по дорозі до Єрусалима, в Царгороді.

Данило описував бачене, але використовував також і книжні джерела: «Біблію», апокрифи, путівники по «святій землі» («проскінтарії»), різні легенди. Він зображав християнські святині скупю і стримано, не вдаючись у подробиці, зате конкретно і точно. Розповідаючи про яку-небудь будівлю, він повідомляє, де вона стоїть, які має розміри, скільки в ній дверей і вікон, колон і східців, з якого матеріалу споруджено окремі її частини тощо. Конкретністю і точністю описів твір Данила виділяється серед свідчень усіх інших західних і східних паломників-письменників того часу і високо цінується археологами та географами (з науковою метою його перекладено французькою, німецькою і грецькою мовами). Про Данилову манеру описувати можна судити хоч би з того, як він характеризує річку Йордан:

«Всѣмъ есть подобенъ Иерданъ рѣцѣ Сновьстѣй, в шире и глубле, лукаво же вельми и быстро течеть; болоніа же имать, якоже и Сновь рѣка; глубле же есть четырей сажен среди самой купели, якоже сам собою искусих и измѣрих и побродих на ону страну Иердана, и много походових по берегу тому Иерданову любовію; вшире же Иерданъ рѣка, якоже на устьи Сновь рѣка есть».

Автор часто спирається на реалії руського побуту, життя, природи. По берегах Йордану «древіе много... превысоко, яко вербіе есть, и подобно, но нѣсть верба; выше купели, яко лозіе много..., но нѣсть наша лоза»; гора Фавор «посреди поля стоить красно, яко стогъ есть».

Незважаючи на всі зміни, внесені пізнішими переписувачами, мова Данила зберегла в собі чимало слів і конструкцій живого тогочасного південноруського наріччя («ту сѣру в а р я ч и продають купцем, ею же мы огонь в ы т и н а е м», «снидохом с горы Фаворьскыя дол о в на поле», «и с в и т а Іоаннова ту лежить», «явися Луцѣ и Клеопѣ, идущема има н а с е л о от Іерусалима»).

Цікавий в плані спорідненості з українським фольклором також плач богородиці, що його наводить Данило:

«На то мѣсто скоро притече богородица, тшашеся текущи вѣслѣд Христа, и глаголаше в болѣзни сердца своего, слезящи: камо идиши, чадо мое? что ради течеши скоро? егда другій брак

в Кана Галилеи, да тамо ли тщишия, сыне и боже мой? не молча отъиди от мене, сыне, рождшія тя; дай же ми слово, рабѣ своей».

Усі мотиви цього плачу наявні в українських похоронних гелосіннях; Данило запозичив їх із сучасного йому словесного супроводу похоронного обряду.

Описуючи свою мандрівку, Данило, природно, насамперед затримується на об'єктах, що відповідають його релігійним інтересам. Але він звертає увагу і на природу Палестини, і на господарювання її мешканців, виявляючи при цьому своє соціальне і національне обличчя. Сільськогосподарські нотатки Данила вимальовують його як хлібороба, котрий з насолодою оглядає місця, де земля «благословена есть от бога всѣм добром, и пшеницею, и вином, и маслом, и всяким овощем обилна есть зило, и скотом умножено...» Його захоплює, що тут «жита много и добра ражаются... родится пшеница и ячмень изрядно: одну кадь сѣявше и паки взяти кадей 90 или 100», що тут «овца бо и скоты и вся ражаются дважды лѣтом; и пчел много ту есть в каменї том, по горам тѣм красным, и виногради мнози по пригорїем тѣм, и мало ниже дресеса овощная стоятъ многа без числа: масличїе, и рожьци, и смокви, и яблонїе, и чересїе, и грождья и всякіа овощи».

Свое естетичне враження від баченого Данило, як і личить ченцеві, висловлює приглушено: «красотою и всѣм добром несказанна есть земля та», «чюдно и несказанно хитростїю», «чюдно и дивно и несказанно и красно», «зѣло красно», «изрядно», «хитро», «дивно», «чюдно», «добре». Лише в окремих місцях розповідь набуває ліричного забарвлення, патетичної схвильованості. В такій піднесеній манері передаються, наприклад, релігійні настрої паломників, котрі вперше підходять до Єрусалима: «И бываеъ радость велика всякому христїанину, увидѣвшему святыи град Іерусалим: никто же бо можетъ не прослезитися, видѣвше землю желанную и места святая, идѣже Христос, бог наш, нашего ради спасенїа, походи...»

Данило старанно збирає відомості про те, де біблійні герої жили, що вони їли, як одягалися. Він встановлює, за свідченням місцевих жителів, яку рибу особливо полюбляв їсти Ісус Христос, де той звичайно купався, в якій печері пристався тощо. Намагаючись конкретизувати епізоди про ув'язнення і страту Христа, він згадує про темницю, «идеже всажен бысть Христос и ту посидѣл мало, дондѣже приспеють іудеи и поставятъ крест и распнутъ и». Описуючи місце страти Христа, він, йдучи за апокрифічною легендою, повідомляє, що під каменем, на якому стояв Ісусів хрест, лежала голова Адама, і коли спаситель ско-

нав, «камѣнь тѣ просѣдѣся над главою Адамлею и тою разсѣлиною сниде кровь и вода из ребр владычень на главу Адамову и омы вся грѣхи рода человекѣча».

Твір Данила протягом століть був дуже популярним, відбився в образотворчому мистецтві і пізнішій літературі. Наприклад, символічне зображення Йордану (двоє чоловіків тримають на плечах по рогові; з одного рогу спадає потік із написом «Іор», з другого — з написом «Дан»; потоки зливаються в річку) оперте на Данилове оповідання про те, що Йордан утворюється від злиття двох річок — Йору й Дану. Протягом всього існування в східнослов'янських літературах жанру паломницьких «хоженій» Данилів твір правив за зразок для їхніх авторів. Дехто з них вдавався і до прямих запозичень. Так, в «Бесѣдѣ о пути Іерусалимском...» Данило Корсунський (XVI ст.) лише частково підправляє і доповнює деякими власними спостереженнями твір Данила Паломника.

Паломницькі записки «Книга паломник», «Странник» залишив і Добрина Ядрейкович (пізніше новгородський архієпископ Антоній), що відвідав Царгород у 1200—1204 рр. Вони теж точні, але бідніші фактами, схематичніші.

«Слово о полку Ігоревім»

Наприкінці XII ст. виникло «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова» — найвидатніша пам'ятка літератури Київської Русі. Приводом для її створення став похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича і його союзників проти половців у 1185 р.

Про цей похід детально розповідається в Іпатіївському і стисліше — в Лаврентіївському літописах. Проти жорстоких і підступних ворогів Русі Ігор Святославич, його син Володимир, князь путивльський, і небіж Святослав Ольгович, князь рильський, виступили разом із допоміжними загонами ковуїв, осілих кочівників, 23 квітня 1185 р. 1 травня біля Дінця їх застигло сонячне затемнення, яке в давні часи вважалося лиховісною ознакою. Та хоробрий Ігор, заспокоївши воїнів, продовжував похід. Біля річки Оскол до Ігоревих полків приєдналося військо його брата Всеволода, князя курського і трубчевського.

Перша сутичка з половцями 10 травня коло річки Сяурлія принесла русичам велику здобич і полоняників. Але на світанку наступного дня руські війська було оточено незліченим ворогом. Розпочалася кривава битва, що тривала увесь день і цілу

ніч. Руські полки намагалися вирватися з оточення. Не витримавши натиску половців, кинулися врозтіч ковуї. Поранений Ігор помчав на коні повернути їх на поле бою та на віддалі польоту стріли від своїх військ був захоплений у полон. Його брат Всеволод мужньо продовжував битву. Незабаром уся руська рать упала в бою. Лише небагатьом пощастило врятуватися. Решта воїнів і князі потрапили до рук ворогів. Ігоря забрав його сват, половецький хан Кончак (син Ігоря Володимир був заручений з Кончаківною). У полоні Ігор жив порівняно вільно, але згодом він дізнався, що степовики, озлоблені новими невдачами у боротьбі проти Русі, мають намір перебити бранців, і за допомогою хрещеного половця Лавора (Овлура) втік із полону. Його з великою радістю вітали в Новгороді-Сіверському, Чернігові і Києві.

Руські князі організовували немало походів проти половців. Перші набіги цих степовиків, що несли смерть, пожежі, розорення і неволю руському народові, розпочалися ще в 1061 р. незабаром після смерті Ярослава Мудрого. Половецьким набігам сприяли усобиці між князями, які вели боротьбу за загарбання земель сусідів, за київський великий стіл. Народ вимагав від князів припинити чвари і об'єднатися проти спільного ворога. В 1097 р. на з'їзді в Любечі самі князі говорили: «Почто губим Руськую землю, сами на ся котору (*чвари*) дѣюще? А половци землю нашу несуть розно, и ради суть, оже межю нами рати. Да нонѣ отселѣ имемся въ едино сердце, и блюдем Рускыѣ земли, каждо да держить отчину свою». Та історичний процес розпаду Київської Русі був невідворотний. Дванадцять століття гуде від безконечної боротьби між нащадками двоюрідних братів — Олега Святославича (у «Слові» — Гориславича) і Володимира Всеволодовича (Мономаха). Однак усе частіші розбійницькі набіги половців вимагали якщо не єднання, то спільних дій. В 1103—1116 рр. Володимир Мономах загнав степовиків аж за Дон і на Кавказ. Успішно боровся з наїзниками син Володимира Мстислав. Але далі в князівських «которах» Ольговичі самі нерідко наводили кочівників на Русь. В 70-х роках XII віку половецькі набіги стали майже безперервними. За цих умов настає тимчасове примирення між ворогуючими князівськими таборами, і вони спільно здобувають низку перемог над ворогом. В 1183 і 1184 рр. коаліція руських князів на чолі з великим київським князем Святославом Всеволодовичем завдала степовикам тяжкої поразки, було захоплено в полон сотні половецьких князів і хана Кобяка. Новгород-сіверський князь Ігор 1185 р. пішов на половців лише із жменькою своїх родичів (хоча в цей час планував об'єднаний похід також Святослав київський) і був

розбитий. Ігор та його спільники мали намір дійти аж до Чорного моря, за Дон, щоб повернути належні колись Чернігівському князівству причорноморські землі, та своєю поразкою вони «отвориша ворота» на рідну землю, і знову ринули на неї половці на чолі з ханами Кончаком і Кзаком.

«Слово о полку Ігоревім» створено по свіжих слідах Ігорового походу, очевидно, у кінці 1187 чи на початку 1188 р., бо в ньому говориться як про живого про Ярослава Осмомисла, князя галицького, що помер 1 жовтня 1187 р. (значить, значно пізніше воно виникнути не могло); у «Слові» мовиться і про повернення з полону Ігорового сина Володимира, а це сталося восени 1187 р. (себто і раніше твір з'явитися не міг).

Велич «Слова» полягає в тому, що за нещасливим походом Ігоря автор зумів розглядити суть суспільних процесів свого часу, піднятися до високих реєстрів історичного мислення, висловити найпрогресивніші думки, що зводилися до ідеї ідей — тільки під прапором єдності може розквітати Руська земля. Гарячий патріот своєї землі, він на повен голос закликає князів об'єднатися, облишити чвари, бо лише за таких умов можна дати належну відсіч ворогам, що терзали тіло батьківщини. «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ»¹, — так визначав провідну ідею «Слова» Карл Маркс у листі до Фрідріха Енгельса.

У «Слові» нема, як у літописах, послідовного викладу обставин Ігорового походу; автор не стільки розповідає про похід Ігоря, скільки уболіває за долю Русі, її трудового народу — «ратаїв», засуджує князівські усобиці, закликає князів до єднання і активних дій проти напасників. Таке суспільне завдання спричинило своєрідну композицію твору і всю систему його ідейно-художніх засобів.

У першій частині автор детально розповідає про похід Ігоря і його поразку, щоб у другій звернутися до князів із закликом одностайно виступити «за землю Рускую, за раны Ігоровы, буюго Святъславлича»; третю частину присвячено втечі Ігоря з полону. Але в кожній частині розповідь перебивається різноманітними авторськими відступами, ліричними окликами, закликами, роздумами, спогадами про минулі князівські усобиці. Тому композиція «Слова» на перший погляд справляє враження мозаїчності, калейдоскопічності, але насправді все у творі зцементовано в органічну і надзвичайно багатогранну ідейно-художню цілість. «Слово» є твором наскрізь літературним, художнім,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 29, Держполітвидав УРСР, К., 1965, стор. 16.

образним. Воно яскраво свідчить про те, що суто художня творчість у тогочасній літературі, спираючись насамперед на фольклор, уже досягла високого рівня. Не випадково, отже, проблема творчо-художнього освоєння життєвого матеріалу займає в автора «Слова» велике місце. Твір розпочинається заспівом-роздумом автора, який вирішив, що «начати же ся тѣмъ пѣснѣмъ по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню».

Про поета-співця і музику-гуслеяра Бояна ми не маємо ніяких інших відомостей, крім тих, що їх подає «Слово» (правда, зовсім недавно імя «Боян» відкрито в граффіті (написах) Софійського собору в Києві). Але пієтет, з яким про нього говорить автор «Слова», виразно показує, що слава «вѣщого» Бояна, «внука Велеса» (давньоруського бога скотарства, достатку і поезії), «соловія старого времени», ціле століття, а то й більше гриміла на Русі. Боян був митцем величезної поетичної сили і буйної образної фантазії; у поетичному натхненні він «растѣкашеться мыслію по древу, сѣрымъ вѣлкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы» і творить настільки легко, що його «вѣщія прѣсты», які він «на живая струны вѣскладаше», «сами княземъ славу рокотаху». Цей княжий співець-дружинник жив десь у другій половині XI — на початку XII ст. і оспівував діяння Ярослава Мудрого, його брата «храброго Мстислава» і внука «красного Романа Святъславлича». Боян був людиною великого розуму, мав талант афористичного мислення, яке цінилося уже в давні часи. У «Слові» наводяться деякі його «припѣвки» (що мають, проте, фольклорне коріння): «Хоть и тяжко ти головы кромѣ плечю — зло ти тѣлу кромѣ головы» або «Ни хытру, ни горазду, ни пытьцю (*чарівнику; у першодруці* — «птицю») горазду — суда божія (*тобто смерті*) не минути».

Сам автор «Слова» теж був митцем виняткового творчого обдарування і поетичної сили, що поєднувалася з глибоким розумінням прогресивних ідей свого часу. На відміну від Бояна він не тільки оспівує князів, а й картає їх за егоїстичні інтереси і дії, що шкодять усій Русі. Для нього основним творчим принципом є вірність історичній правді.

Після вступу-заспіву розповідається про обставини, за яких Ігор вирушив у похід проти половців. Тут наведено знамениті характеристики курян, воїнів Всеволода, що були «подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяни, конецъ копія вѣскрѣмлени»; вони завжди готові до бою — «пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напяржени, тули отворени, сабли изъострени»; вони шукають «себѣ чти, а князю — славѣ». Такими ж мужніми і готовими до найтяжчих воєнних випробувань є воїни Ігоря і сам князь, що прагне разом із ними «главу свою приложити, а любо

испити шеломомъ Дону», і для яких смерть краша, ніж полон. На початку твору, отже, дуже виразно звучить одна з провідних морально-суспільних та етичних ідей «Слова» — про людську гідність і честь, особливо здобуту у ратних трудах. Слава (поряд із хоробрістю) — це основний мотив у образах князів і воїнів. Не тільки струни Бояна славу рокотали князям. «Поють славу Святъславлю», князю київському, який у 1183—1184 рр. розгромив половців, далекі і близькі народи — «нѣмци и венецици», «греци и морава». Ігор із своїми соратниками пішов у похід, бо «наплъннввся ратнаго духа» і захотів шукати слави. Воїни чернігівського князя Ярослава перемагають ворогів з одними захаявними ножами, «звонячи вѣ прадѣдною славу». Неслава для князя — гірша від смерті. За славою князів і воїнів стоїть слава усїєї землі Руської, така дорога авторові «Слова». Навала половців на Русь — це не лише печаль і горе, а й зневага — «уже снесєся хула на хвалу».

Благородне жадання слави впливає з хоробрості воїнів. Військо йде у похід, незважаючи на зловісні знамення природи — сонячне затемнення, стогін грозової ночі, виття вовків, брехання лисиць, клекіт орлів, які «на кости звѣри зовутьъ»; іде, незважаючи на те, що назустріч русичам мчать «половци наготовами дорогами». Так, на початку твору ми маємо і своєрідне розташування усіх сил — реально-воєнних, психологічних, природно-міфічних, — що мають зіткнутися у вирішальній битві. З великим напруженням, винятково лаконічними засобами зображено картину перед боєм, коли воїни проводять останню надзвичайно довгу психологічно ніч: «Дльго ночь мръкнетъ. Заря-свѣт запала. Мъгла поля покрыла. Щекоть славіи успе, говорѣ галичѣ убудися. Русичи великая поля чрьлеными щиты прегородиша...»

Першу переможну битву з половцями змальовано скупю. Руське військо «потопташа поганяя плъкы половецкыя» і захопило «красные дѣвки половецкыя», коштовності та одяг, щоб ним мостити мости «по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ» в умовах ранньої весни. Таке «прохідне» зображення цієї перемоги зумовлене тим, що не вона вирішила долю походу і не тут виявилася вся ратна сила і хоробрість русичів.

Сила виявилася у самій поразці. Тому другу битву змальовано з надзвичайною експресією. При цьому автор особливу увагу звертає не на битву, а на обставини, що передують їй. Майбутнє побоїще грандіозно пророкують «кровавыя зори» і чорні хмари, що йдуть із моря, а в них «трепещуть синіи мльніи»; ці могутні явища природи метафорично переростають у грім реальної битви і дощ стріл: «Быти грому великому! Итти дождю

стрілами съ Дону великого!» Картина наближення незліченних половецьких полчищ розгортається у неозору панорами; гуде земля, мутно течуть ріки, курява покриває поля. Автор виділяє по суті лише один батальний «кадр», поданий «крупним планом»,— це ратний подвиг «яр-тура» Всеволода, що веде битву подібно до билинних героїв: «Камо туръ поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, тамо лежать поганья головы половецкыя». У битві Всеволод забуває все— і свої рани, і честь, і життя, і отчий стіл, і «своя милья хоти, красныя Глѣбовны, свычая и обычая!»

Психологічний стан Всеволода під час битви відтворено дуже точно. Автор неодноразово змальовує внутрішній світ і стан своїх героїв і при цьому завжди правдиво й відповідно до тих чи інших обставин, іноді навіть у русі, змінах, динаміці. Це дуже важлива мистецька якість «Слова». Розкриттю психології персонажів і глибокій мотивації їх учинків давня література загалом не надавала особливого значення.

Після епізоду героїчної битви Всеволода автор несподівано, на перший погляд, переходить до спогадів про минулі битви і усобиці, але не з «чужими», а між «своїми». Він згадує часи княжих крамол, коли Олег Святославич, названий іще й гірким прізвиськом — Гориславич,— «стрілы по земль сѣяше». В цьому спогаді чи не найяскравіше виступають загальнонародні ідеї автора «Слова» як виразника дум і прагнень трударів. У братовбивчих війнах гинуть плоди мирної праці, гинуть люди: «Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нѣ часто врани граяхуть, трупя себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь говоряхуть, хотять полетѣти на уедіе». Так великий гуманіст і патріот знову контрастно стикає дві антагоністичні сили історичного розвитку — війну і мир, творення-труд і руйнування.

Цей винятково важливий з ідейного погляду спогад про минуле відіграє водночас цікаву композиційну роль. Після нього знову ідуть лаконічно зображені події битви. «Розрізавши» цілісну картину баталії спомином, автор ніби розвиває її «за кадром», досягаючи того психологічного ефекту хронологічної видовженості і масштабності, що його нині так часто застосовує кіно. Загалом лаконізм автора «Слова» не заважає йому в небагатьох словах малювати картини незвичайного масштабу і просторово, і хронологічно. Ось як виглядає вся панорама битви, подана уже «загальним планом»: «Съ заранія до вечера, съ вечера до свѣта летятъ стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломы, трещать копія харалужныя въ полѣ незнаемѣ, среди земли Половецкыи. Чрѣна земля подѣ копыты костыми была посѣяна, а кровію польяна: тугою въздоша по Руской земли!»

Автор «Слова» — психолог-соціолог. Змалювавши моторошну картину поразки руського війська, він одразу з'ясовує причини невдачі, що полягають у княжих усобицях, в егоїстичній, загарбницькій класовій політиці «старших братів» («рекоста бо братъ брату: «Се мое, а то мое же»). Через те, що князі воліли «сами на себѣ крамолу ковати», «поганіи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую». У тому, що застогнав «Кієвъ тугою, а Черниговъ напастьми» і «тоска розліяся по Руской земли», винні насамперед князі.

Як контраст до цієї антинародної політики князів-усобників автор «Слова» підносить діяння «Святъслава грозного великого кієвского», що зумів об'єднати бойові руські сили і розгромив половців, захопивши половецького хана Кобяка. Святослав на раді з боярами і дружиною найбільше тужить за Ігорем та Всеволодом, «изрони злато слово с слезами смѣшено», дорікаючи князям за їх неактивність, роз'єднаність, княже «непособіє». І далі вже сам автор, ніби підхоплюючи і продовжуючи мову Святослава, закликає всіх наймогутніших тогочасних князів руських — Всеволода володимиро-суздальського, Рюрика і Давида, Ярослава Осмомисла, Романа і Мстислава, Інгвара, Всеволода і всіх трьох Мстиславичів — об'єднатися і дати відсіч половцям «за обиду сего времени, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича». Особливо він виділяє потугу князя Всеволода, що може «Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломи вьльяти», і силу галицького Ярослава Осмомисла, що «подперъ горы угорскыи своими желѣзными плѣки, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота» і стріляє «съ отня злата стола салтани за землями». У творі затавровано полоцьких князів та їх предка крамольного князя Всеслава, про якого у свій час неохвально говорив іще Боян, бо вони своєю поведінкою показували, як князі «вискакували» із «дѣднеи славѣ».

У другій частині твору, що складається із численних енергійних звертань до князів, з історичних ремінісценцій, найсильніше виявляється основна публіцистична, ідейно-заклична суть «Слова» — об'єднати всі сили Русі для відсічі ворогам.

Третя частина пройнята глибоким ліризмом, тут переважають психологічні тони. Плач-голосіння Ярославни, дружини Ігоря, її звертання-замовляння до стихій і сил природи — до вітру, Дніпра-Славутича, Сонця — є своєрідним доповненням закликів, з якими автор «Слова» звертався до князів, щоб вони допомогли Ігореві, усій Руській землі. Ярославна оплакує долю і благає не лише за свого «ладу», а й за його воїв, за всіх оборонців Руської землі. Ліричний пафос переростає в пафос суспільно-громадянський, патріотичний. Образ Ярославни і досі

вважає моральною величию і чистотою. Він належить до найсвітліших жіночих образів у пантеоні всієї світової літератури.

Стихії природи ніби чують заклики і благання Ярославни. Утечі Ігоря з полону сприяють море і смерчі, Донець і пташине царство, трави і дерева. Печаль переростає в урочисту радість зустрічі героя на батьківщині: «Солнце свѣтитя на небесѣ — Игорь князь въ Руской земли»,— дѣвици поють на Дунаї, вьются голоси через море до Києва». Ця радість охоплює всю Русь — «страны ради, гради весели».

У «Слові» надзвичайно активно діє природа. Вона живе з людьми спільним життям і наділена суто людськими почуттями любові, ненависті, тривоги, печалі; самі люди нерідко змалюються через уподібнення до світу великої природи. Боян — соловей; Всеволод — «буй-тур»; Ярославна — «зегзиця» (зозуля, а може й чайка); руські воїни так швидко скачуть у полі, «акы сѣрыи вльци»; половецькі вози не скриплять, а кричать, мов «лебеди распужени». Вся природа — і сонце, що затьмарилося, і ніч, що стогне грозою, і окрик невідомого дива — хоче попередити Ігоря про поразку. Коли руські воїни полягли в бою, «ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось», од печалі дерево скидає свою окрасу («листвіе срони»), сумує навіть рукотворна природа — «градомъ забрались». В особливо критичних ситуаціях, коли людина самотня і не може спертися на допомогу інших людей, природа бере на себе роль активного помічника. Ця образна ідея особливо яскраво і зворушливо розкривається у згаданій картині втечі Ігоря з полону. Ріка Донець стелить йому «зелѣну траву на swoichъ сребренихъ брезѣхъ», одягає «теплыми мѣглами подѣ сѣнію зелену древу»; охороняють Ігоря не вартові-люди, а сторо́жа природи — птахи; вони ж показують Ігореві путь, радіючи з його втечі: «дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть, соловіи веселыми пѣсньми свѣтъ повѣдають». Ці самі сили природи вороже настроєні проти половецьких ханів, що переслідують Ігоря, і по-своєму саботують їхні дії — «врани не граахуть, галици помлькоша, сорокы не трокоташа».

Образи природи сягають своїм корінням у народну поетику, в народні вірування, які ведуть нас у далекі віки анімізму. Тут діють такі образи-персоніфікації, як «дѣва-обида», що своїми лебединими крильми «упуди жирня времена» Русі, як Карна і Жля (можливо, уособлення плачу і печалі за убитими), що «поскочи по Руской земли, смагу людемъ мычючи въ пламянѣ розѣ», як міфічний див, що «кличеть врѣху древа» (образ, зрештою, не зовсім ясний). У «Слові» представлені і найголовніші поганські боги Русі — Хорс (бог сонця), Дажбог (теж бог сон-

ця), синами-внуками якого виступають русичі, Стрибог (очевидно, бог вітру), Волос, чи Велес. Загальне героїчне спрямування твору і цю своєрідність поезики «Слова», в якій сильні елементи анімізму-язичництва, мав на увазі Карл Маркс, говорячи, що «уся пісня має героїчно-християнський характер, хоч язичеські елементи виступають ще дуже помітно»¹. Ці погансько-анімістичні елементи були для автора «Слова», зрештою, лише поетично-образними засобами, а не виявом його віри в реальне існування богів, у реальний анімізм природи. Для суспільної свідомості християнізованої Русі такі погляди були вже перейденим етапом, хоча в народних масах вони трималися ще цілими століттями. Природознавці давно відзначали, що при зображенні явищ природного світу — рослин, тварин, птахів — автор виявляє надзвичайно точні і багатогранні знання його. Ці знання й дали яскравий матеріал для художньої образності «Слова» — епітетів, метафор, порівнянь.

У «Слові» ми зустрічаємо фольклорні епітети, що не старіють і не втрачають своєї емоційної сили у віках, — «сѣрыи влькъъ», «шизыи орелъ», «свѣтлое солнце», «чистое поле», «красныя дѣвки», «чръныи воронъ», «чръныя тучи», «чръна земля», «студеная роса». Образи і картини битви, смерті автор неодноразово змальовує за допомогою контрастних розгорнутих метафор, що символізують творчу працю і мир; через таку несподівану антитезність ці образи, теж народного походження, особливо вражають своєю емоційністю. Після поразки руських військ «чръна земля подъ копыты костыи была посѣяна, а кровію польяна». В українській народній пісні маємо аналогічні метафори:

Чорна рілля заорана,
І кулями засіяна,
Білм тілом зволочена,
І кровію сполощена.

В іншому випадку битва метафорично зображається як весільний бенкет: «ту кроваваго вина недоста; ту пиръ докончаша храбріи русичи: сваты попоиша а сами полегоша за землю Рускую». І цей образний комплекс неодноразово знаходимо у пам'ятках пізнішої народної творчості.

Автор «Слова» дуже часто і влучно користується образами народної символіки. Каламутні ріки — це метафора-символ ворожої навали; «великий женьчугъ» споконвіку символізував сльози; дошки без князька у злотоверхім теремі Святослава означали, за тогочасними повір'ями, нещастя, гибель; у символічному

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, Держполітвидав УРСР, К., 1965, стор. 16.

плані розгортається вся образність знаменитого сну Святослава — із «чръною паполомоу на кровати тисовъ», із синім вином, що «съ трудомъ смѣшено», із згаданим жемчугом, із вѣронами, що «възгряху у Плѣсньска на болони»; цей сон бояри витлумачують як знак горя і туги Руської землі, як свідчення поразки Ігоря.

Глибока народність «Слова» полягає в тому, що його провідні ідеї співзвучні думкам, прагненням і настроям народних мас із їхнім гуманізмом, ненавистю до всякого гніту і людиновбивства, з любов'ю до рідної землі, віковичним прагненням до єдності, до мирної праці; і ці ідеї висловлено відповідними засобами розмаїтої і багатой образності, витвореної народом. У «Слові» народна образність і тогочасна уснопоетична мова підноситься на вищий рівень художності і літературної досконалості.

«Слово» пройняте також настроями і образами, що мають дружинно-воєнне, а частково книжно-літературне походження. Мужність і хоробрість руського війська підкреслюється цілими епізодами й картинами (обставини походу Ігоря, саме побоїще), окремими епітетами («храбрыи», «ратный дух», «буи-тур») і специфічними воєнними образами-поняттями («копіе приломити», «испити шеломомъ Дону», «въступи Игорьъ князь въ златъ стремень», «русичи великая поля чрълеными щиты прегородиша», «наступи на землю Половецкую, притопта хльми и яругы» і т. д.). Численні гіперболи мають суто метафоричний характер; ними, зокрема, підкреслюється могутність руських князів — Всеволод може Волгу веслами розкропити, а Дон шоломами вичерпати, Ярослав Осмомисл підпер гори угорські своїми залізними полками тощо. Образи-поняття дружинно-воєнного життя і побуту часто використовуються при зображенні поразок і ратних невдач: «падоша стязи Игоревы», «сулицы своя повръгоша», «понижить стязи свои, вонзить свои мечи вережени». Ігор не потрапив до полону, а пересів «изъ сѣдла злата а в сѣдло кощѣево», князі не розбрат чинили, а «крамолу кували»; образи битви — сівби, молотьби і бенкету — це теж метафори. Деякі з них, наприклад, «истягну умь крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ» або «вѣщія прѣсты на живая струны въскладаше» — суто літературного, книжного походження (відповідники до цих та інших образів знайдемо у Йосифа Флавія, Кирила Філософа, Климента Словенського, Іларіона, Кирила Туровського, у «Біблії»).

«Слово» — твір надзвичайної динамічної сили; динаміка його досягається двома основними прийомами — частою зміною картин та епізодів і динамізмом самих епізодів. Мисль Бояна розбігається; воїни біжать, як сірі вовки в полі, а назустріч їм мчать

половці; сцени битви, особливо подвигу Всеволода — це суцільний динамізм; сповнена нестримного руху картина утечі Ігоря і переслідування його ханами Кончаком та Кзаком. Динамізм руху поєднується з динамізмом звуків: раз у раз чути бойові кличі, тріск списів і удари шабель, стогін-рикання пораниених воїнів, плач руських жінок, голосіння Ярославни, крик людей під половецькими шаблями, скрипіння половецьких возів, клеки орлів, брехання лисиць, гудіння землі, каркання круків, спів солов'їв, урочисті пісні дівчат, що радіють з повернення Ігоря. Закінчується «Слово» авторською здравицею князям. Такою ж багатою і по-своєму динамічною є кольорова палітра твору — світле сонце і чорні хмари, черлені щити, черлені стяги, черлена чілка, сині блискавки, криваві зорі, золоті шоломи; ці образи створюють яскраві зорові картини.

Автор «Слова» використовує широкий арсенал засобів звукопису. Він великий майстер алітерації і асонансів, яких можна навести цілу низку: «въ пятькъ *пото*пташа *по*ганья *п*лькы *поло*вецкыя и, *р*ассушась стрѣлами *по* полю, *п*омчаша красныя дѣвки *п*оловецкыя», «тугою имъ *ту*ли *з*аче», «се ли створисте моеи *с*ребренеи *с*ѣдинѣ», «въ градѣ Кіевѣ, въ *с*ридницѣ Святъславли», «храбрая *д*ружина *р*ыкають акы *т*ури, *р*анены саблями», «дремлетъ въ полѣ *О*льгово *х*ороброе гнѣздо. Далече залетѣло! Не было оно обидѣ порождено ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чрѣныи воронѣ, поганьи *п*оловчине!» тощо. Автор любить вживати народні тавтологічні звороти — «трубы трубятъ», «свѣтъ свѣтлыи», «мости мостити», «мыслию смыслити», «думою сдумати».

Ритміка «Слова» загалом дуже складна і різноманітна. Іноді кілька речень мають анафоричну будову:

Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрои Каялы;
ту кроваваго вина недоста;
ту пирь докончаша храбрїи русичи...

або

Уже снесся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже врѣжеся дивь на землю.

В інших місцях зустрічаємо заримовані закінчення:

которыи дотечаше,
та преди пѣснѣ пояше
старому Ярославу,
храброму Мстиславу...

або

Всеславъ князь людемъ судяше,
княземъ грады рядяше,
а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше.

Та в основі своїй ритміка «Слова» зумовлена паралельними симетричними синтаксичними конструкціями найрізноманітнішого типу. Можна твердити, що ритм твору — це смисловий ритм, насамперед, ритм образів. Його можна знайти навіть у самій композиції твору, зокрема в епізодах звертань до князів (кожне звертання, що розпочинається з імені чи імен князів, є своєрідною анафорою). Знамениті рефрени «О Руская землѣ, уже за шеломянемъ еси!» або «за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича» відіграють не лише психологічну, а й композиційну і ритмоторочу функцію.

Композиція, образна й ритмічна системи «Слова» настільки специфічні і єдині у своєму роді, що у дослідників і досі нема одностайної думки про те, до якого жанру належить твір, віршований він чи прозовий, написаний чи створений усно і навіть чи є він пам'яткою фольклору, чи витвором окремої особи.

У самому «Слові» воно тричі назване «піснею», один раз — «повістю» і ще один раз, у заголовку (якого у першооригіналі могло й не бути) — «словом». Наголошення на терміні «пісня», як і сам поетично-ліричний характер «Слова», сповненого музики, незвичних для розмовної і навіть ораторської мови складних художніх образів, особливо метафор, дозволяє думати, що це словесно-музичний твір. Ясно, що він розрахований насамперед на слухачів, а не на читачів. Очевидно, «Слово» співалося, а частково промовлялося речитативом у супроводі музичного інструмента (до речі, всі ці риси і своєрідності в багатьох моментах знаходимо в пізніших українських народних думах). Але «Слово» названо також «повістю», що підкреслювало його епічний, розповідний характер. Визначаючи жанрову природу твору, академік О. І. Білецький зауважував, що «здається, найближчою до істини точкою зору є погляд на «Слово» саме як на «повість-пісню», аналогічну в якійсь мірі давньофранцузькій *chante-fable*, одні частини якої розповідаються, інші співаються, де партії співу чергуються з прозовою розповіддю»¹, а академік М. К. Гудзій, поділяючи цей погляд, вказував на аналогічну будову скандинавських саг. І. П. Єрьомін доводив, що «Слово» є пам'яткою ораторського мистецтва.

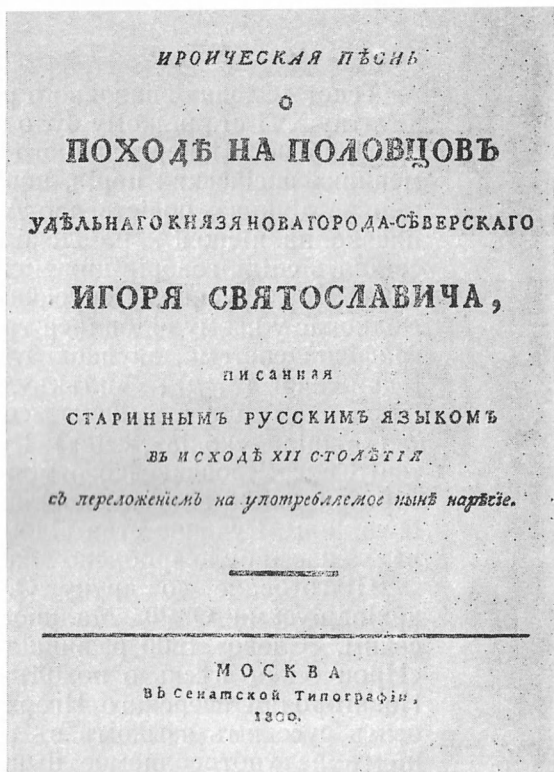
Нема сумніву, що «Слово» — це не пам'ятка фольклору, а твір однієї високоталановитої, освіченої людини, яка блискуче

¹ Див. О. І. Білецький, Зібрання праць у п'яти томах, т. 1, стор. 230

знала історію, дуже добре орієнтувалася в політично-державних обставинах свого часу і часів минулих, чудово володіла поетично-образними надбаннями народної творчості і книжної літератури. «Слово» є винятково точним щодо всіх історичних, географічних та інших реалій (що фольклорові загалом невластиве). Але неможливо з певністю сказати, чи його було написано, чи спочатку створено усно, а потім записано. Та це й не має принципового значення.

Марними залишаються намагання встановити конкретну особу автора «Слова» (Тимофій Рагуїл, літописний співець Митуса), що теж не є справою першорядної ваги. Головне нам відоме. Автор «Слова» був великим громадянином землі Руської, гарячим патріотом, що над усе ставив єдність своєї землі перед лицем ворожих навал, противник і борець проти князівських усобиць, виразник народних поглядів на суть суспільно-історичних процесів. Безперечно, він був світською людиною. І «Слово» є наскрізь світським, суто художнім твором; у ньому майже не відчувається впливу християнсько-релігійної ідеології, хоча воно виникло у християнізовану епоху. Автор його міг бути і чернігівцем, і киянином; він симпатизує Ігореві, оспівує його і водночас підносить постать Святослава київського; дуже ймовірно, що він належав до дружинного середовища одного з цих князів.

Можна твердити, що уже в давні часи «Слово» користувалося значною популярністю. Трохи перероблену цитату із нього знайдено в післяямові переписувача псковського «Апостола» (1307). Під надзвичайно сильним впливом «Слова», але без належного розуміння його було створено «Задонщину», в якій розповідається про перемогу Дмитрія Донського над татарами 1380 р.

«Слово о полку Ігоревім».
М., 1800.

Титульна сторінка першого видання

Текст «Слова» виявлено в рукописному збірнику кінця XV чи початку XVI ст., в якому було вміщено також інші світські твори оригінального і перекладного походження («Хронограф», «временник» російських царів, повість про Індійське царство, «Девгенієве діяння», повість про Акира Премудрого). Збірник переписано на півночі — на Псковщині або Новгородщині. Про це свідчать сліди говорів цих місцевостей (заміна *с* на *ш*, *ч* на *ц* — «шизымъ», «русици» і «русичи», «Словутицю», «сыновчя» і т. д.). Водночас у ньому відбилася так звана середньоболгарська орфографічна система, за якою глухі (*ѣ*, *ѵ*) стоять після плавної і дрижачої (*л*, *р*) — «плѣкъ», «Хрѣсови», «прѣвыи», «чрѣлень» і при цьому ще й змішуються; відсутня йотація в сполученнях *іа* («вѣщія», «копіа», «сія»). Рукописний збірник належав бібліотеці Спасо-Ярославського монастиря і десь між 1788 і 1792 рр. був придбаний відомим колекціонером старовини О. І. Мусінім-Пушкінім. Рукопис став відомим у літературних і наукових колах, з нього було зроблено копію для Катерини II.

Підготоване до друку О. І. Мусінім-Пушкінім і ученими архіваріусами О. Ф. Малиновським та М. М. Бантиш-Каменським, «Слово» 1800 р. вийшло в світ у Москві під заголовком «Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новгорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложениемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе». Крім перекладу, тут додано коментар і примітки до багатьох місць твору. В 1812 р., під час навали французів на Москву, згорів палац О. І. Мусіна-Пушкіна, а в ньому — рукописний збірник із «Словом» і більша частина тиражу видання. Із 1200 примірників «Слова» зареєстровано ледве 60, що збереглися донині.

Одразу після виходу з друку «Слово» привернуло увагу вчених, письменників, художників, композиторів, яка з плином часу все зростала. Спільними зусиллями діячів різних галузей наук глибоко розкрито провідні ідеї твору, його народність, патріотизм, гуманізм, історизм; вивчено і прокоментовано численні матеріали географічного, археологічного, природничого, мовного, фольклорного, військового, астрономічного та інших планів. Спростовано погляди так званих «скептиків» (М. Каченовського, О. Сенковського, М. Каткова), які твердили, що «Слово» є не твором XII ст., а пізнішим фальсифікатом.

Відгомони «Слова» знаходять уже у творчості О. Радішева, В. Жуковського, у поетів-декабристів, О. Пушкіна. Можна твердити про його сліди в останніх частинах «Енеїди» Івана Котляревського. 1803 р. з'являється перший російський поетичний переспів «Слова» І. Серякова, а нині в Росії відомо щось із

чотири десятки прозових і поетичних перекладів (переспівів) — Л. Мея, Д. Минаєва, А. Майкова, М. Гербеля, В. Жуковського, В. Белінського, Г. Шторма, І. Новикова, С. Шервинського, В. Стеллецького, М. Гудзія, О. Орлова, Д. Лихачова та ін.

Найраніший переклад «Слова» українською мовою здійснив 1833 р. Маркіян Шашкевич (до нас дійшов лише переклад «Плачу Ярославни»), а потім його соратник Іван Вагилевич. Діячі «Руської трійці» загалом широко використовували у своїй творчості ідеї та образи «Слова». Були спроби перекладати твір язичієм. «Слово» з різною ідейно-художньою метою використовували А. Метлинський, М. Костомаров, П. Куліш. У 1854 р. О. Афанасьєв-Чужбинський зробив прозовий український переклад його (неопублікований; чи існує він нині — невідомо). Далі постає ціла низка поетичних переспівів — М. Максимовича (1857), С. Руданського (1860), Т. Шевченка (1860, кілька уривків), Василя Мови (1866—1867, кілька уривків), О. Федьковича (1866), І. Франка (1873), Панаса Мирного (1883), М. Чернявського (1894), І. Стешенка (1899 — початок ХХ ст.), В. Щурата (1907), К. Зіньківського (1907). Переклад «Слова» (мабуть, поетичний) зробив кирило-мефодієвець О. Навроцький, а також інші українці, що жили за межами України (В. Кендзерський, 1874, К. Шейковський, 1885). Б. Грінченко є автором напівповісті-напівперекладу «Слова» (1885). Над перекладами і переспівами «Слова» працювали також О. Огоновський, М. Вербицький (Миколайчик-Білокопитий), П. Ніщинський (переклав грецькою мовою), І. Мандичевський, С. Ковалів, Т. Бордуляк, Б. Лепкий та ін. Воно знайшло відгос у творчості багатьох українських письменників дожовтневого періоду, особливо в Івана Франка.

В радянський час «Слово» перекладали (переспівували) віршем і прозою М. Рильський, В. Свідзінський, Н. Забіла, М. Грушевський, М. Грунський, Л. Новиченко, П. Тичина, О. Коваленко, О. Корж, І. Лук'яненко, Л. Махновець, В. Соболевський. Кілька перекладів було зроблено в дорадянський час на Західній Україні (М. Возняк, С. Гординський, П. Коструба та ін.). Теми, образи та ідеї «Слова» можна знайти у багатьох радянських поетів (М. Рильського, А. Малишка, П. Воронька, Д. Павличка та ін.).

Білоруською мовою «Слово» перекладав Янка Купала, грузинською — Симон Чиковані, абхазькою — Д. Гуліа та М. Гочуа, вірменською — С. Вагуні, казахською — Сабіт Муканов; воно звучить мовами багатьох народів Радянського Союзу, братніх слов'янських народів — польською, чеською, болгарською — і всього світу.

Російський композитор О. Бородін на основі «Слова» створив знамениту оперу «Князь Ігор», М. Лисенко — композицію «Плач Ярославни». Воно дало матеріал для творчості численних художників і скульпторів (В. Васнецов, М. Періх, І. Голиков, В. Фаворський, А. Петрицький, Г. Нарбут, О. Кульчицька та багато інших).

Найвидатніша пам'ятка літератури Київської Русі — «Слово о полку Ігоревім» — виникла майже вісімсот років тому і має таку велику ідейну та художню силу, що не губиться у віках. «Слово» живе славним повнокровним життям, сповнюючи наших сучасників гордістю за минуле свого народу, за його самобутню і високу культуру.

«Моленіє» Данила Заточника

Одним із цікавих літературних творів Київської Русі є так зване «Моленіє» («Слово», «Посланіє») Данила Заточника, що збереглося у кількох списках XVI—XVII ст. двох основних редакцій XII і XIII ст. і в кількох списках їх переробок. Автор «Моленія» невідомий. Одні вважають його княжим дружинником, другі — «дворянином» (тобто людиною, що жила і служила при княжому дворі), треті — холопом, четверті гадають, що Данило взагалі не мав певного соціального становища, був своєрідним «різночинцем» XII ст. Найімовірнішим є, мабуть, припущення, що Данило, вийшовши з нижчих верств суспільства, став княжим «милосником», тобто, слугуючи своєму володареві як світський «інтелігент», перебивався його «милостями». Очевидно, він належав до тієї маловідомої нам категорії світських староруських літераторів, що й автори «Слова о полку Ігоревім», «Слова о Романѣ», «Слова о Лазаревѣ воскресеніи», «Слова о погібелі Рускыя земли» та ін. Нічого певного не можна сказати і про місце виникнення твору. Найпевніше, це двір Ярослава Всеволодовича (1191—1246), правнука Володимира Мономаха і сина Всеволода Велике Гніздо, що княжив у обох Переяславах — в Переяславі Південному (сучасному Переяславі-Хмельницькому), і в Переяславі Заліському.

Розважаючи свого володаря, Данило разом із тим повчає його, розкриває перед ним «правду життя» з позицій своєї соціальної верстви — міських низів і придворних «милосників», котрі прагнуть до зміцнення князівської влади і дедалі опозиційніше ставляться до боярства. Можливо, що саме «втручання в політику» призвело його до поневірянь, хоч характер їх лишає-

ться нез'ясованим (припущення, що Данила було «заточено» — заслано на береги новгородського озера Лач,— спірне).

У «Моленій» Данило благає князя вирятувати його із скрутного становища. Прохання своє він розгортає у вигляді низки ритмізованих притч-сентенцій, частково вибраних із літературних джерел (з «Біблії», «Стословця» Геннадія, літописів, «Пчолы», повісті про Акира Премудрого та ін.), частково ж, більшою чи меншою мірою, оригінальних або запозичених із слов'янського фольклору. Кожна з них є самостійним афоризмом на тему певної соціальної, політичної чи побутової ситуації, але всі сентенції зв'язано в єдине ціле спільним ідейним чи морально-етичним спрямуванням.

Твір починається заспівом — оригінальною варіацією мотивів 56-го і 107-го псалмів, близькою до заспівів «Слова о полку Ігоревім» чи пізнішого «Слова о Лазаревѣ воскресѣнии»:

«Вострубим убо, братис, аки в златокованную трубу, в разум ума своего и начнем бити в сребреня арганы во извѣстие мудрости, и ударим в бубны ума своего, поюще в богодохновенныя свирѣли, да восплачутся в нас душеполезныя помыслы. Востани слава моя, востани псалтыр и гусли. Да развергу в притчах гадания моя и провещаю во языцех славу мою. Сердце смысленнаго укрепляется в телесѣ его красотою и мудростию».

Після цього Данило звертається вже безпосередньо до князя, пояснюючи, що зважився на цей крок, бо становище його нестерпне. Злидні вкрили його, «аки Чермное море фараона», і животіє він, «яко трава, в застѣни израстуши, на нюже ни солнце сияет, ни дождь идет».

Як вийти з такого скрутного становища? Можна «женитися у багатаго тестя». Та тоді б довелося вести в дім «жену злообразну, кривозороку, подобна черту, ртасту, челюстасту, злоязычну». Але ж бо «ни птица во птицах сычь; ни в звѣрех звѣрь еж; ни рыба в рыбах рак; ни скот в скотех коза; ни холоп в холопех, хто у холопа работает; ни муж в мужех, кто жены слушает». Краще, каже він, «ми трясею болѣти: трясца бо, потрясчи, пустит, а зла жена и до смерти сушит». Можна постригтися в ченці, та автор «Моленія» не відчуває до цього покликання. Для нього краще «тако скончати живот свой, нежели, восприимши ангелский образ, солгати» — «мнози бо, отщедше мира сего во иноческа, и паки возвращаются на мирское житие, аки пес на своя блевотины, а на мирское гонение; обидят села и дома славных мира сего, яко пси ласкосердии. Идѣ же брацы и пирове, ту чернцы и черницы и беззаконие: ангелский имѣя на себѣ образ, а блядной нрав; святителский имѣя на себѣ сан, а обычаем похабен».

І тільки на князя, котрий красить своєю милістю людей, як весна прикрашає землю квітами, може він покладати свої надії. Вихваляючи князя і благаючи у нього ласки, допомоги і притулку, Данило зауважує, що він може стати йому у великій пригоді. Щоправда, він не в Афінах ріс і не від філософів учився, та зате він, наче та бджола, що припадає до квіток, «избирая сладость словесную, и совокупляя мудрость, яко в мѣх воду морскую». І коли б князь зробив його своїм дорадником, коли б він поставив свій «сосуд сердечный под потоком языка» його, то Данило накапав би йому «сладости словесныя паче вод ароматских».

«Моленіє» завершується по-феодалному вірнопідданою, до певної міри улесливою, але все ж виразно патріотичною молитвою до бога за князя і рідну землю:

«Воскресни, боже, суди земли! Силу князю нашему укрепи; ленивые утверди; вложи ярость страшливым в сердце. Не дай же, господи, в полон земли нашей языком, незнающим бога, да не рекут иноплеменицы: гдѣ есть бог их. Бог же нашъ на небеси и на земли. Подай же им, господи, Самсонову силу, храбрость Александрову, Иосифово целомудрие, Соломоню мудрость, Давидову кротость; умножи люди своя во веки под державою твоею, да тя славят вся страна и всяко дыхание челоувѣче. Слава богу во веки, амин».

В основі «Моленія» лежить ідея сильної князівської влади. Князь — опора і надія всіх своїх підданців. Тільки у нього варто шукати порятунку і захисту від усіх бід і напастей. Князь — джерело багатства і слави для всіх, хто йому служить. Щедрою рукою роздає він людям золото і срібло, і казна його не бідніє від цього. Князь — єдиний і справжній глава своїх людей, тільки на ньому й тримається місто: «Кораблю глава кормник, а ты, княже, людем своим».

Князь протиставиться тіунам і рядовичам, що визискують і розоряють народ: «Не имѣй собѣ двора близ царева двора и не дрѣжи села близ княжа села: тивун бо его аки огонь трепетицею накладен, и рядовичи его аки искры. Аще от огня устережешися, но от искор не можеши устеречися и сожденія порт».

Князь — втілення правди і порядку, а його підручні, приховуючи цю правду, чинять беззаконня і сваволю. Отож, князь не повинен довіряти своїм підручним, а має сам (як Володимир Мономах) втручатися в усі справи. Тільки так можна уникнути «безнарядія» в державі, що від нього «полци погибають».

У цьому світлі стає зрозумілим і той ідеалізований образ князя, що виникає з панегіричної хвали, яку співає Данило, щедро черпаючи фарби з «Пісні пісень»:

«Княже мой, господине! Яви ми зрак лица твоего, яко глас свой сладок, и уста твоя мед истачают, и образ твой красен; послания твоя яко рай с плодом; руцѣ твои исполнены яко от злата аравийска; ланиты твоя яко сосуд араматы; гортан твой яко крин, капля миро, милость твою; вид твой яко ливан избран; очи твои яко источник воды живы; чрево твое яко стог пшеничен, иже многи напитая...»

Правда, у багатьох панегіричних компліментах князеві, розсипаних по всьому «Моленію», ледь відчутні й іронічні інтонації, з них видно, що князь для Данила не був фігурою ні священною, ні непогрішимою.

Характерний стиль Данила — органічне переплетіння книжних елементів із скоморошою балаканиною — перебуває на грані усного народного і книжного словесного мистецтва. Чи не найцікавішою рисою стилю твору є виразне тяжіння автора до зображення реалій тогочасного східнослов'янського побуту. Побутові подробиці Данило вихоплює з життя не в ході розповіді, як робили це, наприклад, літописці, а конструюючи порівняння, метафори, окремі образи: «яко же бо олово гинеть часто розливаемо, тако и человек, приемля многие бѣды», «злато съкрушается огнем, а человек напастыми; пшеница бо много мучима чист хлѣб являет, а в печали обрѣтает человек ум вврѣшен»; «не огонь творить ражеженіе желѣзу, но надыманіе мѣшное; тако же и князь не сам впадает в вещь, но думци вводятъ». Образна система «Моленія» ввібрала реалії з найрізноманітніших галузей тогочасної трудової діяльності: гутництва, ковальства, снісарства, теслярства, лучництва, каменярства, шевства, мірошництва, рибальства, конярства, хліборобства тощо. Особливу увагу приділяє Данило скоморошству. З його твору вимальовуються яскраві деталі цього улюбленого в старовину різноманірного мистецтва. «Яко орел,— пише він про скоморохів,— ин, воспад на отояр, бѣгает чрез потрумие, отчаявся живота; а иный летает с церкви, или с высокие полаты, паволочиты крылы имѣя; а ин наг течет во огонь, показующе крест сердец своих царем своим; а ин, прорѣзав лысты, обнажив кости голеней своих, кажет цареви своему, являет ему храбрость свою; а иный, скочив, метает ся в море со брега высока со отцем своим; отче, накрив о фаревы, ударяет по бедрам, глаголет сице: ту фенадрус! за честь и милость короля нашего отчаяхомся живота; а ин, привязав вервь ко кресту церковному, а другии конец к земным отнесет далече и с церкви по тому бѣгает долов, единою рукою за конец верви тои держит, а в другой руцѣ держаще меч наг; а ин, обвився мокрым полотном, борется с лютым звѣрем» і т. д. Цей опис цікавий і як колоритна жанрова сцена, і як

документ, що має виняткове значення для історії театрального мистецтва.

У стилі Данила є риси, що певним чином споріднюють його «Моленіє» з віршами іншого старовинного українського письменника — Климентія Зіновієва, котрий жив майже через чотири століття після Данила. Сучасний авторові найбуденніший побут проникає в його поетичну систему. Проте, ввібравши в себе численні народні елементи, «Моленіє» не стало твором цілком народним. Ідейно воно відбивало не інтереси усього народу, а настрої тільки певного, щоправда, досить широкого і загалом поступового суспільного прошарку. Суспільні ідеали Данилові, певною мірою, були затемнені надто виразно відтіненими особистими інтересами. Те саме слід сказати і про літературну манеру Данила, насамперед зв'язану не з народною творчістю, а з поезією професійних скоморохів, причому не тих, що розважали народ, а тих, що бавили князя та його поплічників, змішуючись на княжому дворі з юрбою «милосників».

Та все ж своїми художніми якостями, яскравою афористичністю «Моленіє» забезпечило собі тривале літературне життя. Воно не тільки читалося і переписувалося — воно постійно перероблялося, доповнювалося, жило протягом віків.

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XIII—
СЕРЕДИНИ XVI ст.

Історичні обставини

онголо-татарська навала в середині XIII віку і наступне півторастолітнє панування Золотої Орди на землях Східної Європи привели до занепаду економічного, політичного, державного і культурного життя Русі. Від численних міст та інших поселень залишилися самі руїни або назви. Посол папи римського Платона Карпіні, який побував на Русі 1246 р., писав, що вона була усіяна кістками, а в недавно ще багатолюдному Києві залишилося ледве двісті хат.

Руські князівства потрапили у повну залежність від золотоординського хана, що залишив васалами на місцях руських князів і бояр, контрольованих татаро-монгольськими баскаками (намісниками).

Довше від інших чинило упертий опір татаро-монгольським загарбникам Галицько-Волинське князівство на чолі з Данилом Галицьким (1201—1264), якому доводилося, крім того, вести боротьбу з нападами німецьких рицарів, з угорсько-польськими військами. Данила Галицького хотів повернути на свій бік папа римський; він дав йому королівський титул, якого князь згодом зрікся. Уже в ці часи папство намагалося втягнути у сферу свого впливу землі Східної Європи, виношувало плани унії.

В середині XIII ст. між Німеччиною і Західною Двіною виникло феодальне Литовське велике князівство. В XIV ст. воно розширюється за рахунок західноруських (білоруських) земель, захоплює території Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини, Поділля, значну частину Волині. Польські феодальні загарбали Галичину. Кревська унія 1385 р., прийнята за литовського князя Ягайла, привела до політично-державного зближення Литовського князівства і Польщі, що сприяло, зокрема, боротьбі проти

німецьких зазіхань. У битві під Грюнвальдом 1410 р. об'єднані війська поляків, литовців, росіян, українців, білорусів перемогли рицарів Тевтонського ордену.

Підкоривши руські землі, Литовське князівство відчуло на собі вплив розвиненішої державності, економіки і культури Русі.

Надзвичайно важливим фактором у житті Східної Європи цього часу було поступове утворення могутньої Російської держави з Москвою на чолі. Російська держава стає центром притягання всіх східнослов'янських народів. Куликовська битва 1380 року, де російські війська під проводом Дмитрія Донського перемогли орду татарського хана Мамає, означала початок визволення земель Русі від монголо-татарського ярма.

У другій половині XV ст. на історичну арену виступила могутня Оттоманська імперія. Захопивши в 1453 р. Константинополь, вона поклала край Візантійській державі і почала гнобити численні нетурецькі народи, загрожуючи навалюю всій Європі так само, як раніш монголо-татари. Турецько-татарські орди в кінці XV ст. все частіше нападають на українські землі, грабують і пљондрують їх протягом майже трьох століть.

У період феодальної роздрібненості під впливом економічних, державних умов відбувається і завершується інтенсивний процес формування російської, української і білоруської народностей. Українська народність складалась на великій території Південної і Західної Русі — починаючи від Буковини, Закарпаття, Галичини, Волині, Поділля до Київщини, Переяславщини (Полтавщини), Чернігівщини. Центром територіального формування української народності було середнє Подніпров'я — Київщина і Переяславщина. Вперше слово «Україна» зустрічається в Київському літопису під 1187 роком, де розповідається про події на Переяславській землі.

Посилення гніту і визиску з боку литовської, польської, української і білоруської феодальної верхівки призводить до загострення соціальних суперечностей і класової боротьби, що набирає різних форм. 1469 р. в Галичині, наприклад, піднялись селяни, а в 1490 р. спалахнуло тут нове велике повстання, очолене селянином Мухом, в якому взяли участь кілька тисяч чоловік. У 1514 р. на антифеодальну війну проти угорських панів рушили угорські, українські, словацькі і валаські селяни.

Десь наприкінці XV ст. в умовах соціального і національно-релігійного гніту, що дедалі тяжчав, селяни західних і північних земель України починають тікати на менш заселені південні землі і утворюють нову і специфічну суспільну силу — козацтво, що проіснувало цілих три століття. Це було вільне від кріпацтва озброєне населення, що оселилося головним чином на середній

і нижній течії Дніпра та над Південним Бугом, обробляло тут землю, займалося ремеслами, рибальством, мисливством і весь час примушене було вести боротьбу з турецько-татарськими нападниками. Від кріпосницького гніту сюди тікали селяни з Білорусії, Росії, Польщі, Литви. Так поступово утворилася, за визначенням Маркса, християнська козацька республіка з центром у Запорозькій Січі. Організовані на військовий лад, в умовах військової демократії козаки, проте, не були однорідною соціальною силою. Значну частину козацтва становила «сірома» — біднота і наймити; були тут заможні козаки і козацька верхівка, що захоплювала керівні посади і фактично вирішувала всі найважливіші питання. Між експлуатованою, хоч і вільною особисто, козацькою сіромою і козацькою верхівкою віками точилася гостра класова боротьба. Козацтво утворилося також на Дону. Українське і російське козацтво було основною силою, що захищала Україну, Польщу, Росію та інші європейські країни від турецько-татарського поневоління.

Тяжке і тривале панування іноземних загарбників дуже негативно позначилося на всьому розвитку матеріальної і духовної культури українських і білоруських земель. Та все ж життя на пригноблених землях не завмирало. Народ і далі обробляв землю, займався скотарством. З середини XIV ст. поступово піднімаються з руїн міста, в них розвиваються ремесла і торгівля. На перший план у ці часи висуваються західноукраїнські землі. Заснований у середині XIII віку Львів стає центром Галичини, центром торгівлі між Сходом і Заходом. Прагнучи звільнитися від тяжкої руки феодалів, деякі міста домагаються самоврядування за так званим магдебурзьким правом. Головну роль в управлінні містами відігравала купецько-лихварська верхівка. Населення міст все далі диференціювалося, усе більше загострювалися соціальні антагонізми. Ремісники об'єднуються в різноманітні цехи, що захищали права своїх членів. У середині XV ст. на Україні зароджуються парафіально-громадські організації, що незабаром розвинулися в братства і мали на меті відстоювати національно-релігійні права та інтереси міщанства.

Будівництво і архітектура міст у ці часи визначалися насамперед потребами оборони. Цілі міста перетворюються у великі укріплені замки — Луцьк, Володимир-Волинський, Кам'янець-Подільський, Меджибіж та інші. В 1542 р. на горі Киселівці майстер Іван Служка побудував Київський замок. Міцні укріплення були споруджені в XIV ст. на Закарпатті — в Хусті і Мукачеві, а також на Дністрі (Білгород і Хотин). Виникає ціла низка невеликих, але досить міцних шляхетських замків. В українському будівництві цього часу продовжуються будівельно-архітектурні

традиції Київської Русі, та водночас у результаті зв'язків із Заходом сюди проникають елементи Ренесансу (особливо на західноукраїнських землях). Водночас із дальшим розвитком дерев'яного зодчества все більшого поширення набирає муроване будівництво.

Культове будівництво цих часів уже не таке імпозантне, як в епоху розквіту Київської Русі. Для цього тепер нема ні сил, ні засобів. 1470 р. відбудовується після чергового нападу татар Успенський собор у Києві, споруджуються такі визначні монастирі, як Дерманський (XV ст.), Уневський (XV ст.), Острозька церква (XV ст.) та інші.

Певну еволюцію переживає в цей період живопис. Якщо в тяжких умовах XIII—XIV ст. на фресках та іконах виступали переважно абстрактні постаті, сповнені страждань і мук, то з XV ст. тут з'являється все більше героїчних і радісних образів. Пам'яток монументального живопису від цих часів залишилося дуже мало. Найцікавіші з них — фрески XIV ст. у церкві-ротонді села Горяни на Закарпатті, фрески XV ст. Лаврівського монастиря в Галичині, Вірменської церкви у Львові. Українські майстри трудилися навіть за межами України. Майстер Владика із своїми товаришами в 1393 р., за дорученням короля Ягайла, працював у Кракові, майстер Гайль з Перемишля у 20-х роках XV ст. розписував костьоли в різних землях Польщі. Київський іконописець Антоній у 1409 р. здійснював розписи Троїцького собору в Пскові.

Так само небагато маємо пам'яток станкового живопису і мініатюри, що дійшли від цих часів. Це головним чином ікони, в яких малюнок був чи не найголовнішим компонентом, що визначав і талант художника, і його індивідуальні нахили, і стиль епохи. Іншою дуже характерною рисою українських ікон був ясний, життєрадісний тон і майстерне поєднання кольорів, що надавало давнім іконам великої емоційної сили. У цей час на Україні розвиваються монументальні ансамблі іконостасів; вони становили одне тематичне та композиційне ціле, і водночас кожна ікона виступала тут як окремий самостійний художній твір. Навіть у релігійне мистецтво XIV—XV ст. все більше проникають риси українського життя і тогочасних відносин, що в багатьох випадках надає йому до певної міри демократичного характеру. На іконах зображалися такі сцени, як викуп з неволі, допомога ув'язненим; антифеодальні мотиви нерідко пронизували композиції «страшних судів». В часи боротьби козацтва з турками і татарами все більшої популярності набирали ікони з зображенням улюбленого на Україні християнського героя Георгія Зміборця і особливо ікона «Покрова», що протягом століть була

образом-покровителем Запорозької Січі і всього українського народу. Видатним майстром ікони другої половини XIII — першої третини XIV ст. вважався Петро Ратенський, родом з Галичини, що в 1308—1326 рр. був митрополитом Русі; йому приписували низку ікон у соборах Володимира-Волинського, Мінська, Москви. З давніх актів відомо багато імен іконописців навіть XIII—XVI ст. На Україні XIV—XVI ст. працювали також іноземні майстри пензля.

Збереглося небагато, але високої художньої цінності зразків книжної мініатюри XIII—XV ст. Їх знаходимо в «Оршанському євангелії» XII—XIII ст., в «Папдектах» Антіоха 1307 р., в «Галицькому євангелії» XIV ст., «Київському євангелії» 1393 р., «Луцькому євангелії» XIV ст., «Поученії» Єфрема Сіріна 1492 р. Найвизначнішою і найхудожнішою пам'яткою книжної мініатюри цього періоду є «Псалтир», написаний 1397 р. київським протодияконом Спиридонієм на замовлення єпископа Михаїла. Уставне письмо прикрашають близько 300 мініатюр на найрізноманітніші сюжети. Мініатюри відзначаються виярковою технікою, витонченим рисунком, досконалою композицією, яскравим колоритом. Автор мініатюр належить до найвидатніших художників усього слов'янства середніх віків.

У XIV — першій половині XVI ст. у зв'язку з піднесенням ремесел розвивалося також різноманітне прикладне мистецтво.

Розвивалась у цей час і музична культура українського народу. У церквах і монастирях звучала традиційна і усталена релігійна музика-спів. Народ творив усе нові й нові мелодії пісень, свято зберігав традиції давнього народного мелосу. Видатними народними композиторами були лірники і кобзарі (бандуристи) — автори мелодій і слів новостворюваних жанрів — історичних пісень та народних дум.

В часи монгольської навали занепала шкільна справа. Вона поступово підноситься в XIV — першій половині XVI ст. Але, очевидно, шкільно було мало, учителями було нижче духовенство — дяки, що навчали, як і раніш, елементарної грамоти за тим же «Псалтирем», «Апостолом», «Часословцем». Дехто з аристократично-феодальної і купецької верхівки здобував освіту в школах Заходу — у Польщі, Чехії, Німеччині. Деякі українці досягали в науці великих успіхів і посідали визначні місця в школах Заходу. Наприклад, Юрій Котермак (Юрій Дрогобич), родом з Галичини, був у 1481—1482 рр. ректором Болонського університету. Павло Русин із Кросна і Станіслав Оріховський з Перемишля, долаючи середньовічні традиції і канони, прокладали шляхи гуманістичного мистецтва та літератури в Європі епохи Відродження.

В кінці XV ст. розпочинається й східнослов'янське книгодрукування. В 1483—1491 рр. Швайпольт Фіоль (Святополк Фіола?) випустив у Кракові чотири слов'янські богослужбні книги — «Тріодь пісню», «Тріодь цвітну», «Осьмогласник» і «Часословець». Видатний культурний діяч білорус Георгій-Франциск Скорина в 1517—1519 рр. надрукував у своїй друкарні в Празі «Псалтир» і «Біблію», а в 1525 р. у Вільно — «Псалтир» і «Малу подорожню книжицю». Книжки Скорини, як і Фіоля, були поширені протягом тривалого часу не лише в Білорусії, а й на Україні. Проникала на Україну польська, чеська та інші західноєвропейські книги.

Загальна характеристика літературного процесу

Винятково несприятливі історичні обставини життя українського народу в другій половині XIII — першій половині XVI ст. надзвичайно тяжко відбилися й на розвитку літературного процесу.

Оскільки жив, навіть у найтрагічніших умовах, український народ, то не замирали серед нього й фольклорні традиції. Народна словесність жила й побутувала в усіх жанрах календарної і позакалендарної творчості, які виникли в раніші часи. В епоху татарсько-турецького лихоліття й агресій на Україні постають нові, специфічно українські, фольклорні жанри — історичні пісні та думи. Це — героїчний епос українського народу, що за величиною ідей та художньою довершеністю належить до перлин світової культури.

Формування української народності в цей період супроводжувалося витворенням української народної мови. Як і російська та білоруська, українська мова виникла на основі старих місцевих говорів і, будучи спільною для населення всіх територій України, виявляла деякі діалектні особливості — північні, південно-західні та південно-східні. Південно-східний діалект став провідним. Уже в XVI ст. повного розвитку досягли найголовніші риси української мови, насамперед фонетичні та морфологічні. Лексично вона безперервно збагачувалась усіма поняттями, що їх породжувало життя — історія, побут, культура, поповнювалась мовними надбаннями інших народів і літератур (насамперед польської). Саме в цей час, у XIII—XV ст., остаточно викристалізувалися найхарактерніші фонетичні особливості української мови (частину яких зафіксовано у пам'ятках попереднього

періоду): перехід давнього ѣ в і — камѣнь — камінь; перехід о, е в і — конь — кінь, шесть — шість (шѣсть, шисть); змішування *ы, и* — млын — млин; перехід е в о після шиплячих — чему — чому, жена — жона; перехід л в љ (*е*) — ходил — ходив, волк — вовк; з'являється сполучення *ри, ли* замість давнього *рѣ (рѣ), лѣ (лѣ)* — дръжать — дрижать, глѣтатъ — глитать; зміна *г, к, х* перед і на *з, ц, с* — нога — носі, рука — руці, муха — мусі; перетворення форм приголосний + *йѣ* у приголосний (іноді подвоєний) + *а* (*я*) — уменьє — уміння, несчастьє — нещастя. В галузі морфології усталюються: закінчення *-мо* в першій особі множини теперішнього і майбутнього часу дієслів і в першій особі множини наказового способу — хѣдимо, підѣмо; ходімо; ѣте — у другій особі множини наказового способу — ходѣте (ходіте); *-ови, -еви* — давальний відмінок однини іменників чоловічого роду — батькови, зятеви (батькові, зятеві); часте вживання *-у (ю)* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду на приголосний — роду, краю; закінчення *-ий (ій)* прикметників у називному і знахідному відмінку однини — зеленый (зелений), синій.

Ці ознаки живої української мови, якою творилися всі пам'ятки народної словесності, найвиразніше засвідчені у світській писемності, насамперед у грамотах. У державній, судовій практиці Литовського князівства побутувала і вважалася державною літературна «руська мова» («діалект руський»), що склалася на основі староруської під впливом живої мови української та білоруської народностей, а також ввібрала елементи польської мови, латині. Водночас літературною мовою культових пам'яток, мовою церковних відправ залишалася церковнослов'янська мова («словенська», «словеноруська»). В «чистому» вигляді вона була законсервована лише у біблійно-церковних книгах, де кожне слово та його форма перебували під особливим контролем. Але і в цю мову, і в ці пам'ятки прориваються елементи живої народної мови. Оскільки церковнослов'янську мову мало хто досконало знав, деякі автори в середині XVI ст. вдавалися навіть до перекладу біблійних книг «простою мовою», наслідуючи у цьому протестантів. І хоча такі переклади не прищепилися через опір церковників, церковнослов'янська мова в літературі поступово здає свої позиції. Змішування двох літературних мов, взаємопроникнення і взаємозбагачення їх, невизначеність літературної мови загалом, наявність численних елементів польської, латинської, пізніше — російської мови — це найхарактерніша риса мовного стану всієї давньої української літератури.

Внаслідок зруйнування культурних осередків центральної України, її міст, літературне життя в другій половині XIII—першій половині XVI ст. жевріє лише на західному півнобрії

української землі, який зливається з Білорусією. Оригінальна творчість розвивається мало. Літературні пам'ятки ідейно-стилістично продовжують школу Київської Русі. Традиції літописання підтримує Галицько-Волинський літопис, що виявляє насамперед світське спрямування, та Західноруський (Литовський) літопис. Ці твори уже не мають загальноруського характеру, бо взагалі в цей час і на Україні, і в Росії розвиваються вузькомісцеві феодальні тенденції. Вихідці з Київської та Галицької землі у другій половині XIII ст. продовжують південні літературні традиції на півночі (Серапіон, «Житіє Олександра Невського», «Слово о погибелі Руської землі»), стаючи виразниками єднання руської, української, російської літератур. Пізніше традиції московської літератури переносили в межі Литовського князівства російські письменники-емігранти — Артемій, Андрій Курбський.

Починаючи з другої половини XIV ст. посилюються зв'язки української та білоруської літератури з літературою південних слов'ян, насамперед болгарів та сербів. На Україні, в Білорусії і в Росії працюють вихідці з Болгарії — Кипріан, Григорій Цамблак, вносячи нові засоби в розвиток літературного стилю. З Болгарії і Сербії приходить низка принципово нових перекладів-переробок повістей, у тому числі відомих на Русі й раніш (наприклад, «Олександрія»). На Україні і в Білорусії й далі охоче переписують і частково перекладають заново твори «отців церкви», насамперед Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, Василя Великого та деяких інших. Але з часу падіння Константинополя (1453) візантійський вплив у літературному житті східних слов'ян безповоротно відходить на другий план. Популярністю довгий час ще користуються різні збірники типу давньої «Пчолы», частина з яких («Златая цѣпь», «Измарагд»), з'явившись в цей період у Білорусії і на Україні, доповнюється тут місцевим матеріалом.

Тіснішають у цю епоху, особливо з кінця XIV ст., також зв'язки української літератури з літературами Заходу, звідки приходять зразки нових перекладних повістей, зроблені здебільшого з латинської мови, нерідко через чеське або польське посередництво. З'являються в білорусько-українських перекладах твори філософсько-морального та іншого характеру (наприклад, «Арістотелеві врата», «Люцидарій»), що були носіями ідей раціоналістичного і гуманістичного руху, який широко розвивався в усій Європі. Переклади виявляють ознаки білоруської й української народної мови; хто і де їх виконав, встановити точно неможливо, тому ці перекладні пам'ятки, як і деякі оригінальні твори цього часу, слід залічувати до обох братніх літератур.

Панування татаро-монгольських варварів і відсталого Литовського князівства над українським та білоруським народами в другій половині XIII — першій половині XVI ст.— це епоха безповоротно втрачених можливостей. На триста літ загальмовано, відкинуто назад розвиток усїєї нашої матеріальної і духовної культури, яка досягла такого високого рівня у часи Київської Русі. Трагічна своєрідність розвою української літератури полягає в тому, що вона протягом століть не могла розвиватися за своїми законами, як це було в інших народів з кращою долею, не могла розвиватися вільно.

Народна словесність

У фольклорі другої половини XIII — середини XVI ст. чути ще сильні відгомони княжих часів, хоча поступово він обростає матеріалами, породженими новою історичною добою. На цей час припадає зародження і розвиток нових народнопоетичних жанрів, яким судилося відіграти виняткову роль у духовному, культурно-мистецькому житті українського народу. Це історичні пісні та думи — героїчний епос України.

Виникнення українського героїчного епосу стало можливим у специфічних умовах козацької військової демократії. Козацтво було основною організуючою силою народних мас України, їхнім авангардом у боротьбі проти татарсько-турецької і польсько-шляхетської агресії. Серед козацтва з'явилися співці, кобзарі, що стали творцями і носіями героїчного епосу.

Думи й історичні пісні далі розвивали суспільно-моральну, виховну функцію билин, підносили ідею патріотизму, оборони рідної землі, героїзували боротьбу народу з чужоземними нападниками, возвеличували героїв цієї боротьби. У думках та історичних піснях чути також відгомони давніх героїчно-фантастичних казок, переказів про богатирів тощо. Зв'язок українського героїчного епосу з староруським безсумнівний.

Думи й історичні пісні розробляють теми і сюжети реального життя, насамперед героїчного характеру. Героями їх є конкретні історичні особи і особи вигадані, але типізовані, узагальнені (козаки, татари, ляхи). Думи опрацьовували той самий матеріал, що й історичні пісні, але мистецьке його освоєння у думках і піснях — відмінне.

Форма історичних пісень мало чим відрізняється від звичайних ліричних пісень або балад: вони, як правило, мають строфічну побудову, чіткий віршовий ритм, риму, окрему мелодію, виконуються в музичному супроводі або без нього. Основний

зміст історичних пісень — боротьба українського народу проти іноземного поневолення та панського визиску. Хоч історичні пісні й відображають здебільшого конкретні історичні події, вони мають ці події узагальнено, з художнім домислом, відбиваючи народні погляди на ті чи інші історичні явища і факти. Жанрво історичні пісні дуже близькі до балад, окремі з них можна зарахувати й до балад (про Штефана-воеводу, про Бондарівну, про Довбуша). Історичні пісні користувалися в народі великою популярністю. І. Франко відзначав, що «і серед суспільності, і в науці вони мають вироблену славу. Се одно з найцінніших наших національних надбань і один із предметів оправданої нашої гордості»¹.

Дума — твір словесно-музичний, вона виконується мелодійною декламацією (речитативом) у супроводі бандури (кобзи) або ліри. Текст думи — стабільний, але кобзар під час виконання може його дещо змінювати, не порушуючи, однак, ідейно-художнього змісту твору. Текстуальні зміни можливі завдяки своєрідній метричній і ритмічній побудові вірша дум. Кількість складів у рядках думи довільна, немає чергування наголошених і ненаголошених складів. На відміну від пісні дума не має строф; текст ділиться на поетичні періоди. Рима здебільшого дієслівна, римування паралельне, часто одна рима в'яже кілька рядків.

Думи — твори ліро-епічні. Характерною їх прикметою, на відміну від епосу інших народів, є ліризм. Особливим ліризмом відзначаються думи старшого складу, про турецько-татарську неволю. І сам зміст таких невольничих дум-плачів, і всю їх образну систему проймає трагізм, вони дуже близькі до народних голосінь. У мелодіях дум загалом переважають мінорні мотиви, лише там, де йдеться про переможну боротьбу козацтва, відчуваються мажорні тони.

У думах виробилася своя специфічна система поетичних образів, так званих загальних місць (*loci communes*), які надають героїчному епосові своєрідного неповторного колориту. Насамперед це постійні епітети: тихі води, ясні зорі, край веселий, бідні невольники, біле тіло, ясний сокіл, злосупротивна хвиля, людославне Запорожжя і т. д.

Думи мають свою систему тавтологічних пар — синонімічних (срібло-злато, отець-ненька, кайдани-залізо, сікти-рубати, потурчила-побусурманила) і однокореневих (чужа чужина, сира сириця, квилить-проквиліє).

¹ І. Франко, Студії над українськими народними піснями, т. 1, Львів, 1913, стор. 1.

Часто вживаються у думках народнопоетичні паралелізми, порівняння («Ой то не піли пи́лили, не тумани вставали, як із города Азова із тяжкої неволі три братики втікали»); війна малюється як бенкет, варіння пива; смерть — як весілля.

Характерною стильовою особливістю дум є досить часто вживання в них ретардації (уповільнення). Досягається воно повторенням окремих шматків думи, характеристик дійових осіб, влучних образів, епітетів. Найчастіше це звертання героїв один до одного, їхні розмови або ж характеристика якоїсь дійової особи.

У «Думі про трьох братів азовських» повторюється характеристика найменшого «брата пішого-пішаниці».

Тут же тричі повторюються рядки:

До братів словами рече-промовляє:
Братя мої рідненькі,
Як соколи ясенькі!..

Ці повторення створюють також враження тривалості часу, надають розповіді епічного характеру, дають змогу співцеві-ім-провізатору під час повторення цих місць обдумати дальший текст.

У думках часто зустрічаються постійні числа: у брата три сестри, у вдови три сини; невольники пробувають у неволі сім, тридцять, сорок років; козаків у неволі сімсот.

Старослов'янізми, які вживаються в думках, надають їм урочистості, піднесеності: глас, глава, злато, паче, будеши, воздыхати, перст, прах, уста, смиреніє, вкшати, аще.

Починаються думи заспівом, вступною частиною, у якій говориться про час і місце подій, характеризуються дійові особи. Після заспіву йде розповідь. Закінчення дум має свої формули: прохання невольників врятувати їх з неволі, славослів'я, моралізування.

Виконання дум вимагало спеціальної підготовки. Носіями дум були сліпі бандуристи, що нерідко виступали активними учасниками подій, про які співали в думках. Кобзарі утворювали свої братства, мали свій статут, звичаї, тримали учнів, користувалися таємною «лебійською» мовою. Перший відомий запис дум датується 1684 роком («Дума про козака Голоту»). Від XVII ст. дійшли тексти двох сатирично-гумористичних дум («Дума про вівчаря» і «Дума про тещу»), але основну масу текстів дум записано від кобзарів XIX ст.

Термін «дума» — давнього походження. Він зустрічається ще 1587 р. у праці польського хроніста Станіслава Сарницького.

Описуючи під 1506 роком смерть у битві двох галицьких шляхтичів — братів Струсів,— Сарницький констатує, що про них співають елегії, які українці називають думами. В українській літературі XVII—XVIII ст. думами називали не лише твори фольклорного походження, а й книжні історичні вірші («Дума козацька» Й. Шумлянського про Віденську битву 1683 р.). В українській фольклористиці термін «дума» в його сьогочасному значенні запровадив М. Максимович 1827 р. Самі кобзарі та лірники називали думи «козацькими піснями», «піснями про старовину», «псалмами».

Народні думи та історичні пісні складають поетичний літопис довготривалої героїчної боротьби українського народу за своє існування, за національне визволення. У ранніх зразках героїчного епосу змальовуються життєві явища і факти, характерні для раннього періоду козаччини: турецько-татарська неволя, втеча з неволі, смерть козака в степу, жорстокість турецьких баш тощо. З конкретними історичними постатями чи фактами ці твори зв'язані дуже мало, хоч змальовують вони ранню добу козаччини у загальних рисах вірно. Дія їх відбувається на дикому полі, на турецькій галері, у турецькій в'язниці, у Царгороді.

Народ створив багато пісень про татарський полон («За річкою вогні горять», «Пісня про Коваленка»), опоетизував трагічну долю полонянок (пісня про волиночку, про три подолянки). Образи дівчат-полонянок овіяно глибоким ліризмом, щирою народною симпатією. В багатьох піснях створено образ мужньої дівчини, яка воліє краще вмерти, ніж дістатись турчинові. До цього ж періоду належать пісні з мотивами про продаж братом сестри турчинові, про викуп полоненої дівчини милим із неволі.

Турецько-татарська неволя знайшла широке відображення в думах. Думи старішого складу, XV—XVI ст., присвячено виключно цій темі. Від пізніших дум вони відрізняються тим, що в них ще нема мови ні про козацтво як могутню силу, що здатна протистояти агресії, ні про Запорозьку Січ. Невольники не сподіваються, що їх визволять козаки, а покладають надію на бога, на щасливий випадок, на викуп батьків і родичів.

Найперші зразки дум — це «Плач невольника» і «Плач невольників на каторзі». У невольницьких плачах ще нема епічної розповіді, вони безсюжетні, близькі до народних голосінь, пронизані сильним ліричним струменем. Кайдани поз'їдали руки невольника, реміння проїло тіло до кістки. Він нарікає на тяжку турецьку неволю, просить голуба передати батькам на Україну, щоб викупили його. Невольники на каторзі проклинають землю турецьку, віру бусурманську, «розлуку християн-

ську», що розлучила «мужа з жоною, брата з сестрою, діток маленьких з отцем і маткою». Приковані до галери, вони

Господа милосердного прохали та благали:
«Подай нам, господи, з неба дрібен дощик,
А з Низу буйний вітер!
Хай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!»

У цих думках створено один із найкращих, найпоетичніших образів рідної землі, України. Невольники мріють визволитися з «каторги бусурманської»

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В города християнські!

У популярних думках невольницького циклу («Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець») розробляється сюжет про втечу з турецької неволі.

У «Втечі трьох братів з города Азова, з турецької неволі» старші брати, які втікають з неволі на конях, залишають молодшого, пішого, напризволяще, і він гине. Турецька погоня наздогнала й порубала кінних братів. В деяких варіантах думи старші брати щасливо добираються додому, але батьки проганяють найстаршого брата як винуватця смерті молодшого. Поведінку кожного з братів тут психологічно вмотивовано. Найпривабливішим у думі є образ молодшого брата, пішого пішаниці. Він щирий, одвертий, думає не про свою долю, а турбується про старших братів.

Негативними рисами наділено в думі найстаршого брата. Він кидає молодшого, щоб не ділити з ним батьківської спадщини. Тут на першому місці виступають матеріальні інтереси, в жертву яких приноситься почуття роду, братерства. Слабохарактерний середульший брат цілком підкоряється волі старшого.

Висока майстерність творців цієї думи виявилася в тому, що вони поставили братів у надзвичайно критичні обставини, коли їхні характери могли виявитися у всій повноті.

Географічні та історичні реалії думи про трьох братів азовських свідчать, що вона могла з'явитися наприкінці XV — в першій половині XVI ст. Брати походять з селянського роду, їх захоплено в полон під час мирної хліборобської праці; про козацтво і Запорозьку Січ тут ще не згадується.

Одним із найдовершеніших поетичних надбань українського героїчного епосу є образ Марусі Богуславки з думи «Маруся

z toho zadne piffni by zezny swick'ho' mize
senicko rozumeli.

Diffni Krasenka, od Bernatka, keci;
kozni zdyt' Krasicki nel' Czar.
wabi, pri nekone od
Kuzboretca.

na brichu -
pionj
wlesta

Dunaju Dunaju čemu smuten tečes?
Dunajski Dunaju brat'noty by stogu
Dunajski waba Curscka'
Dunajski waba Cakaryski
Dunajski waba Kološki
W Cursckym wabi spaktami šer mazu
W Cakaryšym wabi spaktami šer mazu
W Kološym wabi Džefan wozwada
W Džefanow wabi Džefan plieč plieč
Džefan wozwada, albo mairigmi albo mi šiffx
Dzi boš' mi nicieš Džefan wozwada,
Dunajski Džefanice wozwada wozwada
Dunajski Džefanice wozwada, milerka to zeo
Džefan mi waba Džefan, wozwada mne Džefan
Džefan je w Dunaj, w Dunaj Kuzboret
Džefan mi Džefan wozwada zez' z'e waba
Džefan mi Džefan wozwada wozwada

«Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» — українська пісня про Штефана-воєводу. Запис у чеській граматиці («Grammatika česká») Яна Благослава 1571 р.

Богуславка». Дума зображає тяжке становище бранців у турецькій неволі. Їх визволяє «дівка бранка, Маруся, попівна Богуславка». Це — збірний образ, хоч він міг мати і свій історичний прототип, бо відомо, що іноді вродливі українські дівчата-полонянки, які в неволі потурчилились, займали видні місця при дворах турецьких вельмож (наприклад, дружина Сулеймана I — Роксолана). Такою є і Маруся Богуславка, що стала дружиною власника невольників. Але у Марусі не вмерла любов до батьківщини, українська земля для неї — «наша». Вона співчуває козакам-бранцям і на самий великдень відпускає їх на волю. Для себе Маруся бажає лише одного: щоб козаки, повертаючись на Україну, не минули її рідного містечка Богуслава і передали батькам, щоб вони не збирали грошей на її викуп, бо вона вже

... потурчилась, побусурманилась
Для розкоші турецької,
Для лакометва щасного.

Образ Марусі Богуславки розкривається у всій його психологічній складності. Співець не осуджує Марусю, а навпаки, підкреслюючи її патріотичний вчинок, викликає до неї глибоке співчуття у слухачів. Маруся Богуславка — улюблений образ нової української літератури і мистецтва.

Подібну колізію відтворено і в думі «Іван Богуславець». Іван Богуславець теж потурчився-побусурманився, але він це робить, як хитрий воїн, щоб рятувати козаків-невольників. З іменем Івана Богуславця зв'язана й алегорична дума «Сокіл і Соколя».

Повного розквіту героїчний епос досягнув у наступний історичний період; від пасивного, споглядального відтворення подій він перейшов до героїзації боротьби народу з турецько-татарською і польсько-шляхетською агресією.

У народній творчості XIV — першої половини XVI ст. знайшла відгомін Батиева навала на Україну. «Повість временних літ» під 1096 роком згадує про «безбожного, шелудивого» половецького хана Боняка, який зі своїм військом зруйнував Київ. «Повість» відносить Боняка до характерників, людей «нечистих». Ця літописна постать стала прообразом пізніших народних переказів та оповідань про шолудивого Буняку. У багатьох випадках шолудивий Буняка ототожнюється з Батием. Народна традиція змальовала Буняку страшною потворою: у нього печінки росли на спині, він поїдав молодих хлопців.

Відгомону навали Батія на Київ є також легенда про Михайлика і Золоті ворота. Легенда розповідає, що під час нападу татар у Києві жив лицар Михайлик. Татарський хан зрозумів, що не подужає героя, тому пообіцяв відступити від Києва, якщо йому видадуть Михайлика. Кияни вирішили видати лицаря.

Михайлик, докоряючи киянам за їхнє рішення, сів на коня, взяв на ратище Золоті ворота і поїхав невидимим до Царгорода. Татари зруйнували Київ. Михайлик залишився в Царгороді. Золоті ворота також там. Але настане час, коли Михайлик повернеться до Києва, поставить Золоті ворота на своє місце.

Легенда про Михайлика і Золоті ворота — це, очевидно, уламок якоїсь епічної пісні чи думи про київського богатиря. За своїм змістом вона дуже близька до билини про Василя Ігнатійовича. Мабуть, і легенда, і билина переповідають якийсь один твір про цю подію. Є підстави вважати, що легенда про Михайлика і Золоті ворота відбиває ще давніші події — похід і зруйнування Києва 1018 р. польським королем Болеславом I вкупі з Святополком або похід Болеслава II з Ізяславом 1068—1069 рр.

У XIV—XVI ст. помітне місце у фольклорі посідає релігійна поезія. В релігійних легендах, піснях і віршах відбилася переважно ідеологія християнства: їх пронизує дух покори, покути. Але в цей матеріал проник і сильний апокрифічний елемент — народ не розумів тонкощів догм християнства, тому тлумачив їх по-своєму, переміщував із поганськими уявленнями про світ.

Основним джерелом цієї поезії служили книги «святого письма», «Псалтир», життя святих, церковна історія. У народній релігійній поезії широко опрацьовано легенди про «сотворіння» і «кінець світу», про перших людей на землі, народження, муки і смерть Ісуса Христа. Улюбленими темами народної поезії стали легенди про Соломона Премудрого, про Христових апостолів та різних святих, про християнські свята, про смерть людини та її дальшу долю, моралістичні теми про багача та бідного Лазаря, про великого грішника, про Правду і Кривду, сиріт тощо. Творці цієї поезії — убогі старці, каліки, лірники, паломники до святих місць — пронесли традиції духовної народної поезії аж до нових часів.

Значення релігійно-легендарного фольклору полягає в тому, що саме на його зразках найкраще видно, як книжні образи переплавлювалися, трансформувалися у народній свідомості, зливалися з казковими, фантастичними елементами, народними оповіданнями, байками. Тобто ця поезія цінна як зразок двовір'я, проливає певне світло на тогочасний народний світогляд.

У писані пам'ятки XVI ст. вже проникають свідчення про багатство української народної пісні. Пишучи про мову закарпатських українців середини XVI ст., чеський вчений Ян Благослав (1523—1571) відзначив, що тією мовою складено багато віршів і пісень. Яну Благославу належить і перший запис української народної пісні-балади про Стефана-воеводу, здійснений десь перед 1550 роком.

Літописання

родовженням літературних традицій Київської Русі у нових історичних умовах був насамперед подальший розвиток жанру літописання. Видатною літературною пам'яткою XIII ст. є Галицько-Волинський літопис, що охоплює події на Галицькій і Волинській землях від 1201 до 1292 р. Зберігся він в Іпатіївському і споріднених з ним списках, що йшли після Київського літопису. За змістом Галицько-Волинський літопис розпадається на дві самостійні частини — Галицький (1201—1261) і Волинський (1262—1292). Склалися обидві частини поступово, з ряду оповідань і повістей, які зводилися до купи щонайменше п'ятьма переписувачами.

Спочатку Галицько-Волинський літопис писався як один суцільний твір. Хронологічний розподіл за роками зроблено пізніше, тому літопис як джерело дат потребує уточнень.

Галицько-Волинський літопис починається словами: «Начало княжения великаго князя Романа, держ[a]в[ц]е[m] бывша всеи Руской земли, князя Галичкого». Очевидно, його вступна частина не збереглася, бо Іпатіївський список починається розповіддю не про князювання Романа Мстиславича, а про його смерть. Першу частину літопису присвячено подіям у Галичі, друга змальовує події, головним чином, у Володимир-Волинському князівстві.

Автором першої, галицької, частини літопису був політичний прихильник князя Данила, людина світська, можливо військова, добре освічена, що перебувала в близькому оточенні князя, знала факти, документи й сама була свідком подій 40—50-х років XIII ст. В центрі його уваги — боротьба Данила з політичними супротивниками. Данило турбується про славу Руської землі,

руської зброї, про міжнародний авторитет своєї держави. Він виступає організатором боротьби з татарськими нападниками, веде переговори з папою римським і одержує від нього королівський вінець, сподіваючись на його допомогу у боротьбі з татарами. Літописець звертає особливу увагу на князя як полководця, на могутність його війська, яке викликало подив у іноземців: «...бѣша бо кони в личинах и в коярѣх кожаних, и людѣ во ярыцѣх, и бѣ полков его свѣтлость велика от оружья блистающася. Сам же ѣха подлѣ короля, по обычаю руску, бѣ бо конь под нимъ дивленію подобен, и сѣдло от злата жъжена, и стрѣлы и сабля златом украшена».

Літописець підкреслює фізичну красу й силу Данила, його хоробрість, вірність слову. Князь захоплюється ратними подвигами, особисто показує приклад сміливості, героїзму, запалює воїнів своїми промовами.

Серед дружинників Данило користується великою популярністю і повагою, його як мудрого і справедливого правителя любить і підтримує простий народ, особливо в боротьбі зі зрадниками, крамольними і своевольними боярами, іноземними загарбниками. Зустрічаючи Данила, населення Галича кинулося до нього, «яко дѣти ко отчю, яко пчелы к матцѣ, яко жажющи воды ко источнику».

Видатним твором воєнно-дружинної літератури є вміщене в літопису «Сказання про Батиеве побоїще», де описано просування полчищ Батия по Руській землі.

Щоб зміцнити своє князівство, Данило зробив хитрий дипломатичний крок — пішов на поклін до Батия, визнав себе залежним від Орди і врятував Галич від руйнування. Сказання про ходіння Данила до Батия — одне з найдовершеніших художніх місць літопису. Автор з боєм описує, якого приниження зазнав князь у Батия. «О злѣ зла честь татарская! — вигукує він.— Данилови Романовичю, князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Къевом и Володимером и Галичемъ, со братомъ си инѣми странами, нынѣ сѣдить на колѣну и холопом называється, и дани хотять, живота не чаеть и грозы приходять. О злая честь татарская!»

Великою історичною заслугою Данила був розгром тевтонських рицарів під Дорогочином (1238). Літописець присвятив цій битві під 1235 роком окреме оповідання, підкресливши, що руські війська не тільки швент розбили хрестоносців, а й взяли в полон їхнього старшину Бруна. В кінці галицької частини літопису виділяються оповідання про татарських темників (воєначальників) Куремсу і Бурундая, що напали на Галицько-Волинське князівство.

Похвала Данилові, вміщена при звістці про його смерть (1264), ще раз відтворює образ князя, але вже не реальними життєвими рисами, а загальними формулами: «Се же король Данило князь добры, хоробри и мудри, иже созда города многи, и церкви постави, и украси ъ разноличными красотами, бяшет бо братолюбьемъ святяся с братом своим Василком, сей же Данило бяшет вторыи по Соломонѣ».

Другу, волинську, частину літопису, складену 1289—1292 рр., присвячено внутрішнім справам князівства. Вона описує події, що відбувалися навколо волинського князя Володимира Васильковича.

З похвали Володимиру Васильковичу, написаної за зразками княжих житій (1289), постає образ цього ідеального, на думку літописця, князя: «возрастомъ бѣ высок, плечима великъ, лицемъ красен, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригыи, руки же имѣя красны и погы, рѣчь же бяшетъ в немъ тольста и устна исподняя добела, глаголаше ясно от книг, зане быст философ велик, и ловчъ хитр, хоробор, кроток, смирен, не злобив, правдив, не мьздоимѣць, не лжив, татьбы ненавидяше, питья же не пи от возраста своего, любов же имѣяше ко всим, паче же и ко братьи своеи, во хрестьном же челованьи стояше со всею правдою истинною, не личемѣрною...»

Цю похвалу написано під впливом похвали великому князеві Володимиру зі «Слова о законѣ и благодати» Іларіона. Автори Волинського літопису неприхильно, навіть вороже ставляться до Галича, рідко згадують про Данила; тільки остання редакція 1292 р. дещо пом'якшує цю непримиренність, проповідує ідею єдності Русі.

Прихильник сильної князівської влади, літописець обгрунтовує право галицького князя володіти всіма південноруськими землями, в тому числі й Києвом, що продовжував залишатися символом єдності всіх руських земель. Проповідуючи ідею спільної боротьби з численними зовнішніми і внутрішніми ворогами, літописець непримиренно ставиться до «крамоли» галицьких бояр. «Безбожні», «нечестиві», «піддесливі» бояри вчинили змову проти Данила, хотіли його вбити. Данило виступає війною проти зрадників. «Не погнетши пчел меду не ѣдять»,— вкладає автор в уста соцького Микули, прибічника Данила, прислів'я, спрямоване проти бояр.

У Галицько-Волинському літопису переважають світські мотиви. Церковній історії Галича і Волині автори відводять дуже мало місця. В центрі їх уваги — доля Романовичів, їх боротьба за престол, військові походи, оборона Руської землі від іноземних загарбників.

Галицько-Волинський літопис відзначається високою стилістичною досконалістю, драматизмом ситуацій, образною мовою. Автори широко використовували усну народну творчість, переплітаючи її елементи з надбаннями книжної літератури, зокрема військових повістей з їх майстерно виробленими художніми формулами, образністю, метафорами, епітетами. У літопису зустрічається кілька народнопоетичних переказів, кращим з-поміж яких є переказ про евшан-зілля, вміщений на початку літопису. Першоджерелом цього переказу, що символізує любов до батьківщини, послужила якась половецька пісня. У легенді говориться, що під час розгрому половців Володимир Мономах загнав до Абхазії їхнього хана Отрока. Після смерті Володимира хан Сирчан, що залишився на Дону, послав за Отроком співця Оря. Отрок уже забув рідну землю, прижився на чужині і не хоче повертатися на батьківщину. Ор умовляє його, співає половецькі пісні, але марно. Тоді він дав понюхати Отрокові степової трави — евшан-зілля. Отрок заплакав і сказав: «Да луче естъ на своєї землѣ костью лечи, не ли на чюже славу быти» — і повернувся на рідну землю. У літопису під 1241 роком є згадка про славетного співця Митусу, який не хотів служити Данилові і за це був покараний: «словутьного пѣвца Митусу древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, раздраного акы связаного приведоша».

Деякі місця Галицько-Волинського літопису запозичено або перефразовано з популярних на той час творів перекладної літератури — хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали, «Іудейської війни» Йосифа Флавія, «Олександрії».

Матеріал Галицько-Волинського літопису широко використано новою українською літературою. Переказ про співця Митусу опрацював М. Костомаров («Бунт Митуси»), легенду про евшан-зілля переспівали І. Франко, М. Вороний, М. Чернявський та ін. Дані літопису використано в романах Катрі Гриневичевої («Шеломи в сонці», «Шестикрилець»), Антона Хижняка («Данило Галицький»), у поемі «Данило Галицький» Миколи Бажана.

До часу перебування українських земель у складі Литовської держави належить виникнення так званого Литовського, або Західноруського літопису — колективного твору, що постав у XV ст. і зведений в одне в XVI ст. Західноруський літопис писано руською мовою, тодішньою офіційною мовою Литовської держави.

На основі вивчення 14 списків літопису, що дійшли до нас, дослідники встановили, що він мав три редакції — старшу (1440-і роки), складну (1550-і роки) і повну (1560-і роки), які в своїй сукупності передають історію Литви від найдавніших часів до середини XVI ст. Давня історія Литви оповідається на

основі міфічних переказів: автори виводять легендарну генеалогію литовських князів від стародавніх римлян, з'ясовують топографію Литви; найбільше уваги приділяється добі Гедиміна, Ольгерда, Ягайла і Вітовта.

У складі Литовського літопису збереглося кілька повістей та оповідань, що виділяються із суцільного літописного тексту не тільки змістом, а й стилем, манерою викладу. Основне місце з-поміж цих творів займає «Похвала о великомъ князи Вітовте», вміщена в літописному тексті між 1431 і 1432 роками. Як окремий твір «Похвала» відома й з інших, нелітописних списків. Це — високохудожній літературний твір, автор якого мав на меті прославити могутність Вітовта, звеличити його як національного героя. «Похвала» є апофеозом Литовській державі та її національним прагненням до незалежності від Польщі. Образ Вітовта у «Похвалі» гіперболізується. Його зображено як великого князя не тільки литовських земель, він і «иных многих земель государь», які «сопроста реку вся Руская земля». З ним у великій любові живуть володар Угорської землі, великий князь Московський, віддають йому шану Краківське і Чеське королівства, донський король, служать йому німецькі князі, молдавські і бессарабські воеводи, володарі болгарські, а також князі — тверський, рязанський, одоевський, новгородський, псковський. Всі вони «честь велику и дары велики и дани многи приносяхуть ему». Вітовт наставляв своїх царів у орді, і вони теж служили йому. Автор, отже, підкреслює, що сила Вітовта у його зовнішній політиці — він зумів здобути приязнь усіх навколишніх князів і земель.

З інших повістей Литовського літопису безпосередньо України стосується повість про Поділля — «О Подольской земли». У ній мова йде про завоювання Поділля Литвою.

Автори літопису використали як джерела загальноруське літописне зведення московського походження, смоленські літописи, літопис великих князів литовських, а також літописи — Київський, Волинський, Подільський і Володимирський. На Литовський літопис мали вплив польські хроніки, а в свою чергу він вплинув на польських хроністів — Я. Длугоша, М. Бельського і М. Стрийковського.

На першу половину XVI ст. припадає складання умовно названого Короткого Київського літопису. Перша, основна частина Короткого Київського літопису у формі стислих порічних записів викладає історію київських, московських і литовських князів від 862 до 1500 р. Автора цікавлять різні події — битви, народні лиха, знамення, але найбільше уваги він приділяє Смоленську і Новгороду, принагідно описуючи події у Москві, Твері, на Волині, у Литві. Очевидно, цю частину відредаговано у 1500—

1505 рр. на Смоленщині або у Білорусії, про що свідчить велика кількість білорусизмів у мові літопису. Друга частина містить виписки з Литовського літопису і характеризується політичною прихильністю авторів до Литви. Літературне значення має третя частина літопису. Це — повість про перемогу князя Костянтина Острозького над військами князя Василя III під Оршею у 1515 р. Тут же вміщено похвалу князеві Острозькому. У похвалі князь порівнюється з великим царем індійським Пором, з Авієм, сином Ровоама, хоробрим Антіохом, вірменським царем Тигранісом. Це свідчить про те, що автор повісті знав світську перекладну літературу, використовував її образи.

Останній запис, 1543 р., зроблено в Супрасльському монастирі, куди рукопис потрапив у 1530-х роках.

Короткий Київський літопис містить і інші історичні відомості: оповідає про здобуття турками Царгорода (1453), зруйнування Києва татарами у 1482 р., здобуття Смоленська Москвою (1515) і т. д. З Україною, зокрема з Волиню і двором князя Острозького, пов'язано частину літопису 1480—1500 рр.

Хоч подібні літописні збірники виникали переважно в монастирях, мова їх наближається до живої народної мови українців та білорусів.

Ораторська, житійна і паломницька проза

Десь на межі XIII і XIV ст. виникло «Слово о Лазаревѣ воскресеніи», яке дійшло до нас у трьох списках XVI—XVII ст. Мовні прикмети всіх списків вказують, що оригінал твору мав походити з південної Русі.

Зміст пам'ятки зводиться до апокрифічного епізоду з «Никодимового євангелія».

Старозавітні праотці чекають на визволення з пекла. Радісну новину сповідає їм цар Давид. Він бере гуслі і урочистою піснею вітає народження Христа і наближення «дня спасенія». «Первозданный человек» Адам, як найстарший і як винуватець пекельних мук своїх нащадків, б'ючися «рукама по лицу своему» і «тяжко стоня», виголошує перед Лазарем своєрідне усне послання, що його належить переказати Христові: «А се нынѣ твои възлюбленіи, а мои внуцы в тѣмѣ сѣдять, въ днѣ адовѣ, мучими скорбію, и тугою сердце тѣшатъ, слезами своа очи зѣница омывають, а память желающе вельми уныли суть...» Далі він стисло, але виразно характеризує кожного з праотців, наголошуючи на їхній невинності, і молить про визволення. Це «слово» Адама до Лазаря становить центральну частину всього твору. Лазар

виконує покладену на нього місію. Христос урочисто входить до пекла з цілою армією небесного війства і визволяє бранців з Адової неволі. Цілком можливо, що твір зіткано з багатьох апокрифічних мотивів, але при обробці їх автор орієнтувався на слов'янську народну поезію. Іван Франко зауважував: «Придивляючися пильніше тим текстам, ми відразу бачимо, що зложені вони якось не так, як інші апокрифи. Замість оповідання тут маємо форму не то епічну, не то драматичну; в промовах осіб із-поза риторики... прозирає сильне, щире чуття, а ухо розріжнює якусь правильну каденцію, якусь поетичну форму, подібну до тої, яку читач відчуває, прочитавши хоч би лиш кілька рядків „Слова о полку Игоревъ”»¹.

Автор цієї поеми мав бути людиною «непростою», освіченою. Стиль пам'ятки багато в чому близький до стилю творів Кирила Туровського і «Слова о полку Игоревім». Наприклад, у «Слові о полку Игоревім» маємо: «Боянь... своя вѣщія прѣсты на живая струны вѣскладаше», «уже бо, братіе невеселая година вѣстала», «мы уже, дружина, жадни веселія». У «Словѣ о Лазаревѣ воскресеніи»: «вѣскладывая прѣсты своя на живыя струны», «се бо время весело наста», «а то есмы, дружино, много ждали дній» і т. д.

Стильові зближення між обома пам'ятками можна пояснювати як факт наслідування автором «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» «Слова о полку Игоревім», але, мабуть, має рацію І. Франко, вважаючи, що розумніше бачити тут факт «черпання з одної поетичної традиції».

Певна річ, у «Словѣ о Лазаревѣ воскресеніи», що було переробкою чужого і вже сформованого сюжетного матеріалу, годі чекати такого блискучого поетичного стилю, як у «Слові о полку Игоревім». У тому ж, що дружинно-лицарську поетичну форму використано для оспівування духовної, апокрифічної «матерії», можна вбачати ознаку занепаду дружинного життя і дружинної поезії — «бувший дружинник в часі татарської завірюхи шукає захисту в монастирі і там доспіває ще свою пісню, хоч і на змінену тему; в наріканнях праведників у аді, що «тугою серце тішать» і «живуть у обиді», можна би чути відгомін настрою русинів під монгольським ярмом, а в словах бога у вступі, що «не дам иному своея славы», можна би відчутти слабеньку ноту надії тодішнього русина на кращу будущину»².

¹ І. Франко, «Слово о Лазаревѣ воскресеніи». Староруська поема на апокрифічні теми.— «Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. 31, 1900, стор. 37.

² Там же, стр. 14.

«Слово о Лазаревѣ воскресеніи» впливало на творчість пізніших письменників, зокрема українських. Ним, напевно, користувався Кирило Транквіліон-Ставровецький у своєму «Учительному евангелії» (1619, в «Слові на Лазареву суботу»); у XVII ст. виникає нова віршова і драматична розробка апокрифічного сюжету про визволення Христом старозавітних праведників із «тьми кромішньої» — «Слово про збурення пекла».

У другій половині XIII ст. в північну Русь потяглися ключі емігрантів з півдня, розореного татарами. Серед них був галичанин, київський митрополит і письменник Кирило II, що з 1250 до 1274 р. осів у Володимирі-Суздальському. Під протекцію земляка-митрополита пішло на північ чимало галичан, незадоволених церковною політикою Данила Галицького, туди ж у почті митрополита і з власної ініціативи прибуло чимало й киян, зокрема видатний проповідник Серапіон. У Володимирі, в митрополитичому осідку — монастирі Різдва богородиці — утворюється гурток книжників, провідну роль у якому відіграють сам Кирило та інші переселенці з півдня. Ці книжники культивують тут звичні для себе південні літературні традиції. З-під їхнього пера виходить кілька творів ораторського і житійного жанру, які не можна обминути в історії української літератури.

Східнослов'янську культову ораторську прозу другої половини XIII ст. репрезентує киянин Серапіон, що був ченцем, а десь із 1238 р. архімандритом Києво-Печерського монастиря. 1274 р. він перейшов до Володимира, де був наставлений єпископом, і в 1275 р. помер. Із спадщини Серапіона збереглося п'ять «слів», хоч їх було більше. Перше, як вважають, написано в Києві десь 1230 р., решта, очевидно, у Володимирі. Хоча більшість «слів» належать до володимирського періоду діяльності Серапіона, всі вони є пам'ятками насамперед культури Києва, де автор сформувався і як громадянин, і як письменник, і як оратор.

Ідейно-тематичне спрямування всіх «слів» Серапіона одне. Проповідник звинувачує своїх слухачів у гріхах, які накликають гнів божий на Руську землю. Од гріхів — усі біди і напасті, яких довелося зазнати руським людям у часи татарського лихоліття. Єдиний засіб урятувати Русь від ворожого ярма полягає у каєтті, у приверненні ласки божої праведною поведінкою.

Викриваючи гріхи своїх сучасників, Серапіон зумів відбити чимало реальних рис тодішнього суспільного життя, побуту, моралі, соціальних відносин. Ось як, наприклад, таврує проповідник неправий суд у четвертому «слові»: «Ины по враждѣ творить, ины горкаго того прибытка жадаая, а иныи ума не исполнен; толко жадааеть убити, пограбити, а еже а что убити, а того не вѣсть...»

Цілком конкретний соціальний зміст відчувається і в гнівній філіппіці Серапіона з третього «слова»: «Несытовъство имѣнье поработи ны, не дасть миловати ны сирот, не дасть знати чело-вѣчьскаго естества; но, акы звѣрье, жадають насытитися плот, тако и мы жадаем и не престанем, абы всѣх погубити, а горко то имѣнье и кровавое к собѣ пограбити; звѣрье ѣдше насыщаються, мы же насытитися не можем; того добывше, другаго желаем...»

Серапіон говорить, що земля не може носити на собі всього того беззаконня, яке панує на світі. Натякаючи на землетрус 1203 р., він вважає, що земля, «от зачала утвержена и неподвижима, повелѣньем Божиимъ нынѣ движеться, грѣхи нашими кольблеть...»

Найтяжчою ж карою божою за гріхи руських людей є татарське лихоліття, яке чи не найяскравіше змальовано в третьому «слові». Караючи за гріхи, бог навів на Русь «язык немилострус, язык лют, язык нещадящъ красы уны (юноі), немощи старецъ, младости дѣтии», «разрушены божественныя церкви; осквернены быша сосуди священнии; потоптана быша святая»; «кровь и отецъ и братья нашея, акы вода многа, землю напои князии наших; воевод крѣпость ищезе; храбрии наша, страха напольшея, бѣжаша; множайша же братья и чада наша в плѣн ведени быша; села наша лядиною (молодим лісом) поростоша, и величъство наше смерѣся; красота наша погыбе, богатство наше огньмъ в користь бысть; труд нашъ погании наследѣваша; земля наша иноплеменникомъ в достояние бысть; в поношение быхомъ живущимъ въскраи земля нашея; в посмѣхъ быхомъ врагомъ нашим...»

Ідейно-тематична спрямованість «слів» Серапіона до певної міри відбиває тенденцію, що, впливаючи із самої суті вчення про стосунки між богом і людьми, розвивалась уже у творах Феодосія Печерського (ідея «казней божіих»). Але з настанням татарського лихоліття думка про «казні божі» набрала цілком конкретного життєвого змісту. Серапіон — письменник, церковний оратор — постає перед нами громадянином, людиною, нерозривно зв'язаною з життям рідної землі. Всі його «слова» пройняті духом сучасності; епоха татарської навали наклала на них свій виразний відбиток. Ідеї і тенденції проповідника продиктовано не тільки його релігійним світоглядом, не тільки потребами суто церковної пропаганди, а й щирим і глибоким патріотичним почуттям.

Свої думки Серапіон досить часто аргументує прикладами з «Біблії», іноді зі світських літературних джерел. Загалом же Серапіон не схильний підтверджувати свою мову авторитетом

людських писань. Його більше приваблюють факти живого життя.

«Слова» Серапіона написано з великою літературною майстерністю. Вони стислі. Виклад у них іде логічно, струнко, без відхилень убік від головної думки, без нагромодження зайвих деталей. Свої умовляння, призначені для впливу на емоції слухачів, Серапіон наповнює відповідними художніми образами. Більшість цих образів є спільним надбанням староруських книжників, вихованих на літературі київського періоду. Але талановитість і оригінальність Серапіона як письменника виявилася в доборі цих традиційних висловів. У зображенні Серапіона гнів божий раптовий, «аки дождь с небеси»; кров убитих, «аки вода многа, землю напои», землетрус насилається, щоб «грехи многия от земля отрясти... яко листвие от древа»; вороги, які розорили Русь,— «язык немилостив»; татарське ярмо — «томление и муча», при «яких печаль сушит кости наша...». Перелік жертв і страждань народу, який нагадує промови біблійних пророків, не втрачає у Серапіона своєї конкретності і не збивається на літературний шаблон. У найемоційніших місцях тон повчання Серапіона наближається до декламації. Піднесеність досягається умілим використанням звичайних риторичних прийомів церковного красномовства, якими, однак, Серапіон ніколи не зловживає. Мова Серапіона іноді ритмізується, членується на парні речення, своєрідні двовірші, засновані на зіставленні або на протиставленні. На такі двовірші розпадається, наприклад, опис уярмленої Руської землі:

Не плѣнена ли бысть земля наша?

Не взяти ли быша гради наши?

Не вскорѣ ли падоша отци и братья наши трупием на землю?

Не ведены ли быша жены и чада наши в плѣн?..

«Слова» Серапіона відзначаються чіткістю композиції, логічністю доказів, яскравістю, образністю та музичністю мови, в їхньому стилі доладно поєднані рафіновано-книжні звороти з майже розмовними фразами. Все це робить проповіді Серапіона високохудожніми, емоційно впливовими і водночас простими, загальнодоступними.

У «Житті Олександра Невського» виразно проступає південна галицька літературна традиція. Культ цього полководця почав витворюватися володимирськими ченцями, мабуть, з ініціативи його сина і наступника князя Дмитра (1276—1294). У Володимирі, найімовірніше, і склалося житіє Олександра, у написанні якого, напевне, безпосередню участь повинен був брати митрополит Кирило. Очевидно, під його наглядом писав це житіє хтось із галицьких книжників.

В основному списку первісної редакції житіє має заголовок: «Повѣсти о житии и о храбрости благовѣрнаго и великаго князя Александра». Риси житійного стилю виявлені тут слабо. В основному увага автора зосереджується на військових подвигах і державній діяльності героя. Розгортання сюжету далеко відбігає від звичайних житійних приписів. У більшості епізодів цієї редакції пам'ятки жанрові властивості житія істотно переважаються жанровими властивостями воїнської повісті, про що може дати уявлення опис битви на Чудському озері:

«Бѣ же тогда субота вѣсходящю солнцю, и съступишася обои. И бысть сѣча зла и трускъ от копий ломления и звукъ от сѣченія мечнаго, яко же и езеру померзѣшю двинутиися; и не бѣ видѣти леду: покры бо ся кровнюю».

Олександра Невського зображено в житії як ідеального князя, воїна і дипломата, наділено гіперболізованими позитивними якостями: «Но и взоръ его паче шлѣхъ человекъ, и глас его – акы труба в народѣ, лице же его – акы лице Иосифа, иже бѣ поставилъ его египетскій царь втораго царя в Египтѣ. Сила же бѣ его — часть от силы Самсоня. И далъ бѣ ему богъ премудрость Соломоню, храбрство же его — акы царя римскаго Еуспесиана, иже бѣ плѣнилъ всю землю Иудейскую».

Житіє завершується розповіддю про смерть героя та його похорон. І тут прориваються типово агіографічні мотиви: «Митрополит же Кирилъ глаголаше: «Чада моя, разумѣйте, яко уже зайде солнце земли Суздальской». Иерѣи и диаконы, черноризцы, нищии и богатии, и вси людие глаголааху: «Уже погыбаемъ!»» Коли тіло Олександра Невського було вже покладено в гробницю, «тогда Савастиян икономъ и Кирилъ митрополит хотя розъяти ему руку, да вложат ему грамоту душевную. Он же, акы живъ суци, распростеръ руку свою и взят грамоту от руки митрополита».

«Житіє Олександра Невського» близьке своєю формою до життєпису князя Данила та до деяких інших частин Галицько-Волинського літопису, а також до компілятивного «Хронографа», спорідненого з перекладеним на галицько-волинських землях Еллінським літописцем. Південного походження було й чимало інших джерел, з яких невідомий автор житія черпав сюжетний та стилістичний матеріал, наприклад, агіографічні легенди про Бориса і Гліба.

З «Житієм Олександра Невського» пов'язане невеличке «Слово о погибели рускыя земли и по смерти великаго князя Ярослава», яке навіть при неповноті тексту можна віднести до перлин старовинного східнослов'янського письменства. У двох рукописах воно об'єднане з життєписом князя як передмова. На

сьогодні переважає думка, що «Слово» — уривок самостійного твору XIII ст. Коли і з якого приводу воно виникло, точно невідомо. Найімовірнішим є припущення, що «Слово» створено між 1238 і 1246 роками в північно-східній Русі під пером вихідця з південноруських земель.

Фрагмент «Слова», який дійшов до нас у чотирьох списках XV—XVI ст., композиційно розпадається на три частини. Спочатку автор співає гімн красі та багатству Руської землі: «О свѣтло свѣтлая и украсно украшена земля Руськая! И многими красотами удивлена еси: озера многими, удивлена еси рѣками и кладязьми мѣсточестными, горами крутими, холми высокими, дубравами частыми, польми дивными, звѣрми различными, птицами бещисленными, города великими, селы дивными, винограды обителными, дома церковными и князми грозными, бояры честными, вельможами многими — всего еси испольнена земля Руская, о прававѣрная вѣра хрестиянская!»

Далі, переходячи на епічний тон, він розгортає перед читачами неосяжну широчінь Руської землі і возвеличує колишню її могутність:

«Отселѣ до Угорѣ и до Ляховѣ, до Чаховѣ, от Чахов до Ятвязи и от Ятвязи до Литвы, до Немець, от Нѣмець до Корѣлы, от Корѣлы до Устьяга, гдѣ тамо бяху Тоимици погании, и за Дышючимъ моремъ; от моря до Болгарѣ, от Болгарѣ до Буртасѣ, от Буртасѣ до Чермисѣ, от Чермисѣ до Морѣдви — то все покороно было богомъ крестиянскому языку поганскыя страны: великому князю Всеволоду, отцю его Юрью, князю Кыевскому, дѣду его Володимеру и Манаху, которым то Половоци дѣти своя ношаху в колыбѣли; а Литва из болота на свѣтъ не выныкываху, а Угры твердяху каменныя города желѣзными вороты, абы на них великый Володимеръ тамо не вѣхалъ. А Нѣмци радовахуся, далече будуче за синимъ моремъ; Буртаси, Черемиси, Вяда и Морѣдва бортьничаху на князя великого Володимера. И жюръ Мануилъ цесарегородскый, опасъ имѣя, поне и великыя дары посылаша к нему, абы под нимъ великый князь Володимеръ Цесарягорода не взял».

Після цього починається плач про «болѣзнь крестияном», що підточує Русь від часів Ярослава Мудрого і «до ныняшняго» Ярослава Всеволодовича. На жаль, на цьому фрагмент і уривається. Важко сказати, що саме автор мав на увазі, кажучи про «болѣзнь крестияном». Мова могла йти і про князівські міжусобиці, і про напади кочовників, які вилилися в татаро-монгольську навалу, і про все це разом.

У мові «Слова» ясно відчувається ритмічна організованість. Ритм цей не однаковий в різних частинах тексту: мірний, швид-

кий і енергійний в зачині, він далі поступово стає уповільненим і менш виразним. При цьому помітною є залежність ритму від емоційного і логічного змісту.

Своїми ідейними і жанрово-стилістичними якостями «Слово о погибели Рускыя земли» споріднене зі «Словом о полку Игоревім», літописним «Словом о Романѣ», «Словом о Лазаревѣ воскресеніи» та ін. Це — «уламок епічних пісень старожитностей наших, що звались словами і не дійшли до наших днів»¹.

Популярність цієї чудової мініатюри — величезна. Її безліч разів перевидають в оригіналі і перекладають сучасними мовами, не тільки східнослов'янськими, а й англійською, німецькою, сербською, французькою, чеською, японською.

У другій половині XIV ст. поживалися південнослов'янські впливи на українську літературу. Істотну роль тут відіграли київські митрополити, вихідці з Болгарії, Кипріан і Григорій Цамблаки.

Кипріан займав високе становище в Константинопольській патріархії. 1374 р. він потрапляє на Україну, де наступного року був обраний митрополитом київським і литовським. Кипріан вів тривалу боротьбу за московську церкву, і в 1389 р. став митрополитом усєї Русі. Осівши 1390 р. в Москві, Кипріан двічі по довгу бував у Києві. Помер 16 вересня 1406 р.

Він багато працював як переписувач, перекладав з грецької мови на старослов'янську, брав участь у літописанні, був автором «слів», послань, грамот; відомо кілька його житій.

Літературна спадщина Кипріана належить і болгарському, і українському, і білоруському, і російському письменству. Для історії української літератури важливим є так зване друге послання Кипріана, писане 1378 р. в литовський (київський) період його діяльності.

Автор викриває тут церковну політику московського князя, докладно розповідає про свої злигодні під час перебування в Москві. Більша частина послання обґрунтовує право Кипріана на митрополію усєї Русі. Твір написано з великим пафосом, і за стилем він більше нагадує промову, ніж послання, хоч сам автор називає його грамотою. Призначався він для читання перед аудиторією як своєрідний політичний памфлет.

Кипріан часто ставить риторичні запитання: «Вы же, иже мира отреклися есте и иже в мире и живете единому богу, како толику злобу видив, умолчали есте? Аще хочете добра души князя великого и всей отчине его, почто умовчали есте?» Для

¹ И. И. Срезневский, «Задонщина» великого князя господина Дмитрия Ивановича и брата его Владимира Андреевича, СПб., 1858, стор. 14—15.

наголошення певної думки автор добирає синонімічні ряди, на низує граматично однорідні означення, розкриваючи явище з різних боків («а еще страшно и трепетно и всякиа грозы испльнено, еже творит»), повторює однакові слова в суміжних реченнях. Ці й подібні прийоми зумовили яскраву риторичність послання. Але риторика не була для Кипріяна самоціллю. Вона допомагала досягати більшої виразності, підкреслювала публіцистичність твору. Про конкретні речі Кипріан говорить просто, ясно, мова його тут рясніє побутовими висловами, синтаксичні конструкції спрощуються:

«Он же пристави над мною мучителя, проклятого Никифора,— говорить автор про розправу над ним у Москві.— И которое зло остави, еже не сдея над мною? Хулы, и наругания, и насмехания, граблениа, голод! Мене в ночи заточил нагаго и голоднаго, и от тоя ночи студени и нынеча стражу. Слуги же моя, над многим злым, что над ними здеяли, отпуская их на клячах либивых, без седел, во обротех лычных, из города вывели ограбленных и до сорочки, и до ножев, и до ногавиц, и сапогов и киверев не оставили на них!»

Талановитим і плідним письменником-проповідником був Кипріанів небіж Григорій Цамблак, що народився 1364 р. в м. Тирнові (Болгарія), в 1415 р. без згоди патріарха був обраний митрополитом православних епархій Литви і Польщі. Відомості про Цамблака в українській історії обриваються на 1420 р., коли він, певно, й помер. Є версія, що після 1420 р. він утік до Молдавії і там жив до 1450 р.

Спадщина Григорія Цамблака вивчена мало; зокрема, досі не встановлено, що ним написано на Україні. Найімовірніше — це три похвали — Кипріанові, Євфимію Тирновському та мученикові Димитрію, п'ять «слів» на свята, сповідь віри при посвяченні в митрополити та дві промови на Констанцькім соборі.

Літературною манерою Григорій Цамблак, насамперед у проповідях, багато в чому подібний до Кирила Туровського. Це пояснюється спільністю літературних зразків, до яких насамперед належали твори Іоанна Златоуста і його послідовників.

Стиль Григорія Цамблака багатий на різноманітні риторичні засоби, фігури, письменник часто вдається до анафор. Із цього погляду показовим є, наприклад, зображення турбот багатія в «Слові про почивших»: «Ношію же попечені снѣдает ся — како на малой цѣнѣ многи пріобрящет, како отсюду двоекровны и трикровны храмы воздвигнет, како чадом вѣстно раздѣлит, како сам стяжанія и села уготовит, како виноградады насадит, како чреды и стада умножит, како корабль устроит, како ключимую куплю вложит, како дальная плаванія поидет...»

Григорій Цамблак розгортає складні фігури, побудовані на паралельності цезур; драматизує свої «слова». Уміє він створювати і яскраві описи. Ось картина дощу в посуху з «Похвали Іллі пророкові»:

«Разрѣши ся бездождіе. Наскоро отверзоша ся хляби небесныя. Подвигоша ся вѣтри, облаки носяще, яко мѣхы исполнь воды, и упоиша иссохшую землю. Быстро сотвориша и прозрачен съгустившій ся воздух. Потekoша нагло иссохшіи потоци и источници».

Майстерно відтворює він також гостро динамічні сцени, такі, як танок Іродіади в «Слові на головосіка»: «Что бо от иже страсти подвижащих не творяще скверненная она игральница тогда — от еже плясати руками обнаженными до локтей или и множае, и нѣкыя гласы ухищренныя наче пеже естественныя испущати, и словеса подобная сим прилагати...»

Повчальний елемент у проповідях Цамблака відсунуто на другий план. Його насамперед ваблять до себе елементи суто мистецькі — витонченість малюнка, патетична експресія, настрій.

Певне значення для історії української прози має творчість грека Фотія, що 1408 р., після Кипріяна, став митрополитом, жив у Києві, Москві (помер 2 липня 1431 р.). Літературна спадщина Фотія складається з досі, по суті, не досліджених численних послань і повчань.

Паломницьку прозу в українській літературі цього періоду представлено ходінням Арсенія Селунського. В українському списку XVII ст. воно має назву «Слово о бытии Іерусалѣмском».

Писано цю пам'ятку старослов'янською мовою. Про автора відомо тільки те, що він сам про себе повідомляє: «Се яз, раб божій Арсений, смиренный діакон Селуня града, был есмь в Іерусалимѣ 17 лѣт...» Хто був автором пам'ятки (українець, білорус, болгарин, грек) і чи твір цей є оригінальним, чи занесеним з Болгарії — невідомо. Існує гіпотеза, що ходіння Арсенія Селунського є твором вигаданим, написаним на підставі літературних джерел, а сам автор його ніколи в Палестині не бував.

Виник твір, очевидно, в XIV—XV ст. Всі відомі списки (біля 20) ходіння Арсенія Селунського — східнослов'янські, XV—XVII ст. Він невеликий за обсягом. Від інших аналогічних пам'яток відрізняється тим, що в ньому майже зовсім немає старозавітних сюжетів та мотивів. Автор зосереджується на євангельських подіях. Порівняно зі своїми попередниками і наступниками він мало затримується на описах зовнішнього вигляду бачених храмів тощо — головну увагу Арсеній приділяє легендам, пов'язаним із християнськими святинями. При цьому

він часто відступає від традиційної передачі загальновідомих сюжетів. Заслужують на увагу, наприклад, характерні для стилю Арсенія легендарно-апокрифічні подробиці про богородицю: «А от Ерусалѣма до Вифлеема 7 мил. Зде родился Христос. Церков велика Рож[дество] Христова. Знаменіе велико во вертепѣ. Млеко из перси пречистой богородици и до сего дни ест ино ест; знаменіе, где род[ился] Христос и нялася пречистая руками земли, тут израсла на правої странѣ рука святої богородици, а о лѣвої странѣ, як крест, трава извилася, а рука согнулася».

За джерело сюжетів для цього паломника правила не стільки літературна, скільки усна традиція. При зіставленні з іншими пам'ятками паломницького письменства статейка Арсенія Селунського справляє враження самостійного твору, цінного для ознайомлення з живою палестинською легендою.

Наприкінці XV і на початку XVI ст. Україна дає світові кількох примітних гуманістів. Двоє з них — Павло Русин та Станіслав Оріховський — були визначними літераторами. Перший незмінно називає себе «русином», другий заявляє перед польським королем: «*Ruthenogum me esse et libenter profiteor*» («Я з українців, гордий з цього і охоче говорю про це прямо»).

Павла Русина з Кросна (помер 1517 р.) слід вважати за першого українського гуманістичного поета. Як і більшість тогочасних гуманістів, писав він латинською мовою, освоював спадщину Горація, твори італійських літераторів-гуманістів. Працюючи магістром Краківського університету і провчителювавши певний час в Угорщині, Павло Русин виховав кількох талановитих новолатинських поетів, видавав і коментував твори Овідія, Персія, Сенеки і Яна Паннонія.

Станіслав Оріховський з Перемишля (народився 1513 р., помер 1566 р.) представляв у тогочасній українській літературі гуманістичну прозу, теж переважно латинською мовою. Він виступав як проповідник і світський оратор, написав кілька публіцистичних памфлетів і трактатів. У своїх творах Оріховський закликав до боротьби з магометанами, обстоював звільнення уярмлених турками південних слов'ян, підкреслював спорідненість українців, поляків, чехів, македонців і далматів, виводячи їх від давніх греків; будучи католиком, але проповідуючи віротерпимість, він повставав проти агресивних намагань Риму, захищав православ'я, боровся проти целібату (безшлюбності) католицького духівництва. Оріховський був одним із творців біографічного жанру.

З а литовських часів на українських та білоруських землях продовжує розвиватися перекладна література. Перекладні твори цього періоду дійшли до нас здебільшого в рукописних збірниках, різних як щодо свого призначення, так і щодо свого складу та походження. В одних із них виразніше проглядає релігійне, в інших — світське спрямування.

Чи не найінтенсивніше перероблювались і доповнювались існуючі та складались нові збірники літургійного, учительного і повчально-оповідного характеру. Вище вже була мова про ті з них, які прийшли на Русь у київську епоху, — «Торжественник», «Златоструй», «Златоуст». Десь у кінці XIII — на початку XIV ст. виник новий збірник подібного типу — «Ізмарагд». Між збірниками випадкового та сталого складу існувало багато проміжних, перехідних типу «Златой цѣпи». «Цѣпи», «ланцюги» (catenae) в грецькій і латинській середньовічній літературі склали не поєднані проміжними поясненнями зібрання тлумачень «святого письма», що належали «отцям церкви». Епітет «златая» до слова «цѣпь» був доданий згодом і вказував на особливу цінність таких книжок.

Східнослов'янські збірники цього типу об'єднують у собі не тільки тлумачення «святого письма», а й інші повчальні статті різного характеру, зокрема проповіді (у тому числі твори Феодосія Печерського, Кирила Туровського і Серапіона).

Збірник «Ізмарагд» відомий у багатьох східнослов'янських списках XIV—XVII ст., які розпадаються на три редакції. Дві з цих редакцій дійшли до нас у порівняно численних копіях, що мають виразно виявлений український характер.

«Ізмарагд» містить в собі близько ста «слів». Починається він «Стословцем Геннадія, патріарха Царєграда». Цей твір набув

популярності на Русі ще в XI ст. Він становить собою звід церковних та морально-побутових норм, викладених афористично в сотні строф. За «Стословцем Геннадія» йде група «слів» про «книжне почитання». Основну ідею цієї групи перекладних «слів» виражено в афоризмі, відомому з переспіву Івана Франка:

Книги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

У книгах людина знаходить правило своєї душі. Незнання книг гірше за гріх. «Егда чтеши книги, то прилежно чти и всем сердцем внимай и двукраты прочитай словеса, а не тщишься листы токмо обращати». «Книгы незабытную память имут». «Продай же сушая у себе и купи книги». Дифірамб книгам супроводиться застереженням від величання «книжною мудрістю»: немає чого шукати багатьох книжок; якщо читаєш книжки, боячись бога і творячи правду, то й кількох вистачить для спасіння; не слід багато мудрувати, ліпше жити в правді й чинити добро; книжки ж треба читати з увагою і не заради вдоволення свого славолюбства, а щоб навчитися викривати тих, котрі противляться істині, і научати тих, котрі не розуміють її.

Нарешті, в «слові», яке належить Кирилові Туровському, «Ізмарагд» забороняє забувати своїх учителів, «ключи давших разума книжного»: «иже бо кто не помнит, откуда что добро приим, то подобни суть голодну псу зимою измерзшу, и яко бысть согрет и накормлен, нача лаяти на согревшего и накормившаго».

Багато уваги в «словах» збірника приділено розглядові добродчинностей і гріхів. З-поміж добродчинностей найчастіше уславляються страх перед богом, смиренність, покора, беззлобність, тверезість, послух тощо. Переліки гріхів колоритніші. Ось, наприклад, як сказано про сіті, що ними чорти уловлюють людські душі, в одному із слів, надписаних іменем Іоанна Златоуста: «нѣкоторого бо гнѣвом надымають, а иного завистию устрѣляют, иного ж на татбу научають, иных на погляданія блудива творят, а иного на піанства и на блуд ласкають, а иных на грѣдост острят и скупости учят, а иных на смѣхи и на плясанія и на пѣсни, и на гусли поучають, а иных лѣнностію подкрадовають, штобы ко церкви не приходили».

Особливо виділяються гріхи, пов'язані з пережитками поганства: ідоломоління, чаротворіння, волхвування, віра в стрічу, в чох, в полоз, в пташиний грай, а також всілякі розваги, що мали на той час магічне значення: «плясанія беззаконная и всякіе игры бесовскія, басни же и кошуны елинскія». Окремо від-

значено пияцтво і злотолюбство. Щодо поглядів на злотолюбство цікаве «Слово о желаніи богатства». Бажання богатства подібне до спраги: хворому у гарячці здається, що він випив би цілу річку, а насправді йому стане і одного корця води. «Яко же море не наплънится многыя рѣкы приемляи, тако и очи челоувѣчестіи не имают сыти. Яко же бо свинія ралом своим, аще найдет землю мяку, тогда глубоко копаеть, так и челоувѣк събираеть богатство, то и аще съберет много, то и на большее разгоряеться». Убогому з багатим «не мощно дружбы дрѣжати», як ягняті з вовком, або сліпому з кривим — багатий завжди завдасть бідному горя. Безнадійно убогому і на прю з багатим ставати — багатий завжди переможе ще й у біду ввергне убогого. Багатим властива скнарість, а скнара не є паном «стяжанію своему, но страж есть и приставник и раб» - волить-бо скнара свого м'яса урізати і дати жебракові, аніж схованого в сніжарнях богатства. «Слова» «Ізмарагду» закликають багатіїв перестати чинити насилля над «худыми» і «граблѣнія убогих».

Багато місця в «словах» «Ізмарагду» відведено зображенню «кар божих» за гріхи: «И на скот умертвіе посылает бог, нас казня, и на рабы и на рабыня. Иногда же болезни тяжки бывають на ны и на чад наших умертвіе за наши грѣхи. Все нам бѣду творит: огонь пожигает, вода потопляет, гром поражает, молнія запалает, и смерти убо различныя бывають нам за наша неправды».

Особливий інтерес становлять «слова», присвячені родинному, домовому укладові. Це «слова» «о женах добрых и злых», «о наказаніи чад», «како достоин челядь имѣти». Ось загальна характеристика жінок у «слові» «о женах»:

«И честь и дар от господа жена покорива и послушлива, а язычна та и лѣнива за грѣхы мужу дастся. Тому люте мужу есть, иже языка слышит женья и лица ея токмо зрит, а дел не пытает. Языку убо женью не вѣруй, но от дѣл пытай ю... Уне есть злоба мужьска, неже льстивы жены доброта, глаголет бо клюками, а не истинно. Луче в пусте земли жити, неже с сварливою женою и прокудливою...»

Позитивному типові жінки приділено значно менше уваги, до того ж відповідні місця є майже дослівним повторенням 31-го розділу «Соломонових притч».

Поради, що стосуються «наказанія», тобто виховання «чад», в «Ізмарагді» теж ґрунтуються на «Біблії». «Ізмарагд» підтримує застосування «грози», «жезла» і «ран», щоб діти вирости не на посміх батькам, а на забезпечення їм спокійної старості. Щодо дочок, то найбільше слід пильнувати, як би вони не «прокудили» свого «дівства».

Надзвичайно характерне «слово» «како имети челядь». «Челядь» — слуги, «рабы и рабыни» — входила в коло «домочадців» і складала нижчий прошарок родини. Давайте їм досить харчу і одягу, все, що потрібне, щоб вони не ходили скорботними; не безчестьте їх, тому що вони такі самі люди, тільки дані богом вам на службу. Якщо їм харчу й одягу не дасте, й вони, не стерпівши голоду та нагоги, крадуть і розбійничають, то доведеться відповідати богові... Подумайте, адже всі ми однаково створені в утробі, і подбаймо, браття, про спасіння слуг наших, щоб і вони були добрими і знали, як боятися бога. А ви, раби, коріться панам вашим у всьому, і скоряйтесь їм, і не сперечайтесь з ними, працюючи тільки в їхній присутності, але бійтесь, як самого бога.

«Слова», зібрані в «Ізмарагді» та в однотипних з ним збірниках, виникли в різний час і в різних місцях. Включення такого різноманітного матеріалу до зводу свідчить, що східне слов'янство того часу прийняло значну суму приписів, надбаних протягом віків церковною культурою рабовласницьких і феодальних суспільств. Самий же факт створення такого зводу свідчить, що виникла потреба звести воедино і узагальнити норми церковно-громадського побуту східних слов'ян.

Існували також збірники ще ширшого типу. Найцікавіший з них — «Четья» 1489 р.

Це — копія, зроблена білоруськими переписувачами, зокрема якимсь поповичем Березкою, з українського оригіналу. Укладач збірника намагався створити щось на зразок хрестоматії цікавих статей. Тут уміщено житія та урочисті проповіді на честь багатьох святих, в тому числі і східнослов'янських, наприклад, Бориса і Гліба; «слова», запозичені із «Златоуста», «Златоструя», «Ізмарагда» та інших, часом досі не встановлених джерел; апокрифи. Відібрані статті укладач часто-густо ґрунтовно переробляв, насамперед скорочував та українізував, виступаючи як співавтор, редактор та перекладач. «Четья» 1489 р. є однією з перших в українському письменстві спроб переходу від несвідомого надання старослов'янським текстам місцевого мовного колориту до свідомого перекладу їх на живу загальнозрозумілу мову.

В цей час укладаються, переписуються та редагуються історичні компіляції. На заході Русі десь у XIII ст. виникає уже згадуваний вище Іудейський, або Архівський «Хронограф», за основні джерела якого, крім «Біблії», правили хроніки Іоанна Малали та Георгія Амартола, а також «Повість про Іудейську війну» Йосифа Флавія. Дійшов він до нас у білорусько-українських списках XV—XVI ст.

Особливо цікавим і принципово новим, не знаним раніше явищем у перекладній літературі цього періоду є цикл пам'яток релігійного і світського характеру, пов'язаних з раціоналістичними та гуманістичними рухами. Пам'ятки ці виникли на українських та білоруських землях у другій половині XV ст. і відомі у списках XV—XVIII ст. Всі вони писані тогочасною білорусько-українською книжною мовою і є перекладами майже виключно з давньоєврейських оригіналів.

Повний цикл цих перекладів мав, очевидно, складати тематичну систему, яка охоплювала б середньовічний трівіум і квадрівіум — сім вільних наук, сім «премудростей». Не всі ланки цього циклу збереглися. Відомі тільки твори, що належать до «мудрості божественної», твори, які мають готувати читача до сприйняття та засвоєння математично-природничих наук, та твори, що викладають премудрості — небесну і світську.

Першу тематичну підгрупу складають переклади кількох книг старозавітної іудейської «Біблії». Про характер роботи білорусько-українського перекладача свідчить, наприклад, книга пророка Даниїла. Переклад цієї книги відтворює єврейський масоретський текст у межах 12 розділів без пізніших неканонічних додатків. Власні імена передано за єврейським текстом. Точно витримано зовнішній поділ пророчого тексту на гофтари, або параші (літургійні відділи типу паримій). Ймовірно є припущення, що перекладачем був учений єврей, який виконував роботу, замовлену кимось із християн, що прагнули мати текст біблійних книг у «чистому вигляді». До цієї ж тематичної підгрупи належить і так званий «Псалтир» Федора Жидовина, перекладений у XV ст. з єврейського молитовника «Махазор». У мові його відчутні білорусько-українські елементи.

Другу тематичну підгрупу складають переклади творів логіко-філософського та фізико-математичного змісту.

У московській синодальній бібліотеці зберігся невеликий рукопис, писаний білорусько-українською мовою XV—XVI ст., що складається з двох частин. Першу з них у тексті не раз названо логікою. Частина ця повинна була правити за вступ до повного викладу логіки («великих книг лоичных»), який, в свою чергу, мав становити ґрунт («судно» — «ratio») для «седми премудростей». Завдання автора першої частини полягало в тому, щоб «языком коротким, не преволокая», пояснити учневі незрозумілі терміни, вживані в логіці «премудрими людьми», і тим самим підготувати його до сприйняття та засвоєння системи наук. Цей трактат з питань логічної термінології становить переклад або переказ відомого в добу середньовіччя твору єврейського вченого XII ст. Мойсея Маймоніда.

Другою частиною цього самого рукопису є філософський трактат під назвою «Авіасаф». Він міститься також у білорусько-українському збірникові XV ст. з бібліотеки Києво-Михайлівського монастиря, який має заголовок: «Книга, зовомая приточник Васка писаря пана Миколая Радивиловича в лѣто 6991 индикта 1» (тобто 1483 р.). Зміст збірника різноманітний: тут є і молитви, і повчання Іоанна Златоуста, і «Лунник», і багато іншого. Трактат «Авіасаф» є частиною відомої праці арабського вченого Абу Хаміда Мохаммеда аль-Газзалія (помер 1111 р.) «Прагнення філософів» («Маказід аль-фалазіфа»), він знайомив читачів з низкою філософських та математичних проблем.

Третю тематичну підгрупу складають переклади астрономічно-космографічно-астрологічних творів.

Четверту репрезентує пам'ятка, присвячена в основному питанням «світської мудрості». Розкриття цієї мудрості є основою змісту «Арістотелевих врат», або «Тайныя тайных», твору, відомого в білорусько-українському списку XVI ст. У зв'язку з «мудрістю світською» тут викладено також «мудрість лікарську».

«Тайная тайных» — це своєрідний енциклопедичний «домострой», призначений для напучування земних володарів. Він має вигляд систематичного викладу практичних настанов щодо родинної та громадської моралі, особистої гігієни та державної політики. Настанови обґрунтовуються цікавими прикладами, почасти астрологічного змісту.

З особливою докладністю тут викладено обов'язки царя перед своїми підданими. Цар має бути слугою підданих. Він повинен дбати про добробут підданих і ніколи не зраджувати свого слова, йому належить підносити тих, які люблять правду, дбати про те, щоб не проливалася марно кров, тощо. Царям настирливо заповідається щедрість і милосердність. «Арістотелеві врата» радять їм у всьому слухатися бояр. «...Бояре,— повчають вони володаря,— крепость земная и честь царская и дети их прироченейшии ко службе твоей. Ими же сам исполнишь думу твою и надежен еси, коли выедешь из земли своея, и они мура крепкая народу твоему». Апологія боярства — суть ідейного змісту пам'ятки.

Твір було начебто написано Арістотелем для Олександра Македонського. Згодом із грецького оригіналу Ях'я (Іоанн) ібн-Батрик переклав нібито його арабською мовою. Але імена Арістотеля та Ях'ї Батрика є псевдоєпіграфами. Первісний текст пам'ятки («Сірр аль асрар») створено у X—XI ст. якимсь арабом і згодом перекладено латинською та єврейською мовами. Білорусько-український переклад «Арістотелевих врат» робився з єв-

рейського варіанту. На це вказують численні єврейські слова і транскрипції в мові пам'ятки.

«Арістотелеві врата» були засуджені представниками ортодоксального православ'я, але ця обставина не могла притупити цікавість читачів. Пам'ятку цю описано серед найгідніших писань в «Оглавленні книг, хто их сложил», автором якого був, мабуть, відомий українсько-російський літературний діяч XVII ст. Єпіфаній Славинецький. У третій редакції «Хронографа» уривки з «Арістотелевих врат» включено до історії Олександра Македонського. Проникли уривки з них також у численні збірники змішаного складу та в народні «лічебники» XVII—XVIII ст.

Десь на межі XV і XVI ст. перекладено з німецької мови «Люцидарій» — середньовічний твір, який у формі відповідей учителя на запитання учнів викладає різноманітні відомості з природознавства, які ґрунтуються переважно на досягненнях античної науки, зокрема на космогонічній системі Арістотеля. Поряд із цим читачі могли знайти тут деякі сюжети і образи античної міфології. Існує список твору XVII ст., де послідовно проступають особливості живої української мови.

Чи не всі щойно розглянуті пам'ятки можна вважати за наслідок діяльності на Україні та в Білорусії наприкінці XV ст. крайніх протестантів типу таборитів, споріднених своєю ідеологією і літературними інтересами із російською новгородсько-московською ерессю того часу. Коли на Україні і в Білорусії почало відроджуватися культурне і літературне життя, інтелігентні кола з великим зацікавленням сприймали й обговорювали ідеї також західноєвропейського протестантизму і, зокрема, його крайніх сект — кальвінізму і соцініанства. Одним із провідних прагнень протестантів було виробити такий текст «Біблії», який би відповідав тексту, залишеному у спадщину християнам іудеями і, написаний простою мовою, був би зрозумілий для народних мас. Протягом усього XVI ст. робляться спроби перекладу «Біблії» українсько-білоруською, близькою до народної, мовою: «Пересопницьке євангеліє» 1556—1561 рр.; «Євангеліє» Тяпинського близько 1571 р.; переклад «Євангелія», виконаний 1581 р. соцініанином Валентином Негалевським з польського перекладу Мартина Чеховича тощо.

Під впливом апокрифів у західноєвропейських середньовічних літературах виникають так звані «духовні повісті». Функція їхня та сама, що й апокрифів — доповнити біблійні оповідання і задовольнити допитливість читачів, але ці повісті не мають еретичного, заказаного характеру. Це була цікава і повчальна лектура, яку дуже любили тогочасні благочестиві люди. Десь у XV ст. і на Україні та в Білорусії з'являються такі повісті: про

трьох королів-волхвів, про страсті Христові, про Таудала-лицаря (відомі у кількох списках XVI—XVII ст.).

В основу повісті про трьох королів-волхвів покладено відомий євангельський епізод, розвинений за рахунок апокрифічних переказів. Починається твір розповіддю про східних «звіздозорців», які чекають зорі, що має бути знаменням народження «царя іудейського». Далі дія переноситься до Віфлеєма, де в убогій хатині народжується Христос. Автор розповідає історію цієї хати і характеризує клімат східних країн. Фантастика у нього своєрідно переплітається з реальними побутовими деталями, наприклад, згадуються двори для найму в'ючних тварин, торгівля хлібом тощо. Зібравши величезні багатства, королі спішають вклонитися незвичайному немовляті, віддати йому дари. Далі розповідається про те, як «свята родина» рятується від переслідувань царя Ірода, тікаючи до Єгипту, про її пригоди на чужині та повернення на батьківщину. Апостол Хома проповідує в Індії християнство, троє королів визнають християнство і робляться архієпископами, а після смерті творять чудеса.

Повість про королів-волхвів — це, мабуть, безпосередній переклад кілька разів друкованого латинського твору кармеліта Іоанна Гільдесгаймського (помер 1375 р.), відомого і в польській переробці.

У повісті знайшли відображення різні апокрифи, зокрема «Євангеліє» Хоми; є згадки про царя Іоанна з повісті про Індійське царство, наводяться окремі деталі, запозичені з «Олександрії».

Повість про страсті Христові ґрунтується на канонічних і апокрифічних євангельських легендах, зокрема, на «Никодимовому євангелії». Єврейські священники і книжники шукають способу захопити і умертвити Христа. Іуда Іскаріотський пропонує за добру платню зрадити свого вчителя. Далі викладається апокрифічна історія тридцяти срібняків. Це ті самі монети, за які брати продали у рабство Йосифа. «Дивно неразлученные», вони дійшли до Соломона і потрапили в скарбницю храму, де й долежали до Іудиної зради. Після цього докладно, з натуралістичними подробицями, описуються страсті Ісуса та його смерть, що має врятувати людство. Все це змальовується у двох площинах: через сприйняття богородиці і безпосередньо. Автор прагне заглибитись у переживання Христа, його матері і розкрити їх у гостро драматичному конфлікті між страхом смерті і усвідомленням обов'язку. Розповідь переривається вставною повістю про Пілата з авантюрно-казковими епізодами. Так, коли Пілат, з'являючись перед розгніваним Тиберієм, одягає хітон Христа, імператор одразу втихомирюється. Та тільки-но Пілат

виходить, як той знову вибухає гнівом. Ці круті зміни настрою дивують і самого Тиберія, і всіх присутніх. Повість локалізує низку побутових деталей: «король» Тиберій дивується з чудодійної Христової «сукні» чи «свити»; Пілатові надано титул «старости»; «преторія» перетворюється на «ратушу» тощо.

Білорусько-український варіант повісті є, мабуть, перекладом якоїсь латинської обробки цього сюжету (їх відомо багато), зробленим прямо з латинської мови або через польське посередництво. Проте вона може бути і більш-менш оригінальною переробкою якоїсь пасії.

До цих двох повістей прилягає своєрідна переробка популярного житійного сюжету про Олексія, чоловіка божого, у якій, порівняно з ранішими слов'янськими версіями того самого життя, є помітний наліт сентиментальності.

Повість про Таудала-лицаря («Починається книга о Таудале рыцери»), що належить до популярного середньовічного жанру «візій», виникла в Ірландії і через Європу в XV—XVI ст. досягла Слов'янщини. Білорусько-українська її версія є, певно, переробкою невиявленого чеського оригіналу.

Герой повісті був «роду словутного, але дѣл велми недобрых, по тѣлу витяжный а велми смѣлый, а о спасеніи своеа душа мало або ничого не смотряше... До церкви также неходяше а нищих ненавидяще пред собою, але играцем а пистцом а гудцом выдал ешь, что мѣл...» Якось після п'ятики Таудал обмер і лишився мертвий від середи до суботи, коли до нього знову повернулася душа. Воскресши, лицар-грішник розповідає про те, що бачила його душа на «тому світі»: кари померлим грішникам і блаженства праведників. Бачила вона, наприклад, величезну потвору, яка «уста розинула велми велика, иже ся так здаше, бы могла пожрети девят тысящъ одиньцов», і страшних змій, з багатьма жалами у хвостах. У праведників — розкішний будинок, прикрашений золотом, сріблом і коштовними каменями; в будинку золотий престол, на престолі король, якому приносять багато дарів.

У цей же період з'являється на Україні дослівний переклад з латинської мови західної обробки легенди про муки святого Георгія.

Всі ці пам'ятки мають релігійну основу. Щодо стилю вони продовжують літературну традицію Київської Русі і разом з тим свідчать про зростання серед тогочасних «книжних людей» попиту на «цікаве читання», додатне не лише для «спасіння душі», а й для розваги.

У цей час з'являються білорусько-українські переклади кількох світських повістей, про популярність яких свідчив

Ф. Скорина у передмові до свого видання біблійних книг: «Более и справедливее в них знайдеш, нежели во «Александрии» или во «Трои». Тепер на Україну та в Білорусію проникають нові версії повістей про Олександра та Трою. В сербській «Олександрії» та «Притчѣ о кралѣх» (повісті про Троянську війну), давні сюжети перероблено в манері середньовічних лицарських романів. Олександр перетворюється на типового ідеального лицаря, детально розробляється любовна інтрига (Олександр — Роксана), увесь сюжет трактується в сентиментально-ліричному дусі, посилюється інтрига в оповіді. У «Притчѣ о кралѣх» маємо незнані в попередніх версіях культ дами, культ лицарської честі тощо. Щоправда, південнослов'янські перекладачі чи перероблювачі цих повістей намагалися дещо послабити риси лицарського роману, наявні в західних оригіналах, «розбавивши» їх звичними формулами й епізодами з давніх візантійсько-слов'янських обробок тих самих сюжетів, щоб не різко порушувати давні літературні традиції. Риси лицарських романів ще виразніше поступають в інших тогочасних білорусько-українських перекладах цих повістей — в «Олександрії» («Historia de proelis»), «Троянській історії» італійського поета XIII ст. Гвідо-де-Колумни. «Олександрія» у цій версії рекомендується як «пожитечна» і «потребна» «кожному лицарського стану чоловікові». Троянська епопея майже зовсім втрачає античний колорит: перед нами виступають не античні герої, а типові середньовічні лицарі з їх культом честі, сентиментальною галантністю, прагненням до чудесних пригод. Новому трактуванню сюжету відповідає в «Троянській історії» і її поетична фразеологія — вигадлива і барвиста, насичена метафорами та алегоріями.

Традиційнішим було так зване «Сказання про Індійське царство», що виникло у Візантії. В часи хрестових походів сюжет цей набуває популярності на Заході і, можливо, ще в XIII ст. стає відомим на Русі. Тут його було внесено до складу «Олександрії» другої хронографічної редакції. Поширювався він також в окремих списках, відомих з XV—XIX ст. Один з них містився, зокрема, у збірнику, де було знайдено «Слово о полку Ігоревім».

«Сказання про Індійське царство», або «Повість про попа (царя) Івана» — своєрідна суспільно-політична утопія, опис «далекого, фантастичного краю з ідеальним громадським і державним устроєм»¹. Побудовано твір у формі відповіді володаря Індійського царства попа Іоанна (через посла) на запитання

¹ Іван Франко, Студії на полі карпато-руського письменства XVII—XVIII в., «Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. 41, 1901, стор. 5.

грецького царя Мануїла про могутність, багатства і чудеса його землі.

Продай усе своє царство, каже гордо індійський володар грецькому, накупи паперу й чорнила і прийди сюди зо всіма книжниками своїми, то й то «не можеш написати мого царства до исхода души твоей, и ни твоего царства не станет, и тебе с хартією, на чем мое царство писати, занеже нелзѣ тебе мого царства землі писати и всѣх чудес». Я, каже він, поборник християнства, «до обѣда поп, а послѣ обѣда цар», маю під собою 300 (3000) царів (королів). Царство його — величезне, двір Іоаннів можна обійти лише за п'ять днів. Тут багато золотих, срібних і дерев'яних, критих золотом палат, що сяють зорями, неначе небеса. Живуть тут дивовижні люди: німі, рогаті, триногі, з чотирма і шістьма руками, з очима і ротом на грудях, з собачими головами тощо. Повно тут різного екзотичного звіра і птаства, незвичайних рослин і каменів. Люди тут не говорять неправди, бо хто збреше, той відразу поблідне, як труп; і немає в ньому «ни татя, ни розбойника, ни завидливаго человекѣка», бо, каже Іоанн, «всѣм земля моя изобилна». З часом, уже в східнослов'янських переробках, ці утопічні деталі увиразнюються і поширюються.

Ось, наприклад, як характеризує тамтешній суспільний лад повість у карпатському рукопису XVIII ст.:

«Мѣсто те «ест барзо великое и богатое»; «люде в нем пекніи и уродливиі а покорьни, каждый ему кланяет»; «к тому же вшеляких богатств, злата, сребра, шат rozmaитых, стад велблюдых, волов, овец и иных скотов пожитковых и роботных довольно, виноградов и овоцій rozmaитых всѣ долины наполнены»; «зима в том орсакгу барзо долго бывает, же часом и през девять мѣсяцев тырвает; для того много паши для статков наробляют, и для себе мяса в бочки набивают и солят, бо посту николи не мают»; «оружія ниякого люде не знают, и не толко бити ся, але и вадити ся не умѣют, и кто бы на кого имено божію вzywал в звадѣ, рок будет у вязѣню сѣдѣти; а кто бы діаволом проклинал, дол викопавши, всадят его звязанного и каменієм примечут. И на вшидко ест справедливость прудкая».

Ця повість вплинула на билину про Дюка Степановича, а билина, в свою чергу, передала сліди свого віршованого ритму окремим спискам твору. Відлуння повісті помітні і в деяких варіантах духовної вірші про «Голубину книгу», і в народних казках, і в книжній літературі. Що ж до українського ґрунту, то пам'ятка ця вросла у нього глибоко і міцно.

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVI—
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XVII ст.

Історичні обставини

середині XVI ст. становище трудових мас українського і білоруського народів, що й до цього було нелегким, почало різко погіршуватись. 1 липня 1569 р. на Люблінському сеймі Литовське князівство об'єдналося з Польщею в одну федеративну польсько-литовську державу — Річ Посполиту. Польські магнати підгорнули під свою руку більшу частину земель України і господарювали тут, як у колонії. За магнатами посунула на Україну польська середня і дрібна шляхта, різні орендарі та управителі. За Третім литовським статутом 1588 р. широкі маси селянства остаточно, в законодавчому порядку, перетворювалися на кріпаків. Від польських феодалів не відставали у гнобленні українського народу пани українського походження. Вони домагалися зрівняння своїх прав із правами польських панів, зрікалися свого народу, своєї віри, мови, ополячувалися і покатоличувалися.

Польські магнати розпочали наступ на міста України. Всіляко обмежувались права міського населення, особливо місцевих ремісників-українців. Їм забороняли вступати до ряду цехів, а то й просто не давали працювати. Натомість іноземні ремісники, особливо німці, наділялися різними привілеями. Так само всіляко утискувалася діяльність дрібного українського торгового стану, бо багате купецтво вміло пристосовуватися до складної обстановки. У містах розпочалося гоніння на українське населення. У Львові, наприклад, українці мали право жити лише на одній невеличкій вулиці, яка й понині називається Руською. Соціальне поневолення українського народу повсюдно супроводжувалося не менш тяжким поневоленням національним.

«Загарбавши українські землі, польські феодали (магнати і шляхта) встановили на Україні найтяжчий, нелюдський кріпосницький гніт. Весь тягар кріпосницького і національного гніту ліг на селянство, міську бідноту і козацькі низи. Польська шляхта не вважала українських селян за людей, грубо топтала їх людську гідність. Польські пани з допомогою Ватікану заходами жорстокого примусу насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови і культури, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом»¹.

Головними ідеологами гнобительської політики Речі Посполитої стали єзуїти, запрошені до Польщі в 1565 р. королем Сігізмундом II. Цей космополітичний войовничий орден, що був найгострішою зброєю Ватікану, ставив своїм завданням всебічне зміцнення шляхетсько-магнатської держави, щоб під її егідою проникнути далеко на схід і поширити владу папи римського на Україну і Росію. Єзуїти вели нещадну боротьбу з різними раціоналістичними течіями в суспільній думці Речі Посполитої, з реформаційним рухом у Польщі, Білорусії, на Україні, досить швидко подолавши кальвінізм і соцініанство. Поряд із засобами ідеологічного впливу єзуїти широко застосовували відкрите і brutальне насильство. Вони захоплювали великі земельні володіння, що раніш належали православним церквам і монастирям, і обертали ці монастирі та церкви в католицькі кляштори і костьоли, вели жорстоку боротьбу з нижчим православним духовенством, що міцно трималося своєї віри. Єзуїти були головними ініціаторами так званої унії — релігійного з'єднання православних і католиків під егідою папи римського. Вони обіцяли представникам вищого православного духовенства, що, прийнявши унію, воно досягне почестей, влади, багатства нарівні з католицькими князями церкви.

Ідеологічно і організаційно унія готувалася протягом тривалого часу. 26 вересня 1595 р. єпископи Іпатій Потій та Кирило Терлецький поїхали до Рима, щоб зустрітися з папою римським Климентом VIII і остаточно домовитися про основні принципи унії. 6 жовтня 1596 р. у Бресті скликано церковний собор, де проголошено унію православ'я з католицизмом. Найважливіші положення собору полягали в тому, що уніати визнавали своїм главою папу римського, приймали основні догмати католицизму; вище уніатське духовенство дістало чимало матеріальних і полі-

¹ «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 5—6.

тичних переваг. Але основна маса українського і білоруського народу, нижче православне духовенство в переважній більшості не прийняли унії. Її не прийняла і деяка частина української шляхти, і навіть найбільшій українській магнат Костянтин Острозький, вбачаючи в наступі польської шляхти та єзуїтів загрозу своїй владі і маєткам. Тому водночас із уніатським у Бресті відбувся православний собор, що відкинув постанови уніатського собору.

В силу свого становища в Речі Посполитій католицизм виступав як ідеологія панства і королівської влади. Православна ж церква, що за постановою уніатського собору оголошувалася поза законом (а виконання цієї постанови забезпечувалося державною силою), стала в основному релігією пригноблених мас, простого народу України і Білорусії. Таке тогочасне становище православ'я суттєво відрізняє його від панівного офіційного православ'я, що теж є релігією влади, релігією панівних класів.

Боротьба між католиками (до яких пізніше пристали уніати) і прихильниками православ'я була, починаючи з другої половини XVI ст., основною формою ідеологічної боротьби на Україні. У цій релігійній боротьбі виявлялися суспільні суперечності, що мали класовий характер.

Характеризуючи тогочасні суспільні антагонізми в Європі, що призводили до збройної боротьби під релігійними гаслами, Енгельс підкреслював: «...В часи так званих релігійних воєн XVI століття мова йшла насамперед про дуже виразні матеріальні класові інтереси; ці війни так само були боротьбою класів, як і пізніші внутрішні конфлікти в Англії і Франції. Якщо ця класова боротьба відбувалася тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу»¹.

Цю характеристику Енгельса можна прийняти і для тієї боротьби, що точилася на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст.

В результаті різкого посилення на Україні соціально-кріпосницького та релігійно-національного гніту великого розмаху набирає втеча селянських мас із Галичини, Волині, Поділля, Полісся на південь, у козаки. В середині XVI ст. у пониззі Дніпра було утворено Запорозьку Січ; під кінець віку козацтво мало вже струнку організацію демократично-військового типу.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 343.

Запорозька Січ стає політичним центром українського народу, що зводився на боротьбу проти гноблення панською Польщею, проти безперервних нападів турків і татар.

Але населення не лише втікало на Запорожжя. Воно піднімалося проти феодалів у різних місцях України. В 1591 р. розпочалося масове повстання селян і козаків під керівництвом Криштофа Косинського, яке охопило Київщину, Поділля, Волинь. Було розгромлено маєтки Костянтина Острозького, магната Вишневецького, захоплено низку міст-фортець. Повстання тривало аж до 1593 р.

У 1594 р. вибухнуло ще більше повстання козаків і величезних мас селянства, очолене Григорієм Лободою і Северином Наливайком, що згодом охопило всю правобережну Україну. Повстанці рушили в Білорусію, де теж піднялося селянство, і з боями звільняли місто за містом. Визвольний рух трудових мас українського і білоруського народів сприяв розвиткові повстанської боротьби польського селянства, яке виступало проти своїх панів. Польський уряд мобілізував проти наливайківців численні військові сили, і повстання було потоплено в крові. Наливайка схопили козаки-реєстровики, видали польському командуванню, і героя визвольної боротьби українського народу у квітні 1597 р. публічно страчено у Варшаві.

1604 р. розпочалася польська інтервенція проти Росії. Лжедмитрій захопив Москву і сів на царському престолі як син Івана Грозного. Грабiж і знущання призвели до народного повстання, і в 1606 р. загарбників було вигнано з Москви. В цей же час у Росії розгорнулося повстання селян під керівництвом Івана Болотникова, в якому взяло участь і українське селянство та козаки. На розгром повстання царизм був примушений кинути значні війська. Восени 1609 р. шляхетська Польща розпочала нову війну проти Росії і знову захопила Москву. Прийшло в рух народне ополчення, очолене Кузьмою Мініним. Керівництво армією всенародного опору взяв на себе Дмитрій Пожарський. У жовтні 1612 р. Москву було очищено від іноземних інтервентів. Розгром польсько-шляхетських агресорів російським народом значно ослабив Річ Посполиту, що зіграло велику роль для подальшого розвитку визвольного руху на Україні.

Український народ був змушений весь час вести боротьбу проти численних і жорстоких набігів татаро-турецьких орд, іноді здійснюючи контррейди на турецькі землі, як це було в 1614—1616 рр. під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного. 1621 р. козаки врятували Польщу від поразки, розгромивши під Хотиним стоп'ятдесятитисячне турецько-татарське військо. Шляхетський уряд використав перемогу над Туреччиною для боротьби

проти козацтва, проти українського народу, намагаючись, зокрема, придушити повстання 1625 р.

Тридцять років XVII ст. ознаменувалися новим піднесенням визвольного руху українського народу проти шляхти і магнатів. Польський уряд у 1633 р., після смерті запеклого ворога українського народу Сігізмунда III, був змушений піти на деякі, іноді формальні поступки. В цей час було видано так звані «Статті для заспокоєння релігії грецької», що ніби узаконювали православному церкву, хоча на місцях релігійні переслідування не припинялися. Річ Посполита весь час намагалася взяти під свій контроль козацтво. Шляхетсько-магнатські війська неодноразово нападають на Запорозжя, будують укріплення поблизу нього, щоб не допустити сюди втікачів.

Соціальний і національний гніт магнатів, шляхти, польського уряду призвів до нового вибуху повстання у 1635 р., яке очолив Іван Сулима, а згодом, 1637 р., - Павло Павлюк (Бут). Командуючий польськими військами гетьман Потоцький розправився з повсталими з нечуваною навіть для тих часів жорстокістю. Однак і за таких умов повстанські дії не затихали. У 1638 р. розпочалося повстання, очолене Яковом Острянином і Карпом Скиданом, в якому особливо активно діяли нереєстрові козаки. Лави повстанців налічували десятки тисяч чоловік. Але взагалі в усьому визвольному русі кінця XVI — першої половини XVII ст. особливо відчувалася відсутність єдиної волі, єдиного центру для керівництва. Свої окремі блискучі перемоги повстанці не могли закріпити і розширити.

Придушення масового визвольного руху 30-х років XVII ст. призвело до ще жорстокішого соціального і національного гніту на українських землях, захоплених Польщею. Угорщина все більше душила закарпатські українські землі. На Буковині турецькі поневолювачі, українські і молдавські феодали теж посилювали кріпосницький гніт, що викликало повстання 1623—1628 рр.

У результаті тяжкої боротьби, тортур, поразок, насильства, каторжної праці український народ стояв перед загрозою фізичного винищення. Період після повстань 30-х років XVII ст. польські буржуазні історики називали десятиліттям «золотого спокою». Наслідком цього кривавого «золотого спокою» був незнаний в історії України вибух всенародної боротьби 1648 р., очоленої гетьманом Богданом Хмельницьким, яка звільнила Україну з-під ярма Речі Посполитої і привела до воз'єднання українського народу з братнім російським народом.

Величезну роль в ідейно-політичній і релігійній боротьбі, а також у розвитку освітньої і друкарської справи на Україні

і Білорусії другої половини XVI — першої половини XVII ст. відіграли братства. Хоча зародки найраніших з них (Львівського, Віленського) виникли ще в середині XV ст., широкий розмах братського руху припадає саме на другу половину XVI ст., коли потрібно було організуватися для відсічі католицько-езуїтської ідеологічної агресії, для боротьби проти окатоличення і полонізації українського і білоруського народів. На українських землях до кінця першої чверті XVII ст. братства виникли у Львові (друге братство), Судовій Вишні, Самборі, Саноку, Кам'янці-Подільському, Рогатині, Перемишлі Галичі, Києві (1615), Шаргороді, Немирові, Вінниці, Кременці та інших містах і селах. Багато братств було організовано в Білорусії (у Вільно, Кричеві, Могилеві, Бресті, Гродно, Орші, Мінську тощо). Братства мали під своїм контролем то певний церковний приход, то ціле місто, то землі (як, наприклад, Львівське, котрому були підпорядковані інші братства, а згодом Київське братство). Загалом же братства були міськими організаціями, де ключові позиції тримали заможні верстви, але до братств входили також широкі маси ремісників, дрібних торговців, дрібної шляхти тощо. Авторитет і сила братств зросли до такої міри, що вони здобули право контролювати діяльність навіть вищого духовенства, яке не хотіло визнати над собою влади світських людей.

Особливу увагу братства приділяли освітній справі, школам, розвитку друкарства. У Польщі єзуїти розгорнули нечувану доти освітню діяльність, всюди відкриваючи свої школи, що стали могутнім знаряддям окатоличення і полонізації українців та білорусів. У 1570 р. вони відкрили у Вільно колегію, згодом перетворену в академію, яка стала в Речі Посполитій найбільшим єзуїтським освітньо-ідеологічним центром.

Навчання в єзуїтських школах було суворо регламентоване і велось в усьому світі за одним планом. Воно мало схоластичний характер і було пронизане духом воєвничого католицизму. Широко практикувалися диспути, театральні вистави, вуличні процесії тощо. Єзуїти не брали ніякої платні за навчання. Вони організовували школи там, де була матеріальна база (найчастіше пожертвування великих панів, монастирів). Навколо єзуїтських шкіл, а також навколо найважливіших католицьких монастирів гуртувалися вчені, проповідники, письменники, що вели, зокрема, полемічну боротьбу проти православ'я, проти української культури, літератури, мови.

На території України і Білорусії в цей час діяла також деяка кількість протестантських шкіл — лютеранських, кальвінських, соцініанських. Тут навчання було поставлене на раціональнішій основі. Протестанти вважали, що школа потрібна не лише церкві,

а й всій державі, всьому народові. Правда, цих шкіл було мало, їх душили єзуїти.

В таких тяжких обставинах православні взялися за освітню справу, щоб відбити добре організований натиск єзуїтського фронту. Десь між 1576—1580 рр. відкрито славнозвісну Острозьку школу; фундатором її був князь Костянтин Острозький.

Документальних даних про структуру Острозької школи нема. Очевидно, курс навчання в ній складався із знаменитих «семи вільних наук» — трівіуму (граматика, риторика, діалектика) і квадрівіуму (арифметика, геометрія, музика і астрономія). Провідне місце займало вивчення старослов'янської і грецької мов. Першим ректором школи був відомий громадський діяч і письменник Герасим Смотрицький. Учителями працювали і зайшли греки (Кирило Лукаріс, протоснікелл Пикифор), і такі українські педагоги-письменники, як Іов Княгиницький (друг Івана Вишенського), Клирик Острозький, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка), ієромонах Кипріан та інші. Тут навчалися Мелетій Смотрицький, Петро Сагайдачний та ін. Школа і друкарня, що діяли в Острозі і скупчували значні науково-літературні сили, складала міцний освітньо-культурний і літературний центр. Острозька школа, що занепала після смерті К. Острозького, відіграла велику роль у поширенні освіти серед населення, сприяла виникненню численних братських шкіл.

Найбільшою серед братських шкіл була відкрита у 1586 р. школа Львівського Успенського братства, що гідно доповнювала Острозьку школу. Звідси вийшли або тут викладали такі видатні діячі українського письменства, як Стефан Зизаній і його брат Лаврентій, Іов (Іван) Борецький, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Сильвестр Косов, Ісайя Трофимович-Козловський, Гаврило Дорофеевич, Мелетій Смотрицький та ін. Першим ректором її був грек Арсеній, архієпископ Еласонський. 1586 р. було складено і статут цієї школи, який регламентував увесь навчальний процес і послужив зразком для статутів усіх інших братських шкіл.

Основне завдання братських шкіл зводилося до того, щоб охопити освітою широкі маси українського і білоруського народів, виховати непохитних прихильників православ'я, які б давали відсіч католицизму. Кожна школа повністю залежала від братства, яке її організувало і утримувало на свої кошти. Братчики вирішували питання про педагогічні кадри. У статуті наголошувалося, що «богатий над убогим в школѣ нѣчим вишши не мають быти, толко самою наукою, плотію же равни вси». Братські школи мали демократичний характер. Основним

предметом була старослов'янська мова, вивчали грецьку, нерідко народну українську мову, а також польську і латинську. Багато уваги приділяли вивченню граматики, поезії, риторики.

Для братських шкіл насамперед було складено підручники: нещодавно відкритий «Буквар» Івана Федорова (Львів, 1574), «Грамматика словенска языка» (1586), «Адельфотес» Арсенія Еласонського (Львів, 1591), «Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго» Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596) і його ж «Грамматика словенска» (Вільно, 1596), «Грамматіки словенския правилное синтагма» Мелетія Смотрицького (Єв'є — Вільно, 1619), що неодноразово перевидавалася на Україні, в Румунії, Москві і яку Ломоносов причисляв до «врат» своєї ученості, «Лексікон словенороскій» Памва Беринди (Київ, 1627) та ін.

1615 р. в Києві було організовано Богоявленське братство, до якого вступив навіть гетьман П. Сагайдачний з усім військом козацьким, що дуже високо піднесло силу і авторитет Київського братства. У цьому ж році братство відкрило школу, яка існувала до 1631—1632 рр., а потім злилася із організованим Петром Могилою Лаврським училищем і була перетворена в знамениту Києво-братську (Могилянську) колегію. Першим ректором братської школи був педагог-гуманіст Іов Борецький, ймовірний автор-упорядник педагогічного збірника «О възпитаніи чад» (Львів, 1609). Тут працювали Єлисей Плетенецький, Тарасій Земка, Сильвестр Косов, Ісайя Трофимович та інші визначні педагогічно-літературні діячі.

Києво-братська колегія перебувала цілком у руках енергійного і владолюбного Петра Могили (з 1632 р.— митрополита київського і галицького). Навчальний процес тут було побудовано на західноєвропейський лад, особливої ваги надавали вивченню латині, знання якої в умовах Речі Посполитої було вкрай необхідним і яка стала мовою викладання в колегії. Старослов'янську і грецьку мови вивчали мало. Колегія була середнім навчальним закладом. Курс її складався із трьох нижчих граматичних однорічних класів — інфіми, граматики, синтаксими, двох однорічних середніх — піїтики та риторики, і вищого двотрирічного філософського класу, де вивчали діалектику, логіку, етику, фізику, математику, метафізику. Польський уряд заборонив викладати тут богословіє, цю основну дисципліну вищої школи, і колегія, незважаючи на численні домагання Петра Могили, у XVII ст. так і не здобула прав вищої школи — академії. Активна діяльність київської братської школи, згодом колегії, а також друкарні Києво-Печерської лаври, перетворила Київ у XVII ст. в центр української освіти, культури і літератури.

ДѢЯНИЯ СВЯТЫЯ АПОСТОЛЪ

Первое оубо слово сътворихъ обещъ,
сѡдеѡфиле . оннхже маѡисъ , тво
риѡтиже ноутиѡти . донегоже дне ,
заповѣдавъ аплломъ дхомъ стымъ ,
нхже нзбра възнесеа . преннмн
же нпоставн себе жнба пострада
ннн своѡмъ . възмозехъ нечнннхъ знаме
ннхъ . днмн четырн десаѡтмн нбл
аа нмъ нглъ нже оцртвн бжнн . снн
мнже ннды , повелѣваше нмъ шѡероалн
ма нешлчатнса . нождатн обѣтованнє
шѡтєє , еже слышасте шменє . нко шваннъ
оубо кртнлъ естъ водою . выже нмате крє
стнчтнса дхомъ стымъ , непмнозѣхъ сн
днєхъ . оннже оубо съшєшєса , възпрашахъ

34
14

въсѣдн нбелнкєн на пасхн . ннавъзнесе
ннє гнє .

Г

Крім численних братських шкіл, у другій половині XVI — першій половині XVII ст. по всій Україні працювало багато так званих «дяківських», парафіяльних шкіл, що існували майже в кожному селі, де була церква; діяла тут ціла низка уніатських та католицьких шкіл. Густа сітка освітньо-шкільних закладів у ці часи охоплювала найширші маси населення. Архидиякон Павло Алеппський, який у середині XVII ст. супроводжував антіохійського патріарха Макарія в його подорожі до Москви, був здивований, що всі українці, «за винятком небагатьох, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи», що «в землі козаків усі діти вміють читати, навіть сироти»¹. Українська шляхетська молодь часто завершувала своє навчання в університетах Польщі, Чехії, Італії, Німеччини, Франції (у Сорбонні).

Велике значення для розвитку української культури і літератури другої половини XVI — першої половини XVII ст. мали друкарні. Першодрукарем Росії і України був Іван Федоров. Розпочавши друкарську діяльність у Москві, Федоров зазнав жорстоких переслідувань з боку реакційного духовенства та бояр і в 1565 р. був змушений утікати до Речі Посполитої. Він деякий час працював на білоруських землях, а згодом перебрався до Львова, де 1573 р. заснував свою друкарню і на початку 1574 р. випустив у світ «Апостол», первістка українського друкарства на українських землях, і в тому ж році — уже згаданий «Буквар». Після смерті Федорова друкарня перейшла до рук Львівського братства і в першій половині XVII ст. випустила цілу низку капітальних видань, головним чином богослужбених книг.

1575 р. К. Острозький викликав Федорова до Острога. 1580 р. з новоорганізованої друкарні тут вийшов «Новий завіт» з «Псалтирем», а в 1580—1581 р. Федоров надрукував знамениту «Острозьку біблію» — перше повне видання «Біблії» старослов'янською мовою (1256 стор.), що належить до найвидатніших пам'яток давнього українського друкарства. Острозька друкарня працювала лише до 1612 р., але значення її для розвитку української літератури дуже велике. Тут було опубліковано твори Андрія Римші, Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Івана Вишенського, Христофора Філалета, Клирика Острозького, Дем'яна Наливайка та ін.

В 1602—1605 рр. працювала друкарня Дерманського монастиря, в 1603—1606 рр. — Стратинська друкарня Федора Бала-

¹ «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским, перевод с арабского Г. Муркоса», вып. 2, М., 1897, стор. 2, 15.

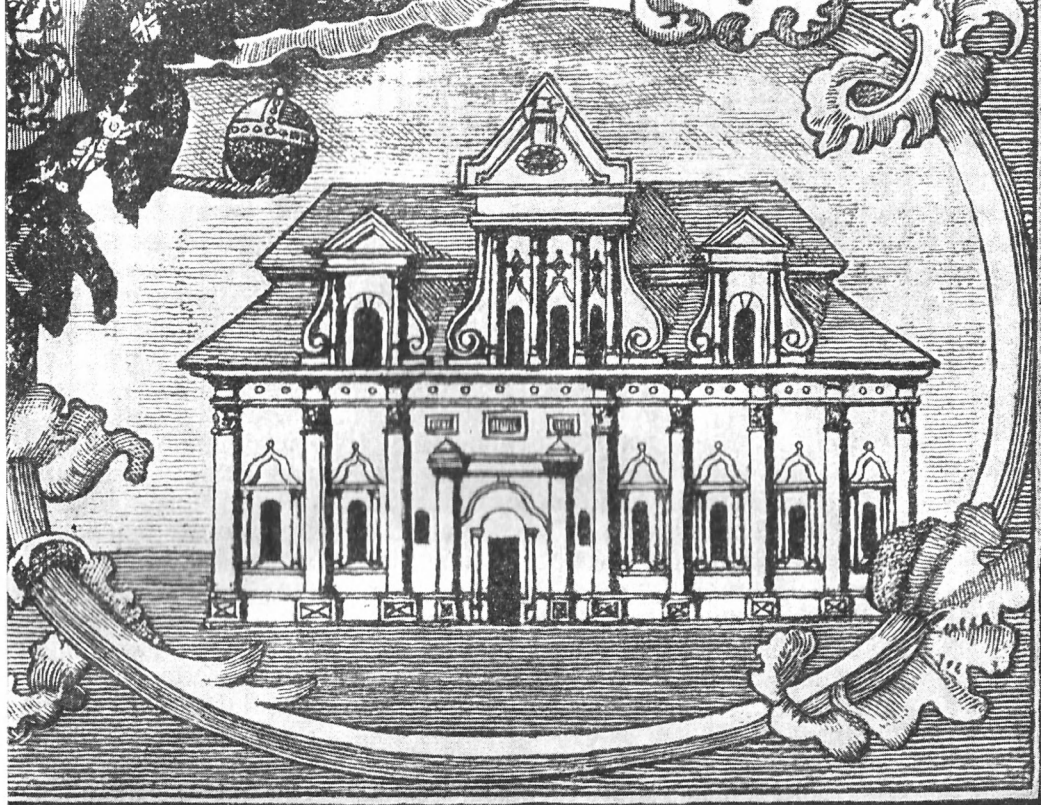
бана, яка згодом була переведена до Києва і поклала початок знаменитій друкарні Києво-Печерської лаври, що проіснувала аж до 1918 р. і в XVII—XVIII ст. була найпотужнішим видавничо-друкарським осередком України, звідки вийшло багато високоякісних кириличних, польських, латинських видань. Організаторами книгодрукування і видавничої справи у Києві були архімандрит Єлисей Плетенецький, Памво і Степан Беринди, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський та інші; тут працювали найвидатніші гравери свого часу. Першими київськими виданнями були «Часослов» (кінець 1616 чи початок 1617 р.) і «Анфологон» (1619).

У першій половині XVII ст. на Україні діяли ще й інші друкарні — у Крилосі (Гедеона Балабана), Львові (Михайла Сльозки, Арсенія Желиборського), Києві (Тимофія Вербицького, Спиридона Соболя), мандрівні друкарні Кирила Транквіліона-Ставровецького (працювала у Почаєві і Рахманові), Павла Домжива-Люткевича, друкарні в Луцьку, Кременці, Житомирі, Тульчині та інших містах і селах. На землях Білорусії працювали друкарні у Вільно (братів Мамоничів, братська), у Єв'ю, Гродно, Кутеїні.

Друкарство на Україні і в Білорусії відіграло серйозну роль в ідейно-релігійній боротьбі проти католицько-езуїтської агресії. Друкарні активно сприяли розвитку освітньої справи, випускаючи численні букварі та інші навчальні посібники. Але в цілому книгодрукування XVI—XVII ст., як раніш переписування книг, було монополією духовенства, і тому виходили книги переважно релігійного змісту і лише іноді твори світського характеру.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. далі інтенсивно розвивалась і збагачувалась музична культура українського народу. Народні поети і композитори — кобзарі творили нові тексти і мелодії історичних пісень і дум. Українська народна пісня відзначалася винятковим багатством і різноманітністю музичної мови. Надзвичайною популярністю користувалася народна музика і танець. Ймовірно, що уже в цей час існували трієсті музики (скрипка, басоля, бубон або скрипка, цимбали, бубон). Бандура була найулюбленішим національним українським музичним інструментом. Партесний (нотний) спів, переважно духовний, викладали у кожній школі. Учні вивчали церковні розспіви на чотири, шість, вісім голосів. Хорові капели існували при братських школах, церквах, монастирях, у маєтках феодалів.

У братських школах всіх типів дедалі більшого поширення набирали театралізовані чи театральні дійства — читання ора-

Будинок друкарні Києво-Печерської лаври.
З гравюри на міді 1758 р.

цій, панегіриків, діалогів, а то й постановки цілих п'єс. Шкільна драма в цей час уже виходить за межі школи на міські площі. 1619 р. на ярмарку в містечку Кам'янці-Струмиловій було поставлено польську п'єсу Якуба Гаватовича, а між актами драми виконувалися дві українські інтермедії. Популярними були й народні театралізовані видовища (весільна обрядова драма, ходіння з козою та ін.). Уже з 1573 р. існують відомості про звичай ходити з ляльками.

Нагромадження багатств у руках польської і української шляхти, магнатів, економічне посилення братств, розвиток ремесел і міст у другій половині XVI ст. сприяли розвитку цивільного і культового будівництва. Як і раніш, на Україні панувала дерев'яна архітектура, що продовжувала традиції давніших часів і водночас набиравала нових, специфічно українських рис. Мурована архітектура відбивала насамперед віяння епохи

Відродження, що охопило тоді всю Європу. В цей час феодали будують на території України цілу низку замків, в яких оборонні споруди нерідко позначені тяжінням до гармонії, краси, декоруму (замок-фортеця К. Острозького у Старому Селі під Львовом (1584—1589), оздоблений аркатурою і різнофігурним аттиком). Тогочасні українські купці і міщани були частими гостями в Угорщині, Польщі, Чехії, Італії, де вони знайомилися з досягненнями західноєвропейського будівництва, іноді досвід переймали за допомогою іноземних майстрів. На Україні виникають такі архітектурні шедеври, як «Чорна кам'яниця» у Львові, побудована архітектором Петром Красовським в кінці XVI — на початку XVII ст., будинок відомого діяча Львівського братства Костянтина Корнякта, споруджений у 1580 р. будівничим Петром Барбоном. З'являються імпозантні замки-палаці, такі як у Збаражі (1631, архітектор Скамоціо), у Підгірцях (1635—1640, архітектор Андреа Дель-Аква, інженер Гійом де Боплан). У цей час розширюються, зміцнюються, переплановуються різні міста — Львів, Луцьк, Белз, Кам'янець-Подільський, Перемишль, Жовква, Броди та ін. В середині XVII ст. уже був відбудований Київ з центром на Подолі. У численних містах споруджуються серед торгової площі будинки магістратів з неодмінною вежею. Значні фортифікаційні роботи здійснювалися на Запорозькій Січі.

Серед культових споруд цього часу створюють величний архітектурний ансамбль Успенська церква (1598—1630), каплиця Трьох святих (1578) і дзвіниця Корнякта (1578) у Львові, над якими працювали будівничі Павло Римлянин, Амвросій Прихильний, Войцех Купінос, Петро Красовський, Петро Барбон. Побудовані заходами Львівського братства, цей ансамбль став своєрідним символом відродження української культури, в якій гармонійно поєднувалися досягнення світової культури і національних традицій. Руками українських кріпаків значні споруди побудувала католицька церква (наприклад, костюл єзуїтів, 1610—1630, і костюл бернардинів, 1630, у Львові). За цієї ж доби, особливо завдяки зусиллям Петра Могили, відбудовуються київські храми — Софійський собор, Успенська церква, Михайлівський собор. Дерев'яні церкви, що де-не-де збереглися з кінця XVI ст., свідчать про високу техніку і естетичний смак українських народних майстрів.

Значно більшого розвитку набирає в цей час скульптура і різьблення. Кам'яні й дерев'яні різьблені прикраси зустрічаються у багатьох світських і культових спорудах — і зовні, і всередині. Особливо ефектним стає різьблення іконостасів, де рослинні мотиви поєднуються з традиційним українським геомет-

ричним орнаментом і «книжною» орнаментикою тогочасних видань. Реалії і деталі українського побуту проникають у барельєфи на біблійні мотиви. Скульптурна творчість у цей час найяскравіше виявилася у спорудженні надгробків, серед яких особливо знаменитим був надгробок К. Острозькому в Успенській церкві Києво-Печерської лаври (1579). З 30—40-х років XVII ст. у надгробках виявляються риси барокко. В монументально-декоративному мистецтві широко застосовувалося ліплення (наприклад, при відбудові Софійського собору в Києві).

З другої половини XVI ст. дуже серйозні зміни спостерігаються в царині образотворчого українського мистецтва. Церква поступово втрачає монополію в цій галузі. Визначальним фактором художньо-мистецької освіти тепер став художній цех міста. Вимоги до учнів, підмайстрів і майстрів художнього цеху були дуже високі — потрібно було вміти малювати не лише ікони, а й «війну з атаками і шанцями», вершника на коні, сцену полювання, портрет людини. Кандидат на цехового майстра повинен був два роки навчатися за кордоном (в Італії), щоб завершити там свою мистецьку освіту. Через це українські художники, починаючи з другої половини XVI ст., були добре ознайомлені з найвищими досягненнями світового живопису, і в їхніх творах знаходять немало спільного з Джотто, Тіціаном, Брейгелем Старшим, Ван-Дейком. Центром цехового малярства на Україні цього часу був Львів.

У другій половині XVI ст. з українського іконопису поступово виділяється портрет, ландшафт, батальний та історичний живопис. Пам'ятки монументального живопису, яких від другої половини XVI — першої половини XVII ст. збереглося небагато, свідчать, що й сюди проникають реалістичні елементи, митці все більше приділяють уваги правдивому зображенню людської особи, прагнуть проникнути в її духовний світ. Біблійні сцени нерідко виступають лише схемами композиції. У розписах церкви в селі Потеличі (1620) кожен з персонажів по-своєму переживає подію, пророки мають підстрижені бороди і запорозькі вуса, сцени подаються на тлі українського пейзажу. Художники намагаються перейти від площинного до глибинного вирішення композицій. У біблійних сюжетах автори прагнуть розкривати стосунки між персонажами, створюючи своєрідні жанрові сцени. Аналогічні явища мають місце і в станковому релігійному живопису. Популярний з давніх-давен житійний Георгій (Юрій) Зміборець тепер зображається не у вигляді суворого воїна, а вишукано одягненим юнаком, що красується на коні. Христос із канонічного аскетичного образу все більше перетворюється в реальну людину. Подібно до рафаелівських та інших мадонн

і в українських образах Марія набирає реальних рис жінки-матері, і саме українки. Цей образ сповнюється глибокого психологічного змісту, в ньому посилюється струмінь ліризму, краси, доброти. На іконах з'являється український пейзаж, зокрема, прикарпатських полонин і верховин. Святі носять не хітони, а український одяг, прикрашений народною орнаментикою і вишивкою. Місцевий колорит, соціально-етнічні типи яскраво виступають у сценах «страшних судів» — тут зображаються пани, шинкарі-орендарі, судді, чарівниці, ремісники тощо.

Після занепаду українського портретного мистецтва у кінці XVI ст. воно знову відроджується вже на гуманістичній основі. Портрет виділяється з ікони в самостійний жанр, що був надзвичайно популярним не лише серед феодално-аристократичних кіл, а й у заможному середовищі міського населення — купців, ремісників. У замках польських і українських феодалів в другій половині XVI — першій половині XVII ст. працює немало іноземних художників, насамперед італійців, що виконують найрізноманітніші замовлення на художнє оформлення замків, пишуть картини батального, історичного, пейзажного, портретного жанрів. Феодали поповнюють свої колекції творами видатних італійських та інших майстрів. Тому і в знаменитому портреті Роксолани, дружини турецького султана Сулеймана I (середина — друга половина XVI ст.), виконаному місцевим майстром, ми маємо типізований образ красуні-українки і водночас тут можна знайти відгомін славнозвісної «La bella» (1536) Тіціана. Взагалі українські художники-портретисти цього періоду досягли визначних творчих успіхів. Портрет Варвари Лангиш, дочки старости Львівського братства, виконаний 1634 р., як гадають, одним з найвидатніших українських художників того часу Миколою Петраховичем (Мораховським), показує, що портретний живопис на Україні у своїх найкращих зразках стояв на рівні найвищих досягнень світового образотворчого мистецтва. Без парадності, з умінням відтворити характер і психологію людини виконано, наприклад, портрети Стефана Баторія (1589, автор — львівський майстер Войцех Стефанович), Костянтина Корнякта (1603), Костянтина Острозького, ігумена Красовського (фреска першої половини XVII ст. в Кирилівському монастирі у Києві) тощо. Популярним серед знаті був портрет шляхетсько-патриціанського типу, де зображався не лише піднесений образ портретованого, але й атрибути та аксесуари його життя й оточення.

Основна маса портретів цього періоду дійшла з західних земель України. На Наддніпрянщині їх майже не збереглося, але нема сумніву, що портретне мистецтво і тут стояло на високому

рівні. Уже згаданий Павло Алеппський, описуючи своє перебування в Києві, зауважував: «У цьому місті серед козацьких художників є багато вправних майстрів, що володіють великою винахідливістю у зображенні людей, якими вони є»¹. Взагалі у цей час найбільшу популярність мали так звані «похоронні» портрети, що були важливим складником поховального ритуалу і присвячувалися пам'яті покійного.

Дальшого розвитку набирає і книжкова мініатюра. Шедевром у цій галузі є знамените «Пересопницьке євангеліє» (1556—1561), перекладене з «язика болгарского на мову рускую», себто «простою» українською мовою, «для лѣпшого выrozumенія людю хрестианского посполитого». Рукопис прикрашено яскравим рослинним орнаментом у стилі італійського Відродження та мініатюрами чотирьох євангелістів, виконаних теж з великою майстерністю. «Євангеліє» переписав у Пересопницькому монастирі на Волині Михайло Васильович, попович з міста Санока, який, очевидно, і художньо оформив рукопис. Від XVI—XVII ст. збереглось не мало євангелій з мініатюрами євангелістів, що іноді зображені, як народні типи (наприклад, в «Євангелії» з Троянівки, XVI—XVII ст., «Євангелії» з села Гримного, 1602, та ін.), з народною українською орнаментикою. Незважаючи на розвиток друкарства, рукописна книга існуватиме на Україні ще довго — до кінця XVIII і навіть у XIX ст., і саме в другій половині XVI — першій половині XVII ст. вона досягає тут найвищої мистецької довершеності. Нерідко малюнок у книзі виступає як самостійний жанр, як ілюстрація до твору (наприклад, у рукопису «Повісті про Варлаама та Йоасафа» з кінця XVI ст.).

Разом із книгодрукуванням в українське мистецтво владно входить гравюра, насамперед ксилографія (гравюра на дереві). Гравюри були вже у виданнях Швайпольта Фіоля, Георгія Скорини (у виданій ним «Біблії» маємо гравірований портрет Скорини). Ймовірно, що гравюру знали на Україні ще до часів Івана Федорова: відомий львівський живописець Лаврін Пилипович Пухальський навчав мистецтва гравюри помічника Федорова Гриня Івановича. Проте початком українського граверства вважаються «Апостол» і «Буквар» — тут маємо гравіровані ілюстрації, орнаментальні заставки, кінцівки, заголовні літери тощо. Досконалыми були гравюри видань Львова, Стрятина, Крилоса. Навіть у суто релігійну тематику тут нерідко прориваються світсько-реалістичні мотиви (наприклад, сцена «Блудний

¹ «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века...», стор. 76.

син» у «Требнику» 1606 р.). Найвищого рівня українське граверне мистецтво досягло у виданнях Києво-Печерської лаври. Якщо у перших виданнях («Анфологон», 1619, «Тріодь пісна», 1627) гравери Києво-Печерської друкарні суворо дотримувалися іконописних схем, то згодом вони все більше прагнуть вийти за межі традицій і наблизитися до реалістичного зображення людини і людських взаємин. Тому, наприклад, в «Учительному євангелії» 1637 р. є гравюри, що підкреслюють соціальну нерівність («Багач і Лазар», «Багач і смерть»). Багач тут поданий як польський шляхтич, що стоїть, склавши руки на череві. На нього працюють кріпаки — молотять хліб, віють зерно, будують житницю. В гравюрах зустрічаємо суто українські пейзажі, українську архітектуру. Гравюрами прикрашали не лише книги релігійного змісту. У «Вършах» Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного, виданих 1622 р., маємо уже зразки історично-біографічної гравюри, цілі композиції на світську, батальну тематику (Сагайдачний верхи на коні; взяття козаками, що пливають на «чайках», турецької фортеці Кафи 1616 р.; козак з рушницею на плечі та ін.).

Гравюра протягом століть була найдемократичнішим видом мистецтва, що проникало в найширші маси народу, і за це її, як відомо, високо цінував Шевченко. До середини XVII ст. художнє оформлення української друкованої книги стояло на такому рівні, що вплив його відчували на собі архітектура, різьблення, ювелірне мистецтво. Українська книга стала зразком для московських друкарів. У цей час в українській гравюрі на зміну Ренесансу приходив стиль барокко. Поряд із книжною гравюрою розвивалась народна гравюра у вигляді народних картин.

Хоча продукція українських граверів другої половини XVI—першої половини XVII ст. дуже значна і кількісно, і якісно, відомо небагато імен художників, що виконували рисунки для гравюр, і самих граверів. Більшість гравюр позначено різними ініціалами, які переважно залишаються нерозкритими. При цьому роботи, що мають підписи «Л. М.», «Т. П.», «Г.», «Ю. Г.» та ін., виявляють ознаки індивідуального стилю того чи іншого майстра. Видатним гравером цього часу був Ілля, що спочатку працював у Львові, а згодом у Києві, і для різних видань виконав близько 600 творів.

Як і в попередні часи, українські митці багато працювали в галузі художньої обробки металу. Центром ювелірного мистецтва на Україні був Львів. Домашнє начиння, зброя, збруя, дзвони, книги, церковний посуд мали різні оздобы, здійснені за допомогою гравірування, шліфування, інкрустації золотом, коштовними каменями тощо. На вищий рівень підноситься техніка

кераміки — виробництво кахель, мисок, дзбанків, пляшок і т. д. В ювелірне мистецтво і кераміку майстри внесли особливо багато мотивів народної орнаменталістики і народного малюнка. Вишивання і гаптування залишається улюбленим видом українського прикладного мистецтва, в якому працювали насамперед жінки. Народні художні мотиви тут були панівними.

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. — це доба пробудження національної самосвідомості українського народу, утвердження його самобутності, доба героїчної боротьби проти іноземних поневолювачів, проти соціального і національного гноблення. В цій боротьбі відроджується багатогранна українська культура, що, розвиваючи кращі традиції часів Київської Русі і взаємодіючи з культурами інших народів, стає носієм великих ідей гуманізму, ідей свободи людської особистості, ідей прекрасного і життєстверджуючого. Цими ж великими ідеями була надихана й тогочасна українська література, що пережила епоху бурхливого розвитку, епоху боротьби пристрасного слова за свободу поневоленого народу, за його гідність.

Загальна характеристика літературного процесу

Інтенсифікація суспільно-політичного, державного і культурного життя в Речі Посполитій з другої половини XVI ст., розширення міжнаціональних зв'язків, загострення соціальних і національно-релігійних суперечностей, зростання соціальної і національної свідомості українського народу, розвій освіти, друкарства — все це надзвичайно сильно вплинуло і на розвиток української літератури.

За п'ятдесят років — останню чверть XVI і першу чверть XVII ст. — в українську літературу увійшло, мабуть, у десять разів більше оригінальних пам'яток, ніж за попередні п'ятсот літ. Одні літературні явища продовжували попередні традиції, інші були цілком новим породженням реального життя, хоча й мали аналогії в західноєвропейських, зокрема польській, літературах. Ці оригінальні самобутні явища були визначальними для літературного процесу другої половини XVI — першої половини XVII ст., коли настає доба справжнього відродження в українській літературі.

Українські фольклорні словесні жанри за своїм складом і побутуванням принципово не відрізняються від цих же явищ попереднього періоду. Вони, однак, живуть активнішим життям, набувають, природно, деяких нових рис і дещо модифікуються

в залежності від умов історичного життя. Окремі з цих жанрів змінюються за своїм змістом і характером. Найважливіші жанри української словесності цього часу — народні думи та історичні пісні в результаті переможних битв козацтва з татарами і турками набирають героїчного звучання, ідучи на зміну невільницьким плачам. Від цього періоду уже маємо й найраніші документальні записи і публікації пам'яток української словесності, не лише дрібного чи легендарного характеру (прислів'я, приказки, перекази і легенди), а й народних пісень.

Відродження української літератури було викликане причинами історично-політичного, ідеологічного, освітнього порядку. Так у боротьбі проти ідеологічної агресії єзуїтів і католицизму розвинулась українська полемічна проза, що стає провідним літературним явищем епохи і розвивається аж до початку XVIII ст.

Відповідно до своїх завдань і засобів їх здійснення полемічна література в цілому не може кваліфікуватися як художнє письменство, де образний момент є визначальним. Полемічна література православних мала перемогти католицизм насамперед у релігійно-догматичних «артикулах» — про зверхність папи римського над всіма християнами, про походження «святого духа» «і від сина» (*filioque*), про чистилище, про форму причащення, про піст, про новий календар і т. д. У цій полемічній боротьбі обидва табори широко використовували не лише тексти «Біблії» і «отців церкви», а й творіння численних богословів, наводили різні історичні і документальні матеріали, вели суперечки логічно-формального, філологічно-етимологічного та іншого характеру, спиралися навіть на математичні та астрономічні розрахунки. Але водночас у цій боротьбі письменники часто вдавалися до образного слова, користувалися засобами ораторського мистецтва, сатири і гумору, наводили різні легенди, перекази, байки, зверталися до народної словесності — приказок, прислів'їв, крилатих слів, характерних фразеологізмів тощо. Завдяки цьому більшість пам'яток української полемічної літератури входить до арсеналу художнього слова. Автори цих творів впливали не лише на розум, а й на емоції читача, хоча спеціально естетичних завдань вони не ставили. Отже, полемічна література за своїм матеріалом — це явище синкретичне. Не є вона і єдиним жанром — до неї входять і величезні науково-теологічні трактати, і публіцистично-історичні памфлети, відкриті листи, послання, диспути, збірки документальних матеріалів тощо.

За релігійно-полемічною боротьбою крилася, кінець кінцем, боротьба за матеріальні, класові інтереси. Тому найвидатніші

пам'ятки полемічної літератури, особливо до двадцятих років XVII ст., гостро актуальні, публіцистичні, злободенні, для них характерний історизм, високий емоційний запал. Полеміст був в українській літературі новим типом літератора. Полемічні твори в основному призначалися до друку, і чимало їх було надруковано. Прагнення до тісного зв'язку з аудиторією, з масами народу, що одержували освіту в братських та інших школах — це характерна риса тогочасних полемістів.

Будучи засобом і проявом класово-національної боротьби, українська полемічна література не була єдиною і щодо ідейних, і щодо літературних особливостей. Серед українських полемістів маємо діячів виразно демократичного спрямування, що відстоювали інтереси насамперед трудових мас, боролися проти кріпосницького гніту, проти світських і духовних панів польського і українського походження, розвивали ідеї гуманізму, відстоювали гідність людської особистості і цілого народу, іноді підносячись до критики і заперечення всього тогочасного суспільного ладу. Таким був Іван Вишенський. Більшість письменників-полемістів, серед них Герасим Смотрицький, автор «Апокрисиса», «Перестороги», Захарія Копистенський та інші, займали проміжні ідейні позиції, в одних питаннях підносили прогресивні і демократичні ідеї, а в інших випадках відбивали погляди та ідеологію панівних станів українського суспільства. Були в українській полемічній літературі і діячі виразно антидемократичного, реакційного спрямування, наприклад Іпатій Потій, що виступав ідеологом панства, єзуїтства, вороже ставився до трудового народу. Між представниками демократичного і реакційного крила полемічної літератури точилася запекла ідеологічна боротьба, іноді ускладнена різними прівхідними моментами.

При цьому представники української полемічної літератури більш чи менш виразного демократичного спрямування ідейно блокувалися з передовими польськими письменниками, що критикували і викривали магнатсько-шляхетські порядки Речі Посполитої (наприклад, Миколай Рей, Мартин Кровицький та ін.), а українські полемісти, які стояли на реакційно-шляхетських, католицьких позиціях (Іпатій Потій, згодом Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович), єдналися з єзуїтсько-католицькими ідеологами шляхти і магнатів (наприклад, з Петром Скаргою та ін.). Таким чином, полемічна боротьба, переростаючи національні рамки, в основі була класовою. Подвійні взаємозв'язки української полемічної літератури з літературою польською — визначальна риса тогочасних міжлітературних стосунків України. В силу несприятливих історичних умов менш тісними були

зв'язки української літератури з літературою російською. Але твори російських письменників, таких як Максим Грек, Андрій Курбський, Артемій та ін., були відомі на Україні. Натомість українські твори, зокрема Івана Вишенського, Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького і багатьох інших, особливо з XVII ст., проникали в межі Московської держави, де переписувалися і навіть перевидавалися.

Полемічна література була неоднорідною щодо засобів полеміки і стилю. Суто літературний, образний струмінь у різних творах полемічної літератури неоднаковий. У деяких з них можна помітити виразну емансипацію з-під впливу церкви, посилення історично-світських елементів (хоча світоглядно ці твори залишаються в колі феодально-релігійної ідеології), в інших пам'ятках домінує теологічно-богословське начало. А це, в свою чергу, виразно відбилося на мові пам'яток. У різних співвідношеннях тут перепліталася старослов'янська мова (вона панує у творах суто теологічних) з народною українською мовою. У деяких письменників, наприклад Герасима Смотрицького, розмовна українська мова з елементами польської є визначальною.

Можна сказати, що кожен письменник тих часів писав не тільки своїм індивідуальним стилем, але значною мірою й індивідуальною мовою. Проте, незважаючи на неунормований стан, саме в цей час виробилась та літературна мова, що в різних варіаціях і модифікаціях була основним засобом творення української писемності аж до середини XVIII ст. «Так постала мова,— писав Іван Франко,— може бути, що на наше сучасне розуміння не дуже мелодійна, не дуже чиста, але в кожному разі здатна до розвою і поступу, свободна і гнучка, яка відповідає потребам і розумінню дуже широких кіл руського суспільства, вживана в судах, на сеймиках і сеймах, на панських дворах, у королівських документах, по містах, і в дуже великій мірі ще й сьогодні зрозуміла навіть для селян, мова, що нею написані твори великої вартості і значення для розумового розвою Русі. Ця мова, без сумніву, привела б уже значно раніше перед 1798 роком до побіди чистої народної мови в українській літературі, коли б не різні несприятливі обставини...»¹

Уже в цей час частина українських полемістів вдається до польської мови як мови панівної нації. Так, Мелетій Смотрицький, що склав церковнослов'янську граматику, яка, підкреслював Франко, дуже некорисно вплинула на розвиток літературної

¹ I w. Franko, Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku, «Kwartalnik historyczny», rocznik VI, 1892, zeszyt 4, стр. 712.

української мови, у своїх творах майже не звертався ні до старослов'янської, ні до народної української мови. Ця тенденція звернення до польської чи іншої мови в силу колоніального становища української культури і своєрідності станового складу її діячів з часом буде посилюватись.

Польська, латинська, грецька, згодом російська, а до певної міри й церковнослов'янська мова давніх пам'яток ставить проблему про належність цих творів до української літератури. Іван Франко вказував, що критерій мови для визначення приналежності пам'яток давнього часу до тієї чи іншої літератури не підходить. Так само не має значення тут ні місце написання, ні місце надрукування твору. Про національну належність треба судити на основі діяльності письменника. І саме тому частина українських чи білоруських письменників і їх творів, що зв'язані з історією і боротьбою як українського, так і білоруського народу, мають розглядатися в літературному процесі обох цих народів.

Під кінець періоду, коли цілу низку суспільно-політичних та ідеологічних проблем практично розв'язував сам народ, зокрема селянсько-козацькими повстаннями, полемічна література, що раніш піднімала ці проблеми, втрачає свою актуальність і загальнонаціональний характер, все більше набирає рис схоластики, догматизму, міліє, переходить на дріб'язкову лайку і твориться майже поспіль польською мовою, себто вже не для широкої української аудиторії.

Новим явищем української прози цього часу, що виникло уже виключно в зв'язку з розвитком друкарства, були передмови-післямови до різних видань і присвяти — також синкретичний жанр, який поєднував у собі і елементи літературної критики, і пропаганду книги, і моральні напучення (як у ораторській прозі), і панегіризм на адресу тих чи інших діячів тощо. Суто літературний бік цих пам'яток вивчено ще недостатньо.

Всі інші прозові жанри були традиційними і розвивалися знову-таки в силу історичних умов порівняно мало. Полемічна проза до певної міри відсунула на задній план ораторсько-проповідницьку, яка до того ж нерідко набирала полемічних рис. Частина творів ораторсько-проповідницького жанру щодо стилю йшла в давньому староруському річищі; це були більш чи менш прості твори, що прямо пропагували приписи християнського віровчення і моралі. Але під кінець періоду, особливо під впливом аналогічних творів польської прози, в проповідницько-ораторському жанрі розвивається тенденція до літературного збагачення, ускладненості, використання різних символів, алегорій, метафор, прикладів тощо. Найвизначнішим представником

цього жанру був Кирило Транквіліон-Ставровецький. Житійна література через брак нових святих в основному освоювала матеріали «Києво-Печерського патерика», переробляючи та іноді доповнюючи їх. Дуже незначним було й паломницьке письменство, яке до того ж переважно наслідувало «Хоженье» Данила Паломника. Історично-мемуарна література робить перші досить скромні спроби осмислення недавнього минулого і сучасного. Всі ці традиційні жанри займають у літературному процесі порівняно невелике місце.

Майже цілком новим явищем тогочасного письменства на Україні було віршоване слово (яке в народній словесності уже мало величезну історію). У попередні періоди оригінальна руська, а далі українська писемна література не знала віршування у викристалізованій формі. Віршова література розвинулася в нас у прямому зв'язку із розвитком освітньої справи і до певної міри наслідуючи надбання західноєвропейських літератур (особливо польської, пізніше — латинського віршування). Саме віршова література і заявила себе насамперед як мистецтво образного слова, слова ритмічно організованого, де естетично-художній момент так само важливий, як і момент змістово-ідейний. Віршова література (як і до певної міри деякі житія, усі прозові пародії) може розглядатися і вважатися літературою, «красним письменством» навіть у нашому розумінні, вона відразу стала за межами синкретизму прозових жанрів.

Віршоване слово зайняло суттєве місце в літературному процесі цього періоду. Воно швидко набрало жанрового багатства (епіграми, емблеми, морально-дидактичні, полемічні, історичні, панегіричні вірші, декламації тощо), було досить різноманітним щодо версифікації. Переважали тут панегіричні мотиви, але панегіризм цей у кращих віршах мав історично-визвольну основу; в них ішла мова про діячів, що сприяли відсічі католицько-єзуїтської агресії, розвитку освітньої справи, друкарства і т. д., оспівувалась любов до батьківщини, гартувалась ненависть до її гнобителів і ворогів. Деякі історичні вірші, наприклад «лямент» 1636 р., розкривали гостроту класових сутичок у феодално-кріпосницькій Україні. Віршову форму досить швидко прийняли у своїх цілях церковники. Духовна, морально-дидактична поезія стане протягом майже двох століть найпоширенішим видом віршової творчості.

Віршами писані й пам'ятки драматургічного жанру, що теж зародився в цей період на Україні у зв'язку з розвитком освітньої діяльності і теж під впливом аналогічних літературних явищ сусідніх народів Заходу. Правда, наскільки можна судити з існуючих пам'яток (а їх збереглося дуже небагато), українська

«серйозна» драматургія цього часу ще не була цілком оригінальною, бо спромоглася лише на переробки переважно перекладного і до того ж релігійного матеріалу у найпростіших драматургічних формах декламацій або діалогів. Можливо, що під кінець періоду існували й розвинені драматичні форми. Але найважливішим тогочасним досягненням драматургічного жанру були інтермедії до драми Якуба Гаватовича, що виникли ще до 1619 р., і саме цими світськими (а не духовними) пам'ятками і розпочинається історія української драматургії. Автори інтермедій, пам'яток давньої української комедії, виявили чи не найбільше самостійності і оригінальності у творчій практиці давньої літератури. Беручи матеріал і колізії з народного життя і побуту, автори писали інтермедії цілком народною або майже народною розмовною українською мовою.

В цей час здійснюється також низка нових перекладів різних творів (починаючи з «Євангелія») тогочасною книжною українською мовою, і деякі з них навіть потрапляють до друку. В рукописній традиції побутує (перепишується) майже вся перекладна писемність попередніх періодів — від біблійних книг, апокрифів, житій, творів «отців церкви» до історичної, наукової і повістєвої літератури. З'являються нові твори повістєво-белетристичного характеру уже не візантійського, а західного походження. Українські письменники і загалом освічені верстви були знайомі із літературою античності і західноєвропейською літературою середньовіччя та епохи Відродження також в оригіналах (насамперед латинською і грецькою мовами) і широко використовували їх у творчій і життєвій практиці.

Народна словесність

На другу половину XVI — середину XVII ст. припадає розквіт українського героїчного епосу. В історичних піснях та думах цієї доби оспівується героїзм козацтва, його сміливі походи, лицарська доблесть і честь, життя і побут. Про турецько-татарську неволю говориться все менше й менше. «Дума про Самійла Кішку» — чи не єдиний твір про українських бранців, що виник у цей час; але й тут козаки виступають уже не пасивною, страждаючою масою, а організованою силою, що бореться за своє звільнення. Майже весь епос цього періоду тематично обертається навколо боротьби з турецько-татарськими силами, з кінця XVI ст. увага переноситься на польсько-шляхетський натиск.

«Дума про Самійла Кішку» — одна з найбільших за обсягом українських дум (390 рядків) з широко розгорнутим епічним сюжетом. Галера, на якій було 700 турків, 400 яничарів і 350 козаків-невольників (цифри фантастичні) плила із Трапезунта до Козлова. Серед невольників був і запорозький гетьман Самійло Кішка. Йому хитрощами вдається захопити галеру, винищити всіх турків-яничарів і щасливо добратися до Січі. Самійло Кішка, що пробув у неволі «п'ятдесят чотири годи», виступає палким патріотом батьківщини, не погоджується зрадити свою віру і народ заради особистої вигоди. Він — стійкий, розсудливий і хитрий воїн, здійснює сміливий і ризикований план захоплення галери. Йому протиставлений Лях Бутурлак, «недовірок християнський», боягуз і зрадник, що потурчився-побусурманився і вірно служить туркам.

Самійло Кішка — історична особа кінця XVI — початку XVII ст., запорозький отаман. Про його перебування в неволі даних нема, його ім'я потрапило до думи, очевидно, пізніше. Це збірний образ, бо й сама дума художньо узагальнює численні випадки повстань невольників на турецьких галерах. «Дума про Самійла Кішку» відзначається широтою епічного викладу, цільністю змісту, психологічною вмотивованістю вчинків героїв, історичною вірогідністю описів турецької галери.

В цей час складено думу «Самарські брати», яка є близькою до думи про трьох братів Азовських. Три брати лежать порубані-постріляні у битві з татарами біля річки Самарки, недалеко од криниці Салтанки. Вони не можуть встати ні води напитися, ні дати знак про себе. Брати воліють померти від ран, голоду й спраги, ніж потрапити у неволю. У думі відчувається моралізаторський тон. Свою смерть брати сприймають як кару за те, що, від'їжджаючи з дому, не попрощалися з батьками і родом, не шанували церкву.

Бойовий досвід старих козаків оспівано в думі «Отаман Матяш старий». Отаман Матяш, досвідчений воїн, застерігає молодих козаків від необачних вчинків, не дозволяє їм розпалювати вогнище вночі, відпускати далеко од себе коней, щоб не помітили татари. Молоді козаки не слухають Матяша, насміхаються над ним. Матяш лягає спати окремо, не відпускає від себе коня. Вночі на сонних козаків напали татари і всіх забрали в полон. Матяш один переміг шість тисяч ворогів і визволив козаків. Щасливо повертаються вони на Січ, ділять захоплене добро, вихваляють Матяша. Матяш у думі героїзується, наділяється надприродними рисами богатиря. Він патріот, стійкий, хоробрий, але обережний ватажок, передає свій бойовий досвід молодим козакам.

БІБІЯ СІРЪ КНІГЪВЪ

КЪТЪ ХАГО ІНОВАГО ЗАВЪ
ТА, ПОМЪ ЗЫКЪ СЛОВЕНСКЪ.

ШЕВРЕНСКА, ВЪЕЛЛНЬСІКІН ІЗЫКЪ,
СЕДМІ ДЕСЯТЪ ІДВѢМА, БГОМЪ
ДРЫМІ ПРВЕДНІКІН. ПРЕЖЕ ВОПЛОЩЕ
НІА ГАБА ІНІСА НАШЕГО ІС ХА, ПІ
ЛЪТА, НАЖЕЛАЕМЕ ПОВЕЛѢНІЕ ПІТО
МЪА ФІЛАДЕЛФА ЦРЪА ЕГУПЕТСКА.
ПРВЕДЕНАГО ЗВОДЪ СЪТЦІАНІЕМЪ,
І ПРНЛЪЖАНІЕМЪ ЕЛІКО МОЦНО,
ПОМОЦІЮ ВЪЖІСНО ПОСЛѢДОВАЕА,
ІН СПРАВНЕС. ВЛѢТО, ПОВОПЛОЩЕНІН
ГА БГА ІНІСА НАШЕГО ІС ХА.

✠ ✠ АФ ПА ✠ ✠

Мотив виховання молодого покоління козацтва пронизує і думу «Федір Безродний». На «отамана курінного» Федора Безродного, що стереже кордони рідної землі, раптом налетіли «безбожні ушкали» і порубали-постріляли козака. Помираючи, Федір Безродний навчає свого малого джуру козацьких звичаїв. Козацьке товариство з почестями ховає його. Федір Безродний — це справжній лицар. Козацька, лицарська честь і слава у нього над усе. Він бажає померти не самотнім, а в козацькому товаристві, щоб воно його поховало. Загалом всі думи високо підносять мораль «товариства кривого, сердешного».

Думи опоетизували лицарську доблесть козаків у двобої з татарами. Одна з найпопулярніших дум — «Козак Голота» — виводить колоритний образ козака, що вбиває татарина у поединку. Одяг козака Голоти, його зовнішність змальовано іронічно: він обідраний, його «шати дорогої» — це «три семирязі лихії», «постоли в'язові».

...на козакові шапка-бирка,—
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита;
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає.

Зате у козака Голоти зброя «ясенька», а кінь «вороний», як у справжнього воїна. Він не завойовник, не грабіжник, «ні города, ні села не займає», а тільки вартує кордон рідної землі. Багатий татарин мріє захопити козака живцем, продати його у неволю і розбагатіти. Він розкішно зодягнутий, добре озброєний, впевнений, що здійснить свій намір. Козак Голота посилає у груди татарина гостинця — кулю. Знявши з нього багатий одяг, козак Голота повертається на Січ і там п'є-гуляє. Козак Голота — узагальнений образ запорожця — доброго, сміливого, кмітливого, розсудливого. Це представник народу, уособлення його сили і непереможності. Деякі варіанти думи називають його просто «нетягою», а епітет «голото» додано до нього пізніше. Образ козака Голоти — захисника народних інтересів, сміливого й відважного лицаря продовжує жити в новій українській літературі й мистецтві.

Поєдинок козака з татарами змальовано також у думі про Івася Коновченка-Удовиченка. Ця дума прикріплена до дійсного історичного факту — козацького походу на Бендери у 1628 р. На заклик корсунського полковника Филоненка єдиний син удови Грицихи Івась Коновченко йде в похід. На війні він здійснює ряд богатырських подвигів — убиває і бере в полон силу-силенну турків, але через свою необачність гине. В основі конфлікту цієї

популярної думи лежить більше моралізаторський момент. Син іде в похід всупереч волі матері, і мати проклинає його. Смерть його трактується як кара за непослух. Очевидно, що це мотиви пізнішого нашарування. В образі Івася Коновченка треба скоріше вбачати богатиря, вірного захисника рідної землі, що йде в похід з метою продовжити батьківську славу. Івась наділений надприродними рисами — він непереможний, і вороги бояться його. Лише коли побачили, що він напився, заманили його і вбили. Козаки з почестями ховають побратима. Друга частина думи переносить події на Україну. Матері приснився сон, що її син одружився з туркенюю. Козаки повертаються з походу. Коновчиха влаштовує великі поминки синові. Образ матері зазнає у думі еволюції: спочатку вона проклинає сина за непослух, а потім діє як патріотка, споряджає коня й зброю і посилає навздогін синові.

В інших думках про боротьбу з ворогами говориться лише побіжно. На перший план висуваються моралізаторські тенденції, відображається соціальна нерівність між козацтвом.

Так, у думі про Олексія Поповича і бурю на Чорному морі розвинуто старовинний поганський мотив про принесення жертви морю. Під час страшної бурі козаки сповідаються у своїх гріхах. Найбільше гріхів має за собою пирятинський писар Олексій Попович: він не шанував батька-матері, зневажав сестру і брата, «конем розбивав» маленьких дітей, безневинно проливав християнську кров, не скидав шапки перед церквами, через гордоші не вітався з козаками і мужиками. Олексій Попович просить, щоб козаки викинули його в море. Але після такої сповіді, християнського покаяння море втихомирилося. У деяких варіантах думи море втихомирюється після того, як козаки врізали Олексієві Поповичу мізинного пальця лівої руки і пустили краплі крові в море. Дума, отже, засуджує негідну поведінку героя, висуває і утверджує народні високогуманні принципи. Олексій Попович виявляє велику мужність, силу волі, щоб визнати свої провини, і заради врятування товариства готовий принести в жертву своє життя.

Класове розшарування, антагонізм між козацькою старшиною і простим, рядовим козацтвом найкраще показано у думі «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер». Як і козак Голота, Ганжа Андибер гуляє «полям килиїмським», обідраний, але бреться він уже не з татарами, а вступає в конфлікт з своїми панями, дуками-срібляниками. Три дуки п'ють у корчмі, насміхаються і зневажають козака-нетягу, гидують його присутністю. Лише наймичка поставилася до нього співчутливо, наточила йому доброго пива-меду. Ганжа Андибер одягає гетьманське вбрання.

Дуки починають запобігати його ласки, та він висміює їх, виливає горілку на свої дорогі шати, примовляючи:

Ей, шати мої, шати! Пийте-гуляйте:
Не мене шанують,
Бо вас поважають.

Ганжа Андибер є втіленням старого козацького ідеалу, коли козака найбільше шанували за його відвагу, силу і воїнську доблесть. Він наказує своїм козакам вигнати дуків з корчми. Протестом проти соціальної нерівності пройняті останні рядки думи:

Ей, дуки,— кажуть,— ви дуки!
За вами луги і луки—
Нігде нашому брату, козаку петязі, стати
І коня понасти!

Як козак`Голота був узагальненим образом захисника рідної землі від татар, так Ганжа Андибер захищає інтереси низового козацтва від класової несправедливості.

В історичних піснях цього періоду, як і в думках, відтворено героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарської агресії і польсько-шляхетських утисків, яскраво відображено перипетії цієї боротьби, змальовано історію козаччини. Можна намітити такі основні сюжетні лінії історичних пісень цього часу. Несила стало терпіти панське ярмо. Пожурилися молоді хлопці, що вони у неволі, вирішили тікати у дике поле («Зав'язали ляшки, зав'язали панки»). Перед козаком, що тікає від панського свавілля, три дороги: «одна — на Дін, друга — на Крим, а третя на Запорожжя» («Горе мені, козакові, що батька немає», «Ходив, блудив молодий козак по Дону»). Найкращою була дорога на Запорожжя. Щоб перешкодити втечі, пани ставили сторожу, ловили втікачів і карали («Приїхав козак під зелений байрак»). Коли ж організувався козацький похід проти турків чи татар, селянські хлопці добровільно йшли на війну. Син проситься в магері в похід («Соколоньку-синку, чини мою волю»), мати не пускає його, а потім погоджується, благословляє в дорогу, навчає, як поводитись у війську («Пишний, гордий, славний паничу»). Запорозька Січ стала козацькою матір'ю — сюди сходяться всі втікачі. Бойові походи і будні цієї козацької республіки оспівані в численних піснях. У сутичках з татарами козаки накладали головами, але не давали на поталу рідної землі. Глибоким ліризмом, щирим сумом пройняті пісні про «рубаних і стріляних козаків», про смерть козака в степу, його прощання з вірним другом конем. Вмираючи від ран, козак посилає коня додому словістити матір про смерть («Ой виїду я на могилу», «Відки, Іване? З-за

Дунаю», «Ой на горі вогонь горить», «Ой три літа й три неділі», «Ой у лісі Керелицькім» та ін.). За старовинною народнописенною традицією смерть козака на полі бою малюється як його одруження. Проте ці мінорні мотиви в історичних піснях незначні. У них переважають бойові тони, вирує напружене козацьке життя. Образ веселого запорожця, що у вільні від битви хвилини любить погуляти, міцно увійшов у пісенну традицію («Гей, я козак з України», «Ой Січ мати, ой Січ мати, а Великий Луг — батько», «Ой запив козак, запив», «Гей, гук, мати, гук»). Лицарське життя козаків на Січі, привільне, сповнене військових подвигів, усіляких пригод, приваблювало втікачів: чоловіки лишали жінок, хлопці — наречених, сини — одиноких матерів і йшли на Січ. У піснях часто жінки проклинають чоловіків, матері умовляють синів, а дівчата тужать за милими, які пішли на Січ, щоб зажити там козацької слави.

Під час організації великих походів на Україні панувало загальне патріотичне піднесення. Кожний, хто вмів тримати зброю, приставав до козаків. Батьки, які звичайно не пускали синів на Січ, самі посилали їх («Ой пуцу я кониченька в саду», «З суботи на неділю заказали на війну», «Ой іди, синоньку, на тую війноньку»). Оспівано випадки, коли батьки, у яких не було хлопців, виряджали на війну дочок («Загадано та заповідано»). Прощання козака, його виряджання, далска дорога, туга за домівкою, за рідними, коханою дівчиною, часто смерть у поході — теми численних історичних і ліричних пісень. Після повернення з походу козаки з почестями ховали вбитих, а потім влаштовували бучні бенкети.

Такою, в загальних рисах, виглядає козачина в історичних піснях. Про конкретні історичні події в них говориться мало. Так само у цих піснях не наголошується на діях конкретних історичних осіб, героєм їх є рядовий козак (Овраменко, Михайл, Супрун).

Пісня про Байду, одна з ранніх історичних пісень, оспівує мужність і незламність козацького ватажка, що потрапив у турецьку неволю. Він перетерпів нелюдські муки, але не скорився, не зрадив свого народу, своєї віри. Байда відмовляється від пропозиції «царя турецького» одружитися з його дочкою, потурчитися. Розгніваний «цар» наказав почепити Байду ребром на гак. Байда попросив у свого джури лук і застрелив царя, царицю й царівну.

Прототипом пісні про Байду послужила історична постать середини XVI ст. — українського магната князя Дмитра Вишневецького, одного з засновників Запорозької Січі. Потрапивши в полон, Дмитро Вишневецький загинув лютою смертю, як про це розповідається у пісні. Він став популярним народним героєм,

I list zelny/Ozdeblyny/Krasnym švitem/Hustym listem
 To dom moy/ To pokoj/ Kulina.
 Hoy Kozázeitu páneš moy/ Uazymze budet poiazó
 r. Posázu te zá biódrámi/ Pzywizju re torolámi. (moy
 Boh nád námi/ Kón pod námi: T p z umoiu/ Ja z tobo
 Pobežym/ pošpiešym/ Kulina. (iu.
 Hoy Kozázeitu páneš moy/ Jášij budet pokarimš Boyš
 r. Budem gistr šálamádu/ Kozácoin šátyrádm.
 Pny tr ynicy/ Bez rešnicy/ Budem izny/ Budem pny/
 Wytřytáry/ Oblápiáry/ Kunna.
 Hoy Kozázeitu páneš moy/ Ego zá c oštoš imne budet
 r. Day w den budeš foni pašy/ W nocu pry mene ležš
 Opulnocy/ ze wšey mocy/ ocucim/ pnywroóem, (špary
 Devonku/ Ewdenku/ Kulina.
 Hoy Kozázeitu páneš moy/ Jášij budet pošćioleš twoy
 r. Woylocyše pobóczyše/ A ášedliš ze w holowišce.
 W dubrowicy/ Na trawicy/ Ja zářču/ y pryřču.
 Šormakom/ Zupanom/ Kulina. (twoy
 Hoy Kozázeitu páneš moy/ Špobodatmi sie žywoš
 r. Lnoš tobie horowáry/ Day přez žraba poiecháry.
 Dušo moiá/ Ja iuž twoiá/ Kucžtu dáry/ á wošday/
 Ja twoiá/ Ty moiá/ Kulina.
 Hoy Kozázeitu páneš moy/ Čenyšet nas šomš twoy z
 r. Čezuryš sie ty dla roho/ Čaydem w polu šoni mnoho
 A nie naydem/ Čo přeš poydem/ Čic lihošo/ dla luboo
 Čepet pny/ Š nim byty/ Kulina. (ho/
 Hoy

Пісня про козака і Кулину
 з брошури Яна Дзвонівського
 «Sejmu Walnego Domowego Artykułów sześć».
 Краків, 1625.

символом нескореності, мо-
 ральної перемоги над ворогом.
 І народна пісня увічнила па-
 м'ять про героїчний вчинок
 Дмитра Вишневецького. Ім'я
 Байди і мотиви про відмову
 одружитися з турецькою царів-
 ною, про помсту над усією сі-
 м'єю ворога прикріпилися до
 Дмитра Вишневецького з яких-
 ось інших народних джерел.

До конкретних подій початку
 XVII ст. приурочена пісня
 про здобуття козаками Варни.
 У 1605 р. козаки на чолі з Пет-
 ром Конашевичем-Сагайдачним
 здійснили великий похід на
 Крим, здобули турецьку фор-
 тецю Варну. Цю подію і відби-
 то в народній пісні. Перед здо-
 буттям фортеці козаки радять
 раду. Вони впіймали старенько-
 го турка, і той порадив їм
 штурмувати Варну з річки.
 В неділю раненько козаки здо-
 були фортецю. Турки проклина-
 ють річку. Загальний мажорний
 тон пісні влучно передає радість
 блискучої козацької перемоги.

В народних піснях оспівано ватажків селянських повстань
 проти польської шляхти, захисників народних інтересів. Народ
 прославив відважного Наливайка, якого ляхи у Варшаві спали-
 ли живцем («Славна стала та Кравчина», «Ой у городі Могиле-
 ві»), з великою симпатією поставився до Сулими, Павлюка,
 Остряниці, козацьких ватажків, що не корилися ляхам, а підняли
 повстання проти них («Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька
 Остряницю»).

Великою популярністю в народі ось уже протягом більше
 трьох віків користується пісня «Ой на горі та жінці жнуть», до
 якої потрапили імена двох гетьманів першої третини XVII ст.—
 Петра Конашевича-Сагайдачного і Михайла Дорошенка. Вона
 оспівує козацькі походи. Деякі дані промовляють за те, що ця
 пісня пізнішого походження, могла виникнути в останній чверті
 XVII ст. під час гетьманування Петра Дорошенка. Курін-
 ним отаманом у Петра Дорошенка був Григорій Сагайдачний.

В одному з варіантів пісні згадується Дрогозденко, що боровся з Петром Дорошенком за гетьманську булаву.

Як і в думах, в історичних піснях цього періоду знайшла відображення соціальна нерівність між козацтвом, класове його розшарування, з'являються образи багатців, дукачів, що звисока дивляться на просте козацтво, «сіромашню», насміхаються з «голотоньки». В обороні покривджених у таких випадках стає «пан отаман», якому жаль своїх козаків:

Ой як крикне пан отаман
На свою силу:
«Візьміть, візьміть превражу дуку,
Вибийте в шию!»

1625 р. в польській брошурі Яна Дзвоновського «*Seymu Walnego Dmowego Artykułów sześć*» у Кракові була надрукована українська народна пісня про козака і Кулину. В пісні опрацьовано мотив про дівчину, що помандрувала з козаком. Кулина іде на Запорожжя. Це перший друкований текст української народної пісні.

ПРОЗА

Полемічна література

олемічні виступи проти намагань папи римського і католицизму загалом підпорядкувати своїй владі не лише Захід, а й Схід, зокрема східне слов'янство, розпочалися уже в часи Київської Русі, незабаром після розколу в 1054 р. єдиного доти християнства на два ворожі табори — римо-католицький і греко-візантійський. Проти «чяжеѣ вѣры» та її «ересей» писав Феодосій Печерський у посланні до Ізяслава Ярославича «о вѣре крестьянской и о латыньской», у «стязаньє с латиною» вступав митрополит Георгій, митрополит Іоанн II, антикатолицькі випадки маємо у «Повісті временних літ». Пізніше ця боротьба загострилася у зв'язку з Флорентійською унією 1438—1439 рр., коли руський митрополит Ізидор дав згоду на єднання з католицькою церквою. Полеміка зачіпала також протестантські, іудейські, магометанські та деякі інші віровчення й релігії.

Але особливо інтенсивно розвивалася полемічна література на Україні з середини XVI ст., коли католицизм, надто єзуїти, під егідою Речі Посполитої розпочали всезагальний релігійно-ідеологічний наступ на православ'я. До найраніших антипапських памфлетів належить «Історія о єдном папѣ римском», складена в нас, очевидно, в середині XVI ст. (є списки XVII—XVIII ст.). Твір у сатиричному плані розповідає про те, як на папському престолі засів «Петр гугнивый блудник» і «развратив» віру, бо мав у себе «дѣвицу на имя Стефана архидіакона во мужеских одѣяннѣ одеждах и со нею блудяше». Коли Петро гугнивий помер, то дівця стала папою. Це невеличке оповідання про так звану папісу мало фольклорний характер; виникло воно на візантійському ґрунті після розриву церков і поширилось у православному світі (є згадка в «Повісті временних літ»), серед католиків і протестантів (зустрічається у Боккаччо, Яна

Гуса, Петрарки та ін.); сатиричну легенду повторювали численні українські полемісти від Герасима Смотрицького, Василя Суразького і аж до Михайла Андрелли; ввійшла вона і в українську народну словесність. Побудована на запозиченому матеріалі, ця пам'ятка стилем дуже близька до творів староруської літератури і написана старослов'янською мовою.

У 1566 р. єзуїт Бенедикт Гербест написав трактат «Wypisanie drogi», в якому обстоював ідею унії католицизму з православ'ям. 1577 р. у Вільно найвидатніший єзуїтський діяч Речі Посполитої Петро Скарга видав книгу «O iedności kościoła bożego pod iednym pasterzem» (друге видання — Краків, 1590), де вів догматичні суперечки з православними, пропагував унію, підкреслював незavidне становище православ'я на Русі, нецтво і неписьменність духівництва. Ця книга Скарги набрала дуже великого розголосу і була по суті ідеологічною основою і програмою Брестської унії 1596 р.

Твір Скарги досить швидко одержав відповідь з боку православних в анонімному «Посланні до латын из их же книг», що було складене між 1577 і 1581 рр. (відоме в списках 1581—1582 рр.). Автор, використовуючи насамперед різні латинські джерела, не лише збивав догматичні «артикули» католицизму, а й у дуже непривабливому світлі зображав історію папства. Він зриває маску із папи римського як «слуги слуг», показуючи його в ролі тирана, що «свой устав учитъ моцью, огнем и мечем», що примушує собі поклонятися «под горлом». Папа «пан над паны ся зовет», перевершуючи в цьому навіть королів. У творі наведено чимало прикладів із історії папства, коли в боротьбі за тіару претенденти не зупинялися перед знищенням своїх противників. Наводиться тут легенда про папісу, розвивається надзвичайно дошкульна протестантська ідея про папу римського як антихриста, що теж була підхоплена багатьма українськими полемістами (Г. Смотрицький, В. Суразький, Мотовило, Іван Вишенський та ін.) і викликала гострі заперечення обурених католиків і уніатів.

Композиційно твір досить аморфний, автор неодноразово повертається до тих самих питань, повторюється. У творі поєднуються матеріал богословсько-теологічного, історичного характеру з суто літературним, зокрема викривально-сатиричним. На адресу папства подаються такі означення, як «блудници», «паршивые главы», «дьявольская голова», «здохлость і плюгавость». В цілому антипапська тема для тих часів розроблена тут широко, документально і досить вправно з літературного погляду. Написане «Посланіє до латын из их же книг» в основі народною українською мовою, старослов'янськими зустрічаються рідко. Тут

уже ми маємо ту специфічну книжну мову, що була характерна для української літератури середнього періоду. У творі виступають ознаки суто полемічного стилю, що споріднює цю пам'ятку із творами наступних полемістів, насамперед Г. Смотрицького.

У цей же період виникло коротеньке повчання «На латину и о папежах, который што в них вымыслив» (не раніш 1582 р.). Сильний імпульс полемічна боротьба одержала тоді, коли папа Григорій XIII запровадив (1582) новий календар. Ця реформа мала наукові підстави, але в Речі Посполитій введення григоріанського календаря набрало характеру брутального насильства над православними, яким забороняли жити за своїми давніми традиціями та звичаями, і переросло в складну ідеологічно-релігійну і державну проблему. Справа доходила до кривавої боротьби (наприклад, у Львові під різдво 1583 р.).

Першим на Україні виступив проти «новораствлѣшого календаря» Герасим Смотрицький, видавши 1587 р. в Острозі книжку, що складалася з двох полемічно-публіцистичних статей — «Ключ царства небесного» та «Календар римский новый», — передмови «До народов русских» і присвяти синові Костянтина Острозького Олександрові. Герасим Данилович Смотрицький, що народився в шляхетській сім'ї на Поділлі, був до 1576 р. міським писарем у Кам'янці-Подільському, далі перейшов до Острога, де став першим ректором знаменитої школи, брав дуже діяльну участь у виданні «Острозької біблії», писав прозові і віршовані твори (помер, очевидно, у жовтні 1594 р.).

Безпосереднім приводом до написання книжки Г. Смотрицького була поява брошури уже згаданого Бенедикта Гербеста «Wiągu kościoła rzymskiego wywody» (Краків, 1586 р.), що являла собою коротеньку католицьку версію історії церкви і була сповнена образливих випадів проти українського та білоруського народів. Г. Смотрицький дискредитує твір єзуїта, написаний так, «як ему шатан казал», і водночас закликає піднятися на боротьбу проти натиску католицизму: «Повстанте, почувитеся и поднесѣте очи душ ваших» на тяжке становище переслідуваної віри.

Г. Смотрицький підкреслював, що тогочасна єзуїтська пропаганда здобула чималі успіхи серед панівних станів православної суспільності, що не лише чоловіки, але багато хто й серед «бѣлых голов» (жінок) хочуть «вѣдати глубокости писма, таемницы догмат церковных». Цим користуються єзуїти, «лихи тые зміе», яким «нашы Евѣвы волно нахиляют ухо», а за Євами дають себе зводити й «Адамове» — чоловіки. Образ «змія» — єзуїта стає одним із найдошкульніших у творі Г. Смотрицького.

Г. Смотрицький широко і багатопланово розгортає антипапську тему, оперуючи при цьому не стільки догматичними

матеріалами, скільки історичними даними та дотепним словом. Численні «намісники бога на землі» «ся и трули, и дѣти родили, и многіе ереси плодили» (натяк на папісу); папи, як тирані, «иных посполитых подобно и бьют», коли ті їм не поклоняються «со страхом и трепетом»; вони мають величезні багатства «з стороны свѣта». Історія папства під сатиричним пером Г. Смотрицького виступає як своєрідне земне «передпекло», де «все посполу и донынѣ врит (*кипить*), подобно остаток аж у пеклѣ ся доварит». Автор заявляє, що коли б він взявся всіх отих «самотворных намѣстников божіих» пером «оборочати», то виявилось б «дивов и страхов много».

Сам «календар римский новый» в інтерпретації автора виступає як один із актів папської сваволі, папа зовсім не зважає на природні закони, і єзуїт хотів би навіть назви місяців «перехрестити» у римську віру і «под послушенство папы своего привести». Але річ полягає ще у тім, що календарна зміна викликала серйозні суспільні незгоди: «Великая васнь (*розбрат*) и ненависть межи людьми с того поправленя всчалася». І при цьому найтяжче реформа вдарила по трудовому народові, по закріпаченому селянству:

«Человѣк бѣдный, убогий, который от працы рук своих и в потѣ лица мусит ясти хлѣб свой и с тоє ж працы и поту мусит досыт чинити и давати пану, што ему розкажут. Звыкл был от предков своих отдавати, што належало богу и што належало пану. Тепер юж в тоє жадным способом гаразд потрафіти не может. Пан ему кажетъ у дни святыє, богу ку чти и хвалѣ ведле звычаю церковного давного належачие, робити. Боится и бога, боится и пана. Мусит болшого опустити, а меншему служити. Бо о оном слыхаеть, же есть коротко терпелив и троха милостив. Если не его тѣло поведуть, теде воловое певне».

Ця інвектива із «Календаря римского нового» займає виняткове місце в історії української літератури, в історії суспільної думки і визвольних ідей. Уперше український письменник говорить про жорстокий визиск трудового народу з боку панів, що чинять повну сваволю. І водночас селянин-трудоар тут виступає як основа суспільності, що своєю працею тримає весь гнобительський лад; його працею і потом живуть і світські, і духовні пани. Г. Смотрицький порушує навіть питання про ненормальність суспільних відносин, про порятунок народу, але селянин «кинъшим способом ратовати не могучи, мусит нареканем, вздыханем и слезами часто бѣду свою нагорожати». Тут відбито той період в історії України, коли «інший спосіб рятуватися», себто повстання Косинського і Наливайка, був ще попереду, але вже

досить близько. Становище селянина, за Г. Смотрицьким, було зовсім нестерпним: його нужда уже не їсть, а «доедаєть». Але водночас автор виявляє пансько-шляхетські ідеї і боязнь перед народним повстанням, він попереджує, що виступати проти суспільних законів не можна — «зле и небезпечно королевські и княжацкіє уставы и декрета нарушати и ламати».

У Г. Смотрицького, отже, виразно показано антагонізм суспільних відносин у феодально-кріпосницькій Україні, класове розшарування суспільства Речі Посполитої. При цьому важливо, що автор не протиставить українського народу народові польському. Він спеціально підкреслює «згуду вдячную» у змішаних сім'ях, «ляхови з рускои также, як русинови з ляхавкою». Г. Смотрицький гостро засуджує розбещеність католицького духівництва, яке, будучи нежонатим, на місце законних дружин підставляло собі «блудницъ». Бідний же руський піп-«неборачок» мусить із своєю «законьною пендзу (*нужду*) клепати».

Г. Смотрицький своїм твором прагнув пробудити суспільну енергію і свідомість, закликав до активної дії проти покiрного і пасивного мовчання: «Годилося вам тоє на собѣ так долго за молчаньем носити?» — запитував він читача, що ніс на собі пансько-католицьке ярмо.

У «Ключі царства небесного» Г. Смотрицький виступив насамперед не як полеміст-богослов, а як художник-публіцист. Оперує він майже виключно життєвим матеріалом, історичними даними; «Біблією», досконало йому відомою, користується дуже обмежено. Стиль його простий і прозорий, дуже часто речення і цілі абзаци перетворюються у заримовану прозу і навіть у вірші на зразок нерівноскладових віршів народних дум. Він часто вживає дотепи і приповідки, частково народні, частково свої («природа учит розуму», «так ся написало, як ся розумѣло»), які навіть були підхоплені пізнішими полемістами. Загалом сатира і дотепи Г. Смотрицького не різкі, а швидше м'які, для його стилю характерними є іронія, дошкульний натяк. Будучи людиною світською, Г. Смотрицький мало звертається до старослов'янської мови, а пише майже чистою тогочасною народною розмовною мовою з діалектизмами і полонізмами. Свій твір він адресував до найширшого українського читача. «Ключ царства небесного» — одна з найвидатніших пам'яток української літератури кінця XVI ст.

1588 р. в Острозі вийшла «Книжиця в шести відділах» («О единой истинной православной вѣрѣ») Василя Суразького, активного діяча острозького гуртка (біографічних відомостей нема). Полеміку автор її розвиває майже виключно в теологічно-догматичному плані (про уже згадані «артикули» відмінностей

між католицизмом і православ'ям), наводить величезну кількість цитат із «Біблії», «отців церкви», різних богословів пізнішого часу. Написана книга маловправно, мова церковнослов'янська з окремими лише блискітками народної української мови. Книга Василя Суразького цікава тим, що в ній документально позначився вплив аналогічних писань російського письменника Максима Грека (уривки з його творів наведені то текстуально, то в переробці). З богословського погляду «Книжицю в шести відділах» високо оцінив Іван Вишенський.

У бурхливий період кінця XVI ст. в ідеологічно-полемічну боротьбу вступив Іван Вишенський — письменник-демократ, гуманіст, палкий поборник прав і гідності людини, народний патріот, що піднісся до критики і заперечення всього феодально-кріпосницького ладу Речі Посполитої.

Вишенський — один з найвидатніших діячів усієї української літератури. Іван Франко назвав його «першим южноруським публіцистом в великим стилі», підкресливши, що Вишенський «завше займати буде почесне місце в южноруській літературі а тим більше почесне, яко один із батьків і творців народної южноруської літератури»¹.

Біографічні відомості про Вишенського скупі. Народився він, як гадають, у середині XVI ст. в містечку Судова Вишня на Львівщині. В молодості жив у місті Луцьку. Ймовірно, як припускав Іван Франко, що Вишенський певний час посідав якесь становище при дворі Костянтина Острозького. Десь у 80-х роках Вишенський переселився на Афон, один із центрів православ'я. Звідси «Иоан мних з Вишнѣ», «странник реченный Вишенский» надсилав на батьківщину вогненні послання і листи. 1604 р. (мабуть, восени) Вишенський приїхав на Україну, трохи пожив в Угорниках, потім у Львові, де вступив у конфлікт із керівниками братського руху (зокрема з Юрієм Рогатинцем). Пізніше Вишенський перебував в Уневському монастирі і в скиті Манявському, заснованому його другом Іовом Княгиницьким. Після майже дворічного перебування на Україні Вишенський знову повернувся до Афона і в умовах найсуворішої аскези, сидячи в «пещерѣ горѣ», помер, очевидно, у 20-х роках XVII ст.

Відома нині літературна спадщина Вишенського припадає на 1588—1615 (1616) рр. і складається з 16 (17) творів. Десять із цих творів, разом із трьома передмовами і змістом, Вишенський у 1599—1600 р. об'єднав у рукописну «Книжку», яку, мабуть, планував видати в Острозькій друкарні. Збірник підгото-

¹ Іван Франко, Іван Вишенський і его твори, Львів, 1895, стор. 462, 493.

вано за зразком острозької «Книжиці» в десяти главах (1598), в якій було анонімно опубліковано скорочений варіант «Писания к утекшим от православное вѣры епископом» — єдиний твір Вишенського, надрукований за життя автора.

До «Книжки» входять: «Обличение диавола-миродержца» (1599—1600), «Писание до князя Василия» (Костянтина Острозького; 1598—1599), «Порада» (після 1596, очевидно, 1599—1600), «Писание до всѣхъ обще, в Лядской земли живущих» (1588), «Писание к утекшим от православное вѣры епископом» (1598), «Извѣщеніе краткос о латинской прелести» (1588—1589). Отже, твори в «Книжці» розташовано автором не в порядку їх написання, а відповідно до композиції збірника. Прагнучи довести кількість розділів, як в острозькій «Книжці», до десяти, Вишенський включив до збірника три невеличкі фрагментарні статеечки — «О еретикох», «Загадка философом латинским», «Слѣд краткий» (всѣ -- 1599-1600 рр.) і, крім цього, тоді ж, в 1599—1600 рр., виписав сюди із якогось болгарського рукописного збірника повість під заголовком «Новина, или вѣст, о обрѣтении тѣла Варлаама, архиепископа охридскаго града, в градѣ Велис убитаго и в рѣку Вардар вѣврѣженнаго» (справді убитого турками 28 травня 1598 року в місті Велесі).

У 1600—1615 (1616) рр. Вишенський написав іще шість творів: «Краткословны отвѣт Феодула» (1600—1601), послання «старицы Домникии» (1605), «Зацпку мудраго латынника з глупым русином» (1608—1609), послання «братству лвовскому» та «отцу Иову» (Княгиницькому; обидва — 1610) і «Позорище мысленное» (1615—1616).

У нас нема відомостей про те, де Вишенський здобув освіту, в яких обставинах формувалися його погляди, яким чином він досяг літературної майстерності. Але уже в найранішому творі «Писании до всѣхъ обще, в Лядской земли живущих» Вишенський виступив зрілим художником слова і людиною цілком усталених ідейних переконань. У цьому творі можна знайти майже всі ті ідеї, які Вишенський розвиватиме протягом усієї своєї творчопубліцистичної діяльності, уже тут він виявив свою неповторну письменницьку індивідуальність.

Невеличке за розміром «Писание до всѣхъ обще...» було написане в специфічній суспільній атмосфері — в часи чекання «страшного суду» і «кінця світу», в часи кривавої зміни королівської династії в Речі Посполитій і остаточного закріпачення широких мас, юридично оформленого Третім литовським статутом. У цих обставинах, які, можливо, і покликали Вишенського до пера, він виступив як пристрасний викривач, що затаврував усіх і все в «Лядской земли». Використовуючи викривальні образи

біблійного Ісайї, Вишенський з гнівом говорить, що тут всі «от главы и до ног острупѣли», засмерділися «гноем миролюбиа», спотворили природу людини — «образ божий огноили». В Речі Посполитій «нѣсть мѣста цѣлаго от грѣховнаго недуга — все струп, все рана, все пухлина, все гнильство, все огонь печельный, все болѣзнь, все грѣх, все неправда, все лукавство, все хитрость, все коварство, все кознь, все лжа», так що на цьому гнилому тілі «нѣст где плястра приложить».

Така картина всезагального гниття і гріховності повинна була робити різоче враження на сучасників, що чекали «кінця світу». Але у Вишенського тут маємо не лише біблійні образи, спроектовані в ситуацію свого часу. Його вкрай обурює те, що в Речі Посполитій пани стали для підданих вищими від бога богами, що вони «безсловесных естество вышшею ценою (в своих антихристового закона правах) над люд божий, им до часу под власт злецовный, оценили», себто, що пани тварину оцінили вище від свого підданого, кріпака. Ці порядки, цей лад Вишенський таврує як «антихристів закон», виступаючи проти самих основ гнобительської системи. Розпочата Герасимом Смотрицьким тема антикріпосництва саме у Вишенського набирає особливої гостроти, і в цьому плані він сприймається як далекий, але безпосередній предтеча Шевченка, що найгостріше засудив і затаврував кріпаччину в часи її занпаду.

Вишенський був ченцем-плебеем, «голяком-странником», що жив і діяв згідно з ідеалами «чистого» християнства, себто первісного християнства, яке, за визначенням Енгельса, було одним із найреволюційніших елементів у духовній історії людства і виникло як рух пригноблених мас, перебуваючи в непримиренній опозиції до гнобительського ладу. В часи Вишенського ці ідеали були утопічними, але, пропагуючи непокору й ненависть до всяких гнобителів і гніту, обстоюючи рівність і гідність усіх людей, вони об'єктивно сприяли розвитку визвольних ідей і визвольного руху. Як відомо, ранньохристиянські ідеали були взяті на озброєння великим чехом Яном Гусом і «плебейським революціонером» Томасом Мюнцером, а також багатьма іншими «еретиками» з різних країн.

З позицій ранньохристиянських ідеалів Вишенський в «Писании до всѣх обще...» таврує не лише панів світських, що гноблять кріпаків, а й панів духовних. Він звинувачує їх у тому, що вони — і це відповідало реальній дійсності — перетворили монастирі у фільварки, де лише «телесне и скотски переходывают, на мѣстох святых лежачи, грошѣ збирают» для збагачення, ведуть паразитичне життя — «роскош свою погански исполняют». За Вишенським, життя духовних панів нічим не відрізняється від

життя панів світських — вони «день и нош» займаються судовими тяганинами за маєтності, брехнею, плітками.

Особливо різко і дошкульно Вишенський таврує вище духовенство в «Пораді» і «Писании к утекшим от православное вѣры епископом», написаному в зв'язку з бурхливими подіями Брестської унії 1596 р. Вишенський з убивчим сарказмом показував, що саме привело зрадників-єпископів Потія, Терлецького, митрополита Рогозу та інших до папського престолу, — це жадова грошей, багатства: «Наши скринки и шкатулы наполнены, и сожиздѣм болшиє скриниска, поклошнвшися папѣ». Цим вище духовенство забезпечувало собі право «по своей воли жити», а «воля» їх полягала насамперед у тому, щоб подібно до світських панів нещадно визискувати кріпаків. На адресу духовних панів Вишенський кидає знамениті тяжкі інвективи:

«Не ваши милости ли алчных оголодиѣваете и жаждными чините бѣдных подданных, той же образ божий, што и вы, носячих; на сироты церковные и прекомлене их от благочестивых христиан наданных лупите и з гумна стоги и обороги волочите; сами и з своими слуговинами ся прекормлюете, оных труд и пот крѣвавый, лежачи и сѣдячи, смѣючися и граючи, пожираете, горелки препущаные курите, пиво трояковыборное варите и в пропаст несытнаго чрева вливаете; сами и з гостми ся своими пресыщаете, а сироты церковные алчут и жаждут, а подданные бѣдные и свое неволи рочного обходу удовлѣти не могут, з дѣтми ся стискают, оброку собѣ уймают, боячися, да им хлѣба до пришлого урожаю дотягнет».

Ці «милості» забирають у своїх кріпаків коні, і воли, і вівці; вони висмоктують у бідних підданих «кров, сили и праці» і доводять їх до крайнього зубожіння: у бідняків не лише нема хліба, вони «за што соли купити, не мають».

Як слушно відзначив у своїй праці про Вишенського І. П. Єрьомін, в «Писании» до єпископів ми маємо найсильніше в усій давній українській літературі зображення тяжкого становища народних мас під п'ятою феодалів-кріпосників, побудоване на контрастному зіставленні розкішного панського життя і крайніх злиднів та безправності панських «подданих».

Нерозумність суспільних відносин та порядків Вишенський розкриває на багатьох сторінках своїх творів, зображаючи з усіх боків панське життя. Він таврує панів-собачників, що приймають «братство» «зе пси» і, зовсім не дбаючи про життя кріпаків, турбуються лише, аби в собак «боки полны, хребты ровны и гладки были». Він висміює панів, світських і духовних, за те, що вони бундючилися своїми «вырванцами»-слугами, хоча ті лише роздували «помпу» своїх господарів і, будучи паразитами,

не творили ні матеріальних, ні духовних цінностей. Він плямує панську «культуру» і «розум блудячий» шляхти, що виявлявся лише в «смѣхах, руганях, прожномовствах, многомовствах, кунштах, блазенствах». Вишенський таврує «державну діяльність» феодалів, розмови про статuti, конституції і права, які точаться в «сварах, прехитренях». Він показує, що пани видушують кров і піт своїх підданих, ведуть розкішне і розпусне життя, сповнене пиятики і огидної обжерливості. Вони думають лише «о многих мисах, полмисках, приставках, чорных и шарых, чирвоных и бѣлых юхах, и многих скляницах, и калишкох, и винах мушкательах, малмазиях, алякантох, ревулах, медох и пивах розмаитых». У пана — «што середа — рожество череву, а што пятница — то великдень». Навіть якщо пан кудись їде, то за ним везуть цілий обоз напоїв.

В «Пораді» Вишенський створює гостро сатиричний портрет такого пана-ненажери, виявляючи при цьому виняткову майстерність у творенні яскравих неологізмів: «...еси кровоед, мясоед, вѣлоед, скотоед, звѣроед, свиноед, куроед, гускоед, птахоед, сытоед, сластноед, маслоед, пироноед; еще еси периноспал, мякко-спал, подушкоспал» і т. д.

Вишенський дошкульно висміює панську пристрасть до дорогого і розкішного одягу, «ненасычоную любов к прелести шмата того злотоглову или ядамышку, шарлату и инших сукен», якими пани «украшают» свого «трупа». Пани, і світські, і духовні, навіть ходити не хочуть: «того трупа отидолотворенного» переносять на колісках, возять у розкішних каретах.

Такими та численними іншими засобами сатири Вишенський показує паразитизм, тваринність, духовну бідність, мертвотність панства Речі Посполитої, фактично подаючи образи «мертвих душ» XVI століття.

У «Пораді» і «Писанин» до єпископів, які належать до найсильніших і найкращих з ідейного та художнього погляду творів Вишенського, автор намалював широку картину — калейдоскоп життя світських і духовних панів, незмінно переходячи від окремих явищ, часткових деталей до багатозначних узагальнень.

Вишенський чи не першим в українській літературі розкрив владу грошей у тогочасному суспільстві. Він нещадно таврував лихварів, зокрема й лихварів у рясі, в яскравих і життєво правдивих образах та ситуаціях показував, що гроші були страхітливою перекручуючою силою щодо суспільних зв'язків та індивідуальних якостей: «днесь кат, а завтра священник, днесь мучитель, а завтра учитель, днесь корчмар и танцоводец, а заутра богослов и народоводец, днесь убийца, а заутра святитель и епископ». Отже, не дивно, підкреслював Вишенський, що різні люд-

ці, «як пси встеклые, бѣгают, ищут, да стан духовный или имѣние оного угонят и поймают».

Вишенський малює надзвичайно виразну картину всезагального продажництва в Речі Посполитій, де всі посади, в тому числі і духовні, дістаються виключно за гроші, за хабарі: «тому в руку тыць, овому тыць и сему тыць». При цьому хабарі беруть усі — королівські радники — «тайные лгари», останній «писаро-драч» і сам король, хабарі для якого мають бути справді королівськими — «нѣкоторая тисеча чрвоных в кишенью кролевскую». Зображена Вишенським картина суцільного — від самого «верху» до «низу» — продажництва в Речі Посполитій належить до найяскравіших викривальних сторінок української літератури всіх часів. Саме у Вишенського підноситься вперше в нашому письменстві тема «золотого мішка», що вийде на авансцену уже в літературі епохи капіталізму.

У той час, як чимало тогочасних вірогідданих письменників — і польських, і українських — на всі лади розписували «доброту» і «ласку» королів та князів, Вишенський, солідаризуючись тут із народом, нищівно затаврував сам інститут абсолютизму як владу, що йде не від бога, а від чорта. В «Обличенні диавола-миродержца» Вишенський малює гостро сатиричну сцену, де диявол за поклоніння собі обіцяє що завгодно, навіть королівський титул: «Если хочеш королем быти, обѣщайся мнѣ на офѣру в геенну вѣчную, я тобѣ и королевство дам». Вишенський таврував королів іменами Неронів і Навуходоносорів, іменами, що стали найсильнішим уособленням тиранії і деспотії. В образі Навуходоносора, і самодура, що розпалив біблійного несамовитого деспота, «пещь бѣд, скорбий, гонений и всяких досад лютых» на український народ, у «Краткословном отвѣтъ Феодула» змальований сучасний Вишенському король Сігізмунд III. Вишенський затаврував політику королів, магнатів і шляхти, які нацьковували один народ на інший, сіяли розбрат між українським і польським народом. Але Вишенський доходить до висновку, що королям не зламати народ, і в ході історії буде «царь Навходоносор посрамляем». Вишенський вважає, що в усій світовій історії мало «богобойних» царів і властей; всі інші «погански, тирански, мучителски и неучтиве жили и погибли и память по собѣ своих справ злых на хулу и поругание вѣчное оставили». Подібні погляди і висновки важко переоцінити.

Вишенський писав, що, хоча король чи цар «высоко сѣдит и выше всѣх гледит, але земля и прах с низкими ровно ест». Провідною ідеєю в поглядах Вишенського на суспільні відносини була ідея рівності всіх людей, незалежно від їх походження і стану, національності і віри. Він неодноразово підкреслював,

хії, нерівності і гніту. Як суспільний ідеал Вишенський підносить знаменитий рядок Давидового псалма: «Се коль красно и добро речено, еже жити братии вкупѣ», себто того 132-го псалма, який через віки був переспіваний Шевченком («Чи є що краще, лучче в світі, як укупі жити...»). Письменник створює справжній гімн життю «братии вкупѣ».

Вишенський гостро виступив проти національної дискримінації українців та білорусів у Речі Посполитій. В умовах насильної колонізації і окатоличення він викривав людиноненавистницьку політику польсько-шляхетських можновладців і єзуїтів, що нацьковували польський народ на українців та білорусів: «в сусѣдствѣ любви не показуйте, ниже с ними ся общѣте, паче же их ненавидите». Вишенський підкреслював, що по всій Речі Посполитій лунав єзуїтський крик - «в куплях, торгах, ремеслах русин с папешником волности единой да не имат; в цехах ремеснических русину быти не достоин, доколь ся не попанежит». В судах, де сиділи «панешники», русин знаходив одну кривду і сваволю. Український народ брутально усувався навіть від місцевого урядування — «войтовства и бурмистровства». «Не дадѣте Руси ни единого пространства в жизни их», — так визначив Вишенський політику Речі Посполитої щодо уярмлених народів України і Білорусії.

Вишенський таврує релігійне насильство над православним населенням, що мало найрізноманітніші форми, — від заборони користуватися старим календарем до кривавих розправ. Він гнівно засуджував єзуїтські «рецепти» ставлення до тих, хто не хотів «поклонитися папѣ и костелови римскому» («в темницах затворяйте и без вин вины на них налагайте, бийте, безчестѣте и убийте в имя найсвятшего папы»). «Убийте в имя найсвятшего», — це вияв найгострішого сарказму.

І на цей державно-політичний та ідеологічно-релігійний терор, на гноблення України та Білорусії Вишенський відповів від імені всього люду, об'єданого тоді в повстанські загони Косинського, Лободи і Наливайка, знаменитим фіналом «Послания» до єпископів:

«Не надѣйтеся, власт мирская, королѣ и всякое преложенство (*влада*), и вся послушник папы римского, як з вами ни в чом ся соглашати православные не хошут и папѣ поклонитися не изволят. Не надѣйте ж ся нынѣ, не надѣйтеся завтра, не надѣйтеся по завтраю, в приидущее время и в вѣки вѣков».

Іван Франко писав про цей громовий виклик народним гнобителям: «Ніколи ще до того часу сильні миру сього, світські чи духовні, не чули від простого южноруса таких гордих, рішучих і потрясаючо сильних слів. Віє в них, хоч ще несвідомо для са-

мого автора, той свіжий, новочасний дух емансипації особистості людської з пут всемогучої традиції, котрий сто літ перед тим перший раз прогримів у Німеччині в Гуттеновім бойовім оклику «Ich hab's gewagt!» («Я відважився!»). І тут треба було чимало відваги моральної, щоб кинути могучим ієрархам і цілій пануючій системі польській прямо в очі таким огненным посланієм»¹.

Не випадково навіть у ХХ віці апологети польської шляхти і магнатів підкреслювали, що «ядом» ненависті до гноблення, котрий «сочився з таких писань, як Вишенського», освячувалися ножі гайдамацькі.

Вишенський, провідник ідей рівності, охоче оперував біблійними погрозами бога — «великих, богатых, славных и быти велико о собѣ разумѣющихся не толко посоромлю, але и до кгрунту стлумлю (*дотла подавлю*) и упразню» — і це було не що інше як вираз народних надій і сподівань, висловлений у формі релігійного пророцтва.

Відповідно до обставин того часу Вишенський у своїх творах часто звертається до біблійно-євангельських та інших релігійних мотивів. Показово, що він використовує і наводить насамперед ті місця, де викриваються тирані, обстоюється право людей на свободу, проповідуються ідеї рівності. У Вишенського не знайти жодного уривка із «святого письма», де доводиться «божественність» королівської влади чи проповідується гніт, покора і терпіння народу. Вживана ним термінологія «смирения», «терпения» часто є виразом незламного опору.

Вишенський знав, яку велику агітаційну силу несло в собі його викривальне слово, що осуджувало феодальні суспільні відносини і гнобительські порядки шляхетсько-магнатської Речі Посполитої, затаврованої клеймом «царства диявола миродержца». Він турбувався про те, щоб його твори читали, щоб вони доходили до широких мас навіть «простых безкнижных слухачов» — демократичної аудиторії письменника-демократа. Писання Вишенського будили свідомість народу, надихали його на боротьбу проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, закликали любити і поважати просту людину, хлопа, любити свою зневажену і пригноблену вітчизну. В умовах Речі Посполитої вони належали до нелегальної літератури.

Багато місця у своїй творчості Вишенський приділив боротьбі з римсько-католицькою церквою, Ватиканом і його агентурою — єзуїтами. Про це, головним чином, іде мова у таких творах, як «Писание до князя Василя» (Костянтина Острозького), «Извъ-

¹ І в а н Ф р а н к о, І в а н В и ш е н с ь к и й..., стор. 239—240.

щение краткое о латинской прелести», «Краткословны отвѣтъ Феодула» (езуїтові Петру Скарзі), «Зачапка мудраго латынника з глупым русином».

Вишенський не належав до визначних богословів. У боротьбі проти католицько-езуїтської ідеологічної агресії Вишенський сильний там, де вдається не до теологічно-софістичної аргументації, а до аргументації історичної, реально-життєвої, тавруючи поведінку і дії носіїв католицизму. Свій вогонь Вишенський спрямовував головним чином проти найголовнішого ідеолога абсолютизму і католицизму в Речі Посполитій — Петра Скарги, який у своїх трактатах і казаннях стверджував божественне походження королівської влади, зверхність папи римського у володінні всім світом, обгрунтовував потребу унії між православними і католиками. Вишенський зривав машкару побожності, любові і безкорисливості з папи римського і його слуг, показуючи їх тиранію, моральне розтління нутро, нестримне прагнення до влади, багатства, слави. Вишенський підхоплює надзвичайно сильну протестантську ідею про папу римського як про диявола, що прагне тільки «прибытков от стада овец», жадає «мирския власти, гордости, тщеславия, властолюбия, чести, величества, началства, господства языческого».

Свою боротьбу Вишенський часто вів засобами сатиричного слова, наділяючи противника дошкульними образами, епітетами, неологізмами, висміюючи їх учення про чистець, про filioque і т. д. Особливо їдко Вишенський висміює писання Скарги, «иисусоругателя блюзнячого», «явного фарисея», малюючи, зокрема, оригінальну сатиричну картину похорону ідей езуїта у незвичайній пародії-голосінні:

То ли твоя вѣра, рымлянине, як в мирѣ сем славен и велик еси?
То ли твоя вѣра, рымлянине, як над всѣми врѣх погонити хощеши? і т. д.

«Голосіння те,— писав Іван Франко,— належить до найкращих витворів нашої старої літератури і є правдивою перлою між творами Вишенського. У довгім ряді поетичних, а інколи діалектикою теологічною мов бритва заострених викриків, наслідуючи тон, ритміку і паралелізм нашого народного голосіння по помершім, автор наглядно показує і з усіх боків освічує той первородний гріх Риму — гордість і вивисшування себе»¹.

У своїх творах Вишенський різко засудив також освітню справу в Речі Посполитій, що знову-таки перебувала головним чином у руках езуїтів. Езуїтські школи і колегіуми, які притягали молодь різних національностей, стали для Вишенського

¹ Іван Франко, Іван Вишенський..., стор. 182—183.

вертепами, що винародовлювали українців і білорусів, нав'язували їм чужу латино-католицьку культуру, привчали зневажати свою мову, культуру, національні традиції. Із таких шкіл, де навчали «поганського блядословія», виходили не люди, а «гнилые плоды» — «горды, величавы, пишны, надуты, пружнославолюбцы, хелпливыи, велерѣчивы, самохвалны, фарисѣи возносливы, клеветницы, лжелюбцы, правдоненавистницы». Засуджуючи латинську науку, Вишенський висміював єзуїтську «сварливую диалектику» як викрути, за допомогою яких можна було «з бѣлого черное, а з черного бѣлое перетворяти», риторика — «як празднословицу», придатну лише для того, щоб «слухи чесати». Він відкидав спрепаровані єзуїтами твори і учення Арістотеля та Платона, «комедии и машкари» (себто театральні видовища), що практикувалися в цих училищах. Вишенський обстоював таку школу, яка б спиралася на місцеві культурні традиції і розвивала їх. Тому він, зокрема, так гаряче захищав від нападок «словенский язык» і відкидав латинь.

Звичайно, і латинь, і старослов'янська мова не сприяли розвитку національних культур і літератур. Вишенський усвідомлював, що старослов'янську мову на Україні і в Білорусії мало хто знав — не знав її як слід і сам Вишенський,— але, вихований на старослов'янських законсервованих зразках біблійної та патристичної літератури, він намагався дотримуватися старої мовної традиції. Він твердив, що «словенский язык» — «плодоносѣйший от всѣх языков и богу любимший», виявляючи, таким чином, ретроградну рису у ставленні до інших мов. Він вимагав, щоб церковні книги і устави друкували лише старослов'янською мовою, щоб у церквах під час літургії не «виворочали» «Евангелія» і «Апостола» «простым языком», хоча водночас визнавав потребу після літургії «толкувати і викладати» основи християнського віровчення «для зрозуменя людского попросту».

У самого Вишенського звертання до старослов'янської мови маємо переважно лише там, де йдеться про «високі матерії», де доводилося оперувати досконало виробленою церковною термінологією і образністю. Коли ж Вишенському треба було вести розмову про реальне життя і реальні відносини, про конкретні явища життя і побуту, він неминуче звертався до своєї рідної української народної мови, «простого языка», і тоді в його твори вливається широкий потік народної лексики, фразеології, образності. У Вишенського можна знайти різностильний матеріал, який пізніше, чіткіше оформившись і розвинувшись, характеризували як «високий стиль» чи «простий стиль».

За жанром більшість творів Вишенського належить до традиційної учительної літератури — послань і листів. Це виклика-

но до певної міри особливостями життєвих умов письменника: він жив на Афоні, а свої твори адресував Україні. Він не працював систематично, а брався за перо тоді, коли в житті українського народу наставали реальні або мнимі критичні ситуації («страшний суд», Брестська унія) або коли він стикався з обурливими на його погляд явищами і фактами (наприклад, писання Скарги чи уявні перекручення у виданні творів Златоуста).

Ці конкретно-історичні обставини і своєрідність творчої особистості, темпераменту Вишенського спричиняли й своєрідний тон його творів. Його писання відзначаються великою енергією, імпульсивністю, полемічно-викривальним запалом. Залежно від того, що письменник хоче сказати, його послання може переходити в досить просторий трактат, діалог, монологічну пристрасну інвективу. Письменник зовсім не дбає про композиційну стрункість своїх творів (сталлими є хіба адресатна частина та закінчення, і то не завжди), говорить про те, що його найбільше хвилює, не боячись повторюватися, варіювати певну тему,— і це стоюється не одного твору, а інколи цілої групи творів, у яких він підносить ті чи інші важливі проблеми. Іноді Вишенський у свої твори включає більш чи менш широкі виписки з інших авторів. Таким чином жанровий синкретизм є характерною рисою його творчого обличчя.

Темпераментний і пристрасний Вишенський не знає однорідного стилю не лише щодо мови («словенський язык», «простий язык»), а й щодо емоційно-образних засобів. Стильова своєрідність його творів полягає у поєднанні двох систем викладу: висока патетика, ораторський пафос чергується з їдкою іронією, сарказмом, глузуванням з противника.

Основне, чого домагався Вишенський у своїх творах,— це простота і ясність викладу; він дбав насамперед про те, щоб зміст їх був зрозумілий найдемократичнішій аудиторії. В цьому неабияку роль відіграє «момент присутності». Письменник ніби закликає своїх читачів-слухачів діяти з ним спільно («приидите, стецѣтеся на сие мыслное и словесное позорище», «розсуждайте ж, православнии християне» і т. д.), веде перед своєю аудиторією викривальний «допит» противника.

Улюбленим стилістичним прийомом Вишенського є нагромодження однорідних понять і образів, багатой синоніміки. Виступаючи проти влади власності над людиною, Вишенський так, наприклад, примушує говорити диявола голякові-«страннику» в «Обличенни диявола-миродержца»:

«Если хочеш похоти телесное насытитися и господарем дому, древа и землѣ шмата назватися, пад, поклони ми ся, я твою волю исполню, я тобѣ жену приведу, хату дам, землю дарую, тое ярмо

на твою шию пов'ѣшу и твою мысль в бѣдѣ, неволи, скорби, мятежи, попечении, фрасунку и уставичном промыслѣ погребу, я тебе стражу, слугу, неволника и вязня женѣ учиню...»

Нерідко речення, що стоять поряд або через певні текстові інтервали і мають окличний, запитальний чи констатуючий характер, будуються за одним синтаксичним зразком; це надає таким місцям великої енергії (буває, що ці речення мають заримовані закінчення). Ось як повторюється звертання до єпископів, що проходить лейтмотивом у адресованому їм «Писанні»: «Не ваши милости ли вѣру дѣлы злыми наперед еще разорили? Не ваши милости ли прагнення лихоимства п'янежного и достатку мирского жерело похотий в собѣ ропустили... Не ваши милости ли алчных оголоднѣваете и жаждными чините бѣдных подданных... Не ваши милости ли сами обнажаете, из оборы конѣ, волю, овцѣ у бѣдных подданных волочите... Не ваши милости ли в темницах за правду затворяете...» і т. д. Перед нами зразки виразно ораторського стилю.

В історію української літератури і літературної мови Вишенський увійшов як блискучий майстер яскравих і виразних неологізмів, котрі є теж однією з найсвоєрідніших ознак його індивідуального письменницького стилю. Переважна більшість їх має складну морфологічну форму (складні слова з двох і більше основ), виворену або за зразками народної мови («свиноед», «звѣроед»), або частіше за зразками скалькованих з грецької мови старослов'янських слів («мясочревоохотный», «детиноигралский» — розум, «гологлавец», «высоконогие и низкосытые слуги», «бременоносное сѣдло кглупства», «богочорчемник», «скверноначалник», «пружнославолюбцы», «нендздороскошници», «звѣролютство») і т. д. Переважна більшість неологізмів Вишенського носять викривально-сатиричний характер і є унікальними в своєму роді.

Вишенський — найбільший і найвидатніший сатирик у давній українській літературі. Сатирично-викривальне начало наскрізь пронизує тією чи іншою мірою майже всі його писання і виявляється надзвичайно різноманітно як щодо об'єктів, так і щодо засобів сатиричного осміяння і таврування. Його сатира часто полярна, має широку емоційну амплітуду — від благородного обурення і гніву до нищівного сарказму та іронії.

Сатира Вишенського виявляється то в поодиноких сатиричних «уколах» у вигляді, наприклад, дошкулнього епігета, часто несподіваного, то в цілій «черзі» таких епітетів, означень, порівнянь. Тут можна зустріти надзвичайно яскраві і гострі метафори («волки пастырообразные»), різні антитези («днесь кат, а завтра священник»). Часто різноманітні образи сплітаються в склад-

ний сатиричний «клубок». Іноді сатиричний ефект досягається свідомою гіпертрофією стилю — нагромадженням близьких за змістом і однотипних морфем, що мають викривальний, глузливий сенс.

Людина виняткової спостережливості, Вишенський творив сатиричні портрети і цілі сценки з життя світського і духовного панства; уже наводилися рядки, якими Вишенський характеризував пана-ненажеру. Шляхтич ходить, «перекривляючи макгерку то на той, то на сей бок, шию напаявши, як индийский кур»; перед вищим паном він стоїть, переплітаючи ногами, «то тую, то сюю наперед поставляючи и на пятау зас выворочаючи»; пан увесь сповнений пихи, і це особливо видно тоді, коли він виступає, «выбритвивши потылицю, макгерку верх рога головного повѣсивши, косичку или пѣрце верх макгерки устроивши и делѣю (накидку, плащ) на собѣ перенявши, плече одно вышше от другого накокорѣвши, як полетѣти хочаши». Вишенський наводить сцену, де панові-п'яниці слуги виносять без кінця різні напої і він «глитаєт» тільки найсмачніші з них; винятковою за сатиричною яскравістю є картина всезагального хабарництва в Речі Посполитій. При цьому Вишенський своє викривальне слово спрямовував не лише проти цілих станів, класів, певних суспільних відносин і явищ, а й проти конкретних носіїв соціального зла — від самого короля Сігізмунда III, його найпершого поплічника єзуїта Петра Скарги і до зрадників-єпископів і навіть діячів братського руху на зразок Юрія Рогатинця, що теж був для плебея Вишенського паном, у якого на думці лише «смаки, шафрани, перце и пирожные сласти».

Іван Вишенський був сином свого часу і свого народу. Його демократично-гуманістичні ідеї нерідко випереджали погляди і традиції епохи — такою є, зокрема, його благородна любов до «бідних підданих» і гаряче обстоювання їх прав і людської гідності. Звичайно, він був значно сильніший у критиці тогочасних суспільно-політичних, державних, релігійних порядків, ніж у своїй позитивній соціальній програмі, що мала утопічний характер ідеалізованої євангельської громади часів первісного християнства. Вишенський вважав, що відновити дух «справжнього» християнства можна насамперед шляхом духовного очищення і морального удосконалення, і тому пропагував як найкращий спосіб досягнення цієї мети втечу від суспільного зла в «пустиню», протестуючи таким чином проти несправедливих — соціально і морально — порядків. Мав рацію Іван Франко, підкреслюючи, що хоча не всі твердження Вишенського могли бути прийняті його земляками як керівництво до дії, вони були плідні уже тим, що будили думку, дискусію, рух і водночас вселяли

відвагу і силу для дальшої боротьби¹. Більше того, Франко за- уважував, що навіть у кінці ХІХ ст. Вишенський будить суспіль- ну думку, і кожен, хто має вуха до слухання, а розум для розу- міння, знайде золоті зерна у творах Вишенського, «вияснить собі, як би то говорив Вишенський про наших нинішніх панів, і князів, і верховників народних»².

А що твори Вишенського справляли велике враження на його сучасників — це річ безсумнівна. Уже автор полемічних «Вопро- сов и отвѣтов православному з папезником» у 1603 р. виписував із друкованого в острозькій «Книжиці» скороченого послання до єпископів великі уривки, причому саме ті, що мають гостро ви- кривальний соціальний характер. Це ж послання передруковано 1644 р. у Москві в складі так званої «Кирилловой книги». Його писання протягом століть були популярні серед російських старо- обрядців, і чотири списки творів Вишенського мають, поза сумні- вом, російське походження. Є всі підстави твердити, писав І. П. Єрьомін, що полум'яні послання Вишенського та інші ана- логічні твори «старообрядці,— в масі своїй у ХVІІ віці вираз- ники посадсько-плебейського і селянського протесту проти Мос- ковської феодально-кріпосницької держави,— цінили особливо, бо саме в них вони знаходили відповідь на численні питання, що їх хвилювали, натрапляли на думки, що багато в чому відповіда- ли їх власним переконанням»³. Немало перегуків з Вишенським можна знайти у пристрасного російського викривача ХVІІ сто- ліття Аввакума.

Твори Вишенського, відкриті 1858 р., вперше частково опуб- ліковані М. Костомаровим у 1865 р. і відтоді стали предметом дослідження багатьох учених. Найвидатнішими серед праць про Вишенського є дослідження Г. Житецького, А. Кримського, М. Сумцова, В. Перетца, І. Єрьоміна і особливо І. Франка, що присвятив полум'яному гуманістові і демократу кілька розвідок, серед яких монографія «Іван Вишенський і его твори» (Львів, 1895) має неминуще наукове значення. Поема Івана Франка «Іван Вишенський» (1900), де змальовано надзвичайно яскраву і величну людину, сповнену палкої любові до України, до свого народу, належить до шедеврів української поезії.

Визначним полемістом, що виступав з усним і писаним сло- вом, був Стефан Зизаній (Тустановський), родом з Галичини,

¹ Див. Іван Франко, Іван Вишенський..., стор. 451—452.

² Іван Франко, Іван Вишенський, руський писатель ХVІ віку, Коло- мня, 1892, стор. 36 (доповнений відбиток з газети «Хлібороб»).

³ І. П. Еремін, К истории русско-украинских литературных связей в ХVІІ веке, «Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР», т. 9, 1953, стор. 294.

брат освітнього і культурно-релігійного діяча Лаврентія Зизанія; з 1586 р. він працював у Львівській братській школі, деякий час був її ректором, проповідував; згодом його викликали до Вільно на вчителя братської школи; тут він теж був проповідником, дуже гостро викривав духовних і світських панів, католицизм, уніатів, за що зазнавав найтяжчих переслідувань. Ще у Львові він «бунтував люд проти господа бога», проти «наяснїйшому маестату его королевской милости»; у Вільно його мало за це не вбили (рік смерті — невідомий), Сігізмунд III наказував кинути Зизанія до в'язниці.

Зизаній був автором «Катехізиса» (Вільно, 1595), який до нас не дійшов. Але відома ущиплива відповідь на нього єзуїта Щасного Жебровського „Kałol, który rozsięwa Stefanek Zyzania w serkwiach guskich w Wilnie“ (Вільно, 1595), де заперечуються деякі пункти цього «Катехізиса», глузливо обігрується слово «кукіль» (по-грецьки «кукіль» — ζιζανιον). Єзуїт закидає Зизанієві, що він воює з небом і землею, не пропускає ані богу, ні людям, випихає святих із неба, чортів не пускає до пекла, відкидає католицькі догми, огидно шарпає язиком духовні і світські власті, негарно згадує у своїх казаннях короля, лає митрополитів, проклинає латинників. З цих лаконічних характеристик видно, що викриття Зизанія відзначалися радикалізмом релігійного і суспільно-політичного характеру. Вони були цілком співзвучні діяльності повстанців у загонах Косинського і Наливайка.

Антипапську ідею розробив Зизаній у книжці «Казанье святого Кирилла патріарха іерусалимського, о антихриств и знаках его», виданій у двох не цілком адекватних паралельних текстах — по-українськи і по-польськи (Вільно, 1596). Цей твір, в основі якого лежить проповідь знаменитого «отця церкви», доводив протестантську тезу про папу римського як антихриста (автор використав тут аргументи кальвініста Зібранда Любберта з його книги «De papa Romano», 1594) і був своєрідною відповіддю на книжку Потія «Унія», де той вимагав доказати «знаками», зокрема «звіриним числом» 666, що папа — антихрист. Зизаній назбирав аж одинадцять таких «знаків» про прихід антихриста і «кінець світу» (діяльність еретиків, війни, голод, пошесті, землетруси, взаємна зрада і ненависть, латинське вчення про опрісноки, чистилище і т. д.), а в кінці навів ще й «сумму всіх знаків антихристовых», слів і речень, що стосувалися латинників та папи і складали число 666. Праця Зизанія вся скомпонована з біблійних текстів, цитат із «отців церкви», різних богословів. Цей «документальний» матеріал мав тоді дуже велике значення, і книжка справила різке враження, розпалювала далі полеміку. Потій писав, що цим Зизанієвим «книжкам баламутным лѣпѣй,

ниж евангелїи, вѣрят»; Щасний Жебровський видав проти неї заперечення „Plewy Stefanka Zyzaniej, heretyka z cerkwie guskiej wyklętego“ (Вільно, 1596). Книжка Зизанія складала основну частину «Кирилловой книги» (Москва, 1644), популярної серед розкольників, які теж вірили в приход антихриста і «кінець світу».

Після Брестського уніатського собору 1596 р. головний ідеолог унії єзуїт Петро Скарга видав книгу «Synod brzeski i jego obgona» (Краків, 1596), яка 1597 р. вийшла у Вільно, перекладена Іпатієм Потієм українською мовою. В ній описуються обставини собору, подаються промови його учасників, наводяться основні документи, а також дається виправдання дій собору з правового, історичного, теологічного погляду, доводиться теза про першість папи римського. Були описи цього собору, зроблені православними. Це, зокрема, невеличка «реляція коритського священника», де і сам собор-синод, і уніатських єпископів змальовано в сатиричному дусі — автор іменує їх або в принизливо-здрібній формі (Германко, Потійко, Кривилко), або в згубній — Іонище. Документальним звітом про дії паралельного православного собору в Бресті була брошура «Ekthesis» (Краків, 1597), видана православними; вона важлива насамперед як історичне джерело.

Незабаром після уніатського Брестського собору, 1597 р. анонімний автор написав у 22 розділах «Вказ о том, што именуют быти отступницы церкви святое всходное голову папежа римского, а не Исуса Христа», — типовий зразок полемічного твору, де з догматичного та історичного погляду заперечується зверхність пап, розвінчується «істинність» католицького віровчення. Тут автор подає матеріали, що таврують папську пиху, гордість, грошолобство, тиранію; папи приводять до своєї віри «моцю, огнем, голодом, мечем, вязенем»; розпуста їх не знає меж, вони тримають «кортызанок» по «сколко десять тисеч»; папа — «правдивий антихрист». У «Вказі» використано матеріали попереднього «Посланія до латын из их же книг».

Діяння Брестського уніатського собору і книга Скарги особливо, що його виправдовувала і узаконювала, найсильнішу відсіч одержали в книзі «Апокрисис, албо Отповѣдь на книжки о съборѣ Берестейском, именем людей старожитной релѣи греческой, через Христофора Филялета врихлѣ дана», яка вийшла по-польськи (Вільно, 1597) і по-українському (Острог, 1598). Цей великий твір складається з чотирьох частин. У першій опубліковано силу різних історичних матеріалів — листів, послань, протестацій, що документально викривали лицемірство православної духовної верхівки, яка таємно готувала унію, лицемір-

Ѧ АПОКРИСИСЪ , Ѧ

ЇМЕО

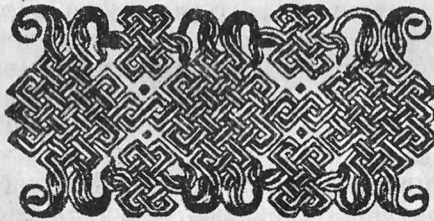
Ѡповѣдь . на кнѣжкы бѣзборѣ
берестѣнскомъ . ѡ менемъ людинъ
старожити поимъ рѣчь и грѣшескомъ . черъ
христофора филалета , врихлѣ
ДАМА .

Ѧ Ѧ П К

Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ

Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ

Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ

«Апокрисис» Христофора Филалета.
Острог, 1598. Перша сторінка

ство польських королів Стефана Баторія і Сігізмунда III, які твердили, що стоять «на сторожі» прав українського і білоруського народів. Друга частина доводить законність православно-го собору, зокрема право світських людей скидати недостойних ієрархів. Уся третя частина присвячена викриттю папства, «монархії албо єдиновластия костельного папезов римских» з теологічного та історичного погляду і багата на суто літературні матеріали. Четверта зображає тяжке релігійне і суспільне становище, яке склалось на Україні та в Білорусії в результаті католицької агресії і унії, що запроваджувалася насильством, вогнем, мечем.

Псевдонім автора «Апокрисиса» — Христофор Філалет (Христоносець Правдолюб) — остаточно не розкрито, але дуже серйозні аргументи говорять про те, що це був Мартин Броневський, протестант, мабуть, зукраїнізований поляк, один із активних учасників острозького гуртка, сеймовий і сеймиковий діяч, наближений князя Острозького. Це була людина великого досвіду і знання, що добре опанувала історію світську і церковну, вільно оперувала десятками латинських і грецьких авторів, досконало знала всі ходи і деталі політики Речі Посполитої, мала доступ до важливих документів і володіла літературним талантом.

«Апокрисис» відзначається композиційною стрункністю, матеріал викладається логічно, і при цьому справді важливий, першорядний. Твір написано в серйозному тоні, жваво, дотепно, іноді автор вдається до гострого слова, щоб висміяти Петра Скаргу, його книжку, пап римських. Більшість теологічних і частина історичних аргументів Філалета повторює уже відоме з попередніх творів полемічної літератури і те, що буде використовуватися в майбутньому (ті самі «артикули» різниць між православ'ям і католицизмом).

Однією з провідних тем, що розробляється в реально-історичному і літературному аспекті, є викриття уніатських владик. Автор переконливо доводить, що єпископи піддалися папі римському насамперед задля класових, матеріальних інтересів і вигод, задля високих державних посад і політичних та релігійних прав. У результаті унії вони «хлѣбом собѣ неналежным боки ростикают». Це не пастирі, їх слід називати «злѣдѣями, розбойниками, албо наемниками». Митрополита Рогозу автор переіменовує в «митропилата», найодіозніший серед єпископів Кирило Терлецький тут виступає як «жовтобрух», «райскій змій» (себо диявол) і «хитрий лис», це розбійник і розпусник, який привіз із Рима унію і порнографічні картинки. Всі ці єпископи «кромѣ титула, шат, пыхи и маетности ничего праве бискупего не мают». Автор насміхається над тим, що уніатським владикам так і не

вдалося «бога за ноги ухватити», здобути найвищі державні посади в Речі Посполитій — їм довелося засідати не в сенаті, а «у дверей або за печью седѣти. Што — не вѣдаю — если жебы за вывышенье собѣ почитали!»

Автор підкреслює, що унія привела не до згоди, а до дальшого загострення суспільних суперечностей у Речі Посполитій, до гоніння проти українського і білоруського народів, яким не давали жити і працювати на своїй землі — викидали «от урядов, от цехов, от ремесл», знущалися над православними традиціями і звичаями, запечатували церкви, розганяли народ, закривали школи, «дѣти и убогіе з них до своих волочачи, бьючи, сажаячи и rozmaitye над ними збытки чинячи», силою примушували приймати новий календар і т. д. Все це були тоді звичайні речі, що зачіпали мільйонні маси: «Уже ииших много тым подобных, кровью пахнучих, выстунков дѣстл!» — висвідчував Філалет для «пришлых вѣков» (це було, як він сам заявляє, однією з причин, що спонукали його взятися за перо).

Дуже багато сторінок книги викривають папство. В українській літературі більшість із наведених тут матеріалів були вже відомі, але в «Апокрисісі» вони згруповані, подані у великому багатстві і різноманітності фактів, явищ, подій. Папство в цілому зображається як страхітливе скупчення найтяжчих і найогидніших пороків та злочинів — «чужоложство, вшетеченство, нечистость, трутизны, неприязни, свары, зазрости, гнѣвы, споры, мужобойства». Папи, борючись за престол, «одни других выклинали, звергали, жрали, гризли, до везенья сажали, забивали, наостаток из земли по смерти выкопуючи, поруганье и суровство чинили» (так було в дійсності викопано і проклято труп папи Формози; про це говорив уже Г. Смотрицький, тавруючи папські норози). Особливо сильно, використовуючи численні історичні та літературні матеріали, автор викриває прагнення папства до маєтностей, багатства, грошей, їх всезагальне продажництво. Папи «зо всѣх собѣ прихилных народов, зо всѣх припадков, зо всѣх справ што-година пожитки хапают», вони не лише на землі, а й на небі шукають собі «могоричов». За гроші вони продають індульгенції (відпущення гріхів) і саме небо. Філалет наводить дуже дошкульний історичний анекдот про те, як до одного папи на смертному одрі зібралися його прелати і втішали, що він, маючи ключі від царства небесного, легко ввійде до раю; на це утішання папа кричав: «То уже прожно! Сълем! Небо другим продадем, небо собѣ стратилем!» На постійні твердження Скарги та інших апологетів католицизму про безкорисливість пап, які, мовляв, дбають лише про добро «овечок», Філалет іронічно відповідає: «Давна ово барзо приповѣсть: «Двор римскій

не просит о овцу, або не маєт ся до овцы без волны». Папи «пожитков своих над все шукают». Сила антипапських викриттів Фіلالета, як і інших антикатолицьких полемістів, полягала в тому, що вони були історично правдиві.

Дуже переконливо розправився Фіلالет і з книгою Скарги. Від езуїтських аргументів і доказів він не лишив каменя на камені. Передбачаючи, що проти «Апокрисиса» можуть виступити, Фіلالет попереджує: противникові не вдасться обвести читачів, пропускаючи головні речі і підносячи другорядні — «што-мякшіи куски жуючи, а костей, которыми бы ся мог удавити, занеживаючи; схочет ли отповѣдати, нехай же на все отповѣдает: обачимо, як с того выбрнет (*видряпается*)».

Фіلالет високо ставить силу опору і гідність українського та білоруського народів, що не піддаються на насильства католицизму: «Людмы, а не скотами естесмо, а з ласки божей людми свободными, на которых абы през моц и мус вымочи мѣл, прожне собѣ хто обѣцовати маєт!» Такі твердження знову-таки були викликані визвольно-повстанським рухом тих часів.

У своєму творі Фіلالет виступив проти унії, Брестського собору, папства, книги Скарги, себто коло порушених ним питань майже не виходило за релігійні рамки, але матеріальний момент цих питань виявляється тут дуже яскраво. Що ж до світських порядків Речі Посполитої, політики Сігізмунда III, магнатів, шляхти, то тут Фіلالет дуже обережний. «Апокрисис» виник в ідейно-релігійній обстановці острозького двора, де антикатолицизм і антиуніатство поєднувалися із підтримкою і апологією суспільно-державного ладу польської держави. Автор від імені подібних до себе наголошує, що вони хочуть бути «вѣрними подданими» короля, віддавати йому «честь, вѣру и послушенство». Фіلالет виступає з вірнопідданськими ідеями і навіть дифірамбами на адресу «отчизны сполной», що, мовляв, серед інших країн «слынет волностью», дифірамбами на адресу короля. Він водночас нагадує і підкреслює, що при дальших утисках може ще ширше, ніж за часів Наливайка, розлитися народне повстання, і тоді буде горе для Речі Посполитої — «спрудко бы вси того широкого панства мазанки попепелѣли!» Звичайно, це був вираз ідей і настроїв української шляхти, що боялася свого народу, який гнобила нарівні з польськими магнатами та шляхтою: Фіلالет тривожиться перед «поломенем (которого, боже, ухováй!)». Тема трудового народу звучить у творі досить приглушено і то у випадках проти духовенства, яке силою витягає з населення свою «десятину»: коли на полі збіжжя буде навіть гнисти, духовні пани не подивляться «на недостаток подчас от голоду здыхающих убогих людей».

Для «Апокрисиса» характерним є органічне взаємопроникнення історичного, теологічного та іншого «документального» матеріалу з матеріалом суто літературним, що в цілому надає творові публіцистичного звучання великої емоційної сили. Автор пише яскраво, образно (це особливо стосується останніх двох частин), хоча український переклад має досить багато полонізмів. Для стилю Фіلالета характерні ті самі прийоми, які зустрічаємо у Вишенського, — він часто вдається до ораторсько-піднесеної мови, розвиває свою думку або «збиває» противника цілою серією риторичних запитань і окликів, вживає синтаксичні конструкції однакового плану і характеру. Нерідко Філалет веде внутрішній діалог, своєрідну дискусію із Скаргою, і говорить за обох, досягаючи ефекту присутності: «Слышиши же ту, дѣсписе?.. Але хто ж ся в том с тобою згодит? Пѣхто! Хиба небачный!» Хоч кількісно і незначною, але дуже дошкульною і дотепною, є сатира Фіلالета, що набуває вигляду то іронії, то сарказму; його сатиричні характеристики противників і їх діянь — гострі, оригінальні. Стилеві «Апокрисиса» властивий метафоричний виклад матеріалу — це і полемічні кістки, якими може подавитися противник, і папа римський, як ловець, що розставляє сіті на чужі гроші і т. д. У Фіلالета зустрічається, хоч і в нерозгорнутому вигляді, езопівська байка. Вовк, розділяючи з Лисицею спільну жебранину, заявляє: «Што будет мое, то нехай будет мое. А што будет мое и твое, то я зѣм обоє». Вовк кричить на Барана: «Баране, колотиш водою!», нижче того місця, ясна річ, де хижак пив. У «Апокрисисі» досить часто використовується різноманітний фольклорний матеріал — приказки, прислів'я, афоризми і особливо народні фразеологізми: «вищвал волка з лѣса», «не прошу того о лупину, хто ми ядерко берет», «тое собѣ с палца выссал», «якая причина, який справца, такой же и skutok» (*наслідок*), хай противник «людем очу не мыдлит», «тонучій и вишью (*за болотяну траву*) ся хапает» та ін. У творі наведено ряд анекдотичних історій, своєрідних фацецій, побутових оповідок. Всі ці суто літературні ознаки «Апокрисиса» роблять його цікавою пам'яткою образного слова.

Твір Фіلالета був визначним надбанням української полемічної літератури. Він справив великий вплив на сучасників, починаючи уже з Вишенського, і на майбутніх полемістів. З цього твору брали приклад, як треба вести полемічну боротьбу. Філалета до певної міри наслідує З. Копистенський у своїй «Палінодії». «Апокрисис», що займає гідне місце серед усієї тогочасної європейської антикатолицької публіцистики, був настільки сильним твором, що навіть Скарга не зміг на нього відповісти. Замість єзуїта виступив гостро, але мало переконливо уніат Іпатій

Потій, видавши проти Христофора Філалета свій лайливий «Антиризис».

Цей самий Потій після прийняття унії схилив до неї і К. Острозького, пишучи йому листи і вдаючись навіть до шантажування. Замість князя, за його дорученням, Потієві відповідав Клирик Острозький; псевдонім цього діяча острозького гуртка і досі не розкритий, хоча запропоновано кілька гіпотез (молодий М. Смотрицький, той самий автор «Апокрисиса», Гаврило Дорофеевич, Іов Борецький). Так виник «Отпис на лист в бозѣ велебного отца Ипатія», виданий однією книжечкою з іншим твором Клирика Острозького «Исторія о листрикійском, то есть о разбойническом, Ферарском або Флоренском синодѣ» (Острог, 1598), та другий «Отпис» (1599), що у свій час надрукований не був.

Єзуїти і уніати твердили, що Брестська унія 1596 р. мала законні підстави, зокрема тому, що вона лише відновила рішення давньої унії, яка була ухвалена на Флорентійському соборі 1438—1439 рр., і підписана руським митрополитом-ренегатом Ізидором. У своїй «Исторіі» Клирик Острозький подає історію цього собору, причому історичні факти він доповнює літературними домислами, переказами, легендами, і виклад веде в емоційному ключі, так що в результаті вийшов художньо-публіцистичний памфлет. Клирик Острозький був одним із перших письменників, який уже цілком виразно усвідомлював естетично-художні завдання твору. Свою «Исторію» він, наприклад, розпочинає широкою метафоричною картиною природи, щоб перейти від неї до кривавих подій Флорентійського собору: «Кгды высокого неба незычливые оброты на падол земный кола свои накеровали; кгды неfortunные звѣзды на христіанское поколѣнье розсипаными своими променями ударили: кгды темные хмары, с Черно-го вынікаючи моря, заразлыми мглами землю окрыли...» і т. д.,— тоді розпочався собор. У таких і численних інших випадках проза Клирика Острозького набирає ритмізованого звучання, за стилем перетворюється в поезію. Серед суто ділового опису діянь собору автор наводить повість про криваві злочини «звѣровидного опата» (абата) Родоського, який із своїми військами приїхав на собор і віддав смерті і мечу тих, що не хотіли коритися папі, подає легендарну повість про розгром «крижаками» православних монастирів Афона. Автор творить високопоетичний і драматичний псалом, який, плачучи, співали помучені, побиті і забрані до полону інокі:

«Боже! Пришли погане в дѣдицтво твое, осквернили церков святую твою! Поклали трупы слуг твоих в покарм птахом небесным. Пролили кровь их, яко воду, около всего Афона, и не маш, хто бы их погрѣбал! Где ж нынѣ Афон, гора святая, пустынники

и скитники цвѣтушая? Где окраса и оздоба монастырей и церквей твоих? Яко еси опустѣло и осиротѣло! Яко над тобою, вмѣсто свѣтлости, аер наполнился дымов, скваров! Яко стѣны твои прикрыл порох погорѣлиск! Яко стежки твои поплюсканы кровю!» і т. д.

«Історія» Клирика Острозького викликала великий резонанс не лише серед православних України і Білорусії. Вона дійшла до Росії, де її переклав у 1624-1625 р. і видав (як і низку українських віршованих творів) за свою під заголовком «Повѣсть слезная» князь І. А. Хворостинін. Проти неї виступив уніатський архімандрит Лев Крєвза, опублікувавши під псевдонімом Петро Федорович «Оброну с. synodu Florenskiego» (Вільно, 1603). Проти «Історії» воював також Іпатій Потій.

«Отписи» Клирика Острозького Потієві належать до жанру відкритих листів. Автор передусім засуджує ідею Потія про те, що найгірший мир крапий від війни (і тому, мовляв, усі повинні підкоритися унії), а також розробляє низку теологічних питань. «Отпис» 1598 р. теж розпочинається картинами і афористичними висловами, що мають велике емоційне звучання і багаті за думкою. Клирик малює страхітливую картину тих знущань і переслідувань, що їх зазнають після унії православні: «Якого есте прєслѣдованья, якого уруганья, якого поличкованья, якого оплеванья, якого замешанья і затрясненья, якого на остаток кровопроліяства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырства... наброили!» В результаті унії почалися розрухи і незгоди, вони «поваснили родичов з дѣтми, поятрили брата з братом», «повадили есте пана с подѣдаными». Ідеологічно Клирик Острозький, що діяв при дворі великого князя, цілком тотожний із Христофором Філалетом. У другому «Отписі» цікавим є закінчення, де автор подає образ матері-церкви, що плаче над своїми дітьми, які її покинули: «въспитах вас з радостью, а погубилам вас с скорбію. Што ж тєраз маю чинити з вами, я вдовица опущоная...». Цей високопоетичний образ пізніше буде розвинутий М. Смотрицьким. Сенс «Отписів» Клирика Острозького полягав у тому, що він хотів показати народові згубні наслідки унії і повернути зрадників-єпископів до православної церкви.

Клирик Острозький — письменник глибоко оригінальний і своєрідний. Як і інші тогочасні полемісти, він широко користується біблійними матеріалами, цитатами із «отців церкви». Але в нього особливо великий нахил до глибоких думок, до сентенцій, алегорій, метафор. Він любить будувати довгі періоди, що читаються як поезія і нерідко набувають пророчо-біблійного звучання. Його літературна мова образна, яскрава, наближена до народної української.

Костянтин Острозький

В 1603 р. невідомий автор пише «Вопросы и отвѣты православному з папѣжником» — типовий теологічний диспут, де в п'ятдесяти «артикулах» доводиться істинність православ'я і хибність католицизму. Критикується тут папство і з історичного погляду, засуджуються уніати. Проти єпископів-перекинчиків автор, як за уважувалося, наводить викривальний уривок із Івана Вишенського.

Помітний слід у полемічній літературі залишили листи і послання київського воеводи князя Костянтина Острозького, що стосуються унії і мають літературну вагу. «Голова православних» К. Острозький (народився 1528 р., помер 13 лютого 1608 р.), зробив немало для розвитку української освіти, науки, друкарської справи

і, насамперед у своїх класових інтересах, після деякого вагання гостро виступив проти самої ідеї унії. Ще в 1590 р. він вимагав, щоб світська влада припинила утиски православного духовенства, а згодом у посланні до І. Потія (червень 1593 р.) уже застерігає від унії з Римом, говорить про занепад церковного життя на Україні і в Білорусії. 25 липня 1595 р. К. Острозький звернувся з друкованим «обвѣщенієм» до всього православного духовенства і мирян із закликом твердо триматися православної віри, не піддаватися унії. Він таврує митрополита і єпископів, які «славою свѣта сего прелстившиися и тмою сластолюбїа помрачившиися», перекинулися в стан папістів і «толко еше кожею лицемѣра своего, яко овчыною, закрывающе в собѣ внутреннего волка, не объявляются с тым». Це «обвѣщення» своїм різким тоном і силою викликало обурення самого Сігізмунда III.

У серпні 1595 р. в Торуні відбувся з'їзд протестантів Польщі і Литви. Острозький послав сюди свого представника з грамотою, у якій закликав протестантів і православних до солідарності і енергійних дій проти латинників. Якщо прийде «на квалт», то він обіцяв виставити армію в 15—20 тисяч чоловік. Ці заяви князя мали великий вплив на згуртування антикатолицьких і протиуніатських сил. Образ К. Острозького як захисника

православ'я проходить майже через усю полемічну літературу.

Проти унії боровся Юрій Рогатинець, багатий львівський міщанин, один із керівників Львівського братства, учасник православного Брестського собору. У своїх листах він висловлював сподівання, що над єпископами-уніатами «суд будет», закликав «християн» виступати на сеймиках «єдиномысленно... противу супостатов церковных застановляючися», засуджував утиски з боку ляхів, уніатів, «відщепенців».

Серед української полемічної літератури початку XVII ст. першорядне місце займає антиуніатський памфлет «Пересторога зъло потребная на потомные часы православным христіаном». У свій час цей твір не був надрукований, але розповсюджувався в рукописних копіях; його знали літератори XVII—XVIII ст. З. Копистенський, С. Лукомський, М. Лосицький.

Автор «Перестороги» невідомий. І. Франко висунув думку, що цей твір написав Юрій Рогатинець. За гіпотезою М. Возняка, автором «Перестороги» слід вважати Іова Борецького; є припущення про авторство Андрія Вознесенського, львівського братського священика. «Пересторогу» написано у Львові десь 1606 р. Автор свідчить, що він брав участь у роботі Брестського собору.

У «Пересторозі» змальовано широку панораму політично-релігійної боротьби в Речі Посполитій у 90-х роках XVI ст. Автор написав немов історичну повість про підготовку і проведення Брестської унії. Скупі замітки літописця-хроніста про окремі події поєднуються у творі з художньо узагальненими картинами життя українського та білоруського народів, патріотичними роздумами письменника, з оповіданнями, що кружляли серед народу.

Порушуючи злободенні питання сучасності, автор «Перестороги» намагається осмислити їх, пояснити, виходячи з національно-культурних інтересів свого народу. Він згадує далеке минуле, з докором говорить про староруських князів, які міжусобними чварами довели Русь до крайнього ослаблення. Філософія історії автора «Перестороги» типова для доби гуманізму в його українському варіанті. Всі нещастя Русі, на його думку, постали тому, що князі і народ були малоосвічені, не було шкіл, дияволові легко було спокушати темних. «Пересторога» гостро ставить питання про розвиток шкільної освіти на Україні.

Автор засуджує ренегатство українського панства, його окатоличення і ополячення, деморалізацію і виродження духовенства. Винятком є лише Костянтин Острозький. «Пересторога» виголошує цілий панегірик на адресу Острозького, підносячи його заслуги перед батьківщиною, православною церквою, наголошує на його ролі покровителя освіти і книгодрукування.

Особливо обрушується автор на провідників унії — єпископів і митрополита. Це негідники, що загрузли в злочинах, розпусті, користолобстві, байдужі до долі народу. Як і в творах інших полемістів, найколотитнішою фігурою тут виступає луцький і острозький єпископ Кирило Терлецький. Поряд із ним виведено одіозні постаті Іпатія Потія, Михайла Рогози, львівського владика Гедеона Балабана. Потій — розумний, хитрий, підступний і лицемірний. Призначений єпископом, він спочатку показав себе «великим подвижником, воздержником, постником, добрим и чуйным до всѣх прав церковных и в жадную реч свѣцкую невступующимся». Тільки згодом він розкрив своє справжнє ество. Безвольний і нерішучий митрополит Михайло Рогоза змальовується як сліпе знаряддя в руках Терлецького і Потія.

Важливе місце в «Пересторозі» займають свідчення про кривди і насильства уніатів над православними. Латинники знущалися з рядового православного духовенства, «чинили великое насилуване людем убогим».

Автор яскраво відтворив запеклу боротьбу між двома таборами, що загострилася після проголошення унії. Він детально зупиняється на судовій справі проти патріаршого протосинкела Никифора, глави православного Брестського собору. Никифор став жертвою єзуїтського підступництва: його безпідставно звинуватили у шпигунстві на користь Туреччини, інсценізували суд, і він загинув у в'язниці. Никифор змальовується як учений, видатний політичний і церковний діяч, мученик, терпіння якого порівнюється з терпінням Христа. На захист Никифора і православ'я стає один князь Острозький. Його патетична промова перед королем, виголошена ще до винесення судового вироку, справляє глибоке враження. В дійсності такої промови князь перед королем не виголошував, але автор вважає, що без участі в цьому процесі покровителя православ'я обійтися не можна. Автор написав цю промову, використавши один із виступів князя на варшавському сеймі. Слово Острозького на суді має таким чином не стільки історичне, скільки літературне значення як окремих завершений твір.

«Пересторога» описує детальніше лише один дійсний злочин, вчинений Терлецьким, коли за його наказом було втоплено православного священика. Але цю справу затаїли, як затаїли і позов православних проти Терлецького і Потія за незаконне захоплення маєтків православних церков і церковних посад. Автор «Перестороги» і тут використовує сеймову промову як літературний прийом. Потій скаржиться королеві на своїх «овечок», які не слухають його, на братства, виправдовує дії уніатів, негативно говорить про Никифора. Промова львівського братчика є гідною

відповіддю на домагання уніатів. Вона розбиває всі доктрини Брестської унії, викриває антинародну політику уніатських владик, порушує основні теологічні питання, навколо яких ішла суперечка між уніатами і православними. Розвінчанням основного католицького догмату про першість папи римського і завершується цей визначний твір української публіцистики початку XVII ст.

Стиль «Перестороги» простий. Публіцистичні відступи автора не приглушують провідної думки, не розривають жвавої і пристрасної розповіді про лиху для українського народу годину. Мова твору наближається до розмовної української мови, злегка забарвлена полонізмами. Розповідь ведеться спокійно, в літописно-повістевій манері, широко використовуються діалоги, монологи, промови. Твердо спирався автор і на народну словесну традицію, використовував народні перекази, легенди, оповідання про чудеса, прислів'я і приказки, пересипав свій твір народними фразеологізмами, порівняннями: «винний суду боится», «православіє наше почало было просіавати, яко сонце», «владикове живучи, яко овца без пастирей», «яко овцѣ посредѣ волков».

Автор «Перестороги» був прогресивною і високоосвіченою людиною свого часу. Він допускав історичні неточності, бо, мабуть, писав з пам'яті або на підставі різних чуток, використовував у полеміці, крім православної, ще й протестантську зброю, але весь твір має цільне спрямування, відбиває культурно-освітні і національно-релігійні прагнення українського народу.

Іван Франко підкреслював патріотизм «Перестороги», звертав увагу на високі літературні якості твору, що забезпечило за автором «право на титул якщо не визначного історика, то в усякім разі надзвичайно здібного руського памфлетиста і полеміста, і при тому на ім'я одного з найкращих руських письменників кінця XVI і початку XVII віків»¹.

З боку уніатів у релігійній полеміці найбільшу активність виявив Іпатій Потій — ідеолог духовного і світського панства. Адам Львович Потій народився 1541 р. в українській православній шляхетській сім'ї, навчався в Краківській академії, прийняв кальвінізм, потім перейшов назад у православ'я; займав різні урядові посади — писаря, земського судді, брестського каштеляна, був сенатором; 1593 р. постригся в ченці під іменем Іпатія, і одразу був призначений брестським і володимирським єпископом (помер 18 липня 1613 р.). Діставши цей високий сан, Потій розпочинає активну діяльність у підготовці і проведенні унії. За

¹ Iwan Franko, Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r., «Kwartalnik historyczny», rocznik IX, zeszyt 1, 1895, стр. 22.

якихось п'ятнадцять років, незважаючи на велику адміністративну роботу єпископа, а згодом київського митрополита, Потій написав кілька полемічних та інших творів: «Унія альбо выклад преднейших артыкулов ку зъодноченью греков с костелом рымским належащих» (Вільно, 1595), «Календар римский новый» (1596), «Антиризис» (Вільно, 1599; 1600 — польською мовою), до якого був доданий лист до К. Острозького і «Отпис на лист якогось клирика Острожского», «Респонз на лист александрийского патриярха Мелетия» (1599), «Obrona ś. synodu Florentskiego powszechnego» (Вільно, 1603), «Соборное послание... к рымскому папѣ Сиксту IV», «Heresiae...» (1608), «Гарьмонія» (Вільно, 1608), «Relacia» (Вільно, 1609). Крім того, він є автором численних проповідей і листів, що мають також літературне значення. Писав Потій українською і польською мовами, друкуючи свої твори анонімно; перекладав також із польської мови на українську писання Петра Скарги.

У своїх творах Потій вів не лише теологічні суперечки, а й відтворив широку картину життя православного духовенства з усіма його вадами — темнотою, моральним занепадом. Він бачив, що це духівництво терпіло кривди від своїх же руських панів, платило високі податки, робило панщину; попів били і саджали до в'язниці. Подібні ситуації у Потія змальовано сильно і переконливо, але вони мали тенденційне спрямування: автор підкреслював ці біди і вади лише для того, щоб показати перевагу унії, заохотити православних перейти до унії, яка дасть перекинчикам усі привілеї католиків.

Тон перших творів Потія ще досить спокійний. В листах до князя Острозького, в «Унії» він вдавав із себе скромного, покірного слугу, сповненого самозречення заради унії, але це був тон фальшивий, нещирий. Потій умів говорити з пафосом, ясно, гарно, просто, але все це було тільки майстерне жонгливання словами. Основну увагу він звертав на зовнішній ефект, часто не дбаючи про глибину своїх доказів. У суперечках з олександрійським патріархом Мелетієм Пігасом, в «Антиризисі» Потій уже вдається до сарказму, іронії і брутальної лайки. Полемізуючи з Христофором Філалетом, Потій глузує з цього псевдоніма, називає його «Філяплетом», «баламутом», «філяпсевдом», «викрутачем», «лгарем». Філалет для Потія — «недошлый ремесник», який «губу отворил» і «свѣтом лудит». Він зневажав Україну, то іронічно іменує її «милая Русь», то прямо «сцизма проклятая». Православна церква для нього — «сынагога», а в польському тексті «Антиризиса» він називає її ще й «наливайківською», вкладаючи в це означення всю свою ворожнечу до «хлопської» віри і повстансько-визвольної боротьби українського

народу. Потій з презирством ставився до простого люду, який для нього не що інше як «неукая Русь», «простакове глупе», «быдло глупое», «плюгавая обора».

Мова його творів близька до української народної, він дуже часто, більше ніж усі українські полемісти, взяті разом, вживав народні прислів'я, приказки, фразеологізми, порівняння.

Сучасники Потія, полемісти з православного табору, затаврували його зрадницьку прокатолицьку, шляхетсько-магнатську діяльність. Іван Вишенський, Христофор Філалет, автор «Перестороги» змалювали непривабливий образ ренегата, підступного і хитрого «Потійка». Наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст., у зв'язку з 300-літтям унії і смерті Потія, клерикали-уніати і католики намагалися оббілити цього «апостола унії», довести прогресивний характер його діяльності. Проти цих намагань виступив Іван Франко, який цінував Потія за талант письменника і проповідника, але різко засуджував його церковно-громадську діяльність, його антинародні, реакційні ідеї.

Одним із найвидатніших письменників-полемістів першої половини ХVІІ ст. був Мелетій (до постриження в ченці Максим) Смотрицький, син Герасима Смотрицького. Народився він близько 1577—1579 рр. в селі Смотричі на Поділлі, навчався в Острозькій школі, Віленській єзуїтській колегії, Вроцлавському, Лейпцигському, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах, з 1608 р. протягом десяти літ працював у Вільно на літературній та педагогічній ниві, з 1620 р. був возведений в сан архієпископа полоцького, єпископа вітебського і мстиславського; 1627 р. прийняв унію, помер 27 грудня 1633 р.

Мелетій Смотрицький залишив велику літературну спадщину: двадцять творів, крім того, деякі його писання відомі тільки із заголовків, інші належать йому гіпотетично. Всі його полемічні трактати написані польською мовою. Старослов'янською мовою вийшла його «Грамматіки славенския правилное синтагма» (Єв'є, 1619); «Казанье на честный погреб о. Леонтія Карповича» (Вільно, 1620) було видане двома паралельними виданнями: «простою» книжною українсько-білоруською і польською мовами.

Відстоюючи православ'я і ведучи гостру полеміку проти наступу католицизму, М. Смотрицький видав трактат «Антиграфъ» («Антиграфе», 1608), тобто «Відпис», «Ѡρθος» («Тренос», 1610), себто «Плач», «Verificatia niewinności» («Виправдання невинності», 1621), «Obrona verificatiey» («Оборона виправданьям», 1621), «Elenchus pism uszczupliwych» («Відпір ущипливим писанням», 1622). Усі вони були надруковані у Вільно, видавалися від імені «одного брата братства Віленського», або «святодухів-

ських іноків» (тобто ченців віленського православного монастиря Святого духа), або під псевдонімом.

«Αυσίγραφη» було відписом на Потієві твори «Heresiae» і «Γαρμονία»; «ἑρτηρος» — реакцією на віленський погром 1609 р., коли з наказу Інатія Потія і за підтримкою уряду Речі Посполитої у православної віленської громади було відібрано монастир і церкви; «Verificatia niewinności», «Obrota verificatyeu» і «Elenchus» були гострими виступами М. Смотрицького на захист православної українсько-білоруської ієрархії, що була відновлена в 1620 р.

Мелетій Смотрицький

Після переходу до унії М. Смотрицький написав трактати «Apologia» (Львів, 1623), «Protestatia» (Львів, 1628), «Paraenesis, abo Napomnienie» (Краків, 1629), «Echaethesis, abo Expostulatia» (Львів, 1629). Усі вони обґрунтовують перехід їхнього автора в уніатство, критикують дії православних ієрархів, твори православних полемістів, у тому числі й раніші антиуніатські писання самого М. Смотрицького.

Літературний рівень усіх творів М. Смотрицького дуже високий. Це виявляється і в логіці викладу, і в композиції, і в стилі. Він у міру звертається до богословської аргументації і до церковних авторитетів, на кожному кроці демонструє свою велику вченість, свою обізнаність у літературі. М. Смотрицький завжди відштовхується від реального життя, обговорює злочоденні факти, насичує свою мову оповіданнячками і приповідками, часто беручи їх з народних уст, на доказ своїх тверджень наводить цікаві приклади і навіть вірші.

Найвизначнішим твором М. Смотрицького є його «Тренос», виданий під псевдонімом Теофіл Ортолог. Палка лірична медитація, сповнена високим патріотичним пафосом, пройнята гострим боєм за кривди вітчизни і гнівом до зрадливих співвітчизників, звучить у перших двох розділах «Треносу». Творові надано форми «плачу» православної церкви, персоніфікованої в символічному образі Матері, плачу, зверненого до невдячних дітей.

Такий образ Матері-церкви уже зустрічався в Герасима Смотрицького і Клирика Острозького. Але в «Треносі» він розвивається у високий поетичний символ, стає головним естетичним ядром твору. Створюючи цей символ М. Смотрицький використав поезику і ритміку народних голосінь.

«Горе мені бідній, горе, нещасній,— ридає Мати.— Ах, з усіх боків з добра ограбованій! Горе мені, на світську ганьбу тіла мого з шат оголеній! Лихо мені, нестерпними тягарями обтяженій! Руки в кайданах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, вогонь по боках негасимий. Звідусіль крик, звідусіль страх, звідусіль переслідування. Біда в містах і селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і безоднях землі...»

Мати-церква — скривджена дітьми вдова. Діти, що покинули напризволяще матір,— українські та білоруські аристократи. Автор подає довгий перелік цих окатоличених та ополячених магнатсько-шляхетських родів. Ще з більшим гнівом Мати-церква звинувачує в ренегатстві тих своїх синів, які мали б бути її безпосередніми помічниками — колишніх православних єпископів, що перекинулися в уніатство. М. Смотрицький вимальовує яскравий образ єпископа-перекинчика Потія, примушуючи його «само-розкриватись» у просторому покаянному монолозі. Потій визнає, що він недбалий учитель, наїмит, а не пастир, що він перекладає церковне добро у власні скрині й шкатули, що за хабарі він висвячує в попи юрби негідників. У пориві каяття Потій ганьбить і своїх поплічників — за гроші, каже він, як тлі, наплодили попів, котрі більше дбають про корчму і карти, ніж про спасіння душ своїх прихожан. Все це неуки і грошолобці, ледарі і розпусники. «В житті корчмарі і купці есте, у звичаях лежебоки, в розмові неуки, в ходінні — лукаві лиси, в одинні — хижі вовки!..» — кидає їм розгнівана Мати.

Єпископи-уніати відвернулися від рідної матері, зате заподливо слугують лихій мачусі — католицькій церкві. М. Смотрицький радить Потієві облишити мачуху, викинути з своїх грудей її заразне молоко, метнути їй під ноги пишні шати та інші приваби і повернутися до матері, хоч і вбогої, але рідної. Інакше не уникнути йому грізних кар, подібних до тих, яких зазнали уже його товариші. М. Смотрицький нанизує цілий разок трансформованих епізодів життя і смерті Потієвих однодумців. Михайла Рогозу люто терзали муки сумління, аж поки не спала на нього раптова смерть. Германа Загоровського катував злий дух, жбурляючи його під час відправи на всі боки по церкві. Іона Гоголь сп'яну скрутив собі шию. Кирило Терлецький став жертвою розпусти. Моральну ницість єпископів-зрадників М. Смотрицький

конденсує у гостро сатиричному збірному образі зграї псів, що біжать у запряжці — унії.

Дошкульних сатиричних ударів завдає він і «лихій мачусі» та її найвірнішим слугам — підступним «визуїтам», які різними способами перекачують добро шляхти, що підпала під їхній вплив, у бездонну пельку своєї володарки. За свідків справедливості цих слів мати кличе вигнаних з домівок шляхтичів, пограбованих вдів, позбавлених спадщини сиріт:

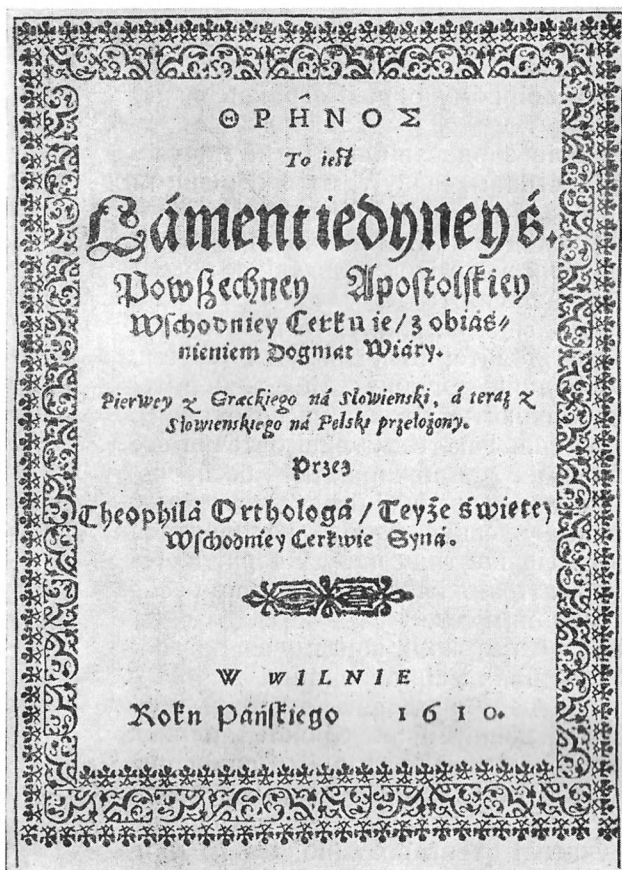
«То на костьол, а ви, сину й дочко, за сапку; то на колегію, а ви, тату й мамо, самі про себе дбайте; то на визуїти (езуїти, мовлю), а ви, брати, сестри й родичі, у чужих хліба жейрайте; то на святих отців, а ти сам з жінкою і з діточками, позбувшись домашнього хліба, чужі пси дражни. Так ті кмітливі батечки все захоплюють, так все забирають, так все пожирають — безпечно, бо в Римі з ними суд, в Римі розправа, в Римі й присуд».

Мати гаряче благає «славний руський народ» не коритися знахабнілим езуїтам: «Не хотіть довше таку наругу терпіти. Не хотіть всього світу кінши зносити. Покажіть себе, дайте про себе знати, що ви народом божим вибраним есте».

Мати тяжко тужить за тими часами, коли вона мучеників народжувала. Вона кличе до себе «милих і вірних синів» — апостолів, учителів і пастирів. З цього ідеалу впливає позитивна програма М. Смотрицького, до здійснення якої слізно закликає мати: «Ви, княжата і вельможі, божим судом судіте повірених вам підданих, пильнуйте того, аби тим же судом самі засуджені не були. Не вкладайте на них великої дащини... Ви, архієпископи і священники, пастирі і учителі овець розумної отари Христової, стійте, не хитаючись, у дарованій вам од бога вірі, пильно піклуйтеся про довірених вам овець. Мужньо чиніть опір тим, які намагаються правду повалити... Ви бо есте сіль землі і світлість світу».

В подальших розділах «Треносу» М. Смотрицький у теологічному й полемічному аспектах ґрунтовно розглядає усі відомі найгостріші пункти релігійних незгод між східною й західною християнськими церквами (про першість папи, filioque, чистище та ін.). В останньому, десятому розділі своєї книги він уміщує короткий православний катехізис.

Історично-догматична ґрунтовність цих теологічних розділів «Треносу» цінувалася сучасниками-православними так само високо, як і художні якості його ліричного вступу. Адже «Тренос» позбавляв противників будь-якої можливості закинути авторові теологічну і літературну невченість — книжка беззаперечно свідчила про велику культуру й ерудицію М. Смотрицького. Він посилається на твори 142 найавторитетніших авторів,

«Тренос» М. Смотрицького.
Вільно, 1610. Титульна сторінка.

цитуючи їх в оригіналі. Тут поряд з писаннями «отців церкви» знаходимо посилення на твори багатьох античних та середньовічних письменників, філософів та істориків. Особливо охоче звертається він до літературної спадщини діячів європейського Відродження. В «Треносі» згадується Савонарола, Депер'є, Мюнстер, Еразм Роттердамський, якого М. Смотрицький величає «великим філософом». Тут наведено в латинському і польському перекладах цікавий уступ з «Листів без адреси» Петрарки, де піддано різкій критиці папський Рим. М. Смотрицький уперше в українському письменстві перекладає (латинською і польською мовами) один із найгостріших сонетів Петрарки, спрямований на викриття апостольської столиці.

Розповівши про норови папської курії, охарактеризувавши Рим як гніздо розпусти, обману й насильства, М. Смотрицький каже: «Подібним способом і Франціск Петрарка, італієць, так про те в своїх італійських віршах співа». Далі наводиться сам сонет. У «Треносі» взагалі цитується чимало віршів. Крім сонета Петрарки, тут знаходимо поезії Мантуана Баптісти, Іоанна Мніха, Михайла Гея, Бернарда Опата та ін.

«Тренос» справив велике враження на сучасників. Уніати писали, що в «Треносі» кожне слово — жорстока рана, кожна думка — смертельна отрута, і слова та думки ці особливо небезпечні, тому що автор оздобив їх «зграбністю викладу, як солодкою приманкою». «Тренос» підпав гонінню. Королівські грамоти 1610 р. наказували під загрозою штрафу в п'ять тисяч злотих «не продавати й не купувати» цю «злаязичну» книжку, а розповсю-

джені вже примірники вилучити із вжитку і спалити. Коректора цієї книжки Логвина (Леонтія) Карповича було ув'язнено. У дусі цих урядових заходів повели полемічний наступ проти «Треносу» єзуїт Петро Скарга та Іоакім (Ілля) Мороховський. Але «Тренос» поширюється по всій країні, його з захопленням сприймають православні як гостру ідеологічну зброю у боротьбі за національне самоутвердження. Уніат М. Смотрицький згадував згодом: «Тоді мене, як ангела божого до них мовлячого, послухали, полюбили і прийняли: писання те мое цілували і над головою своєю підносили».

Проти унії у 1608 р. виступив ієродиякон Києво-Печерської лаври Леонтій. Його «Сказаніє о ересех» висуває і обґрунтовує 34 звинувачення уніатів у ересі. Свій рукописний твір Леонтій називає «повістю» і зауважує, що описав він ще не всі ересі — в інших книжках про них написано більше, але він, як «простак», всього не відає, оскільки не знає «розных языков», а про те, що знає, написав «руским языком», аби всі читали і були готовими відповісти зрадникам віри. Леонтій широко використовує і цитує біблійні тексти, вводить у твір цілі молитви. Виклад «Сказанія» — поетичний, часто наближається до ритмізованої прози:

«Ересь, же с ересми книги друковати, в листѣх неправду писати, под церковь соборную подкидати ложныи книги, на соблазну и на развращение православных. Исаія пророк на тых так написал: горе пишущим неправду».

Майже кожен пункт закінчується постійним рефреном — звертанням до уніатів: «Покайтесь, да спасетесь!» Уніатів Леонтій називає лжеучителями, відступниками, розпусниками, п'яницями, хабарниками, невігласами, їхні книги сповнені «фалшу и тои трутизны и хулы».

Пресвітер Слуцької церкви Андрій написав у 1616 р. полемічний «Отпис на лист унитов виленских». Посилаючись на видатні церковні авторитети, на рішення церковних соборів, Андрій спростовує твердження уніатів про зверхність папи. Цей рукописний твір має форму листа до якогось Яна, але він більше подібний до наукового трактату, переобтяжений біблійними цитатами, виписками з творів «отців церкви», що наведені паралельно латинською мовою і в перекладі. «Отпис» різко відгукується про «предводителя» уніатів Іпатія Потія, який злакомився на латинській багатстві, «улюбил пространный путь сребренный, злотый, перловый, ланцуговый, ублажителный от всѣх гинучых», зробив з уніатів гонителів правди. Андрій засуджує папу за те, що той дбає лише про багатство, «за золотом и бога не знает, за золотом сам ся богом учинил». Він висміює уніатських вчених, які «ся

завше учат, а ніколи в розум истинный прийти не могут». Для підкріплення своїх думок автор часто подає двома мовами крилаті латинські вирази, прислів'я: «Ходяй двома дорогами, не одержит дѣдичтва», «Небо не умысл пробѣгают, которые морем бѣгают».

Виступи Леонтія і Андрія пройшли непомітними у тогочасній полеміці, яка після виходу «Треносу» на деякий час затихла. Та затишшя тривало недовго. Його порушив у 1617 р. віленський уніатський архімандрит Лев Кревза книжкою «Обгона једносі сегкіевнеу». Відповіді на книгу Льва Кревзи православні доручили Захарієві Копистенському; так з'явилася «Палінодія».

Захарія Копистенський походив із Західної України, можливо з Перемишля, освіту отримав, мабуть, у Львівській братській школі; у 1616 р. він уже працює в Київському братському монастирі. 1619 або 1620 рр. в Києві вийшла під псевдонімом «ієромонах Азаріас» його «Книга о вѣрѣ единой...», спрямована проти протестантів. Разом із П. Бериндою З. Копистенський виправляє «Анфологон» (Київ, 1619), перекладений Іовом Борецьким. У 1623 р. вони тут же здійснили видання «Бесід» Іоанна Златоуста на послання апостола Павла. До 1623 р. відноситься його твір «Книга о правдивой едности православных христиан церкви восточной, там же и против апостатов и о их лживой унии». Цей полемічний твір не вийшов. Автор застерігав православних від будь-якого єднання з уніатами. Після смерті Єлисея Плетенецького (29 жовтня 1624 р.) З. Копистенського було призначено архімандритом Києво-Печерської лаври. 1625 р. вийшли в Києві два його твори — «Казанье» і «Омілія»,— присвячені пам'яті Плетенецького. Під наглядом і з передмовами Копистенського видано тут же переклад з грецької мови тлумачень «Апокаліпсиса», «Акафіст богородиці», «Тріодь пісню» та ін. (помер 21 березня 1627 р.).

Основним твором Копистенського, яким він і увійшов в історію української літератури як видатний полеміст і вчений, є написана у 1620—1622 рр. «Палінодія, или Книга обороны кафолической святой апостолской восточней церкви и святых патриархов, и о греках, и о россах христианех». Надрукована вона не була, але її добре знали письменники того часу. Великі уривки з неї увійшли до «Книжици», складеної на початку 40-х років ігуменом київського Михайлівського монастиря Нафанаїлом, ці самі уривки було надруковано в російському перекладі в «Книзѣ о вѣрѣ» (Москва, 1648). У списках вона була також відома російським розкольникам.

У своєму трактаті Лев Кревза обґрунтував чотири основні твердження уніатів: що Христос залишив своїм заступником

апостола Петра, що Петра наслідують римські папи, що Русь прийняла християнство тоді, коли грецька церква була ще в єдності з римською, що на Флорентійському соборі 1438—1439 рр. руські митрополити і єпископи відновили церковну єдність з Римом. Відповідно до цього плану книжки Кревзи побудовано й «Палінодію». Вона має чотири частини, кожна з яких є відповіддю на частину роботи Кревзи. У першій автор доводить, що влада Петра не перевищує влади інших апостолів; другу частину присвячено обґрунтуванню рівних ієрархічних прав у всіх єпископів римської і грецької церкви; у третій частині говориться про прийняття на Русі християнства від греків, про взаємовідносини між руською і грецькою церквами; у четвертій стисло викладається історія Русі, власне, історія її церковного життя, йде мова про Брестську унію, про роль і значення в обороні православ'я Костянтина Острозького.

Захарія Копистенський

Копистенський з презирством ставиться до софістики і різних викрутів латинників, дорікає їм, що у них нема глибоких доказів, не вистачає фактичних даних, якими можна б переконати читача. Відступники, за його словами, «удаються до рацій и софістій, по нашому — до облудных викрутов. Што за правды, блюзнѣрства есть на святых и на соборы, а не аргумента!» Сам же автор «Палінодії» виявив широку літературну ерудицію, блискуче знання біблійних текстів, громадянської і церковної історії, теології, попередньої полемічної літератури. Складений ним каталог налічує понад сто використаних джерел; в його руках були численні друковані і рукописні збірники. Більшість цієї літератури було написано грецькою, латинською і польською мовами; до джерел він ставився критично.

«Палінодія» має велике значення як пам'ятка історична і літературна. Головним завданням автора було викрити унію, оборонити православних. І він це робить з такою самою майстерністю, як і його найвидатніші попередники-полемісти, користується

їхніми здобутками, але й подає багато нового. Разом із критикою унії він піддає різкій критиці саму Річ Посполиту. Порівнюючи становище грецької віри під турками і під поляками, він твердить, що під бусурманами православні мають повну волю, тоді як у християнській Польщі зазнають неймовірних переслідувань.

Унія насаджувалась підступністю, підкупамі і насильством. У цьому латинники вже мали досвід, бо так само робили з греками на Флорентійському соборі. Там «латинникове, маючи греков в руках своїх, кусилися з ними дѣяти што сами хотѣли: едних честми, а других подарками, а иных гвалтом и погрожками от церкве восточной и преданій отческих до заходного костела и вымыслов своих притягаючи». «Але не див,— резюмує автор свої спостереження,— якое зачатѣ — такое ж рождєніє, такіє и овоц, и потомство такоеж!» Унія дала гіркі наслідки, бо породила неприязнь, «што перед тым прїятелѣ, то нынѣ вороги»; як раніше Русь воювала з турками і татарами, так тепер уніати воюють із православними. Уніатські владики багатіють з цього, «а нам — шкода, утрапєне й зубожєне, и снат юж остатнюю з нас кошулю зволокут». Грабунки і здирства над простим народом уніати чинили при потуранні уряду. Гніт був не тільки релігійний, а й соціальний. Розповідаючи про головних діячів Брестського собору, про їх «мерзенну» унію, «котою иж ся народ Роскій зо всего сердца брїдил», автор наголошує, що уніати діяли у повній спілці з панами, шляхтою. З усіх полемістів Копистенський чи не найглибше зрозумів антинародну, антиісторичну суть унії. Унія роз'єднала народи, які могли б жити в згоді: «з той едности и згоды такая немаль народом тым полскому, литовскому и рускому едности и згода сталеся, якая ест волком з овцами». З гіркою іронією говорить він про тих «проповідників», що їх пустили відступники між посполитий люд. Це — «кіи, посторонки, ланцухи, турмы, инквизиціи, мандаты, баниціи и иньи мучєнія и трапєня». Не всі знають, що таке унія, на неї треба дивитися не ззовні, а розпізнати її суть. З цього приводу Копистенський висловлюється образно: «злого птаха (як посполите мовят) злоє ест яйце, не каждый еднєк его знаєт из луски, але аж з того, што под лускою».

Найбільше історичного й літературного матеріалу містять третя і четверта частини «Палінодії». З великим пієтетом говорить автор про свій рідний народ — «россов». Спочатку він робить невеличкий екскурс в історію Київської Русі, посилаючись на давньоруське літописання та інші історичні джерела, зупиняється на легенді про подорож апостола Андрія по Русі, говорить про його пророцтво на київських горах, розповідає про хре-

шення Русі, стверджує, що християнство на Русі прийнято не з Риму, а з Константинополя, тому Русь тепер не може зрадити своєї старої віри.

Спеціально зупиняється Копистенський на питанні «о зацности и мужествъ народа російского». «Яфето-роскій» народ для автора «Палінодії» - це «славный и благословенный народ». У творі наводяться легендарні і літописні відомості про подвиги і славу русичів ще в доісторичні часи: «И завше той народ яфето-роскій славенскій был неусмирений и волній и незгодованій», жодні монархи не могли його завоювати. Руські завжди «в потужности рлицерской можны были», з ними рахувалися греки і римляни. За «Повістю временних літ» повторює Копистенський оповідання про походи Олега на Царгород. Не припинили боротьби з греками й татарами руські князі і після хрещення. Потім вони почали воювати між собою, кликали на допомогу «кравлей ляцких». «Прийшло до того, же ся и словиновачовали. И тым почали малѣти и ослабѣвати монархове и княжата росскіи».

Захоплено відгукується Копистенський про запорозьких козаків, що воювали з турками і татарами. Особливо велику мужність виявили козаки у битві під Хотином 1621 р. Тут автор говорить уже про історичні події, сучасником яких він був сам. У цій битві козаки були «живим и движучимся муром и баштами оборонными».

«Весь свѣтъ,— пише Копистенський,— и правое рицарство вѣдает свѣдоцтво, як они там мужне, переважне и рицарско поступовали, як найсилнѣйшим и найквалтовнѣйшим турецким штурмом отпор валечный давали, и вытримавали, так иж цесар, не доказавши своих замислов, зо встидом отступити мусѣл!»

Всі вороги «признавали россом мужество». Така висока оцінка запорозького козацтва зумовлена його великою роллю у захисті православ'я.

Одночасно Копистенський говорить і «о дѣлности россов Великой Россіи», згадує війни Івана Грозного з татарською ордою. Він гордий із того, що на Україні, в Білорусії і в Росії було і є багато вчених, «дидаскалов»; серед них називає імена С. Зизанія, Л. Карповича, Віталія. Ідея єдності трьох братніх східнослов'янських народів — українського, білоруського і російського, героїзація їх історичного минулого займає важливе місце в «Палінодії».

Окремо виділяється в «Палінодії» панегірик князеві Острозькому. Він підноситься як перший між всіма руськими князями, опора руського народу у його вірі. Характеристика князя — це чи не єдине місце в «Палінодії», де спокійний звичайно автор

надто захопився і збився на невластивий йому стиль, сповнений всіляких хитромудрих порівнянь і асоціацій. За словами Копистенського, Острозький — це «великій заступ и потѣха всего народу роского, мур желѣзный на Украйнах, страх и трепет татаром, слава и свѣча ясновѣтлая королевства Полского, оздоба и окраса сеймовая, всѣх публичных зѣздов око и сила потужная, притомность двору и люду его наполняла дороги и мѣста», в нього «урода Гекторова, красота лица и особы Иосифа Прекрасного, постава вспанялая», він «муж обычаев царских, ласкавости и цнот побожных полный». В пізнішій українській літературі лише один Богдан Хмельницький посідає таке місце і дістає таку хвалу, як у ранішій — Острозький.

Загальний тон і характер «Палінодії» — це спокійна розповідь, об'єктивне дослідження. Копистенський керується насамперед логікою і силою фактів, він доводить, переконує. Але водночас його твір — не сухий трактат. Спосіб мислення Копистенського — образний; автор вдається до окремих сатиричних зарисовок, уїдливих характеристик, глузливих епітетів; щоправда оперує ними менше од своїх попередників. Унія у нього — «кривоприсяжная и покутная». У відступників «глиняны доводы», їх твердження — «черепье то ест власное без вапна, то есть — слова без розуму!», вони «посеред бѣлого дня слѣпують», «фалш за правду без встыду удают». Досить образно схарактеризовано у «Палінодії» Льва Кревзу — «отступника», «облудника» і «неприятеля» — з його твором, що заслужив назву «шпаргал». Писання Кревзи автор називає ворожінням, пустослів'ям, яким той ніколи нічого не доможеться: «Креуза бает, сны бает, и нѣгды того, што бает, нѣчим не доведет. Езопова то — о головѣ хорошой, але безмозглой басны!»

Як і його попередники, Копистенський широко використовував народну словесність. У тканину свого твору він органічно вплітав народні прислів'я, приказки, порівняння, фразеологізми. Він каже про відступників, що «чужый порох порет им очи, а своего беревна чути не хотят», вони «як мухи з окропу отрясуются». Навертати людей до унії — це «з кремня воду вытискати!». Відступити від свого патріарха, це значить — «блудити, а блудныи овцы и бараны тать и волк порывають и забивають». Латинники хваляться своєю наукою, але з цього приводу автор зауважує, що вони «чужим перьем хвалятся», «в чужом плащу напинаются!», бо цю науку вони перейняли од греків. Римських пап автор характеризує так само, як і попередні полемісти: серед пап можна бачити «и подкупцов, и наїздников, и гквалтовников, и симоніаков, и чорнокнижников». Але «не все то теды Перун, што з Риму гремит», — заявляє автор.

Літературні засоби Копистенського порівняно обмежені. Розповідь похваляють пряма мова, риторичні запитання, безпосереднє звертання до читача. У «Палінодії» повністю наведено в українському перекладі промову на варшавському сеймі Яна Щасного Гербурта, вишненського і мостиського старости, що виступив на захист національних і релігійних прав українського та білоруського народів. Копистенський подав також розмову князя Острозького з польським королем Стефаном Баторієм на захист старого календаря.

«Палінодія» не тільки підсумовує всю попередню полеміку. Вона порушує деякі нові питання, глибше опрацьовує матеріал про розрив церков, простежує історію української церкви, містить багато інших історичних фактів. У цьому плані «Палінодія» — останній видатний твір полемічної літератури, бо ранні полемісти історію ставили на першому місці: уніати в історії шукали виправдання свого вчинку, православні фактами історії боролися.

Повертаючись із Москви в 1620 р., єрусалимський патріарх Феофан на прохання православних, зокрема козаків і гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, відновив у Києві православну ієрархію у такому вигляді, як вона існувала до 1596 р. Київським митрополитом було поставлено Іова Борецького. Ця велика перемога православних стала можливою лише завдяки підтримці запорозького козацтва. Польський уряд цей акт розцінив як державний злочин, а патріарха, митрополита і нововисвячених єпископів було оголошено зрадниками і турецькими шпигунами, видано урядовий універсал про арешт їх. Патріарх встиг виїхати, а в обороні митрополита і єпископів стали козаки. Уніати з католиками змогли вчинити тільки погром братчиків у Вільно. У зв'язку з цими подіями з'явилися нові полемічні твори.

На захист патріарха Феофана став тоді Мелетій Смотрицький. У згаданій вище книзі «*Verificatio newinności*» він опублікував багато документів, які свідчили про те, що до відновлення Феофаном православної ієрархії в польських урядових колах ставилися до нього з пошаною і звинувачення його в шпигунстві й зраді — неправдиве. Відновлюючи православну ієрархію, Феофан не порушив ніяких прав і законів, а виконав лише свій обов'язок. М. Смотрицький описав також віленський погром братчиків. Уніати не забарилися з відповіддю. Цього ж року у Вільно з'явився трактат В. Рутського «*Sowita wina*» («Подвійна вина»), у якому М. Смотрицькому інкримінувалася образа короля. Смотрицький відповів новим твором «*Obrona verificasceju*». На захист патріарха і відновленої ієрархії виступив митрополит Борецький з єпископами. У квітні 1621 р. Борецький разом з єпископами

Єзекіїлем Курцевичем та Ісайєю Копинським склали польською мовою «Універсальну протестацію і побожну юстифікацію» як протест проти уніатської ієрархії, адресуючи його від свого імені і від імені всього духовенства «народу руського набоженства східної церкви» королю і всьому українському і білоруському народові.

«Протестація» порушує кілька питань: боронить особу патріарха від всіляких наклепів і підозрінь, виправдовує Феофанове посвячення митрополита та єпископів, в останній частині наголошує на участі у всій цій справі козацтва. Козаки — це лицарі, «наш рід, наші браття і правовірні християни», це не простаки без знання і розуму, вони «мають природжену дотепність і богом дарований розум», ревність і любов до віри процвітають у них здавна. Козаки шанують віру і церкву; у походах на турків вони насамперед визволяють невольників, здобиччю діляться з церквами, монастирями і духовними шпиталями, викуповують невольників, будують нові церкви. «Що інші народи виборюють словом і дискусіями, те козаки доказують ділом своїм». В козацтво приходять люди з різних міст і сіл — одні своєю волею, інші — тікаючи від кривд і здирств; між ними духовні і світські. «І ніщо не чинить стільки заколоту на Україні, як унія і утиски Русі через неї, та безправність і утиски убогих людей. По правді самі уніати розпалюють гнів козаків, гонячи до них нашу покривджену братію та наповнюючи нею Україну». Така характеристика ролі козацтва в житті України — одна з перших в українській літературі. Автори «Протестації» побачили в козащині захисника національних і соціальних прав українського народу. «Протестація» підкреслює, що у козаків з Москвою — одна віра і обряд, один рід, близькі мова і звичаї.

Кінець 20 — початок 30-х років дав ще кілька полемічних творів. У 1629 р. случький протоієрей Андрій Мужилівський видав твір «Antidotum przeczepemu narodowi ruskiemu», що був відповіддю на «Апологію» М. Смотрицького. Мужилівський звинувачує Смотрицького у релігійних хитаннях, закидає йому гордощі, нещирість, матеріальну заінтересованість у переході до унії, боронить од його нападів Стефана Зизанія та Клирика Острозького, розповідає про його життя. Того ж року М. Смотрицький відповів А. Мужилівському твором «Exthesis», яким звинувачує всю українську православну церкву та її представників у неосвіченості. З боку православних М. Смотрицькому відповів Остап Кисіль твором «Antarologja», що вийшов 1632 р. під псевдонімом Галяція Діпліца. Кисіль спростував усі звинувачення М. Смотрицького проти православної церкви та її діячів-полемістів.

1632 р. у Вільно надруковано польською мовою полемічний твір Лаврентія Древинського «Synopsis». Древинський був послом до варшавського сейму від волинської землі, учасником Брестського собору 1596 р., енергійним захисником православ'я. У 1620 р. при обговоренні пункту про «забезпечення спокою грецької релігії» він виступив на сеймі із знаменитою промовою, в якій виклав скарги на релігійні і національні утиски православних. У «Синописі», спираючись на історичні джерела, Древинський захищає релігійні права і привілеї українського народу, «przezcasnego narodu guskiego», починаючи з далеких часів Київської Русі і закінчуючи 1632 роком.

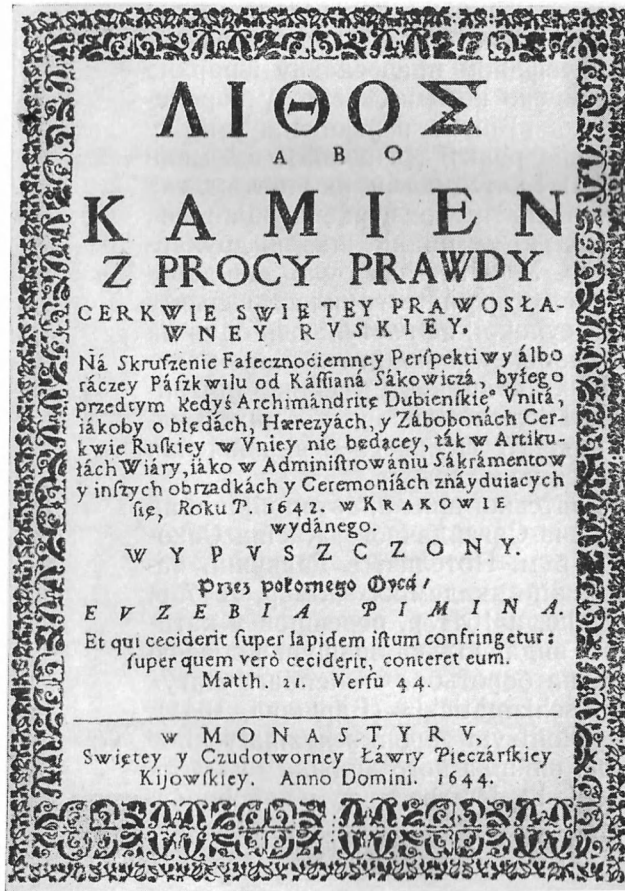
2 березня 1631 р. помер Іов Борецький. Влітку цього ж року козаки обрали новим митрополитом Ісаїю Кошицького, що продовжував справу свого попередника. Польський уряд не визнав нового митрополита, але вдіяти нічого не міг – надто великою і небезпечною силою для нього було запорозьке козацтво. Справи на користь православної церкви змінилися лише після смерті короля Сігізмунда III і вступу на престол його сина Владислава IV. Відновлену патріархом Феофаном православну ієрархію визнав уряд. У 1632 р. було створено комісію, очолену королевичем Владиславом, яка виробила «Puncta uspokoienia religiey greskiey» («Статті для заспокоєння релігії грецької»), що мали помирити православних з уніатами і католиками; як уніатам, так і православним дозволялося виконувати свої церковні відправи, будувати церкви, заводити богодільні, семінарії, школи, друкарні, займати світські посади тощо. У «Статтях» було здекларовано припинення полеміки. Обидві сторони, говорилося в цьому документі, повинні жити в мирі і супокої, не наступаючи одна на другу; суперечки, які мали між собою, припинити і ніяких творів, що ними ображали одні одних, не видавати; всіляко підтримувати взаємну згоду і єднання. Після проголошення цих «Статей» полеміка затихає, але не надовго. Почин до її відновлення зробили латино-уніати в особі Касіяна Саковича.

Колишній ректор Київської братської школи, автор віршів на смерть гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, Касіян Сакович (народився близько 1578 р. в м. Потеличі в Галичині, навчався в Замойській і Краківській академіях, помер 1647 р. у Кракові) у 1625 р. прийняв унію, а 1641 р. перейшов у католицтво. На початку 40-х років він видав кілька брошур, з появою яких знову загострилася полемічна боротьба: «Kalendarz stary» (Вільно, 1640), «Sobor kijowski schizmaticki» (Варшава, 1641), «Dialog, abo Rozmowa Maćka z Dionizym popom schyzmatyckim» (Краків, 1642). 1642 р. у Кракові вийшла його книжка «Epanoρρωξίς, albo Perspectiwa y objaśnienie błędów, heresyey y zabobonów

w grekoguskiej cerkwi», яка, власне, і є апологією переходу Саковича в латинство. Він звинувачує в ересі не тільки православних, а й уніатів.

Головну увагу у цьому творі Сакович звертав на обряди, розглядав «неблагопристойності» при відправі таїнств та інших богослужень, вказував на «абсурди» в уніатських чинах (статутах). Він піддав нищівній критиці уніатську церкву за її непорядки (висвячення недостойних, хабарництво, пияцтво, розпусту, невігластво священників), відстоював освіту, хвалив школи, засновані Петром Могилою. Визнаючи чесність і розум православно-го митрополита Петра Могили, Сакович каже, що якби він перейшов в унію, то був би гідний патріаршого сану. Сакович стверджує, що між православною і римською церквами є багато спільного, і закликає православних об'єднатися з істинною католицькою церквою, визнати зверхність папи римського.

Талановито написана «Перспектива» справила велике враження на уніатів і православних. У ній було сказано багато гіркої правди на адресу обох сторін. Водночас Сакович зневажливо ставився до українського народу, грубо і цинічно висміював його. Відповіді на «Перспективу» посипалися з уніатського і православного таборів. З боку уніатів у полеміку з Саковичем вступив пінський єпископ Пахомій Война-Оранський, видавши книжку «Zwiercadło, albo Zasłona» (Вільно, 1645), де приділив багато уваги аморальному життю Саковича, але більшості його закидів спростувати не зміг. Дерманський уніатський архимандрит Іван Дубович виступив проти Саковича з твором «Obraz

«Літос». Київ, 1644.
Титульна сторінка

православней церкві wschodnej» (Вільно, 1645), у якому говорить, що Сакович може перейти і в магометанство.

Основну відповідь з боку православних «Перспектива» Саковича одержала у творі, що з'явився 1644 р. в Києві польською мовою під назвою: „лифоґ, або Камієн z проcy prawdy cerkwie świętey prawosławneuy ruskiey na skruszenie fałecznościemney Perspektiwy albo raczey paskwilu od Kassiana Sakowicza... wypuszczony przez rokownego ojca Euzobia Piłmina...» Під псевдонімом Євсевія Піміна заховався, можливо, цілий гурт київських вчених-письменників. Та головним автором і ініціатором написання твору був київський митрополит Петро Могила.

Петро Могила

«Літос» спростовує всі звинувачення Саковича. У першій частині мова йде про таїнства та інші богослуження (відповідно до Саковичевих тверджень про «неблагопристойності» при виконанні таїнств та інших богослужень), другу частину присвячено церковному статутіві (у Саковича — «абсурди» церковних чинів). Закінчується «Літос» двома трактатами — про походження «святого духа» і про першість папи — як відповідь на заклики Саковича до православних перейти в латинство.

У «Літосі» використано велику літературу: до його джерел, крім «Біблії», належать православні, уніатські і римо-католицькі богослужбні книги (українською, російською, грецькою, латинською мовами), постанови вселенських соборів, писання «отців» і учителів церкви (східних і західних), церковно-історичні твори, історичні хроніки Гваньїні, Длугоша, Стрийковського, життя святих, богословські твори католицьких вчених-схоластів та багато іншої літератури — канонічної, проповідницької і полемічної.

Сакович звинувачував православне духовництво у невігластві, пияцтві. «Літос» допускає це: такі факти могли бути не тільки у православних, вони мали місце і в уніатів та католиків, але особа священнослужителя — це одне, а церковні постанови

і обряди — зовсім інше. Непорядків було багато, але тепер уже все налагоджується. Сакович вважає, що всі православні бого-служебні книги треба спалити. «Літос» захищає ці книги: у них православна обрядність має авторитет давності, виражає глибокий смисл священнодійств.

Про римо-католицьку церкву і обряди «Літос» говорить обережно, але коли йдеться про особу Саковича, то автор не стримує себе ні в яких епітетах: він «безмозкий брехун», «недоук», «дурень», «розстрига», «архисхизматик», «Каїн», «лицемір», «баламут», «Вакула», «дудак», «раб черева». В дитинстві свиня відкусила Саковичеві вухо, і «Літос» кілька разів наводить цей факт, знущається не тільки з Касіяна, а й з його батьків. Зразком рівня полеміки «Літоса» з Саковичем може бути такий приклад. Висміюючи православних, Сакович писав, що вони б'ють доземні поклони і виставляють свої зади, немов заряджені гармати; «Літос» відповідав тим самим: це православні виставляють заряджені гармати на Саковича та подібних до нього, що втекли з церкви і тепер глузують з неї.

«Літос» — останній помітний твір української полемічної літератури. Вже на його прикладі видно, що полеміка здрібніла, від важливих національно-релігійних проблем перейшла до особистих образ, теологічних дріб'язків; далі вона цілком увійде у схоластично-догматичне річище.

В історії полемічна література зіграла свою роль. В лиху годину вона стала на захист національно-релігійних прав українського і білоруського народів, вписала яскраву сторінку в українську суспільно-політичну думку, публіцистику, в українську літературу.

Ораторсько-проповідницька проза

В основі української ораторсько-проповідницької прози цього періоду лежать насамперед старі домонгольські традиції. Потреби в цій літературі задовольнялися насамперед збірниками перекладних та оригінальних учительних творів, які виникли ще за часів Київської Русі та в XIV—XV ст. («Златоуструй», «Маргарит», «Златоуст», «Ізмарагд», «Торжественник» та подібні) і побутували далі на Україні в численних списках. З'являються в цей час також друковані збірки творів «отців церкви» в перекладі тогочасною книжною мовою.

У XVI ст. на Україні освоюється новий тип рукописного збірника повчань, так звані учительні евангелія, що містили пропо-

віді на неділі і річні свята. У цих проповідях тлумачилися відповідні євангельські читання. Іноді розвивалися моралістичні теми. Зразком для цих євангелій послужило насамперед «Учительне євангеліє» Калліста, перекладене слов'янською мовою з грецької в XIV чи на початку XV ст. Іншими джерелами для наслідування були для українських проповідників польські збірники повчань («постилли»), протестантські казання. Укладачі учительних євангелій прагнули до простоти та ясності викладу і, головне, вдавалися до зрозумілої масам мови.

Найвидатнішим автором учительно-проповідницьких творів у цей час був Кирило Транквіліон-Ставровецький, освітній і братський діяч, проповідник, що в 1626 р. перейшов до унії і помер у 1646 р. чернігівським архімандритом. Він склав збірку своїх повчань — «Євангеліє учительное» (Рахманів, 1619) і ще дві книжки, які певною мірою прилягають до учительної літератури, — «Зерцало богословія» (Почаїв, 1618) та «Перло многоцѣнное» (Чернігів, 1646).

«Зерцало богословія» є своєрідним симбіозом догматичної системи і збірника повчань. Тут викладено православне віровчення і зібрано повчання, присвячені тлумаченню різних місць «Біблії», головним чином окремих розділів «Апокаліпсиса». «Перло многоцѣнное» — це збірка віршованих і прозових творів релігійного змісту. Його вірші мали давати матеріал для різних «орацій» і навіть прирівнювалися автором до проповідей; він вважав за можливе читати їх у церкві. Прозова частина книги складається із статей різного змісту, але найбільше місця в ній займають повчання.

Переважна більшість проповідей Транквіліона з його «Учительного євангелія» та згаданих двох творів за жанром належить до так званих екзистичних гомілій, зміст яких зводиться в основному до тлумачення тих або інших уривків «святого письма». Біблійні (насамперед євангельські) тексти тлумачаться при цьому в морально-повчальному та в морально-викривальному дусі: поряд із моральним елементом у проповідях містяться елементи догматично-полемічні, панегіричні (ушлявлення бога та святих) і оповідні (історичні й есхатологічні).

Уривки «святого письма» Транквіліон тлумачить або буквально, або алегорично. При цьому він нерідко суб'єктивно перо-смиислоє євангельські тексти. Так, наприклад, тлумачачи притчу про багатого і Лазаря, він вбачає в п'ятох братах багатого п'ять різновидів грішників: немилостивих скнар, сріболобців, перелюбників, гультяїв і розбійників. Такі вільні, часто дотепні і яскраві тлумачення виводять відповідні місця проповідей Транквіліона за межі чистої теології і дають змогу включити

їх у коло явищ літературної творчості. Ще більше це стосується тих випадків, коли проповідник вдається до різноманітних зіставлень і порівнянь, черпаючи «матерію» для них і з літературної традиції, і з навколишнього життя.

Він широко користується «Біблією», писаннями «отців церкви», насамперед Іоанна Златоуста, творами Кирила Туровського, Йосифа Флавія, Корнелія Агріппи, Лівія, Кромера і деяких інших, а також оповіданнями «Фізіолога», апокрифами тощо.

Велику кількість аналогій і порівнянь Транквіліон творить, відштовхуючись від живої дійсності. Бог дає людям не все, що вони просять у нього, як мати не дає ножа дитині; лікар робить добро хворому не тільки тоді, коли напуває його «сладким былієм», купає в лазні, веде в сад, а й тоді, коли морить голодом, дає гіркі ліки, ріже і палить вогнем. Це свідчить, що в той час народна стихія вже проривається в учительну літературу.

Транквіліон не раз викриває розкішне і розгульне життя панівних верств суспільства і поряд із цим змальовує приниженість і пригніченість простолюду. В одному з повчань він зображає, наприклад, багатих шляхтичів, які володіють селами й виноградниками і дуже жорстокі в стосунках із своїми підданими. Вони не хочуть знати, що ті гинуть з голоду і замерзають, не маючи навіть драного лахміття, що вони день і ніч працюють, а замість вдячності зазнають кари, потрапляють до в'язниць мусять сплачувати непосильні податки. Шляхтичі ставляться до своїх підданих так, наче це не люди, а віслюки чи воли, не дають їм жодної хвилини відпочинку, навіть торгують ними, їхніми жінками і дітьми, привласнюють їхнє добро. Після тяжкої праці піддані повертаються з порожніми руками, ще й по шию в боргах, а збагатілі їхнім кривавим потом пани зневажають їх і виявляють більше честі псам і коням, ніж своїм братам, образіві і подобі божій.

Цю картину запозичено, правда, із Златоуста, але сприймалася вона аудиторією як сучасність і об'єктивно звучала гострим соціальним протестом. Таких запозичень із книжних джерел, що були актуальними для дійсності Речі Посполитої, у Транквіліона немало.

Картини розкоші і розгулу панства Транквіліон українізує вкрапленням тогочасних реалій: він згадує вина — «мальвазію» й «алаяканте», парфуми — «олійки», «водки» і «піжми», які застосовували знатні жінки тієї епохи.

Зачіпає Транквіліон і проблеми, породжені суто українським суспільним життям. Він докоряє тим землякам, які соромляться свого українського походження; ганьбить тих, які привласнюють різні «суєтні імена і непотрібні назвиська» — ловчий, підчаший

тощо і заради цих титулів зрікаються своїх релігійних переконань; картає тих, які підкупамі набувають сан священника, сподіваючись від цього земної користі.

Позитивна програма Транквіліона виявляється в його закликах засновувати школи, організовувати друкарні, видавати книги, споруджувати церкви.

Транквіліонові-проповідницькі властива драматизована манера викладу. Персонажі його казань часто виголошують монологи (повчають, моляться, голосять), між ними відбуваються жваві діалоги. Нерідко й сам проповідник звертається до своїх персонажів, стає з ними до розмови. Для стилю проповідей Транквіліона характерна інтенсивна образність, картинність у описах, епітетах, метафорах (блискавка «огненальная», орел — «горо-летный», звірі — «дубравные», слінці «светожадные», «роспа-ленную пѣць ярости» диявола Христос «росою крови своей уга-сиша»).

Автор пасичує свій виклад патетично-ліричними інтонаціями. У сцені страти праведника в першому повчанні на неділю всіх святих родичі умовляють його зрестися своїх переконань і цим врятувати собі життя; рве на собі сиве волосся батько, умліває від горя мати; брат і сестра кидаються йому на шию; гірко ридає «смутнаа» жінка; плачуть біля його ніг діти.

У «Зерцалѣ богословіи» і «Перлѣ многоцѣнному» автор намагається писати «простым языком», в «Евангеліи учителном» користується вже більш-менш чистою церковнослов'янською мовою.

Загалом повчання Транквіліона написані в дусі і стилі старих дидактичних проповідей, без особливих риторичних ускладнень. Така простота побудови і моралізації властиві казанням Лаврентія Зизанія. Але вже казання Леонтія Карповича, коректора віленської братської друкарні, а згодом архімандрита Святодухівського монастиря (помер у жовтні 1620 р.) «Казанье двое» (Єв'є, 1615), «Kazanie na pogrzebie kniazia Wasila Wasilewicza Galiczupa...» (Вільно, 1619); «слово» Мелетія Смотрицького «Казанье на честный погреб... Леонтія Карповича» (Вільно, 1620); промови Касіяна Саковича на погреб Сагайдачного (Київ, 1622); «слова» Захарії Копистенського «Казанье на честном погребѣ... Плетенецкого» та «Омілія, албо Казанье на роковую память... Плетенецкого» (Київ, 1625); проповідь Петра Могили «Крест Христа спасителя» (Київ, 1632) і «слово» Ігнатія Старушича, намісника Києво-Печерської лаври, а згодом ректора Києво-Могилянської колеґії і ігумена Видубицького монастиря (помер 30 жовтня 1651 р.), «Казанье погребовое» на похороні князя Четвертинського (Київ, 1641) мають уже панегіричний

характер, часом із реакційними випадками проти визвольної боротьби українського народу (Старушич); стиль їх ускладнюється, і ораторсько-проповідницька проза все більше визначає себе як специфічний літературний жанр. Він чітко оформиться уже в наступний період.

Мало що відомо про українську світську ораторську прозу XVI—XVII ст.— сеймові, сеймиківі та судові промови, політичні виступи на народних радах і т. д. Якщо судити з аналогічних польських зразків (наприклад, «Kazań sejmowuch» Петра Скарги) — це були досконалі твори. Але до нас дійшла тільки білорусько-українська «Промова Івана Мелешка», що виникла в перше — друге десятиліття XVII ст. Вона пародіює такі сеймові промови і є цікавою пам'яткою сатирично-гумористичного характеру.

Автор «Промови», очевидно, якийсь канцелярист, добре знав порядки Речі Посполитої, її історію, життя і настрої білорусько-українського панства. Він бачив, до якого стану привела Білорусію та Україну Люблінська унія. Знав він і ціну патріотизмові своїх вельможних земляків. Устами Мелешка він плямує Сігізмунда II Августа, якого «нечого и в люди личити», бо він «Подляше и Волянъ наш вытратив, ляхом менечися». Дістається від нього і «заморським» монархам, що, всівшись на польському престолі, заводили в країні «німецькі» порядки, протегуючи чужоземцям. Але водночас автор пародії їдко висміює і свого героя — типового представника білорусько-українського панства, яке, здаючи свої позиції в Речі Посполитій перед економічно, політично, збройно і культурно дужчими «ляхами» й «німцями», тільки «потрясало воздухами» на сеймиках та сеймах, зітхаючи в ораціях на зразок Мелешкової про «старі, добрі часи». Реальну ж «політику» цих панів герой твору вичерпно характеризує таким визнанням Мелешка: «Ходим, как подъвареные, бо ся их боимо, правды не мовимо, еще з подхлѣбными языками потакаемо». А тим часом спритніші з-поміж них знаходять вихід із скрутного становища в національному ренегатстві — є вже серед королівських «радных» і такі, що в них «хоть наша костка, однак собачим мясом обросла и воняет».

В особі того самого многоликого Івана Мелешка автор дошкульно осміює заскорузлих «самобутників», котрі хочуть гуляти «без ногавиц (*штанив*), як бернардыны», нашивати «сорочки аж до косток, а шапки аж до самого поеса» і завзято воюють проти заморських «подолків», «пижмів», «легомин», «мигдалів» і «вин венгерских», проголошуючи, що найкращий «наш годинник — петух», який «нехибне о полночи кукаракуеть».

Пародію написано в жвавому «простому» стилі, багатому на

народні приказки, прислів'я і фразеологізми (наприклад: «правдою, як солею в очи, кидывали», «на високих подковках до девок дыбле», «зублем (*дымарем*) не выкуриш, як пшолы од меду», «лях, як жеребец, рже коло девок, как дрыгант коло кобыл»), які «онароднювали» твір і були особливо доречні в мові світського оратора.

Посвяти, передмови і післямови

У зв'язку з розвитком видавничої справи в українській прозі XVI—XVII ст. виникає досить багата жанрова га-лузь — посвяти, передмови та післямови до друкованих книжок. Ми знаходимо їх уже в перших білорусько-українських виданнях Георгія Скорини та Івана Федорова. Серед пізніших українських видань особливо цікаві щодо цього книжки, які вийшли з друкарні Києво-Печерської лаври. Незважаючи на допоміжність цих творів, вони містять важливу історичну інформацію, а деякі з них заслуговують на увагу і завдяки своїм літературно-художнім, насамперед стилістичним якостям.

Тогочасні друкарі вважали, що «не обыче бо дѣло, художеством типографским произведенное, без заступника в свѣт исходити». Заступників вони шукали в образі бога, а найчастіше в особі митрополита, архімандрита, царя, гетьмана чи просто заможної і впливової людини, схильної протегувати церкві і сприяти розвитку культури. Їм і присвячувалися книжки. У посвятах виголошувалася хвала обраному «потентатові», подавалися генеалогічні відомості про його рід тощо. Присвячуючи свої книжки тій чи іншій особі, українські друкарі далеко не завжди керувалися вузько практичним прагненням забезпечити своєму виданню надійного заступника. Іноді посвяти мали виховну мету — застерегти адресата від зради православ'я нагадуванням про подвиги його предків, що ладні були накласти життя за батьківську віру.

В передмовах викладалися відомості про друкарню, з якої виходило відповідне видання, описувався процес друкування книжки та робота, пов'язана з підготовкою її до друку, наводилися характеристики учасників цієї роботи; згадувалися зовнішні події, які так чи інакше впливали на задум видання та на хід його здійснення; давалися поради покупцям та читачам. Оскільки переважна більшість друкованих тоді книжок мала богослужбний характер, то й передмови до них нерідко переростали в невеличкі теологічні трактати, в яких розтлумачувалися

особливості і призначення відповідних видань, велася полеміка з іновірцями з приводу якогось догмату тощо.

У післямовах здебільшого відзначався час початку і закінчення роботи над виданням, іменувалися особи, що сприяли цій роботі, говорилося про прикраси, покажчики, друкарські помилки і т. ін. Найчастіше в післямовах висловлювалася також подяка богів за те, що він допоміг успішно завершити працю, та в душі християнської смиренності засвідчувалась інтелектуальна й фізична недолугість видавців, яка не дала їм можливості вистояти у боротьбі з помилками, що, як злодії, не входять дверима, а влазять у літературний сад крізь діри. Видавці вибачаються перед читачами і просять їх самотужки повикидати паршивих ягнят з доброї отари, повиганяти ос із бджолиного вулика, виполоти кукіль з-поміж пшениці і вже потім «вживати» книжку на користь своєї душі.

Підносилися в передмовах та післямовах і суто літературні питання — проблеми мови, стилю, жанрових приписів, критичні зауваження з приводу інших видань тощо. Все це дозволяє вбачати в них зародки літературної критики.

З-поміж тогочасних книжників та видавців великий хист у цьому жанрі виявили Іван Федоров (зокрема, у післямові до львівського «Апостола» 1574 р.), Герасим Смотрицький, Гедеон Балабан, Філофей Кизаревич, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Памво та Степан Берицци, Тарасій Земка, Михайло Сльозка, Йосиф Тризна, а пізніше Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський та багато інших.

Житійна література

Тяжкі умови українського церковного життя в другій половині XVI — першій половині XVII ст., за яких про канонізацію місцевих «святих» не могло бути й мови, зовсім не давали матеріалу для створення нових житій. Крім того, серед спольщеного українського суспільства і навіть серед частини православного духовництва були популярними «*Żywoty świętych*» єзуїта Петра Скарги (Вільно, 1579). Вони неодноразово перекладалися тогочасною українською літературною мовою, переписувалися.

Діяльність українських письменників у житійному жанрі дещо пожвавлюється з часів Петра Могили, який підкоряє її полемічним потребам. З його благословення 1635 р. в Києві виходить з друку «*Patericon, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich*» —

своєрідна переробка «Киево-Печерського патерика», здійснена Сильвестром Косовим. Косов народився в кінці XVI чи на початку XVII ст., здобув освіту в єзуїтських школах, працював учителем у Вільно, в 1631 р. став префектом лаврської школи, а згодом братської колеї в Києві, 1647 р. обраний київським митрополитом (помер 13 квітня 1657 р.). Видання його мало на меті захистити найбільшу православну святиню — Києво-Печерський монастир — у боротьбі з католицькими та протестантськими спробами піддати сумніву святість похованих у київських печерах «угодників», а то навіть і належність їх до православ'я. У передмові до «Patericon'u» і в двох невеличких трактатах, доданих до нього, Косов наполягає на святості печерських нетлінних мощей і стверджує на підставі літописних свідчень, що п'ятиразове хрещення Русі відбувалося заходами не римського, а грецького духовництва і що перші руські митрополити (Михайло, Іларіон, Єфрем, Климент) були справжніми православними ієрархами. Ці полемічні елементи «Patericon'u» своєрідно доповнювали і спрямовували основний його текст, що мав «явити світові» життя і подвиги «отців печерських».

Користуючись другою касіянівською редакцією «Киево-Печерського патерика», Косов багато в чому змінив її текст, скорочуючи або вилучаючи все те, що не відповідало його основній меті — захисту киево-печерської святині від хулителів. «Patericon» було видано польською мовою. Це зумовлювалося його полемічним призначенням. У XVII ст. пам'ятку було перекладено українською простою мовою повністю (в Ніловій Столбенській пустині зберігався повний рукописний переклад твору) і частково (в кількох рукописах XVII—XVIII ст.).

На основі тієї самої другої касіянівської редакції в середині XVII ст. виникла редакція «Киево-Печерського патерика», укладена «тщанієм і повелієм боголюбиваго архимандрита свята великія пресветлыя царскія лавры Печерскія кир Іосифа Тризны», що дійшла до нас в єдиному рукопису. Тризна народився в Західній Україні, рано постригся в ченці Києво-Печерської лаври, архимандритом якої був обраний 25 січня 1647 р. (помер у 1655 чи 1656 р.). Патерик Іосифа Тризни є складовою частиною літописного зведення, який розповідає про історичні події Київської Русі до половини XIII ст. Обробку «Киево-Печерського патерика» в другій касіянівській редакції було здійснено також «старанієм і иждивенієм» Калістрата Холошевського, ігумена Красногорського монастиря в Гадячі, і «руководелієм и трудолюбієм» Тарасія Рибсовича, ченця того самого монастиря.

1661 р. друкарня Києво-Печерської лаври видала «Киево-Печерський патерик» слов'яноруською мовою. Це була

компіляція, в основу якої лягли «Patericon» 1635 р. та редакція Йосифа Тризни (із деякими змінами видання повторили в 1678 і 1708 рр.). Вміщене у всіх трьох виданнях «Предисловіє к читателю православному, содержащее отвѣты противу хуленіям на святых печерских» вже самим своїм заголовком свідчить, що їхні упорядники теж ставили перед собою полемічні завдання.

Почин Сильвестра Косова був підхоплений лаврським ченцем Афанасієм Кальнофойським. 1638 р. з ініціативи Петра Могили і частково на основі його власноручних записок Кальнофойський видав у Києві польською мовою книжку під заголовком «Тературґіа, lubo Cuda». Це було ніби продовження «Patericon'у» — збірка легенд про чудеса печерських «угодників». Основною її метою теж була апологія київської православної святині. Але якщо в «Patericon'і» прославлялися переважно прижиттєві подвиги і чудеса печерських «отців», то в «Тературґімі» мова йшла про чудеса пізнішого часу: від їхніх мошей, а також від печерської «чудотворної» ікони богородиці.

Паломницька література

Період від середини XVI до середини XVII ст. бідний на пам'ятки паломницької прози. Мандрівники до «святих місць» мало могли сказати нового, про що читачі не знали б з популярного «Хоженія» Данила Паломника. Писати ж нотатки про інші країни і міста, де бували українські купці, студенти та інші мандрівники, не вважалося за потрібне. Тому ті пілігрими XVI—XVIII ст., що відвідували Палестину і все-таки бралися за перо, незмінно спиралися на Данилів твір XII віку.

Так, між 1590 і 1594 рр. Палестину відвідав інший Данило — архімандрит монастиря у селі Корсуні Кобринського повіту на Гродненщині. Це був типовий тогочасний українсько-білоруський книжник, він знав грецьку мову, з якої робив переклади «на свой язык росский», був непоганим стилістом і вправним компілятором. У своїх записках «Книга бесѣды о пути іерусалиском...» (відомі списки XVII—XVIII ст., здебільшого галицького походження) Данило Корсунський дотримується Данила Паломника майже дослівно і тільки вряди-годи щось скорочує, замінює чи додає від себе, зберігаючи при цьому навіть такі подробиці, які для XVI ст. були явним анахронізмом.

Правда, цим Данило Корсунський не обмежився. «Хоженіє» XII ст. він доповнив особистими спостереженнями й переказами, що їх доводилося йому чути в Палестині, а також виписками

з якихось грецьких джерел (з них він запозичив кілька апокрифів). Увів він до свого твору і деякі легенди українського походження, наприклад, тлумачення слова «піп»:

«Буде ведомо невежам о попех, иже суть священници попами прозваны того ради, иже есть в святем граде Иерусалиме пуп земный, о котором прежде сказахом, который пуп есть той посреде света, в котором пупе водружен есть крест Христов, и для того священников от того часу прозвано попами, понеже они носят на себе крест и вся страсти Христовы, иже их господь бог на той степень възва».

Таке осмислення (народна етимологія) слова могло постати тільки на ґрунті північноукраїнських говірок, у яких «піп» вимовляється як «пуп».

«Книга бесѣды» писана слов'яноноруською мовою, близькою до мови «Хоженія», з невеликою домішкою фонетичних та морфологічних українізмів і полонізмів. Пізніші ж українські переписувачі, особливо священник села Поморяни Тимофій Зборовський, що редагував твір у 1709 р., українізували її мову. У першій половині XVIII ст. «Книга бесѣды» проникла в Росію, де її було перекладено на російський ізвод церковнослов'янської мови.

Історично-мемуарна проза

У другій половині XVI ст. в українській літературі зароджується специфічний жанр — історично-мемуарна проза. Це твори на історичні теми, близькі до літописів, спогади про події з життя авторів і життя країни і, нарешті, прагматичний виклад історії України, що важливі не тільки фактичним матеріалом. У них знайшли вияв художні уподобання того часу: автори літературно опрацьовували матеріал, створюючи таким чином і літературні пам'ятки своєї епохи.

Однією з найраніших пам'яток цього періоду є заповіт Василя Загоровського 1577 р., який можна вважати своєрідною паралеллю до «Поучення» Володимира Мономаха. Потрапивши під час битви в татарський полон, брацлавський каштелян Василь Петрович Загоровський пише «тестамент» для своїх синів Василя і Максима. Він заповідає їм, щоб вони росли в страсі перед богом, щоб «в раду с невѣрными не входили, на дорогу несправедливых не ступали, а на столцы губителей не сѣдали». Коли синам мине сім років, для них треба найняти «дѣяка добре учоного и цнотливого», який повинен вчити їх «русское науки». Далі дітей повинен вчити бакаляр, від нього вони мають добре засвоїти

науку «латинського писма». Після цих початків освіти дітей треба відправити «до Вильни к езуитом, бо там фалят дѣтям добрую науку», і аж після закінчення єзуїтських шкіл вони повинні стати на службу до короля. При одруженні батько радить синам, «не смотрачи по жонах великих посагов», брати виховану жінку з доброї сім'ї. Отже, з цього заповіту вимальовується типовий шлях дітей української шляхти — від навчання до високої королівської служби. Загоровський, що помер у Орді 1580 р., заповідає також великі гроші на церкву, на будівництво шпиталю, переписування книг.

Із спогадами про московські події 1612 р. виступив їх очевидець, син київського війта Богдан Якович Балика. Його невеличкий твір має назву: «О Москвѣ и о Дмитрію, царіку московском ложном».

Богдан Балика описує, як 9 січня 1612 р. він разом з іншими купцями виїхав з Києва до Москви. На перешкоді їм ставали військові загани, в окремих містах через воєнні дії польських і російських військ їм доводилось надовго зупинятися. Тільки 12 червня київським купцям разом з польським військом пощастило прибути до Москви. Незабаром почалася облога Москви російськими військами. Балика змальовує страшні картини голоду серед обложених. Автор — прихильник поляків, називає їх «нашими». У мові пам'ятки багато полонізмів. Закінчуються спогади повідомленням про те, що в січні 1613 р. у Москві збиралися обирати нового царя.

Продовжує розвиватися в цей період і жанр літописання. У нових історичних умовах він набирає іншого вигляду, ніж староруські літописи. Ширші літописні оповідання витісняються стислими порічними записами, що їх робили часто випадкові люди протягом недовгого періоду. Автори літописів відображають спільну долю українського і білоруського народів, наростання в них визвольних настроїв. Літописи цього періоду мають здебільшого локальний характер, прив'язані до певної місцевості, де вони виникли, тому кругозір літописців часто обмежений, не відбиває життя усієї української землі. Проте вони цікаві як перші спроби історичного синтезу недалекого минулого. Збереглося всього кілька невеличких літописів із цього періоду, серед них — Острозький, Львівський і Хмельницький.

Острозький літопис (1500—1636), складений в середині XVII ст. мешканцем міста Острога, є компіляцією з польської хроніки Мартина Бельського. Спочатку це дуже короткі нотатки; докладніше говориться про події з початку XVII ст., зокрема про князів Острозьких. Основну увагу автор звернув на релігійну боротьбу. Відома фанатичка католицизму Анна-Алоїза Остро-

зька характеризується як «гонителка на православных», що «напускала у Острог єзуитов, иже през них много злого сотвори православным». Літописець розповідає про такі події, як убивство населенням Вітебська у 1623 р. єзуїтського владики Йосафата Кунцевича, перенесення Анною-Алоїзою останків свого батька Олександра Острозького (через 34 роки після смерті) до костюлу, зупиняється на так званій острозькій трагедії, про яку йде мова також в одному з кращих віршів того часу. Закінчується літопис оповіданням про введення 1636 р. в Острозі унії.

В середині XVII ст. закінчено Львівський літопис. Він охоплює досить тривалий проміжок часу від 1498 до 1649 р. До 1630 р.— це короткі нотатки, а з 1630 р. йдуть ширші оповідання про події, свідком або учасником яких був сам автор, тобто твір втрачає свій літописний характер і перетворюється в мемуари.

Автором Львівського літопису, принаймні останньої його частини, був Михайло Гунашевський. Походив він із шляхетської сім'ї на Поділлі, отримав добру освіту, працював у різних місцях Галичини, найбільше у Львові, був настоятелем Межигірського монастиря біля Києва, 1638 р. повернувся в Галичину, працював у Замоїській академії.

Основну увагу Гунашевський приділив Галичині, змалював її становище перед національно-визвольною війною і участь у першому періоді війни, до 1649 р., хоча принагідно торкається подій на всій Україні. Він був добре обізнаний з польсько-українськими відносинами того часу, знав усі умови договорів поляків з козаками, можливо, сам брав участь у варшавських сеймах, бо описує їх дуже докладно. Як український православний шляхтич, він засуджує унію і насильства польської шляхти, захоплюється бойовими подвигами козацтва у битвах з татарами. Змальовуючи війни Хмельницького з поляками, автор возвеличує гетьмана як полководця.

Гунашевський з великою повагою ставиться не тільки до Хмельницького, але й до інших видатних світських і церковних діячів того часу — Петра Конашевича-Сагайдачного, Іова Борецького, Петра Могили.

Першою половиною XVII ст. датується ще невеличкий Хмельницький літопис, писаний очевидцем подій у м. Хмільнику на Вінниччині. Він коротко реєструє події 1636—1650 рр., що відбувалися в цій місцевості. Під 1637 роком ідеться про перебування у Хмільнику польського війська, про проїзд через Хмільник турецького посла. 1648 р. татари «и коло Хмельника были», а 1649 р. у Хмільнику перебував Богдан Хмельницький. Автор пише образно, навіть поетично. Про повстання 1637 р. він говорить: «И серпы и косы ковали на оружие, и не дармо земля

траслася: трясли и ляхи козаков». І далі змальовує наслідки повстання: «На Украинѣ рѣки зафарбовалися от кровѣ людскои, повны были болота трупу ляцкого, а повны пали были трупу козацкого по мѣстах». Про українських бранців у турецькій неволі він пише: «Не душечка загинула, не душечка теж и в орду пошла!»

ВІРШУВАННЯ І ПОЧАТКИ ДРАМАТУРГІЇ

Віршова література

З початком друкарської справи на Україні (друга половина XVI ст.) пов'язується розвиток українського книжного віршування. «Острозька біблія» містила два досить вправні віршові твори Герасима Смотрицького — на герб князя Костянтина Острозького і передмову до читача.

Ці вірші, писані церковнослов'янською мовою, свідчать про певну традицію, що усвідомлювалася видавцями біблії і за якою серйозний прозовий твір нерідко розпочинався з віршованої похвали чи передмови. Корені цієї традиції сягають ще у часи Київської Русі («Похвала царю Симеону» в «Ізборнику Святослава» 1073 р. або «Пролог» чи «Азбучна молитва» до «Учительного евангелія» Костянтина Болгарського). У XVI ст. ця традиція поживилася у зв'язку з західноєвропейською, зокрема чеською та польською, видавничою практикою, де вірші на титульних сторінках книг були звичайним явищем. Віршові вставки маємо уже в «Біблії» Георгія-Франциска Скорини.

Г. Смотрицький, аналогічно до авторів широко розповсюджених у Польщі епіграм на герби — «клеиноди», — розшифровує атрибути герба дому Острозьких, розповідає про ратні подвиги князя Острозького, дякує за видання «Біблії» — «божественного писанія», бо «слово божіє» — це «непобѣдимо оружїє, острѣйшее меча обоюдоостра», та за інші його діла на користь православ'я. У часи напруженої боротьби українського народу проти польсько-католицького наступу звертання до князя з закликком і далі перемагати ворогів звучало гостроактуально і багатозначно:

Отсѣкай, Константине, мрак идолскіа лести,
Хочет бо бог всѣм челоуѣком ся спасти,
И отгоняй еретиков полки умовредныя,
Прїдоша бо в мир волки нешадныя.

Характеристики ворожого табору — «драп'яжна волки», «полки умовредныя», «волки нещадныя» — міцно і надовго увійшли до бойового арсеналу українських письменників кінця XVI — початку XVIII ст.

Вірш Г. Смотрицького на герб Острозького є першим відомим сьогодні твором геральдичної поезії, поширеної і на Україні.

У передмові до «всякого чина православного читателя» провідні думки вірша на герб К. Острозького уточнюються і конкретизуються. Письменник розкриває обставини, за яких довелося працювати над «Біблією» («время люто и плача достойно») і, нагнітаючи негативні спітети («хищные волки», «бѣсовскіе наваждения», «еретические полки»), протиставляє східну церкву в «руси́нском народѣ» «поганской незгодѣ», порівнює Острозького з Володимиром Святославичем та Ярославом Мудрим, підкреслюючи просвітительську діяльність князя.

Стрункість композиції віршів Г. Смотрицького, логіка і емоційність викладу, оригінальні тропи, афоризми, різноманітні поетичні фігури (антитези, повторення, градація) — все це забезпечує їхню художню повноцінність.

На цей час українськими поетами вже був нагромаджений певний досвід у створенні віршів нового типу, чисто світського характеру. Можна послатися хоча б на сатиричний вірш луцького шляхтича Яна Жоравницького, знайдений в актових книгах луцького і володимирського судів і датований 1575 роком.

Лексикою (усно-розмовною, без церковнослов'янizmів і з деякими польськими словами), грубуватою фразеологією, силабо-тонічним розміром (чотиристопний хорей), синтаксичною будовою (форма звертань, що розпочинаються з «хто», «ой») «пашквіль» Жоравницького близький до українських народних пісень.

Про те, що віршова література посідала помітне місце в українському письменстві, говорять тогочасні граматики та словники. У грецько-слов'янській граматиці «Адельфотес» Арсенія Еласонського (1591) є розділ «О просодіи», в якому говориться, що існують «долгія», «краткія» та «общія» склади і робиться спроба у відповідності до такого членування перекласти ямбічні грецькі вірші слов'янською мовою. У граматиці Лаврентія Зизанія (1596) є вже досить виразні теоретичні настанови про складання віршів. Тут теж подається поділ складів на короткі та довгі, і у відповідності з цим класифікуються звуки, характеризуються метричні віршові розміри та наводяться приклади їх слов'янською мовою. Метричні принципи віршування знайшли детальнішу розробку в граматиці Мелетія Смотрицького (1619). У розділі про орфографію Смотрицький встановлює три види

АДЕЛФОТΗΣ.

ГРАММА-

ТИКА ДОБРОГЛАГО-
ЛНВАГО ЕДЛННОСЛОВЕН

скаго мѣзѣца. Совершеннаго
искусства осемь частей слова.

Копакланію многонменітполѣ
Російскомѣ родѣ.

ВОЛВОВЪ.

Варшавскій Братскій. Рокѣ,

1791.

«Адельфотес». Львів, 1591.
Титульна сторінка

голосних і двоголосних звуків. У розділі «О просодіи стихотворной» говориться «о степенях стихотворных мѣры» та «о страстях речений». Смотрицький нараховує 124 різних роди віршів, з яких найчастіше живаються 28, а у слов'ян — лише 12. Це — «двосложніи — спондей, піррихій, трохей, іамв»; «тресложніи — дактил, анапест, амфібрахій, амфімакр, вакхій, палімвакхій, тріврахій, трімакр». Вірш Смотрицький визначає як «правильное степеней во извѣстном родѣ сочиненіе» і дає характеристику та приклади семи родів вірша: «иройскаго», «елегійскаго», «іамвійскаго», «сафійска», «фалейска», «гликонска» та «хоріамвійска», або «асклипіадска». Смотрицький вказує на необхідність цезури чи «пресѣченія» — «его же кромѣ стих, изряднѣ же иройскій, безобразен есть и неугоден». Під «страстями речений» розуміються вісімнадцять засобів, які можна застосовувати для того, щоб вкласти речення у віршовий розмір (наприклад, додавати склад: замість «лесть» писати «прелесть», «мудрость» заміняти на «премудрость» або,

навпаки, віднімати склад: «оплот» заміняти на «плот»).

Ці правила віршування будувалися аналогічно до основ версифікації, викладених у грецьких та почасти латинських граматиках (К: Ласкаріса, Альвара та ін.). Вони були не властиві природі української мови, що не розрізняє довгих і коротких звуків. Тому намагання перших українських теоретиків віршування пересадити античну метрику на слов'янський ґрунт виявилися безплідними. Але численні віршові терміни було засвоєно. Їх зустрічаємо вже у «Лексисѣ Лаврентія Зизанія (1596), в «Лексиконѣ славеноросском» Памва Беринди (1627): «краегранесіе» — це «початок стиха строки»; «акростіхис — краегран, рожай вѣрша, так зложеный, же навышшіи литеры и головныи имя

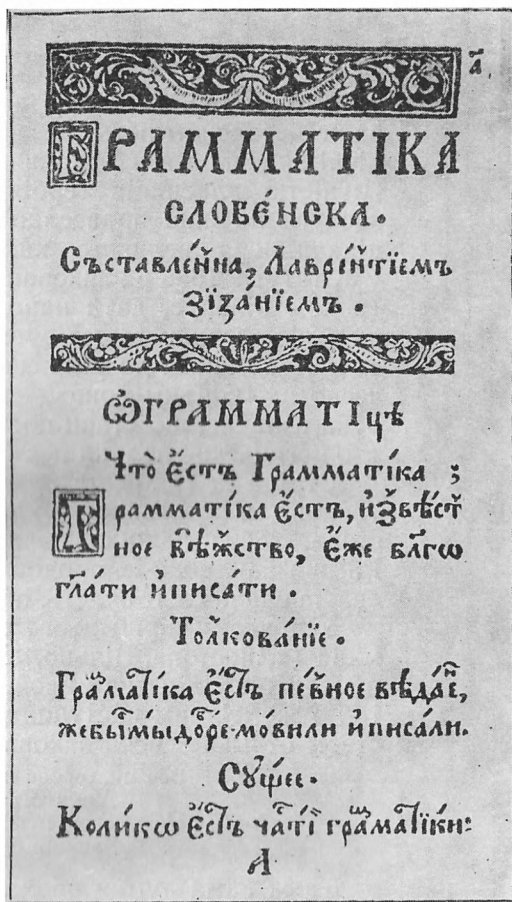
якое або мову замыкають, през главы вершов переходячи»: «гимны — съ стіхи пѣснословія»; «епітафіон — нагробный напис»; «епінікіон — пѣсни звѣязства»; «извитіе словес — штучное мовенъе, хитрость в мовѣ»; «поета — творец»; «рекло-слово, вѣрш»; «ритор — рѣчеточец, вѣтіа, хитрословец, красомовца, оратор»; «силляба — склад»; «стіхира — вѣршем писаная»; «стих — порядок, вѣрш» тощо.

Багато книг, які виходили в кінці XVI — першій половині XVII ст. з різних друкарень на Україні та в Білорусії, мали на звороті заголовного аркуша вірші, або, як їх часто називали самі автори, «епікграми» на герби відомих діячів, магнатів-меценатів, а також на герби міста чи братства.

Так, в «Адельфотесі» зображено герб Львова і до нього додано восьмирядковий нерівноскладовий (від 13 до 18 складів) вірш, який незадовго перед цим був надрукований (в дещо іншому варіанті) у панегірику на честь відвідин київським митрополитом Рогозою Львова («Просфонема», Львів, 1591).

Ідея вірша — звеличення Львова («его же имя по всей Европѣ російскій род знает») та моральна підтримка народу, що піднявся на боротьбу проти національного і соціального поневолення: «Мужайся, многоплеменный росскій народе!»

Чотирирядковий, витриманий у тринадцятискладовому розмірі вірш на герб міста Львова є і в збірнику «Иже в святых отца нашего Іоанна Златоустаго. Бесѣда избранная о вѣспитаніи чад» (Львів, 1609). Автор-львов'янин наголошує на провідній ролі свого міста: як лев панує над усіма звірами, так і місто Львів «над всѣ мѣста в князствѣ руском продуе». Вдвоє розширивши, цей вірш подали укладачі збірника «Иже в святых отца нашего Іоанна Златоустаго... Книга о священствѣ» (Львів, 1614).

«Грамматика словенска» Лаврентія Зизанія. Вільно, 1596

Автори гербових епіграм на честь окремих осіб підкреслювали «старожитність», «зацність» їх роду і тлумачили символічні значення геральдичних емблем у зв'язку з конкретною діяльністю власників гербів — прославляли ратні подвиги або заслуги на ниві православ'я. У епіграмі на герб Льва Сапіги, підканцлера великого князівства Литовського, надрукованій у «Статуті» 1588 р., вихованець Острозької школи Андрій Римша (родом білорус, дати народження та смерті невідомі) переходить від загального оспівування «цноти», «ростропу», «мужьской смелости» князя до роз'яснення знаків герба Сапігів. Лілії — це чесноти; «конъны воин» — це символ хоробрості, а прострілена рука означає, що «таки пострел никого дома не потъкаетъ, одно, хто поганьские польки розъривает».

Стріла ж із хрестами є свідченням того, що предки Сапіги «болш для хрестиянства клали здоровье свое, не смотречы паньства», тобто не шкодуючи майна. Звертаючись до нащадків, Римша закликає їх продовжувати справи гідних предків — тоді «ваша слава слыт будетъ, покуль станеть света».

У другому вірші цього самого поета — на герб Федора Скумина («Апостол», Вільно, 1591) власник герба оспівується за те, що служив «отчызне милой, трафлаючи недруга по шыи отылой» і є, отже, гідним наступником своїх пращурів, які «веру з мужством отчызне своею заховали». Римша запевняє читача:

Вер ми, гербов не дают в дому сидящому,
Але з татарами в полю часто гулящому,
Не з голою рукою, з шаблею острою,
Завжди будучы готов до смертного бою.

Та ж сама думка проходить і у вірші невідомого автора на герб Острозького в «Октайку... Іоанна Дамаскина» (Дерманський монастир, 1604). Головне для воїна, твердить поет, — захищати вітчизну і свій народ. Треба дбати лише про спільні інтереси.

Відомий діяч віленської друкарні Леонтій Мамонич у епіграмі на герб Льва Сапіги — вже канцлера («Тріюдь цвѣтная», Вільно, 1609), — славлячи, крім «набожества» та «рыцарской мужности», ще «ростропность в порадех, справедливост в судех», «статечност во всяких для отчызны трудех», немов підказує державному діячеві — «презацному сенаторові», — яким він повинен бути, подає йому у своєрідній панегіричній формі програму дій.

«Рада» «ростропность», «дѣлность» також стоять першими серед чеснот в анонімному вірші на «двоякіи клейноты» Огінських і Воловичів («Євангеліє учительное...», Єв'є, 1616) та у епіграмі на герб О. Пузини («Зерцало богословія», Почаїв,

1618), створеній Кирилом Транквіліоном-Ставровцевим. У його ж вірші на герб знаменитого захисника православ'я Лаврентія Древинського (теж у «Зерцалі богословія») проголошується, що «вѣра с побожностью и цнота — важнѣйшая, а нѣжли скарбы злота».

Нерідко в епіграмах висловлювалась подяка меценатів за участь у виданні книги, як це ми вже бачили у Г. Смотрицького. Так, у вірші на клейнот Єлисея Плетенецького («Псалтир», К., 1624) видавці дякують архімандритові за видання твору — «Сего ради и псалтир по общу совѣту исправленну подати велѣл еси свѣту».

Українська геральдична поезія від її виникнення до 20-х років XVII ст. у своєрідному ракурсі відбивала гостру боротьбу українського народу проти поневолення. Згідно з духом часу, автори гербових епіграм оснівували військову доблесть при захисті вітчизни, стійкість у православній вірі, що в той історичний момент розцінювалась як вірність народу, як збереження національної гідності. Славлячи представників відомих родів, поети приписували їм ті риси, які хотіли б бачити у державних діячів, ставили їм у приклад овіяні легендою патріотичні справи «стародавних предков», закликали вірно служити батьківщині, не шкодуючи ні свого добра, ні свого життя, дякували за участь у піднесенні культурного життя країни.

Ясності думки і щирості тону більшості розглянутих гербових епіграм відповідала простота викладу: чітка конструкція недовгих речень; усталені епітети («княжате славный», «безсмертная слава», «непобѣдимо оружје», «отчизна милая»); постійні метафоричні порівняння (наприклад, слава — світло, яке йде від «ясновельможного дому», воно подібне до сяйва сонця, місяця, зірок), інші, нерідко гіперболічні, тропи й фігури, які переходили з твору в твір і тому не здавалися незвичними («в славѣ аж под самое небо вывышонных»; слава «на свѣте поты будет трвати, поки мѣсяц и звѣзды свой бѣг справовати»).

Як виняток в аналізованих творах зустрічаються словесна гра, порівняння далеких між собою понять, алегорії та символи, ремінісценції з античної міфології та греко-римської історії й літератури — риси, які відіграватимуть домінуючу роль у віршах пізнішого періоду, зв'язаного вже не з старою греко-слов'янською, а з новою, латино-польською школою.

Тенденція до ускладненості стилю простежується у віршах одного з найплідніших творців геральдичної поезії — Тарасія Земки (у 1607—1615 рр., очевидно, дидакала Львівської, а в 20-і роки — Київської братської школи, активного співробітника, а потім начальника Києво-Печерської друкарні; помер

13 вересня 1632 р.). Проте вишуканість поетичної мови у Земки не самоціль; для нього важливо розкрити заслуги носіїв герба. У епіграмі на герб Долматів («...Іоанна Златоустаго... бесѣды на дѣянїя святых апостол», К., 1624) він, сам просвітитель, оспівує Костянтина Долмата насамперед за покровительство у книгодрукарських справах. Зображення на гербі труб викликає у Земки метафоричну асоціацію — ними Долмат «голосу типографїи дал». Звертаючись до власника герба, поет проголошує йому славу «за тот банкет науки, всѣм от тебе даный».

Земці належить вірш «На старожитный клейнот их милостей панов Балабанов», вміщений у «Лексіконѣ славеноросском» Памва Беринди. Тут він вихваляє різних представників роду Балабанів: за мужність — Маркіана, «котрый полѣг в бою, шесть кротъ бывши на герцу, в отчизны покою»; за вірність православію — Гедеона, «сторожа церкви и пастыра бозского»; Олександра, Дмитра и Данїїла — «за чують в церкви стражи, за дѣльныи sprawy».

У епіграмі на герб Захарїї Копистенського («Постная трїодъ», К., 1627) увага Земки зосереджується на просвітительській діяльності архімандрита, його моральних якостях («проповѣдью, книгами и житьем сіаеш»). Поет бажає йому успіхів у справах «вѣры православной и дѣток цвиченьи, на ратунок ближнему, церкви вспоможенье». У двох віршах на герб П. Могили (у книгах: «Преподобнаго отца нашего аввы Дорофеа поученїя душеполезна различна», К., 1628, та «Літургіаріон, си ест Служебник», К., 1629) Земка відзначає ділові якості Могили, його «набоженство» і організацію видання книг («повеле издати Літургіар»).

Римування різних морфологічних форм («устаи — с нами», «издати — благодати», «тѣло — цѣло»), насичення перенесеннями (enjambements), суворе дотримання 13-складового розміру з постійною цезурою після 7-го складу — все це у Земки промовляє про досконале володіння версифікаційною технікою.

З організацією в 20-х роках XVII ст. шкільного викладання на нових началах, особливо з заснуванням Києво-Могилянської колегії, коли і в українських «словено-латинських» училищах викладання теорії поезії зайняло одне з перших місць серед навчальних дисциплін, увага до формальних моментів набагато зросла. Від учнів середніх класів — «поетики» та «риторики» — вимагалось умінь складати силабічні вірші з подержанням усіх правил віршування, викладених у шкільних теоретичних курсах поезії — так званих пїїтиках. Це — рівноскладовість, витриманість цезури, обов'язковість римування, введення класичних ремінісценцій, вживання цілої системи тропів, алегорій та символів.

Вплив шкільної науки на практику віршування позначився і на геральдичній поезії. У вірші невідомого поета на герб Т. Замойського («Тріодіон», К., 1631) з'являються ремінісценції з античної міфології (Парнас, Геркулес), складні означення («марсобыстрые цноты... Замойских феобаясных»), метонімії-символи (Замойський «в сенатъ, в обозъ, в Парнасъ валечный», тобто славний як державний діяч, як військовий і як причетний до поетичного мистецтва). Подібні явища зустрічаємо і в інших аналогічних віршах цього часу.

До середини XVII ст. віршові панегірики-епіграми на герб все частіше витісняються прозовими передмовами-присвятами. А в тих гербових творах, які час від часу вміщуються у деяких виданнях аж до XVIII ст., рідко з'являються свіжі образи. Геральдичний жанр все більше набуває формального характеру, все рідше містить подих живої дійсності. Анонімний вірш на герб Желиборських, вміщений у другому виданні скороченого могилянського катехізису (Львів, 1646), ідейною і художньою близькістю до вірша Г. Смотрицького на герб Острозьких («Желиборских двѣ косы в купу ся злучили, для того, абы волков драпѣжных губили») немов би замкнув коло, яке проробила геральдична поезія на Україні.

За жанром (ті ж самі епіграми) і за функцією (тлумачення зображуваного з метою вихваляння) з геральдичною поезією споріднені емблеми — віршові підписи під малюнками. Емблеми, як і вірші на герби, зустрічаються в книгах світського і духовного характеру. Так, у граматиці Л. Зизанія над гравюрою, що зображає людину з ключем у лівій руці, надруковано пояснювальний двовірш:

Прожно ты ся кусиш (*марно силкуешся*) писмо умѣти,
которій не хоч мене розумѣти.

Далі йшла 14-рядкова «Епіграмма. На граматику», в якій пояснювалося, що ключ символізує граматику:

Ключем бо ест, отворяючи всѣм ум,
К познанію в преправый разум.
По которой власне, як по всходѣ пойдет
Каждый, если хочет, всѣх наук дойдет.

У церковних книгах гравери зображали осіб і події євангельської історії. Під гравюрами теж часто були віршовані тексти. В «Акафісті» (К., 1625) Земка надрукував чотирирядковий підпис під малюнком «Успіння богородиці». Зміст вірша зводиться до прохання прийняти молитовник та захистити «грішних» перед богом. У «Євангелії учителном» (К., 1637) подано портрет архієпископа константинопольського Калліста, а під ним — теж

чотирирядковий вірш. Метафорично обігруючи поняття «голод» як відсутність духовної їжі, невідомий поет славить Калліста — автора «Євангелія учительного» — за те, що він своєю книгою «душам обфите покарму примножит», «овцам своим паству науки дарует».

Емблеми виявились дуже живучим жанром. Він не тільки не замер, а навпаки, розквітне в кінці XVII — першій половині XVIII ст., набере особливого поширення під малюнками світсько-го змісту.

У прозових творах кінця XVI — першої половини XVII ст. зустрічаються численні вірші, які або передують творові, або розсипані серед прозового тексту, або завершують твір (віршові кінцівки). При цьому розміщення віршів у книзі пов'язане з їхньою функціональною цілеспрямованістю.

Так, у низці віршованих передмов знаходимо вихваляння організатора видання, його автора або й самого твору, а також певний відгомін подій, зв'язаних із змістом твору і з часом його появи. Наприклад, у віршах до «Апокрисиса» Христофора Філалета передається не тільки зміст і значення пропонованого читачеві твору («Отвѣт к римлянном православныхъ содержаще... на клеветы вѣкратцѣ отвѣщати»), а й тривожний настрій у зв'язку з посиленням польсько-езуїтського наступу після Брестської унії 1596 р. Рядки, звернені до читача («Нынѣ, егда повинныхъ в всѣхъ сътворяют, писаніемъ же и властію попираютъ вѣру»), говорили кожному багато. Своєрідна рамка, створювана безпосереднім звертанням до читача на початку вірша («Почто новыхъ вещей вѣдѣти желаете?») та в кінці його («Купи, читай, разсуждай, брате и тщателью»), схвильованість розповіді про болючі події надавали цій 16-рядковій передмові публіцистичного характеру, робили її гідною заспівкою до видатного твору.

Подібну роль відігравали й «Вѣрши, або Стихи до того, што читал, которымъ краегранесіе сицево: хранися италиян», які містилися перед рукописними «Вопросами и отвѣтами православному з папезникомъ» (1603). Перші літери цього 14-рядкового вірша дійсно складають речення — «хранися италіан», тобто католиків.

Невідомий автор акровірша висловлює глибоку віру у свій народ, прагне підтримати його справедливу боротьбу проти околотикування:

А ти православія мужайся, народе,
Небесный цар завше с тобою ест и буде!

Рукописному «Отпису на лист унитов виленскихъ...», підписаному «худшимъ во презвитерохъ Андреемъ» (1616), теж передував

чотирирядковий епіграф. Тут у метафоричній формі розкривався зміст «Отпису», в якому висміювалися влаштовані уніатами диспути з православними:

Упиты як уж лєсть жалом воюют,
Мангью моцнѣят, благочестіє псуют.
Косою луканством вытинают квѣты,
Ослою пнострены богу не пѣты.

Отже, віршові передмови до прозових, у переважній більшості гостро полемічних творів були тісно пов'язані з текстом і самі мали полемічний характер. З допомогою їх видавці книги прагнули встановити безпосередній контакт з читачем, повідомити про автора твору, передати ідейний зміст та причини, які спонукали до написання даної книги чи статті.

З віршовими передмовами дещо перегукуються епіграми-кінцівки, що, як правило, теж пояснюють ідею твору. Наприклад, рукописне полемічне «Послание до латын из их же книг» (1581) завершується 10-рядковими «Вѣршами прикладными». Тут у формі порівняння передається зміст статті:

З якою пилностю бчела мед збирает,
Же у борти лєдво ся затворяет,
С такою ж в тые книжки наношено
С писма римских докторов
Против фалшови отпоров.

Автор просить гідно оцінити працю писаря:

И писара тых книжок не забывай,
Абы его долже бог ховал
И за працю ему живот вѣчний даровал.

Такий зворот повторюватиметься в післямовах не раз протягом усього XVII — початку XVIII ст., стане «загальним місцем». Іншим загальним місцем, характерним для кінцевих віршів, є міркування про заздрість і подяка богові за завершення праці.

Більш самостійну роль відіграють вірші, що зустрічаються впереміж із текстом прозового твору. Переважно теж зв'язані з ним тематично, вони розвивають певні ідеї твору або становлять ліричний відступ чи філософський роздум. За жанром це вже, як правило, не епіграми, а елегії, морально-дидактичні чи молитовні вірші тощо.

У збірці «Лѣкарство на оспалый умысел чоловічій...» (Острог, 1607), що видана з найактивнішою участю Дем'яна Наливайка, вміщено кілька віршів різного характеру. Перший вірш — «Прозьба чителникова о час» розвиває думку про короткість людського життя, біг якого — швидший, ніж у морського корабля. Тому не слід відкладати справ «на вѣк потомный» — треба

зробити в цьому житті все, що належить. Якщо тут, на землі, промарнуєш свій час — то «там и тысячею лѣт не заплатиш».

Глибока ліричність, викликана персоніфікованим зверненням до часу, повторами, переплетенням оригінальних тропів («Часе дорогій, часе непереплачоний, назбыть скупою вагою мнѣ узычоный») з євангельськими метафоричними образами («Пядю бо, вѣм, змѣреннѣй вѣк... маєт чоловѣк»), філософська змістовність і афористичність викладу роблять цю елегію одним із перших найпоетичніших зразків давньої української книжної поезії.

У наступному вірші збірки — «До того, хто добраго сумнѣня» по-новому ставиться питання про критичну оцінку людиною себе, своїх вчинків. Не бог, а людина, її совість — головний суддя всіх справ: «Сумнѣнье — чистец в чоловѣка».

У третьому морально-дидактичному вірші цієї збірки — «До того ж чителника» — порушується пекуча проблема, що стояла в центрі уваги братств на Україні та в Білорусії,— проблема виховання молодого покоління. Автор твору доводить величезне значення освіти у формуванні людини, показує, що саме виховання, а не природжені дані визначають її місце в суспільстві: «Кгды ж не з натуры, але с цвиченья годность». Багатство теж не є гідністю людини, бо

Кто злomu сыну маєтность зоставуєт,
И сам гинет, и его в злоє вправуєт.

Кожен батько («вшелякій отец, которому дарует бог сына»), твердить поет, повинен пам'ятати про виховання дітей та подавати їм власною поведінкою приклад, як треба жити:

Абысь прикладом людей побожных ходил
В выхованью дѣток, еслись их сплодил.
Живучи побожне, зоставуй им цноты,
Бо що отец чинит, то и сын з охоты.

Очевидно, всі три вірші у збірці «Лѣкарство на оспалый умысел чоловѣчій...» писала одна рука, яка належала людині розумній, високоосвіченій і глибокопоетичній, можливо, тому самому Дем'янові Наливайку. Її хвилювали загальнолюдські і злободенні питання свого часу.

Думки про виховання молоді розвиваються у віршовому зверненні «На Злотоустаго. И до чителников» з книги «Иже в святых отца нашего Иоанна Злотоустаго. Бєсѣда избранныя о вѣспитаніи чад» (Львів, 1609), яку уклав, можливо, Іов Борецький або Гаврило Дорофеевич.

Звернення «На Злотоустаго. И до чителников» (60 тинадцатискладових віршових рядків) виразно поділяється на три тісно пов'язані між собою частини. У першій оспівується красномов-

ство Іоанна Златоуста. Тропи-гіперболи на зразок порівняння «жродл Златоустаго», що «буйные потоки с себе выпускают», з Нілом; численні «золоті» епітети («золотый овоц», «злотые воды», «злотые слова»); алегоричні метафори («с котрого золотых ся квѣтув позципало і на пожиток ся вам, цным дѣтем, зобрало») надають першій частині вірша типового панегіричного тону.

Переходячи до другої частини, автор викладає мету своєї книги: дати вибірки з повчань Златоуста, в яких говориться про виховання дітей.

Друга частина, яка має підзаголовок «О науцѣ»,— це дифірамб освіти («науцѣ») взагалі («с котрон як з жродла все доброе походит, и през ню человек человеком ся находит») і зокрема характеристика незавидного стану її на Україні («о котруй цный народ русскій заедбавае и за подлѣйшую реч собѣ покладе»).

У третій частині — «До чителников» — письменник розцінює зневажливе ставлення в Речі Посполитій до освіти українського народу як причину всіх його нещасть і неподобств («Зачим всякій неряд и все злое походит и до погорженя цный тот народ приходить»). Низький культурний рівень українського населення дає підставу ворогам, тобто католицько-уніатському табору, закидати всім православним нецтво («Же для простоты много ся их уругают и ненаукою очи замыдल्याют»).

Поет умовляє молодь вчитися, шанувати науку, а батьків — дбати про виховання дітей, щоб вони —

...преднѣйшим тым добрым не взгоржали
И в прод всего о науце ся вам старали.

Постановкою питання про освіту, оцінкою значення її в житті окремої людини і всього народу автор вірша виступає як одиодумець українських письменників-полемістів, ідеологів просвітельського руху кінця XVI — початку XVII ст.

З розглянутим твором споріднені за своїм громадським спрямуванням і стильовими особливостями вірші у збірнику «Иже в святых отца нашего Іоанна Златоустаго... Книга о священствѣ» (Львів, 1614).

Автором найбільшого з цих віршів, 44-рядкового панегіричного звернення «До велможного пана, его милости пана Александра Балабана, старосты вѣнницкаго и прочая», дослідники, виходячи з ініціалів після заголовка — Г. Д., вважають Гаврила Дорофеевича.

Гаврило Дорофеевич, родом, очевидно, зі Львова, навчався в Острозькій школі, працював у єпископа Гедеона Балабана, викладав, мабуть, у Львівській братській, а згодом у Київській

лаврській школі і був активним учасником видавничої справи на Україні, зокрема як перекладач з грецької мови.

У вірші висловлюється подяка Олександрові Балабану, небожу померлого єпископа, за те, що він забезпечив видання «книги с книг Златоустаго найпреднѣйшей», про яку ще «пильное от епископа было стараня». Подібно до Лаврентія Зизанія, Івана Вишенського, Памва Беринди автор вірша з гордістю і любов'ю говорить про «словенській язык»:

...язык славный
Наш словенский, межи многими стародавний,
Котрый нам як и писмо, от бога дарован.

Поет відзначає заслуги своїх сучасників-співвітчизників у справі розвитку церковнослов'янської мови і упорядкування її граматичних норм («И ту в нашем краю барзѣй выполерован»), підкреслює велике значення друкованого слова, зокрема виданої книги, мета якої — піднести моральний стан православного духовенства («нечулых от недбальства хотячи отвести»).

Другий вірш збірки має заголовок — «На Златоустаго». Так само, як і перша частина розглянутого вірша «На Златоустаго. И до чителников» із збірки «О въспитаніи чад», це — гімн Златоусту. Тут повторюються ті ж самі тропи панегіричного тону (Златоуст - - «струмѣнь золотый, ясне ся улыскующій»; він «буйные рѣки наук з себе выливает и поле церковное гоине напавает»).

Оскільки «Книга о священствѣ» мала на меті духовно озброїти служителів православної церкви, щоб вони у тяжкі часи католицько-езуїтської агресії могли «противно навалностям мощне стояти, страхов ся жадных намнѣй не обаваючи», автор славить Златоуста саме за те, що він учив тримати «высокій стан священства» у «досконалой чистости».

Думка ця знаходить продовження у третьому вірші збірки — зверненні «К честным презвитером».

Усвідомлюючи, до якого розкладу дійшло у масі своїй тогочасне духовенство — і вище, і нижче, автор закликає духовних читати «Книгу о священствѣ», щоб вони побачили, «яковых цнут стан тот потребует», і щоб

Дбалые — абы чюйнѣйшими еще были,
А лѣннвые — дбальшими ся находили.

Четвертий вірш збірки — «На великого Василя» — теж панегірик гімнологічного характеру. Поет знаходить найурочистіші епітети, порівняння, метафори, щоб показати велич і місце «отця церкви» в історії християнства і значення його повчань

у сучасному письменникові суспільному житті («Василій, як стлѣп ся найдуючій»; він — «око великое зебранья церковного»; «язык с параклита святого, весь огнистый»; «котрого наука, як гром, оголошає»).

Отже, вірші трьох збірок, що з'явилися за сім років (1607— у Острозі, 1609 та 1614 у Львові), мають між собою багато спільного. Ця спільність вишлювала з єдиної ідейної настанови їх авторів — боротися за самосвідомість народу, проти його окатоличування, денационалізації, за піднесення морального і культурного рівня української суспільності. Вірші були витвором однієї літературної школи, діячі якої, працюючи то в Острозі, то у Львові, зберігали її характерні риси. Можливо, що вірші ці вийшли з-під пера одного автора — видатного громадсько-культурного діяча і талановитого поета.

У рукописному екземплярі «Литовського статуту» першої редакції знайдено автограф глибоко патріотичного вірша Яна Казимира Пашкевича, датованого 22 серпня 1621 р. У ньому яскраво відбилосся розуміння великої ролі мови в розвитку духовного життя народу:

Польска квітнет лациною,	Та без Руси не вытравєт.
Литва квітнет русчизною;	Ведзь же юж Русь, иж тва хвала
Без той в Полсде не пребудешь,	По всем свѣтѣ юж дойзрала:
Без сей в Литвѣ блазнем будешь.	Весели ж се ты, русине,
Той латына язык даєт,	Тва слава нигды не згине!

Зовсім іншу релігійно-аскетичну спрямованість мають морально-дидактичні вірші у книжці «Діоптра, альбо Зерцало и выражене живота людского на том свѣте...» (Єв'є, 1612), перекладеній з грецької мови ієромонахом Дубенського монастиря Віталієм (рік народження невідомий; помер десь біля 1640 р. в сані ігумена цього монастиря).

Вірші Віталія здебільшого є розгорнутими сентенціями, проіннятими ідеєю про облудність і нікчемність цього світу:

Коль праведно нарицаєтсє сей мир
В божественном писаніи лицемѣр!
Иже внѣ уду красоту нам являєт,
Внутр же уду суету ськрываєт.

Пристрасним засудженням «миру», сповненого «излишества и срама», «тщеты», «сует», «лихоиманія», «лести», «злополученья», «гоненій»; закликати відмовитись від нього («лестій мірських бѣжати») та присвятити своє життя служінню Христу («Аще хочеш во славі безконечной жити, потщи ся Ісус Христу угодно служити») вірші Віталія відповідали до певної міри настановам Івана Вишенського.

У віршових вставках Віталія, які, здавалося б, розвивали загальні, абстрактно-філософські, релігійно-повчальні мотиви (наприклад, про відносини між людьми), читачі «Діоптри» відчували гостру животрепетність порушуваних питань.

Віталій засуджував прагнення людей панувати один над одним («Веліе буйство старѣйшинства желати») і вислужування перед сильними світу цього, догоджання («Велія бо тщета жизнь погубляти и человѣком смертным угождати»). З відразою писав він і про лихварство, застерігаючи кожного не піддаватися спокусі «лихоиманія»:

Лихоимца нищїи всегда проклинают
И смерти его свои ближнїи желают.

У віршах Віталія поєднується високий стиль — з типовими для нього церковнослов'янізмами, біблійними образами, риторичними вигуками і запитаннями («О велія излишества и срама!»; «что прочее реку?»), урочистими закличками («Да будет вина...», «да со Христом будещи...») — і своєрідний ліризм, який досягається метафоричними перифразами («...Прейдет скорый бѣг житія твоего!»), варіаціями антитез («Аще враг успѣвает в твоём гоненїи, и ты успѣвай, брате, в своём терпенїи»; «Хощеши ли, о брате, спасенія, бѣжи мира и люби гоненїя»), частими зверненнями до читача («пришелче», «о изгнанниче», «о брате», «любимче мой», «о блудный сину»).

«Діоптра» Віталія і вірші в ній користувалися великою популярністю в XVII і навіть XVIII ст. Її переписували і кілька разів перевидавали. Окремі ж вірші Віталія, зокрема елегія «Бѣжи, бѣжи в землю обѣтованную», як видно з віленської граматики 1621 р. («Грамматика, албо Сложенїе писмена хотящим ся учити словенскаго языка, младолѣтным отрочатом»), стали хрестоматійними творами, тобто своєрідною тогочасною класикою.

Багато духовних віршів міститься у збірці Кирила Транквіліона-Ставровецького «Перло многоцѣнное» (Чернігів, 1646). Як і Віталій, Ставровецький говорить про тлінність суетного життя та невблаганність смерті, зокрема у вірші «Лѣкарство роскошником», побудованому у формі віршового монолога-плачу. Покійник дорікає «несподѣваної смерті» за те, що вона «богатого пана без отповѣди нынѣ застала».

Мрець перераховує все майно, яке він втратив,— «замки, коштовне мурованїи», «палаци, свѣтне и сличне малїованїи», «шкатулы, злотом нафасованїи»; «вѣзники под злотом цугованїи» тощо. У згадці пана про колишне розкішне і безтурботне життя

відбиваються риси побуту тогочасної польської та української шляхти:

Где мои пресвѣтлыи
 злотоканнины шати,
 Рысѣ, соболе сличнии, кармазини
 и дорогіи шаркарлати?

У відразливій самохарактеристиці мерця відчутний вплив «Слова о разслабленном, в четвертую недѣлю по пасхѣ» Кирила Туровського. Водночас тут відбилися і нові естетичні категорії, властиві більше культурі барокко: непомірне прагнення до натуралізму, зображення природи в її непривабливих явищах. Ставровецький раз у раз повертається до образу «ядовитих червій», «робаків», «робацтва», «тлустого тѣла», що «червіи ховаєт», неначе смакуючи наслідки нищівної роботи «страшливои смерти», яка «моцаров міра сего под ноги свои положила и всѣх тых червѣем ядовитим покрила». Перелік жертв смерті, який подає Ставровецький, теж має немало спільного з різними старовинними повчаннями, діалогами, повістями, особливо з «Пренієм живота и смерти». Але, наводячи довгий список тих, кого скосила смерть, поет «осучаснює» його і робить цілком зрозумілим підтекст заголовка свого твору — «Пѣснь вдячная при банѣкетах панских»:

Где нынѣ тиранове неужити
 И князи на земли знаменити?

 Где нынѣ воиннове горделивыи
 И мучителѣ невинных злосливый?
 Где сроги и страшнии гетманове?

 О, смерти гнѣвливая и страшливая!
 Ты cesаром и крулюм коруны здиймуеш,
 А з голыми головами их до гробу вандруеш...

Початкова сторінка книжки Віталія «Диоптра». Єв'є, 1612

Надзвичайна строкатість розміру віршових рядків (від 4-складового до 20-складового) і римування, що об'єднує не тільки два, а й три, чотири і п'ять рядків, формально наближують «Лькарство» до народних дум. Глибше споріднює його з думами речитативність — риса, характерна насамперед для народних похоронних голосінь. У «Лькарствѣ» вона створюється багаторазовим анафоричним повторенням схожих за своєю будовою риторичних звертань («О смерти несподѣвана», «О смерти, все твоим приходом от мене забрано», «О смерти, коль страшна память твоя») та запитань («Где мои нынѣ замки кошовне мурованіи?», «Где мои сады и красны винограды?»), а також варіаціями окремих речень («И навѣки от очій моих в тмѣ сховано», «И навѣки от мене несподѣванне забрани», «И в тмѣ без памяти сховала», «И в тмѣ вѣчной несподѣване замкнула»), а також численними випадками градації і переліку, серед яких нерідко зустрічаються епіфори чи навіть внутрішні рими:

Вчера в дому моем было гоине веселя,
Музиков играя, а спѣваков веселое спѣваня,
И на трубах мѣдяних викриканы,
Скоки, танцѣ, веселое плясаны.
Вила наливай, выпивай, проливай.

За виразністю художніх образів та емоційною силою «Лькарство роскошником» — один із найсильніших віршових творів XVII ст.

Крім «Лькарства», у «Перлі» є ще зо два десятки віршів на честь Христа, богородиці, ангелів, святих, апостолів та різних християнських свят. Деякі з них мають діалогічну форму. Наприклад, «Похвала на Рождество Христово» виголошується п'ятьма отроками. Інші вірші розраховані як на читання, так і на спів, що видно з зауваг до них: «Читай и спѣвай на утѣху душѣ своеѣ»; «Хоть спѣвай, хоть читай, тылко свѣтом господа душу свою про свѣщай и утѣшай». Іноді Ставровецький уточнює характер співу («глас радостный»; «читай и спѣвай в радости»; «глас жалостный прими и реци»; «пѣснь плачлива»).

«Перло многоцѣнное» цікаве ще й тим, що показує, як високо цінувалася вже тоді віршова мова. Такий поважний письменник і блискучий проповідник, як Ставровецький, міг прирівняти свої вірші до найкращих повчань і радив читати їх у церкві.

Крім віршів у прозових книгах, що були ніби своєрідним орнаментом чи ілюстрацією, на Україні з перших кроків друкарської справи почали з'являтися і самостійні видання віршових творів.

Майже водночас з «Острозькою біблією» було надруковано в Острозі «Хронологію» Андрія Римші (1581). Зміст її передається у заголовку — «Которого ся мѣсяца што за старых веков дѣло короткоє описаніє».

«Хронологію» складається з 12 тринадцятискладових двовіршів. Перед кожним із них стоїть прозове повідомлення про назву місяця трьома мовами: тогочасною літературною, єврейською і «простою» розмовною. Згідно з церковним календарем, огляд подій починається з вересня:

Мѣсяца сентебра, по гебрѣйску сиюли, просто вресець.
Дватцать четвертого дня мѣсяца сентебра
дороблен Єросолим, сталася реч добра.

«Хронологія» Римші привертає увагу як перше самостійне друковане видання віршового твору. Незрівнянно більший інтерес становить рукописний збірник віршів невідомого сучасника Римші, які відбивають тяжку боротьбу українського народу проти єзуїтсько-католицької експансії. Збірник виявлено 1851 р. в бібліотечі Загоровського монастиря на Волині. Точна дата його виникнення невідома, але є підстави думати, що вогненні рядки ці писалися в часи унії — в середині 90-х років XVI ст.

Мета, яку ставить перед собою автор віршів Загоровського збірника, — показати істинність православної віри і порочність усяких збочень від неї, лжехристиянство інших віросповідань.

За змістом Загоровський збірник можна поділити на дві частини. У першій частині (вірші «Почесть воскресенія», «О чудах господних», «О крестѣ господнем», «Похвала Христова Рожества», «О паденні идолов», «До святителя», «О рожденіі прежде вѣк», «На аріане», «На чревоугодных», «Зрада еретиков», «О князю тмѣ», «О лжеучителях», «На нововѣрны еретици», «На блудников», «До иноков», «До мірян» та ін.) автор прославляє бога, святу трійцю, переспівує факти з євангельської легенди про життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа, прагнучи довести правдивість тих догматів православної релігії, які відкидалися аріанами: троїстості бога, одвічності Христа, догмату покутування, божественності святого духа тощо.

Проте поет займає не тільки оборонну позицію. Він нападає на тих, які «на каждый час вѣру собѣ измышляют и на погибели людей возвращают». Добір характеристик різних відступників від православ'я, в тому числі й уніатів (вони — «невѣрны чада», «блудныи», «лжехристіане», «церковны врази», «зводители новыи», «гнилыи человѣцы», «злыи еретики, сынове пагубы, грѣха ученики» і т. д.), надає розповіді яскраво вираженого полемічного тону.

У другій частині збірника, як показують самі назви віршів — «Об отступных от церкви», «О лжепастирех», «О латынской гордости», «Въра что есть», «Крещение без мира у римлян», «Папешне непокорство к Христу», «Гордость папѣжская», «Церковь западная блудит», «О прелестях римских», «О гоненіи на святую церковь», «На злую едність», «Непріязнь латинская», — поемист обрушує весь викривальний пафос уже на самого папу і очолюваний ним католицько-уніатський світ. Автор сатирично висміює різні догми і обряди католицизму («Як мертвого трупа оплатка глытают, а Христа живого в хлѣбѣ отметають»; «Господь не требует пищалей и шума, иже тщеславнии воплют без ума»; «Папѣжи лѣта продавають, и до чистецу души грѣшных посылають»; «На пѣязи певнии отпуст розсылают и на грѣх охоту людем повѣдают»).

Найвищого ступеня досягає сатира у віршах, де змальовано образ головного еретика, який «всю ересь хитро покривает», — папи римського. Автор спростовує міф про божественність папи та викриває його облудне ество, приховане пишною «оздобою».

Іронічно-сатирична інтонація у вірші «Гордость папѣжская» набуває високих нот громадського обвинувачення:

...Ты поучаешься братоубийствовать.
Як можешь учить людей свято жити,
Если ся богови не хочешь покорити?
Збираючи скарбы, учиши нищеты,
А не приемлеша Христовы простоты.
Росказуешь себе на главах носить —
Будут ся бѣсове о тобѣ хвалити.

У вірші ж «Како Андрей св. апостол пришел в Киев град к неврѣным» письменник спрямовує свою зброю проти «папиных присланцев», «отметников въры», яких Рим шле на Русь. Нанижуючи негативні означення, вживаючи заперечні порівняння, гострі метафори, поет створює сатиричний образ «папѣзских ловцов», «которые плотне нас порабощают и до отступной власти потягают»:

Не наши пастыри — церкви супостаты,
Иже ускакут тыном, а не враты.
Иже суть не кротци, и якоже волци
И злопрехитрыи людем душегубцы.

З викривальним пафосом у цьому творі поєднується почуття любові до своєї «святої отчизни». Поет оспівує її велич, наголошує на збереженні та продовженні нею традицій Київської Русі («Великая Россія аж до океана, за Володимира свято просвіщенна»), славить братолюбство православного народу, вклоняється «всему христіанству и Киеву граду, богоизбранному російському стаду».

У вірші «До благочестивых» автор Загоровського збірника виступає як гуманіст-просвітитель, створюючи дифірамп книгам, «в которых наука, и мудрость, и цнота, побожность и разум, пречестнѣйшій злата»:

Книги — духовныи раи, разумныи цвѣты,
Приводят нас Христови воздати обѣты.
Книги — солнце душам, мысли освѣщают,
Книги грѣхов черность в людех убѣляют.
Книги в юности премудрыми творят,
Простых и невѣжов ритори сотворят.

Вірші Загоровського збірника написані книжною мовою, але мають велику кількість народних слів і зворотів. Вони відзначаються силою поетичних образів і ритміко-мелодійною організацією. Тут 12-складовий цезурований рядок складається з своєрідних хомогенних (однаково топічно організованих) варіацій груп, які зумовлюють мелодійність вірша.

Оригінальна ритмічна будова окремих віршових рядків збірника дає змогу розпізнати їх серед будь-яких інших тогочасних віршів. Отже, можна говорити вже про «своє обличчя» у автора Загоровського збірника і стосовно до внутрішньої структури вірша. Це явище стане типовим на пізнішому етапі розвитку української поезії.

У 1913 р. було опубліковано рукописну збірку полемічних віршів «на аріан» (початок XVII ст.). Укладачі переписали, дещо переробивши, першу частину Загоровського збірника, щоб розповсюджувати вірші, спрямовані проти антитринітарів. Від переробки полемічна заостреність творів дещо зменшилась, посилилися мотиви абстрактно-релігійного гімнологічного характеру.

Тексти віршів Загоровського збірника стали відомими і російському вільнодумцеві, опальному князеві І. А. Хворостиніну (помер 1625 р.). Хворостинін вільно переклав більшу частину віршів збірника, дещо переробивши, і додав кілька власних акровіршів з вказівкою на своє авторство (наприклад, «Князя Івана князя Одрява сына Хаворостиніно изложение на иретикі злохулніки...»).

За своїм гострополемічним звучанням до Загоровського збірника і до віршів «на аріан» примикає рукописна «Скарга нищих до бога» — досі неопублікований український віршовий твір початку XVII ст.

Ідейно-художніми рисами з віршами Загоровського збірника єднається також «Просфонуѣма» («Просфонема») (Львів, 1591), хоч хоч це твір зовсім іншого, панегіричного жанру.

Панегірична поезія в XVI ст. була дуже поширена в Західній Європі і особливо в Польщі. На Україні вона посіла провідне

місце у книжному віршуванні, починаючи з часу його зародження і аж до нової літератури. Крім геральдичних епіграм та присвят, до панегіричної поезії цього періоду належить кілька великих самостійних творів. У кращих із них, так само як і у творах малих жанрів, наявні не тільки моменти похвали. Славлячи ту чи іншу особу, поети водночас порушували злободенні питання, прагнули вилити болі й печалі, які турбували суспільство, засудити те чи інше явище.

«Просфонема» (по-грецьки «привітання») — перший відомий друкований український панегірик. Він написаний у формі «декламацій» — виступів восьми «отроков», трьох «ликів» та «старійших». Автор його — один із діячів львівського братства, тісно зв'язаний із братською школою, можливо, викладач грецької мови (передмову «от малых», привіт першого хору та двовірші перед виступами чотирьох отроків подано грецькою мовою).

«Просфонему» створено з нагоди відвідин м. Львова на початку 1591 р. новопоставленим митрополитом Михайлом Рогозою.

Незважаючи на те, що поет у першій частині порівнює становище своїх єдиновірців-одноплемінників з «тьмою мгlistою», «ночю чорнооблачою», загальний тон її — піднесений. Автор «Просфонемі» передає радість львів'ян, які довго очікували на «истинного пастыря». Так само, як це нерідко бувало і в епіграмах на герби, у «Просфонемі» славиться не конкретна особа, а добродетності, що повинні бути їй притаманні у зв'язку з високою посадою: «справедливість святая», «непорочность», «правда», «человѣколюбіе». Поет звертається до Рогози, як до «доброго воина», що веде запеклу боротьбу з ворогами православ'я, — бо недаремно «припоясан по бедрѣ твоєм меч, богословіем кованный», жадає від нього і надалі «абысь нас в пригодах наших нынѣ и всегда ратовал». Рядки славослов'я, побудованого на пишномовних порівняннях — чи то книжних, чи навіть асоціаціями з природними явищами («Прагнула ты душа наша, прагнули ты и кости мои, як земля прагнет дожда в лѣтніи знои»), — раз у раз переплітаються з гнівними нападами на «зловѣрных» у дусі народного прокляття:

Нехай же ганьбу отнесут, нехай ся запалают,
о, священная главо, котрыи упадку церкви шукают!
Нехай ся вспечат их рады, нехай ся встѣдаютъ вне,
котрыи знищена наше ради видят марне!

Через чотири-п'ять років ці слова прокляття звучать уже проти самого «истинного пастыря» — Рогози, що став на чолі «зловѣрных» — уніатів.

Дещо інший характер має друга частина «Просфонеми». Якщо першу частину її, судячи з титульного аркуша, гість «в церкві пред народом от дѣтей приѣм», то другу він почув, коли «в школу любезно посѣщающе прійде». На титульному аркуші її названо «от нищѣбѣдныхъ моленіе к нему». Від імені бідних школярів виступає перший отрок, просячи у митрополита дозволу на жебракування:

Пехай всѣ парафѣи услышат твою святыню
и святую подают нам, просячим, милостыню.
Пехай нам не боронят толчи в своя пороги,
алчуще просити, пошеваж есмы убоги.

«Просфонема» закінчується зверненням «Ко всѣмъ обще», ідея якого — довести необхідність освіти. Учитися важко, але треба, щоб озброїти себе духовно для боротьби з ворогом. Тому слід залучити до школи всіх дітей відповідного віку:

Прійдѣте зде, прійдѣте, о, христоненныи отроци
Россійскаго народа, братіа о Христѣ, нам ровенници!
Мяска словеснаго ученія младенчески возлюбите!

У стилі «Просфонеми» відчувається грецько-візантійська традиція. Крім грецького тексту, тут часто зустрічаються кальки («зеленовласія древа», «вѣтры благопрохладны», «птицы сладкопѣсны»); тропи і фігури твору характерні для візантійської гімнографії та церковнослов'янської духовної лірики; вживається початковий рефрен «радуйся», властивий ікосам; наводяться біблійні імена (Лот, Навходоносор, Авраам, Захарія, Павел, бог Авраамов, Ілія).

У 1603 р. невідомий автор оплакав у віршах смерть одного з синів князя Костянтина Острозького — Олександра, який залишився вірним православ'ю на відміну від свого брата Януша. Твір було надруковано окремою книжечкою під заголовком: «Ламент дому княжат Острозских над зешлым с того свѣта ясне освещеным княжатем Александром Конѣстантиновичом княжатем Острозским, воеводою воляньским».

«Ламент дому княжат Острозских» — теж твір панегіричного характеру, але не вітального, як «Просфонема», а оплакувального. Використовуючи умовну діалогічність народних голосінь (питання мерцеві і відповіді на них), творець «Ламенту» побудував свій панегірик у формі плачу вдови, звертань небіжчика до жінки, товаришів, синів, слуг, до всієї громади, авторського пояснення та діалога живого брата з померлим.

Найбільшим і найпроникливішим є діалог «От отца до сынов». Урочистість звертання, яка посилюється прийомом пере-

Єлисей Плетенецький

несення («До вас, синов моих, по мнѣ на свѣтѣ позосталых, оборочаю реч»), відразу настроює на дуже серйозну розмову: батько заповідає дітям, як жити, що робити, ким бути. У цьому заповіті висловлено ті ж самі ідеали, що й у творах геральдичної поезії — захищати вітчизну, вірно служити державі, не зраджувати православія, вести скромне життя, берегти честь і славу свого роду.

«Ламент дому княжат Острозских» виділяється своєю щирою безпосередністю і поетичністю серед інших «ляментів», що з'явилися після нього в різних місцях України та Білорусії протягом перших десятиліть XVII ст., — таких, як «Плач, альбо Лямент по зестю з свѣта сего вѣчної памяти годного Григорія Желиборского» (Львів, 1615) або «Лямент у свѣта

убогих на жалосное представленіє святобливого, а в обои добродѣтели богатого мужа, в бозѣ велебного господина отца Леонтія Карповича» (Вільно, 1620).

У панегірику «Вѣзерунк цнот превелебного в бозѣ его милости господина отца Єлисея Плетенецкого» (К., 1618) Олександра Митури (дати життя невідомі, мабуть, вчителював у Львові і у Київській братській школі) підноситься архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, що був організатором друкарської справи в Києві.

«Вѣзерунк цнот» складається з епіграми «На клейнот их м[илостей] панов Плетенецких» та семи віршів, які мають підзаголовки: «На урожене», «Статечность в вѣрѣ», «Праца и старане о релѣи старожитной», «Фундоване монастирей и церквей», «Преложенство», «Фундоване друкарнѣ», «Промова». Наприкінці подана «Коляда».

З цих віршів постає образ розумного і непідкупного («Нѣзач маеш намовы, не дбаеш подарков»), простого і справедливого («Же нѣ ким не погордиш, всѣх в ласце ховаеш»), стійкого у своїх переконаннях («Стоиш праве, як фѣляр, моцне вкгрунтованый»), сильного свідомістю своєї правоти («А чему ж ся не боиш — бо ест фундованый на камени, не пѣску...»), безкорисли-

вого діяча («лѣч золота не мѣвши, теж не потребуеш»). Плетенецький не зважає на похилий вік і, оточивши себе вірними помічниками, не шкодує ні сил, ні коштів для загального добра.

Поет перелічує всі школи, шпиталі, церкви та монастирі, що постали стараннями архімандрита. Особливий наголос Митура робить на тому, що Плетенецький «повскресил друкарню, припалу ю нилом, Балабана», і тепер можна «през видаванье книг церков украсити».

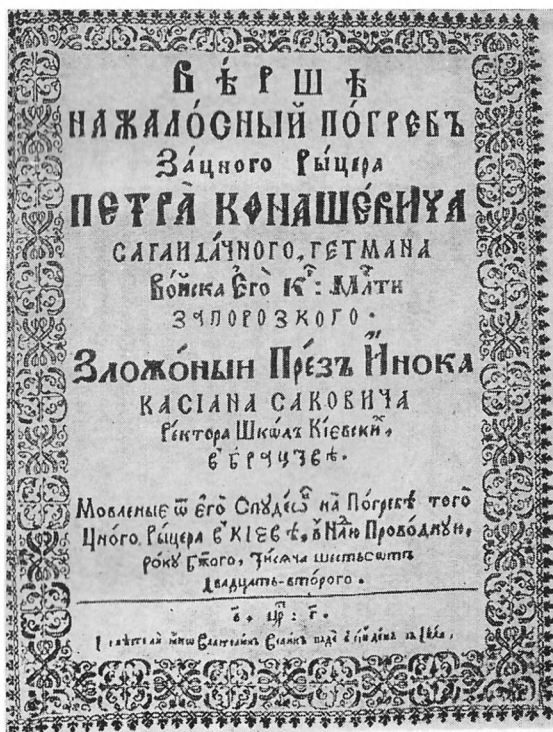
«Промова», що, по суті, завершує твір, побудована на типових для панегіричного жанру антитезах: з одного боку — надмірне вихвалання оспівуваного героя, з другого — авторське самоприниження. «Цноти» Плетенецького настільки великі, що й сам Ціцерон не зміг би їх описати — де ж там це зробити йому, «простаков» з «м'ялкостью довтыну». «Възерунок цнот» був приурочений до різдва як дарунок Плетенецькому замість коляди. Тому автор додав ще вітальний акровірш, в якому початкові літери перших рядків кожного двовірша дають слово «коляда».

У мові «Възерунка» сильний народний струмінь як в лексичному складі, так і у фразеології. Наприклад, речення «Же мудрые под лаву славу их вкидают» — це трохи змінений вислів із народної пісні — «добрую славу кинула під лаву»; рядки «Яко бы хто в дол море виляти ся важил» — перефразована народна приповідка.

Митура добре володів технікою віршування: усі 170 рядків «Възерунка» майже повністю витримані у 13-складовому розмірі. Про версифікаційну майстерність промовляє і акровірш «Коляда».

1622 р. з друкарні Києво-Печерської лаври вийшли «Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его королевской милости запорозкого. Зложены през инока Касіана Саковича, ректора школ кievских, в брацтвѣ. Мов-

«Вірші» Касіяна Саковича.
Київ, 1622.
Титульна сторінка

лене от его спудеов на погребѣ того цного рыцера в Кіевѣ, в недѣлю проводную, року божого тысяча шестьсот двадцать второго».

Вірші на похорон Сагайдачного починаються епіграмою на герб козацького війська. Вона пояснює, що зображений на гербі лицар уособлює хоробрість запорожців, які готові без вагань віддати життя за свободу батьківщини — «За волность еи и свой живот положить». У «Предмовѣ», яка йде за епіграмою, поет високо підносить ратні подвиги запорозького війська проти ворогів християнства, проти «неприятелей ойчистых», яких воно било «морем, сухом, частокротъ пѣшо и тыж конно». Останні рядки передмови — це водночас вступ до дальших розповідей учнів про бойові діла і славу Сагайдачного, яку поет пропонує поширити не лише на гетьмана, а й на всіх козаків, бо «гетман без войска — што ж есть? Войско тыж без него. Згола нѣчого не есть един без другого».

Тому, хоч твір Саковича і породжений найсумнішою подією — смертю гетьмана, слава якого «в многих краях земных слыла», —

провідний мотив його — бадьорий, життєстверджуючий. Це — хвала «зацнесилному запорозскому рыцерству» і славному гетьману Сагайдачному, в якому поет вбачав втілення найхарактерніших рис козацтва — безприкладної хоробрості у боротьбі з ворогами батьківщини і готовності віддати за неї своє життя.

Діалоги «спудеов» та епілог становлять варіації на ті самі теми, що вже звучали у передмові. Тут поет розробляє їх на фактах із життя Сагайдачного, вони обростають історично-побутовими деталями та доповнюються різноманітним ілюстративним матеріалом — «прикладми» з життя «отців церкви», визначних діячів старої Греції, Македонії, Єгипту.

Сторінка з книжки
К. Саковича «Вірші».
Герб запорозького війська

Учні повідомляють, що Петро Конашевич народився в «краях Подгорских Премыских», був «вýchован в вѣрѣ церкви восточней» і, в Острозі «час немалый живши и наук в письмѣ нашом словенском навыкши», відправився «до Запорозкого славного рыцерства». Там він «доказал рыцерскіи делности», і козаки обрали його на гетьмана.

Сагайдачний мудро керував військом, був справедливим, уникав воєн із християнами, вважаючи за найбільше щастя визволити полонених з турецько-татарського ярма. Необхідність оборони вітчизни, захисту скривджених, визволення бранців Сакович проголошує святим обов'язком:

Кгда ж война для тых толко причини маст быти,
Себе от кривд и шных так же боронити.

Піднісши військові доблесті і моральні якості Петра Конашевича Сагайдачного, Сакович першим в українській давній поезії створив монументальний образ ідеального національного героя і наділив його виразною виховною функцією («с того гетмана кождый рыцер нех ся учит!»).

Героїчно-панегіричний тон «Вѣршѣв» зумовив і добір Саковичем тропів. У історично-конкретній розповіді про славі діла запорозького війська або про життєвий шлях Сагайдачного поет майже не вживає метафор, вдаючись до них переважно у ліричних відступах («вѣтром было мое на свѣтѣ мешканѣ»). Зате Сакович щедро вводить порівняння, особливо полюбляючи аналогії з стародавньою історією. Так, патріотизм запорозького гетьмана він порівнює з любов'ю до вітчизни афінського царя Кодра, який не вагаючись пішов за неї на смерть:

Волѣл сам, як Кодрус кроль в Атенах в Греции,
Смерть поднять, бы ойчизна толко была вѣцѣлѣ.

Епітети Сакович найчастіше вживає для визначення хоробрості та слави запорозького війська, його вождя і козаків-воїнів («силне войско его королевской милости», «Гетман Петр Конашевич... справ рицерских дѣлностю vsюди слыл»). Для підсилення емоційності означення поет нагнітає один епітет на другий («о, цный гетмане, славный в людѣх по всѣ вѣки»; «несмертельной славы достойный гетмане»; «вож славный, неприателюм ойчизны страшный»; козак «способный и прудкий до бою»). Не менш яскраві, але протилежні за тональністю означення знаходить Сакович для ворога (наприклад: «турчин сильный», «поганский розѣдлый волк»). Чимало епітетів взято поетом із мови народнопоетичної та усно-розмовної («добре здоровя», «великий

жаль», «живий человѣк», «хвороба смертна», «напои кошовные», «хлѣб бѣлый»).

Розвиваючи думку про безсмертність справ Сагайдачного, Сакович застосовує риторичний засіб, який зустрічається ще в урочистій ораторській прозі XI ст., а саме у «Словѣ о законѣ и благодати» Іларіона:

Бо если выхваляет Кгречія Нестора,
Ахіллеса, Аякса, а Троя Гектора.
Атенчикове славят кроля Периклеса,
И славного оного з ним Темистоклеса,
Рим зась з смѣлости своего хвалит Курциуша,
И з щасливых потычок славит Помпеюша,
Теды теж и Россія Петра Саидачного
Подасть людем, в памятку вѣку потомного.

Вживання Саковичем такої поетичної фігури цікаве не тільки як стилістичний, а й як ідейний перегук з патріотичним твором, що з'явився в період, коли Київська Русь відстоювала незалежність свого державного і церковно-культурного життя від посягань Візантії.

«Вършѣ» Саковича — складний панегірично-історичний твір. У ньому поет талановито трансформував старі усно-книжні традиції, що йшли ще з часів Київської Русі (відгуки народних похоронних голосінь, урочистої ораторської прози, літописних та житійних похвал, гімнографічної лірики), і особливості численних жанрів сучасної йому поезії (епіграм, емблем, епітафій, панегіриків, ляментів, декламацій, філософсько-релігійної лірики, полемічних та морально-повчальних віршів). Це — своєрідний синтез і завершення всього, що розробила греко-слов'янська літературна школа. Разом із тим у «Вършах» уже наявні паростки нового стилю (посилена увага до форми, бажання викликати у читача якнайсильніші емоції, елементи натуралізму, сатири), який завойовував у цей час в європейській культурі панівні позиції і який характеризують як стиль барокко.

У 30-х роках XVII ст. в Києво-Печерській лаврі було надруковано кілька панегіриків, присвячених архімандриту, а згодом митрополитові Петру Могилі. Написані за життя Могилі і піднесені йому на великдень та під час торжеств з приводу висвячення у митрополити, панегірики ці мали святковий, урочистий характер.

У 1630 р. Могилі, як повідомлялося на титульному аркуші, була «през дѣлатели в тіпографіи в даруночку низко принесенаа» «Імнологія, си ест пѣснословіе, албо пѣснь през части писмом мовленаа...». Під всіма десятима частинами цього досить великого хвалебного твору (264 віршові рядки) стоять підписи

тодішніх працівників Києво-Печерської друкарні з зазначенням посади. В останні два вірші вкраплено імена Памва Беринди і Тарасія Земки — можливих авторів усього панегірика.

«Імнологія» побудована на мотивах великодняго церковного співу («на славник стихиров пасхи»), окремі вирази якого становлять заголовки частин («Въскресеніа день» — «Просвѣтимся тръжеством» — «И друг друга обымѣм» і т. д.). У гімнографічну тканину вплітається похвала архимандритові. Перші літери кожного абзаца в усіх частинах складають акровірш-адрес: «Петрови Могилѣ, архимандриту святія чудотворныя великия лавры печерския киевския, воеводичу земл Молдавских».

Панегірик викликає особливий інтерес віршовою архітектонікою, яка після «Вѣршѣв» Саковича стає новий значний крок на шляху розвитку давньої української версифікації. Дбаючи про зовнішній ефект «Імнології», її автори надзвичайно урізноманітнили строфіку, вжили 6-, 7-, 8-, 11-, 12-, 13-складові розміри та сапфічний вірш (сполучення трьох одинадцятискладових рядків із четвертим п'ятискладовим):

Лѣпо убо ест, пресвѣтлый Могило,
И тебѣ, зане всѣх еси свѣтило,
Сего приймати праздника радости,
в небѣ сладости.

Серед відомих на сьогодні творів давньої української поезії в «Імнології» вперше зустрічаємо, крім звичайного суміжного (аабб), також перехресне (абаб) та кільцеве (абба) римування.

Традиційними образами духовної лірики, церковнослов'янською мовою, яка подекуди витісняє книжну українську, «Імнологія» міцно зв'язана з старою грецько-слов'янською літературною школою. Але вишуканість акровіршової композиції (хоч і на зразок візантійських гімнологічних жанрів), складна віршова будова — це типові риси нового стилю, що все настійніше виявляв себе в українській книжній поезії.

Другий панегірик — «Еухаріостѣріон» (Евхарістеріон), або Вдячність... Петру Могилѣ» (К., 1632) — проголошено у формі діалогів під час великодніх свят 23-ма «спудеями гімназіума его милости з школы реторіки», тобто учнями лаврської школи, імена яких (Стефан Стрибиль, Григорій Трипільський та ін.) стоять під віршами.

«Евхарістеріон» починався 10-рядковою епіграмою на герб Могили, за якою йшла прозова присвята. Присвяту підписав професор риторики Софроній Почаський. Це, очевидно, той самий Стефан Почаський, колишній вихованець Київської братської школи, що поставив своє ім'я під діалогом «першого спудея»

у віршах Саковича на похорон Сагайдачного; у 1631—1632 рр. він викладав у лаврській школі, потім — у братській, у 1638 р. став тут ректором і, можливо, написав увесь текст «Евхарістеріону».

Панегірик поділяється на дві частини, які мають відповідні гравюри: «Геликон, то ест Сад умѣтности первый» і «Парнас, albo Сад умѣтности второй».

До «Геликона» входять вірші, що прославляють вісім «коренїй умѣтности»: граматику, риторику, діалектику, арифметику, музику, геометрію, астрономію та теологію. Кожен вірш має складний підзаголовок, наприклад: «Корень и верх всѣх наук и умѣтностей — феология. Учит бозских речій».

У «Парнасѣ» оспівується десять «лѣторослїй наук», назви яких передаються символізовано іменами муз. Наприклад: «Лѣторосль наук перваа — Клію, то ест Цвичене в читаню гісторій»; «Лѣторосль наук вторая — Мелпомене, то ест Цвичене в писаню вѣршов смутных и жалобных».

І композиція панегірика і його стиль характеризуються ускладненістю, тяжінням до пишномовності, вигадливості. Проте нагромадження тропів і фігур, численні ремінісценції з античного світу (Олімп, Орфей, Феб, Геркулес, Атлас, Калліопа, Ахіллес і т. д.), символи та алегорії не поглинули в «Евхарістеріоні» змістовності. Через увесь панегірик проходять дві головні теми, які переплітаються між собою, — теми патріотизму і шанування науки. Хто вивчає історію, той «давних вѣков отмѣнный час, трудне завитый, будѣт мѣти», «Європу тот, Азію з Африкою змѣрит», «глупства в речах zarazом позбудѣт», а головне — дізнається про славні діла своїх видатних співвітчизників, які не шкодували життя для батьківщини. У зверненні до Аполлона — покровителя всіх наук і освіти — звучить нарікання на культурну відсталість України, що перебувала під національно-кріпосницьким гнітом Речі Посполитої, проголошується необхідність змінити стан речей:

Спусти на наш горизонт skutok твоей моцы,
Бы не усхли от зимы новии овоцы.
Завитай до Печерских садов цнотородных
И до краев Россійских, в науку голодных.

Почуття національної гордості, віра у власних героїв («...не только старый вѣк множил богатыров, леч и наш, несталый»), упевненість, що «потомок славных роксоланов» подолає всі перешкоди, зокрема і у культурному житті, а тоді «у науках поровняет премудрых поганов», проймає панегірик. «Евхарістеріон» закінчується молитовною проською «в ласце теж ховати того... хто науки будет фундовати», тобто дбатиме про організацію

нових учбових закладів, а цим самим — про культурний розвиток українського народу.

За традицією до «Евхарістеріону» додано десятирядкову епіграму-кінцівку під заголовком «Зоилеви невдячному вдячність». Дотепно застосовуючи афористично-алегоричну форму, автор звертається до майбутнього необ'єктивного читача і захищає «Евхарістеріон» від його нападок:

Не шарпай, злий Зоиле, псѣм зубом таемне
Ни в чом славы людскои, бо на тож взаемне,
Если трафиш, дознаеш, иж камень скалистый
Зубы крушит и псует гвозд ногу сталистый.

«*Ευφωνία*» [Евфонія] веселобрмчаа на висоцеславный фрон митрополіи киевскои щасливе вступаючому... кир Петру Могиль...» (К., 1633) — третій панегірик, піднесений новопосвяченому митрополитові друкарями Києво-Печерської лаври.

«Евфонія» («милозвучність») складається з двох частин. Перша має ту ж саму назву «Евфонія веселобрмчаа», з вказівкою, що вона є «краєгранесієм», тобто акровіршем, який містить слова: «Петр Могила, митрополит киевский». 28 її сапфічних строф (за кількістю літер у цій фразі) написані урочисто, з великим піднесенням.

Друга частина — «Дедикація» — вся витримана у 13-складовому розмірі, має спокійніший і конкретніший характер. У ній автори висловлюють сподівання, що Могила сприятиме і далі розквіту видавничої та освітньої справи.

На честь висвячення Могили у митрополити було складено ще один аналогічний панегірик польською мовою — «*Mnemosyne ślawy*» (К., 1633).

1641 р. «в преславном градѣ Венеціѣ» видано панегірик «*Αναθήμα της τιμης*» («Анатема тес тімес» — «Дарунок пошани») Якова Седовського (дати життя невідомі, народився у православної сім'ї на Львівщині) з приводу присвоєння Григорію Кирицькому, одному із земляків автора, що навчалися у Падуї, ступеня доктора філософії.

Твір поділяється на дві частини. У першій розповідається про Григорія Кирицького — виходця із Львова, який «без сумту, без достатку» вирушив подивитись на світ та набути знань.

Отже, у центрі панегірика — незвичний герой, простий «обиватель». Це — людина нових часів з її схильністю до мандрівок, потягом до знань, енергією, рішучістю та талановитістю. Седовський відобразив характерне явище XVII ст. — навчання української молоді в зарубіжних вищих школах.

Другу частину «Анатемі» присвячено венеціанському православному грецькому братству. Зробивши екскурс в історію

грецького народу, коли той був у zenіті своєї могутності і слави, Седовський з сумом констатує невольницький стан Греції під владою турків. У тяжкій неволі грецький народ зберігає свою честь, і поет упевнений, що скоро Греція стане вільною: «Здарит час, гды сланыи дожч уступит от очи, а слонце ласки его мрак отженет ночи».

Таким чином, у «Анатемі» відбилися патріотичні почуття поета — гордість за успіхи співвітчизників, любов до рідної мови («діалекту славенскаго,— его же шерокость земли шерокоости равна!») — і повага та доброзичливість до іншого народу, схиляння перед його волелюбністю і стійкістю («жадный ти тоб тиран не может отняти»). Твір Седовського позбавлений пишномовної риторики, досить скупий на тропи і фігури.

Зате панегірик «Евѡдѡа, албо Слѡдковонный дойзрѡлых в молодом вѡку... Арсенѡя Желиборского... цнот запах» (Львів, 1642) студента Замойської академії Григорія Бутовича (дати життя невідомі) — яскравий приклад малозмістовного панегіризму. Написаний він з нагоди першої служби щойно висвяченого молодого львівського єпископа Арсенія Желиборського в кафедральній церкві Львова.

Панегірики в цей час писали і друкували ще Микита Мелешко (Львів, 1615), Давид Андреевич (Луцьк, 1628), Ігнатій Старушч (К., 1641) та ін.

Друковані віршові похвальні твори кінця XVI — першої половини XVII ст., витримані у естетичних нормах свого часу, коли питання зовнішньої форми набувало важливого значення, тією чи іншою мірою відбивали деякі факти реального життя і певні суспільні ідеали, давали більш-менш об'єктивну громадську оцінку окремим явищам та особам.

Проте до найцікавіших віршових пам'яток цього періоду належить не друкований, а рукописний «Лямент о прыгодѡх нещасной... мешчан острозких» (1636). Історична дійсність тут становить увесь зміст твору, а не проглядає, як у розглянутих творах, у вигляді штрихів та відгомнів.

Події, відображені у «Ляменті», дійсно мали місце 1636 р. в Острозі. Власниця міста княжна Анна-Алоїза Ходкевич, вдова великого гетьмана литовського і внучка Костянтина Острозького, ставши завзятою католичкою, з намови єзуїтів наказала перенести з православної церкви до костьолу домовину з тілом батька, Олександра Острозького. Перенесення відбулося у перший день великоддя. Православне населення Острога — у масі своїй міські низи — з обуренням поставилось до цього єзуїтського акту. На другий день, повертаючись з костьолу у кареті, Анна-Алоїза зустріла на мосту хресний хід. Вимогу її почути дати

дорогу урочиста процесія православних відмовилась виконати. Тоді гайдуки, що супроводжували княгиню, почали шаблями чинити розправу. Народ відповів киями. Шляхта з навколишніх замків, яка прибула на допомогу княгині, придушила «бунт». Розправа з непокірними була жорстокою — одних четвертували, другим відрубували руки, третіх піддавали іншим варварським катуванням.

Автор «Ляменту» був «з Ровного, з наубогшеи школы» (очевидно, учитель) і підписався ініціалами «М. Н.».

До «Ляменту» увіходять власне два твори. Перший має заголовок: «Ту ся починает лямент о утрапению мещан остроzkих и о зневазѣ шляхты преднѣйшеи от люду посполитого». Другий зветься «Придаток: замкнення той же матерѣи». І хоч обидва твори розробляють ту ж саму «матерію», зміст і будова їх різні.

Перший твір — це вираз емоцій поета, викликаних трагічними подіями в Острозі. Схвильованість свою він виявляє у постійному вживанні градацій («Дни веселые, дни зацные, дни великои радости обернулис в смуток и великие жалости»), у численних звертаннях-апеляціях: до бога, до читача, до людей, до католиків-езуїтів («жался, моцный боже», «розсуди», «смотри», «повежете ми, прошу»), вигуках-повторах («о, нензная ваша пасхо, нензный ваш обѣде, прыятелская утѣхо, горкая пры бесѣде») та в анафористичних запитаннях («що ми нынѣ за уцтвост, що ми за забава, що ми за кротофилѣ, що за добрая слава!»). Щире співчуття до міщан автор висловлює ласкавими зменшувальними словами («разные небожатки»), красномовними епітетами («нешасные мещане», «славные, нѣколіс милые острожане»). Поет кладе край усяким пліткам про їхню ініціативу у жорстокій сутичці і називає справжніх винуватців трагічного інциденту — езуїтів, тих «которые звады таемне вщынают, хоч ся людем на потвар святоблывые удают». Він розкриває святенницьку суть «пастирів», які вчать людей «святой побожности», а самі поводяться з ними, «яко лвы тиранско». З презирливою іронією говорить сміливий учитель із Ровно, не боячись наслідків, про те, що езуїти перекладають власну страшенну провину на невинних остроzkьких жителів:

Зачым самы ж задавшы до гнѣву прычину,
Еще на них, небожат, свою ж власную выну
Вскладают, вензениям их сродзе обсяжившы,
Малжонки з дѣтками оных розлучывши.

Письменник палко закликає суддів не поспішати з вирокom для тих, хто ще залишився у в'язниці, а чесно розібратися у ситуації — бо інакше їх покарає бог! Гуманно звучать останні

рядки молитовного звернення поета — чужої, по суті, острозьким горodyанам людини:

Боже, который з оков вязнѣ розвязуеш
И оных над надѣю свободою даруеш!
Выбав и той остаток вязнев утрапенных,
Рач их тѣшты в фрасунках их неутуленных,
Не дай всѣм загинути и сбережи их до конца...

У «Придатку» автор не обмежується емоційною інтерпретацією подій, а передає розвиток їх. Тому ця частина «Ляменту» має більш описовий, історично-конкретний характер. Намагаючись відновити якнайближче до дійсності всі подробиці кривавої бійки, автор вдається до натуралістичних зарисовок:

Леч трудно было: барзо заюшыли,
З обох сторон битых, ранних начинили,
Едны с перестрахов в вал з мосту падали,
Шыи ламали.

Щоб показати жорстокість шляхти і панських слуг ще більш зримо, поет детально малює картину вбивства молодої дівчини — «цорки мешчанской», яку «служалец» зустрів на дорозі і «тял ей в лоб шаблею, аж упала, тканка ей спала». Оцінка автором подій виявляється і у яскравому образі кровопивців — охоронників Анни-Алоїзи:

Крѣве людской гды ся сполне насытили,
Помалу-малу почали отходити,
До дому входити.

В Острозі зіткнулися між собою не тільки православні й католики, зіткнулися два різні соціальних табори: міщани з шляхтою. Та й міщанство показане поетом не як однорідна маса, а як «бідні» й «багаті». Гроші, як завжди, прийшли на допомогу і в острозькій трагедії:

Болше убогих там ест выноватый,
И предше згинет, нѣжлы богатый,
Хто зась лѣпше пѣнязми заложит,
Той ся не трѣвожит.

«Лямент» — один із найяскравіших творів української давньої віршової літератури, де за релігійною оболонкою тогочасних народних вибухів виразно проглядає класова боротьба.

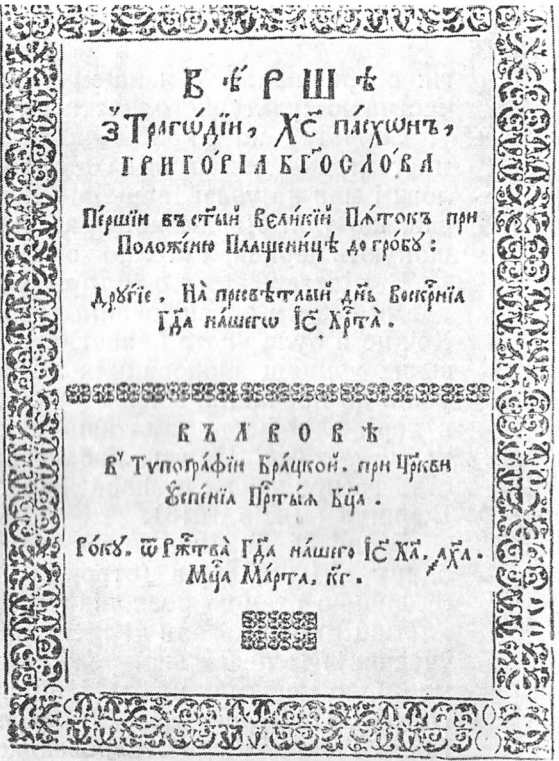
Декламації і діалоги

Давній український театр є продуктом шкільної освіти і водночас тісно пов'язаний з театром європейським. Середньовічна духовна драма витворилася протягом тривалого часу. Літургічні драми ілюстрували біблійні оповідання і вико-

нувалися спочатку як частина відправ у церкві. У XIII—XIV ст. літургічна драма переноситься з церкви на майдан, одержує назву містерії (грецьке — μυστήριον — таїнство, обряд). Зміст містерій охоплює біблійні оповідання від «сотворіння» світу до «страшного суду». Окрему групу містерій становили драми про життя і чудеса найпопулярніших християнських святих. Це були драми чудес — міраклі. Близькі до них і драми-мораліте, що в алегоричних образах показували життя людини, її добрі і злі вчинки, мали моралізаторське спрямування. Містерії, міраклі та мораліте служили виключно церковно-релігійній пропаганді. Складовою їх частиною були комічні й побутові сценки, що виконувалися в перервах між актами і мали завданням розважати публіку.

Розвиток середньовічного західноєвропейського театру припинився вже з середини XVI ст., та відгомони його в слов'янських країнах, зокрема в Польщі, були дуже відчутними протягом дуже тривалого часу. Покровителями духовної драми в Польщі у другій половині XVI ст. стали єзуїти. Захопивши в свої руки шкільну освіту, вони почали посилено культивувати в школах драму як активне знаряддя релігійної пропаганди. Крім того, шкільна драма була також важливим засобом розвитку ораторських і літературних здібностей учнів. Через польське посередництво на Україну серед інших літературних творів Заходу проникла й духовна драма.

Старовинна українська драма не була, проте, сліпим наслідуванням латино-польських зразків. Українські автори запозичували лише образи, символи, сюжетні схеми. При всій залежності від європейського шкільного театру давня українська драматур-

«ВѢршъ з трагодіи Христос пасхон». Львів, 1630
 Діалоги Андрія Скульського

гія є оригінальним явищем української літератури, складовою частиною культурного життя України XVII—XVIII ст.

Спочатку на Україні виникли простіші види драматичного мистецтва — декламації і діалоги. Очевидно, декламації чи діалоги і мав на увазі Іван Вишенський, коли з Афонської гори писав, що учні Львівської братської школи не хочуть вчитись, не шанують церкви, а «толко комедии строят и играют».

Є підстави твердити про зародження давньої української драми саме в організованій 1586 р. Львівській братській школі. Хоч це й була чисто православна школа, у ній за зразком єзуїтських училищ запровадили деякі звичаї, що мали заохочувати учнів до навчання, зокрема участь у церковних відправах, співи в хорі, релігійно-драматичні декламації. Спеціально для виконання учнями Львівської братської школи написав «На рождество господа бога и спаса нашего Исуса Христа вѣршѣ» Памво Беринда (Львів, 1616).

Вірші П. Беринди — декламації. На сцену виходять один за одним сім школярів (отроків) і декламують вірші, у яких за біблійною схемою розповідається про основні події різдва. Декламації не вимагали ні сцени, ні декорацій, ні великої кількості учасників і спеціальної режисерської підготовки. Форму декламацій, як знаємо, мають і вірші Касіяна Саковича на погреб Петра Сагайдачного (1622), окремі вірші з «Перла многоцѣнно-го» К. Транквіліона-Ставровецького (1646) та ін.

1630 р. у Львові окремою книжкою вийшли «Вѣршѣ з трагодіи Христос пасхон...», автором і видавцем яких був львівський друкар Андрій Скульський. Твір А. Скульського є вільним переказом окремих частин анонімної візантійської трагедії XI—XII ст., присвяченої мукам і воскресінню Христа, яка в свою чергу компілювала твори Евріпіда, Есхіла, Лікофрона, матеріали нового завіту і апокрифів.

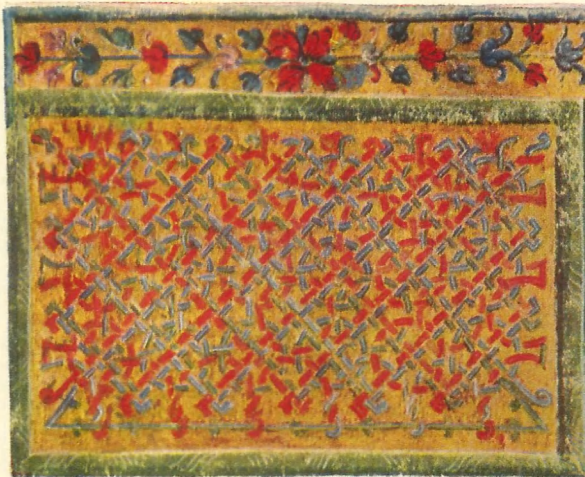
Вірші Скульського призначалися для декламації у братській Успенській церкві. Перша частина мала декламуватися у велику п'ятницю, «по вложеню плащеницѣ в гроб», а друга — на великдень. У першій частині виступають Богородиця, Іоанн Богослов, Йосиф, Никодим, Симон Киринейчик, Марія-Магдалина, жінки мироносиці, хор. Всі вони оплакують смерть Христа. У другій частині просто визначаються виконавці окремих віршів — «первий», «инший». Вони славлять великоднє свято.

Наступного, 1631 р. у Львові надруковано «Розмышлян'є о муцѣ Христа Спасителя нашего...» Іоанкія Волковича, проповідника при братській Успенській церкві і вчителя братської школи. Зміст твору Волковича той самий, що й віршів Скульського, — страждання, смерть і воскресіння Христа. І джерело те

Марко євангѣлиста іапѣлѣ гна оу-
ченникѣ стго апла петра . Напи-
саль приуѣ . второгѣ євѣліє . Подє
сѣпѣмъ лѣтѣ хва вѣзнесе нїа .
Которогѣ зауѣдига євсого ꙗ главь .
СИ АЗАТАЛА ОА . АСПИХОВЪ ДХ

«Пересопницьке євангеліє». 1556—1561.
Мініатюра і сторінка тексту.
Зменшено на 1/2

ВѢКНІСТОВІАШЕ

НАСОТВОУТНАГОПРКТЕУК

ѠНЕТЕ ОУКОДНО
СИ ПОУАЛНУН
НИТН ПОВК
СТИ ѠНЗБК
СТВО ВАННЫХ
ВНАСК ВЕЩЕХ
ІАКОЖЕ СΟΥТЬ

НАДЪКЦААН ТЫНКО

саме — трагедія «Христос пасхон». У ремарках названо трьох хлопців, що виконували ролі «душ побожних»,— Георгієвич, Лангиш і Буневський. Крім «побожних душ», у творі Волковича виступають інші алегоричні постаті — Ласка Божа, Ангел, Радість Церкви, Розум, Пам'ять, Воля, Зв'язство, Триумф, Хрест, Копіє, Гвоздіє, Трость. І. Франко підкреслив: «вірші Волковича, треба признати, дуже слабі, мова незугарна, повна полонізмів, вислов млявий. Автор держиться канонічних евангелій. Але книжочка важна з іншого погляду, як перша звісна нам проба руської драматичної вистави на пасійну тему взагалі і спеціально у Львові»¹.

До цієї самої групи декламацій і діалогів треба віднести «Върши на воскресение Христова», що збереглися у збірнику кінця XVII — початку XVIII ст. Тут виступають 24 отроки. Перші 12 отроків у своїх «декламаціях» прославляють Христа, далі починається діалог. 13-й і 15-й отроки радяться між собою, як їм боротися з смертю, вдаючись при цьому до жартів і дотепів. Так, 13-й отрок радить скласти кулаки і брати «см'яло» смерть за кості. 14-й радить інше:

Маю я мѣх полови з муки гречанон,
Зажиемо над нею штуки звичайнои.
Обваливши на землю, у рот ей напхаймо,
А сами у дорогу чим прудше махаймо.
То она буде луску з рота виберати,
А мы юж не будемо смертю умерати.

15-й отрок придумав спекти для смерті «щонайболший колач» і потім всім до неї прийти «ис поклоном». 16-й, 17-й і 18-й отроки повертають розмову в інший бік: воювати із смертю марна справа, бо всі ми смертні; краще жити правдиво і побожно, щоб після смерті опинитися у «небесному дворі» — раю.

19-й, 20-й і 21-й отроки розпочинають цілком нову тему — тему свого шкільного життя, проводячи її в гумористичному плані. Один просить Христа, щоб скоріше росла кропива, розвивалися ліси, щоб можна пасти телята:

Бо вже ся минѣ школа барзо избридила,
А як у турмѣ темной мене посадила.
А еще дяк на покутѣ от як ведмѣдѣ сидит,
Що мы тилко робимо, все ся на нас глядит.
Нѣяк нам попойграти, зараз хлосту дает,
Хоч мама борщу пришлет, на тоє не дбаєт.

¹ І. Франко, Апокрифи і легенди..., т. 2, Львів, 1899, стор. XXIX.

Другий заздрить дітям, що граються на вулиці; йому не вільно вийти з школи, «бо зараз дяк розгами буде мене бити», мріє, щоб швидше розвився ліс, де б він міг сховатися від свого дяка, досхочу пограти з хлопцями. Третій теж намагається вирватися з школи, воліє «пасти в полю корови». Ролі 22-го, 23-го отроків не збереглися, а останній, 24-й, закликає слухачів прославити Христа, а собі просить винагороду: «Мънѣ зас маленькому писанки даруйте».

Авторами подібних творів могли бути студенти, що гуртом збирали милостиню під час великодніх свят і з цієї нагоди склали спеціальні декламації. Вони дуже близькі до звичайних великодніх чи різдвяних віршів, різняться від них лише своєю драматизованою формою.

Декламації і діалоги могли поєднуватися й з іншими драматичними жанрами, зокрема інтермедіями. Такий зразок зберігся з початку XVIII ст. і має назву «Върши на воскресеніе Христо-во, ест вѣршов 14, и интермедіюм, и епѣлог». Першу частину цього твору — «Пролог на воскресеніе Христово» — виконували 14 учнів. Вони виступали один за одним і прославляли воскресіння Христа. Далі йшла інтермедія «Баба, дід і чорт», а в епілозі знову говориться про воскресіння.

У Дернівському збірнику (друга половина XVII чи початок XVIII ст.) збереглися різдвяні вірші, що декламувались 27 отроками (збереглися лише декламації останніх 16 отроків). Зміст їх становить славослів'я новонародженому Христові. Тільки виступ 15-го отрока відрізняється від інших тим, що він розповідає про свої шкільні справи:

Я малий отрок,
Як в поли дикий звѣрок;
Дома дарѣмо не сижу,
До школи учитися ходжу;
Коли хочу, то ся учу,
А коли не хочу, то из школи втечу:
То от мене завѣдячне, приймуєте,
А минѣ коляду даруйте.

До діалогів треба зарахувати і більший твір, що формою нагадує великодню драму, — «Дияліог во кратцѣ собранній на персон седм на двѣ части расположенній...», уміщений у тому самому Дернівському збірнику. Тут вказано, що спочатку повинен виступати хор, а «потом хлопята еден по другом вѣршѣ будут повѣдати». Після цих вказівок починається дія — ангел сповіщає Адамові і Єві радісну звістку про воскресіння Христа і велить їм повертатися знову до втраченого колись раю. Виставу веде «красномовец» — він виголошує пролог і закінчує похвалою Христові першу частину твору. Друга частина — це

діалог між Лукою і Клеоною, побудований на матеріалах оповідань «Євангелія» Луки.

Шкільні декламації, діалоги були першим кроком у створенні шкільної драми, хоч практикувалися вони й пізніше.

Інтермедії

Разом з декламаціями, діалогами, шкільними драмами на Україні з'являються інтермедії (від латинського *inter* — між, *medium* — те, що знаходиться посередині), або інтерлюдії (від латинського *ludus* — гра), пролюдії, «междувброшенные забавные игральища». Вони теж виникли в нас у зв'язку з розвитком цього жанру в польській літературі і споріднені з аналогічними явищами світової літератури — італійськими комедіа дель арте (комедія масок), іспанськими ентремесес, англійськими інтермедіями, французькими фарсами, німецькими фастнахтшпілями, але за змістом є відображенням життя і побуту українського народу, написані, як правило, розмовною українською мовою, широко використовують місцеві фольклорні сюжети, мотиви, образи, а іноді також матеріали «книжної» літератури.

Шкільні поетики досить детально викладали теорію інтермедії. В польській поетиці 1648 р. «*Poetica practica*» говориться, що інтермедією є коротка дія, вигадана чи справжня, що розігрується між актами драми і може бути зв'язаною і не зв'язаною з персонажами, сюжетом та дією цієї драми. Завдання інтермедії — освіжити увагу глядачів, утомлених серйозною дією, розважити їх. Інтермедії розробляють забавні і жартівливі історії, оповідання, анекдоти. Дійовими особами їх виступають представники «низького» стану — селяни, куховари, візники, шинкарі, дурні, шахраї, підлабузники, і до того ж губаті, патлаті, головаті потвори, самий вигляд яких викликає сміх. Комічний ефект мають створювати і слова персонажів (наприклад, латинська мова в устах селянина, шамкання стариків, своєрідний акцент представників різних народів), і дії їх — ошук, бійка, викрадання, різні витівки тощо. Такі вимоги до жанру інтермедій ставлять також поетика Лаврентія Горки «*Idea artis poësos*» (1707—1708), «*Idea artis poeticae*» (1731), що читалася у Твері, «*Hortus poeticus*» (1736—1737) Митрофана Довгалевського.

Найранішими відомими нині українськими пам'ятками інтермедійного жанру, якими й розпочинається історія української комедії, є дві інтермедії, поставлені після другої і третьої дії польської драми учителя-бакалавра Якуба Гаватовича «*Tragaedia*,

albo Wizerunk śmierci przeświątego Jana Chrzyciela, przestańca bożego» на ярмарку в містечку Кам'янці Струмиловій (поблизу Львова) 29 серпня 1619 р. і в тому ж році надруковані у Львові польською транслітерацією як додаток до драми. Авторами чи, швидше, автором їх був, як про це свідчать у творах риси північно-подільського говору і деякі географічні реалії, хтось із вихованців однієї з шкіл району Кам'янця-Подільського або учень-українець якоїсь іншої школи, що походив із цієї місцевості України.

Інтермедії до драми Якуба Гаватовича викликають великий інтерес не тільки тим, що вони є першими українськими інтермедіями, а й тому, що за своїми художньо-мистецькими якостями вони стоять в ряду найкращих аналогічних пам'яток української, польської і навіть світової літератури.

Зміст їх простий. У першій шахрай Климко зустрічає на ярмарку селянина Стецька, який накупив горшків, і набивається йому в наймити. Стецько обіцяє Климкові, що буде його добре годувати, якщо той старанно працюватиме. Климко пропонує Стецькові купити в нього лисицю, яку він нібито тримає в мішку. Відбувається торг. Климко одержує гроші і відходить, захопивши при цьому Стецькові горшки і одяг. Стецько хоче оглянути покупку, і з мішка вискакує кіт. Селянин у розпачі. Тим часом, перебравшись в інший одяг, повертається Климко, кладе горшки і прикриває їх, запевняючи, що то лежить ошуканець. Розгніваний Стецько трощить палицею свої горшки, а потім, зрозумівши помилку, гірко нарікає на шахрая і йде скаржитися панові. Климко насміхається над обдуреним і йде шахраювати далі.

Експозиція і зав'язка дії в інтермедії відзначаються життєвістю, жвавистію і гумором, а вся дія — динамічна і побудована то на поступовому нагнітанні напруження, то на раптових і несподіваних поворотах ситуації. П'єса давала вдячний ситуативний матеріал для акторської гри, тут завчасно передбачені сценічні виходи, введена так звана «гра вб'ік», використано улюблений у комедіях прийом переодягання. Діалог розвивається дотепно і активно, особливо в сцені торгу. В інтермедії зображено цілу гаму психологічних станів дійових осіб — вихвалання, радість, цікавість, нарікання, плач, гнів, насміх. Ця п'єска, що є найбільшою за розміром серед усіх українських інтермедій (215 рядків), — маленька комедія з усіма складниками розвинутого театрального видовища: із експозицією, зав'язкою, перипетіями, кульмінацією дії і розв'язкою. Всі елементи твору тісно взаємозв'язані, в ньому яскраво виявлена єдність дії. Видно, що автор добре володів теорією і технікою драматичного мистецтва.

Досить чітко окреслені й обидва персонажі твору. Селянин Стецько — людина довірлива і чемна, але тугодум і хвалько. Він любить гарно поїсти, вихваляється своїми «достатками». Це постать відносно пасивна, антипод Климка, популярного фольклорного образу хитруна-шахрая, що вміє всіх ошукати і при цьому відверто говорить: «Тот пан, що знаєт в сьвіті гараєт махльовати». Автор будує дію так, щоб зацікавити глядача: якщо образ Стецька стає зрозумілим із самого початку, то образ Климка як шахрая раптово розкривається лише в один із кульмінаційних моментів (коли з мішка вискакує кіт). Інтермедія ілюструвала народну ідею-мораль «дивись, обдурять», що було дуже доречним для ярмаркового видовища (і в самій інтермедії дія теж відбувається на ярмарку). Цей факт підкреслює специфічну рису інтермедійної творчості загалом — автори і актори-постановники (найчастіше школярі) дбали, щоб їх «игрالیща» були цікавими і актуальними для глядачів відповідно до умов, часу і місця постановки.

Інтермедія насичена українським матеріалом різноманітного характеру — тут і народні вітання, і голосіння, ярмаркові суперечки і ошуканства; побутовими аксесуарами є традиційні горшки і селянська сукмана; ведучи мову про їжу, Стецько перелічує численні сучасні українські страви, по-своєму поезируючи їх.

У п'єсі органічно злиті два основні сюжетні мотиви — купування kota в мішку і биття горшків. М. Драгоманов доводив, що мотиви ці запозичені з відомих у свій час на Україні історій про

Intermedium po Akcie wtorym.

Persony Klimko z garczami, Srecko kotá w worze má ná grzbiecie
KLIMKO S Czo tuc ty pobratymie sobi perablacisz?
Kazy mini iabzyrocz/ta y iat sia maiesz.
STECKO Ja nac nerobin uszcho/ Os ydu do domu swooho /
Tá y z toicmy horstámi / Jáł z swoimi susidámy.
KLIM: Tá ná sezo cal mnoho maiesz/ Lyboj ná zontu kydaiesz.
STEC: Tásese. Ty chocesz wiryey / Sejo lublu chorosejzty /
Wsiho dostátot wáryty / Kazu/ ta sia ne kureczyty.
Tát iáko przynalezaiet Spodárowi/ sejo wsie maiesz.
KLIM: Wochmes szolowit choroszy/ Lyboj maiesz mnoho brofij
STEC: Tásese máin. **KLIM.** Tá dobytok. **STEC:** Máin/ cot
ná polu wstytol /
Sut támo wocy/ Barány / Kotromi szástim pány /
Sut woly / tá y korowoy / Wsie maieš kolim zdoronyy.
KLIM: Ta y mnoho pula maiesz/ **STEC:** Máin/ tá sejo cot pytaiesz
KLIM: Do chocu teby sluzety / Z toboiu wít prowadzety
STEC: Koli chociesz/ hárafi sluzy/ Chot sia y syntartom bližy /
Koli piniši maieš / Wsie my zoié poplátymo.
*Lisze cho cwerne sluzety. **KLIM:** Kazysz sejo budeš wáryty*
Dla mene. **STEC: Chot wydyš mnoho horstárow / sejom do do-**
mu swooho / Tut pokupyl ná iarmáru / Kupitem y tom mirtu /
Sejo budem sebyz neypyty / Tá pytaiesz sejo wáryty /
Budu/ os w toim horstá / W toim iachty do molotá /
Keli ryby dostánemo / W toim horstáru zwáremo /
A w toim sia zwáryt tysio / W toim koropy rozpyšio.
W toim kapuši tustio / W toim rozpyšimo toiu /
Do horochu/ ot tát znáiesz / Tá y pyrohow sia náysz /
W horstáru ich powáremo/ Tá v tym spytat ná smáremo.
Tá sejo bys choroyl inšehoj/ Sejo máiem nawázym mnoho
KLIM: Bohme ia bítu sluzety / Koli tát ichocesz wáryty /
*Tát je sia chorose maiesz. **STEC:** Ta ty sejo robyty znáiesz*
Wáry

Початок першої інтермедії
до драми Якуба Гаватовича.
Львів, 1619

Тіля Уленшпігеля. Насправді ж в обох випадках сюжетні мотиви мають лише віддалену подібність. В основу першого сюжетного мотиву лягла народна приказка «купив kota в мішку», а в сцені, де б'ють горшки, використано звичайний життєвий факт.

Ще простіший сюжет другої інтермедії. Троє селян, Максим, Грицько і Денис, всі голодні, йдучи з ярмарку, знайшли пирога. Ділити його — марна річ. Селяни домовились лягти спати, і кому присниться кращий сон, той і забере пирога. Поки Грицько й Максим спали, хитрий Денис з'їв знахідку.

Якщо в першій інтермедії автор правдиво і серйозно мотивує комічну дію, то тут комічне саме мотивування дії, бо ставиться знак рівності між дійсністю і сном.

Образ раю, традиційно ірреальний, у розповіді Максима набирає земних рис, нагадуючи внутрішність церкви, дія «на небесі» скидається на урочисту церковну відправу з справді «райським» закінченням — бенкетом, де повно багатих страв:

Гей, било ж, било ж там много	Били печоне курчата,
Істи! Не прѣбачу того:	Били там и вароное,
Било мясо, просята	Та били и смажоное.

У цих народних картинах раю, еретичних із погляду релігійної ортодоксії, ніби чується дух Відродження з його поетизацією земних радощів життя. Народний образ раю, накреслений тут, пізніше маємо у різдв'яних і великодніх віршах-травестіях. Таким, зокрема, як в інтермедії, там виступає бог — добрий і гостинний господар, а не всемогутнє і незрозуміле народові «троичное божество».

Грицько, якому приснилося пекло, розповідає, що він побачив там насамперед панів та попів, а далі вже й інших людей. І тут варто уваги, що тема пекла, традиційна в народному малярстві (малюнки в церквах) і давній літературі (згадаймо апокриф ще часів Київської Русі «Ходіння богородиці по муках»), має соціальний сенс, так само як у пізніших віршах-травестіях та «Енеїді» Котляревського.

Цікавою є в експозиції інтермедії вказівка на те, чому Максим і Грицько продали на ярмарку свої воли:

Не будем больше шарварку
По тоіх волах робити —
Ліпше на флісі служити.

Отже, селяни воліють позбутися основних засобів своєї праці і йти працювати за наймом на «фліс» (лісосплав), аби тільки якось уникнути пансько-кріпосницького гніту і повинностей.

В обох інтермедіях накреслюється характерна риса тогочасного життя — пошуки роботи, наймитування. Мораль-ідея другої інтермедії, де дія теж зв'язана з ярмарком, та сама, що і в першій — застерегти перед обманом.

Друга інтермедія трохи менша від першої (195 рядків). Тут нема розвиненої інтриги, п'єска статичніша, простіша психологічно. Сюжетна схема її, відома в українському фольклорі, розробляється в одному з оповідань перекладного збірника «Gesta gotanogim», звідки, очевидно, запозичена інтермедією, але знову-таки ця схема наповнена специфічним матеріалом суто українського життя і побуту.

Персонажі обох інтермедій розмовляють мовою селян Західної України з неминучими там полонізмами. Лексично ця мова охоплює лише коло тих явищ, які відомі селянам. Синтаксис досить милозвучних і природних віршів інтермедій майже не відрізняється від синтаксису розмовної народної мови. Характерно, що коли перші два рядки і кінець першої інтермедії мають по тринадцять складів (як правило), то решта віршів цього твору і вся друга інтермедія написані переважно восьмискладовим віршем, в якому проступає силабо-тонічна тенденція:

Я тут не роблю нічого.
Ось іду до дому свого,
Та из тоєми горщками,
Як з своїмі сусідами.

Тут, очевидно, позначився вплив народного віршування (такий розмір має, наприклад, старовинна пісня «Задудніло в буйнім лісі — комар з дуба повалився»). У практиці шкільного скандування восьмискладовий силабічний вірш наближався до силабо-тонічного з хорейною своєрідністю.

В інтермедіях до драми Якуба Гаватовича уперше в українській літературі з'явився індивідуалізований образ простої людини, селянина, — Стецька, Дениса, Грицька, Максима, бо досі, наприклад, у творах Герасима Смотрицького чи Івана Вишенського, ми мали лише узагальнений, безіменний образ трударя (зображеного, однак, значно яскравіше з соціально-класового погляду).

Інтермедіями до драми Якуба Гаватовича українська література початку XVII ст. засвідчила свої великі можливості і в цьому жанрі. Не може бути сумніву, що це далеко не єдині зразки українських інтермедій першої половини XVII ст., тільки інші до нас не дійшли. Найближчі хронологічно інтермедії маємо з другої половини XVII ст.

Водночас із інтенсивним розвитком оригінальної літератури в цей період посилюється також освоєння літературних надбань інших епох і народів. Так, за прикладом протестантів на Україні і в Білорусії перекладаються мовою, близькою до народної, біблійні книги. Серед цих перекладів визначне місце, насамперед з мовного і стилістичного погляду, посідають переклад «Пісні пісень» (середина XVI ст.), «Пересопницьке євангеліє» (1556—1561), друковане (не повністю) «Євангеліє» Василя Тяпинського (близько 1575—1580 рр.), Валентина Негалевського (1581) тощо.

На початку XVII ст. над перекладами починає працювати ціла група українських письменників, що діяли в Острозі, Львові, а далі в Києві,— Дем'ян Наливайко, Гаврило Дорофеевич, Памво і Степан Беринди, Лаврентій Зизаній, ієромонах Кипріан, Захарія Копистенський та інші. З грецької мови на слов'яно-руську вони переклали чимало творів «отців церкви», особливо Іоанна Златоуста і Василя Великого. В монастирях, містах і селах від Києва до Закарпаття перекладачі і переписувачі, найчастіше анонімні, поширювали в сотнях списків різні «слова», повчання, житія, апологи, притчі, апокрифи, повісті.

Перекладаються в цей час також нові оповідні твори. В XVI ст. у Білорусії і на Україні стали відомі західноєвропейські лицарські романи про Трістана і про Бово (дійшли в Познанському збірнику 1580 р.). У повісті про Трістана розроблено популярний поетичний сюжет про кохання хороброго лицаря Трістана та юної красуні Ізольти. Щоб визволити кохану з полону, герой пускається на «чудные дѣла и доброе витезство и чудные рѣчи». Він не зупиняється перед будь-якою небезпекою, змагається на турнірах, долає різних злих королів, скасовує

жорстокі закони і звичаї, завжди лишається вірний даному слову, ніколи не зраджує свою даму. Повість про Бово, його батька, «антонського княжати» Гвідона, Маркобруна, Дружнену і напівлюдину-напівпса Полкана була багата на пригоди, батальні сцени. Вона здобула загальне визнання і розійшлася у великій кількості списків, зазнала чимало переробок, перетворилася на казку, у XVIII—XX ст. витримала кілька лубочних видань.

Перекладена з польської мови «Исторыя о Атыли, королі угорьском» (із того самого Познанського збірника) — твір при- маса Угорщини Миколи Олага, писаний в оригіналі латиною, ближчий до літописних воїнських повістей, ніж до власне лицар- ських романів. Тут мова йде про битви гунів (угрів). з місцевим населенням на Дунаї і про те, як гуни обирають своїм королем Аттілу.

Суто світський, авантюрний характер цих повістей, увага до людських почуттів (кохання, прагнення слави, помсти), посилен- ий інтерес до побутових деталей — все це ознаки нового літе- ратурного стилю, мало знайомого оповідній літературі поперед- ніх періодів. Переробки та переклади подібних повістей на українському ґрунті свідчать про зростання популярності світ- ської белетристики.

Наприкінці XVI ст. в українську літературу прийшла через чеське посередництво західна версія індійсько-арабської повісті про Калілу і Дімну. Це твір, що з допомогою численних опові- дань-притч навчає державної мудрості. Головна ідея твору — застереження носіїв влади від сліпої віри доносам, від поспіш- ності в засудженні звинувачених. Тут розповідається про те, як віроломна брехня може посварити друзів; як, прагнучи одержати користь і чинячи шкоду іншому, можна потрапити у біду; як важ- ко вберегтися від підступності улесливого ворога, що прикри- вається машкарою друга; як нещастя навчає не робити нещас- ними інших. Повесть показує, якими вчинками цар може здобути славу у своїх підданих, зміцнити державу і зберегти свої воло- діння; якими повинні бути стосунки між царем і його слуга- ми і т. д. Основні положення, пропаговані в повісті, впливають із сутності феодального ладу.

Персонажами більшості оповідань Каліли і Дімни є звірі, тому оповідання-притчі цієї повісті можна вважати байками. Але персонажі-звірі тут не є визначеними типами, як персонажі езо- півських байок. Під назвами звірів просто приховуються люди. Причому персонажі цих байок майже не діють, а здебільшого довго, докладно і повчально розмірковують.

В українських уривках збереглися лише окремі епізоди з пер- шої (про Лева і Бика) та четвертої (про Сов і Ворон) книг

повісті. Очевидно, в первісному вигляді український переклад охоплював усю повість або принаймні чотири перші її розділи.

Індійсько-арабського походження (до VI ст.) була також «Історія семи мудреців», відома в українській переробці-переказі 1660 р. Сюжет повісті зводиться до того, що розпусна мачуха римського цесаревича Діоклеціана намагається «уморити» свого пасинка, «аби потомок з неї дїдицтво отримал по отци», зводить на нього наклеп, але, завдяки мудрецам, смертна кара його минає і цесар «куньми розторг» свою недостойну і брехливу жінку. У цю сюжетну рамку вмонтовуються численні притчі, що їх розповідають зловмисна королева і прозірливі мудреці.

За зразок притч може правити новела про старого чоловіка і молоду жінку. Жінка ходила до полюбовника. Якось чоловік це постеріг і вночі не пустив її назад додому. Жінка кинула камінь «до студнѣ», ніби втопилася, і коли переляканий чоловік вибіг із хати, «она ся скрила за двери, куди он вийшол. Она там, вхвативши, замкнула. Он ся біє над студнею, ляментує за нею, а она ся юж з окна глядячи, розсмѣяла, що он услышавши, зрадовался, хвалячи бога, и, пришед до дверей, почал просити, би его пустила. Она рекла: «О злый мужу, тепер ся я досвѣдчила, же ходиш по ночи до курев, а не годилося би тобѣ старому. Овож ты там нехай страж найде, абис был каран». Он, видячи, же зле, боялся встиду, для бога живого просил ей велце, и не пустила, аж его на свѣтаню страж поймала и сромотно карали през жону его. Теди фалшивіє суть невѣсти, не треба им вѣрити...» Цей сюжет відбито і в «Декамероні» Боккаччо.

На початку XVII ст. виникла також українська переробка-переклад однієї з версій російської повісті про Мамаєве побоїще. Вона здійснена досить творчо і самостійно — деякі молитви і риторичні прикраси тут скорочено, зроблено додатки, кожен розділ одержав свій заголовок. Перекладач виразно усвідомлював загальноруське значення перемоги над татарськими ордами в 1380 р.

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVII –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XVIII ст.

Історичні обставини

Внаслідок придушення селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII ст. магнатсько-шляхетська Польща посилила економічне, політичне, національно-релігійне гноблення українського народу. Загарбання земель, кріпосницький гніт і експлуатація, збільшення різних повинностей, податків і поборів, грабування, розгнущана сваволя над підданими, анархічні сутички гоноровитої шляхти, розбої, тортури, репресії — такою виступала «цивілізаційна місія» Речі Посполитої на Україні. Значно погіршало становище козацтва, особливо нереєстрового, яке шляхта прагнула обернути в кріпаків. Різноманітні обмеження і непосильні податки викликали зубожіння трудового міського населення, гальмували розвій торгівлі і розвиток міст України. Державно-адміністративна влада перебувала в руках польської магнатської верхівки, що серйозно зачіпало інтереси української козацької старшини і дрібної української шляхти, права і привілеї яких теж утискувалися.

Така колонізаторська політика Речі Посполитої, що виявлялася і в тяжкому гонінні на віру, культуру та мову українського народу, спричинилася до різкого загострення суспільних відносин, до крайнього незадоволення найширших народних мас, а це кінець кінцем привело до вибуху найбільшого в історії України всенародного руху — народно-визвольної війни 1648—1654 рр., яку очолив видатний державний діяч і полководець гетьман Богдан Хмельницький (близько 1595—1657).

Головною силою у визвольній війні було покріпачене українське селянство, широкі козацькі маси, трудові низи міського населення. Переслідуючи насамперед свої класові інтереси,

Богдан Хмельницький.
З гравюри Ф. Алексеєва

до повстання приєдналася козацька старшина, українська шляхта, яка захопила командно-керівні позиції.

У квітні 1648 р. відбулася знаменита битва в урочищі Жовті Води, де шляхетські війська зазнали тяжкої поразки. У травні того ж року в битві під Корсунем розгромлено головні сили коронного війська. У полон було взято командуючого польською армією гетьмана М. Потоцького і його помічника польного гетьмана М. Калиновського. Ці дві славні перемоги селянсько-козацького війська спричинили хвилю могутніх повстань, що прокотилися від Лівобережжя до Карпат. Магнати і шляхта кидали загарбані землі та маєтки і в паніці тікали до Польщі. Повстанці провели кілька пе-

реможних битв, визволяючи все нові території і міста України. Піднімався на боротьбу проти гнобителів народ Білорусії. Всенародне повстання на Україні сприяло розвиткові боротьби польського населення проти власних феодалів.

На осінь 1648 р. шляхетська Польща мобілізувала для придушення визвольного руху на Україні величезну армію — близько 40 тисяч польського і німецького (найманого) війська, не рахуючи ста тисяч обозних слуг. Але й ця армія в битві під Пилявцями 11—13 вересня 1648 р. зазнала ганебного розгрому. Шляхетське командування втекло з поля бою, кинувши напризволяще свої війська. Блискуча перемога повстанців була вже не тільки тяжким військовим, а й політичним ударом по Речі Посполитій. Повстанці оточили і звільнили Львів. Під кінець 1648 р. не лише Лівобережна, а й майже вся Правобережна Україна скинула ярмо польських загарбників.

Наступного року в Польщі було оголошено загальну мобілізацію шляхти. На Україні кожен, хто був здатний носити зброю, пішов у козаки. У боях під Збаражем і Зборовом влітку 1649 р. польська армія прийшла на грань катастрофи і врятувалася лише зрадою спільника Хмельницького кримського хана Іслам-

Гірея III. Хмельницький був змушений підписати Зборівський договір (8 серпня 1649 р.), що обмежував права польської шляхти, встановлював кількість реєстрових козаків у 40 тисяч, забезпечував права і привілеї вищого православного духовенства і козацької верхівки. Широкі маси повсталою народу, насамперед селяни, віддавалися під владу польських панів, що одержали право повернутися до своїх маєтків.

Зборівська угода викликала велике незадоволення і на Запорожжі, і по всій Україні. Проти цієї угоди, проти політики козацької старшини піднялись козаки й селяни. Хмельницький, який посилював гетьманську і свою особисту владу, розправлявся з інакомислячими збройною рукою, придушував повсталі маси українського народу, що виступали проти «своїх» і «чужих» панів. Класова боротьба на Україні набрала найгостріших форм. Створений у ході визвольної війни державний апарат став знаряддям панування козацької старшини і української шляхти над трудовим українським народом, становище якого в результаті боротьби аж ніяк не стало легшим.

Після Зборівської угоди Річ Посполита готувалася до подальшої боротьби, яка розгорілася 1651 р. В бою під Берестечком у червні місяці стотисячна польська армія розбила козацько-селянські сили, які знову зрадив кримський хан, що під час битви заарештував Хмельницького. На Україну напали литовські і німецькі війська, захопили Київ. За Білоцерківською угодою, підписаною Хмельницьким і польським командуванням 18 вересня 1651 р., скасовувався Зборівський трактат і козацька територія зливалася до одного Київського воеводства; кількість реєстрових козаків було зменшено до 20 тисяч, шляхта поверталася до маєтків, польські війська господарювали в селах і містах України. Класова політика Хмельницького і козацької старшини, що збагатилася на війні, окупація України шляхетськими військами викликала нову хвилю антистаршинсько-антипольських повстань, а тим часом Польща готувалася до продовження боротьби. У битві під Батогом влітку 1652 р. завдяки воєнному таланту Хмельницького шляхетська армія була розгромлена вщент. Хмельницький здійснив похід на Молдавію, де селянство посилювало боротьбу проти світських і духовних феодалів. У наступному, 1653 р., велика польська армія на чолі з королем знову вирушила на Україну. Під Жванцем її оточили козацькі полки, що діяли з ханськими військами, але й на цей раз зрада Іслам-Гірея III врятувала королівську армію від розгрому. Польща була змушена визнати Зборівський договір.

У визвольній боротьбі виявився масовий героїзм українського народу, що, не жаліючи ні крові, ні життя, відстоював

незалежність і свободу своєї батьківщини — України. У численних битвах, часто з переважаючими силами ворога, показали блискуче воєнне мистецтво народні ватажки-полководці — Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай та інші. У визвольній боротьбі українського народу серйозну роль відіграла допомога Російської держави.

В результаті багаторічної кривавої війни, що спустошила цілі землі і краї, міста і села, становище України, на яку зазіхали не лише польські магнати і шляхта, а й турецький султан та кримський хан, ставало все тяжчим. Вихід із нього Хмельницький вбачав у тому, щоб Росія взяла Україну під своє підданство.

Переговори у цій важливій справі велись тривалий час. 8 січня 1654 р. в місті Переяславі відбулась подія великого історичного значення — на Переяславській Раді козацька старшина і московські послі в присутності великих мас народу проголосили возз'єднання України з Росією. Від цього рішення, як свідчать сучасники, на Україні «немала радість межи народом стала».

«Рішення Переяславської Ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті.

Возз'єднання України з Росією, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів.

Історичне значення рішень Переяславської Ради для долі українського народу полягало насамперед у тому, що, з'єднавшись з Росією в межах єдиної Російської держави, Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною»¹.

Проте і після возз'єднання не припинялася боротьба проти агресії Речі Посполитої. Тривала війна між Росією і Польщею, в якій брали участь і козацькі полки, привела до Андрусівського миру (30 січня 1667 р.), за яким Лівобережжя залишалося під владою Росії, а все Правобережжя, крім Києва, відходило під владу Польщі і фактично було в її руках аж до кінця XVIII ст. Буковина і надалі перебувала в турецькому ярмі, Закарпатська Україна — під гнітом угорських феодалів. У другій половині XVII ст., за гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка,

¹ «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», стор. 10.

Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи, що дотримувалися різних орієнтацій — то на російський царизм, то на польського короля, то на турецького султана, нерідко міняючи ці орієнтації у своїх класових інтересах і зовсім не дбаючи про інтереси широких народних мас, Україна була ареною безперервної боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, ареною гетьманських міжусобиць.

Після визвольної війни українське панство, козацька старшина, вище православне духовництво поступово наклали на український народ такий самий кріпосницький гніт, як раніше польська шляхта і магнати. Російський царизм, що став найвищим органом влади на Україні і уже з самого часу возз'єднання обмежив економічні та політичні права так званого гетьманського уряду, дедалі більше посилював колонізаторську політику, накладав тяжкі податки на населення, всюди насаджував грабіжників-воевод, розміщував військові гарнізони в містах України. В результаті 1668 р. вибухнуло велике повстання проти козацької старшини і царських воевод на Лівобережжі України.

Поміщицько-феодалний гніт в Росії набирав найбрутальніших форм. Це спричинило величезне повстання російських селян 1667—1671 рр., очолене Степаном Разіним, в якому взяли участь і українські козаки і яке сприяло розвитку повстанського антифеодалного руху на Україні. Повстання і заворушення на Лівобережжі України мали місце в 1687, 1690—1691, 1693—1696, 1701—1702 рр. В 1707—1708 рр. в Росії спалахнуло могутнє повстання під проводом Кіндрата Булавина; з України в повстанці пішло кілька тисяч самих тільки запорожців. Всі ці повстання було придушено.

У боротьбі проти гніту російського царизму, поміщиків, української козацької старшини, вищого духовництва міцніла і гартувалася дружба російського і українського народів. Єдналися, незважаючи на суперечності, і гнобителі обох народів — царизм, старшина, феодальна верхівка, православне духовництво.

Водночас на Україні точилася напружена боротьба проти агресії султанської Туреччини. В 1672 р. турки захопили міцну фортецю Кам'янець-Подільський. Тепер усе Поділля було в руках Туреччини, Брацлавщина і Київщина — в руках турецького васала Петра Дорошенка, решта Правобережжя і Галичина — під владою Речі Посполитої. Це становище було закріплене так званою «вічним миром» між Росією і Польщею 1686 р.

На початку XVIII ст. петрівська Росія вела війну з Швецією за вихід до Балтійського моря. Ця боротьба була вирішена

1708—1709 рр., коли шведський король Карл XII рушив свої війська проти Росії і в бою під Полтавою зазнав поразки разом із своїм спільником Мазепою, що зрадив Петра I. В бою проти інтервентів та частини обдурених Мазепою козаків спільно діяли російські війська та українське козацтво. Український народ іше до вирішальної битви вів уперту війну проти шведів. Під приводом боротьби проти зрадників царизм розпочав на Україні кривавий терор і репресії. У травні 1709 р. за наказом Петра I було зруйновано Запорозьку Січ — центр української державності і оплот антифеодальної боротьби.

За часів Петра I колонізаторська політика царизму щодо України набрала найтяжчих форм, її економічні, державні, політичні права було зведено фактично нанівець. У 1722 р. створено Малоросійську колегію з царських офіцерів, що була верховним державним органом на Україні і мала контролювати діяльність гетьманів та козацької старшини. Заходи царизму для ліквідації автономії України викликали незадоволення козацької старшини, але всі її протести і виступи було придушено. Обирати гетьмана було заборонено (останнім був обраний 1727 р. Данило Апостол). У 1734 р., коли назривала війна Росії з Туреччиною, царизм дозволив раніше розігнаним запорожцям заснувати так звану Нову Січ, щоб використати їх у своїх воєнних цілях, як гарматне м'ясо. Коли ж потреба в цьому минула, Запорозьку Січ, за велінням Катерини II, в 1775 р. було знищено остаточно. В 1750 р., формально уступаючи проханням української старшини, царизм призначив гетьманом України свою маріонетку Кирила Розумовського, діяльність якого позначилася насамперед у посиленні кріпосницького гніту.

В кінці XVII — першій половині XVIII ст. за рахунок нещадного визиску і експлуатації трудових мас міст і сіл у Російській імперії, в тому числі й на Лівобережній Україні та Слобожанщині, збільшується економічна сила поміщиків і козацької старшини, інтенсивніше розвиваються промисли, мануфактури, розширюються товарно-грошові відносини, зростають міста.

Правобережжя, що в другій половині XVII ст. зазнало страшного спустошення в результаті іноземних навал і воєн, і далі перебувало в надзвичайно тяжких умовах економічно-кріпосницького та релігійно-національного гніту Речі Посполитої. Магнати і шляхта, що повтікали від повстань, захищаючись Прутським договором 1711 р., знову масово повертаються на українські землі, доводять тут панщину до 300 днів на рік, себто до крайніх меж. Як і раніш, у результаті різних обмежень і утиску ледве животіють міста. На початку XVIII ст. вся Галичина була змушена прийняти унію; гоніння на православ'я було узаконено

рішеннями собору 1720 р., що відбувся в Замості. Соціальний та національний гніт на Правобережжі і в Галичині викликав нові великі повстання і заворушення. В 1702—1704 рр. козаци і селяни Поділля, Брацлавщини, Волині, очолені Семеном Палієм і Самійлом Самусем, скинули шляхетське ярмо, але повстання було придушено. В 1703—1711 рр. розгорнувся повстанський рух на Закарпатській Україні. В 1734 р. спалахнуло нове велике повстання українського народу на Правобережній Україні, але й воно було розгромлене шляхетськими і царськими військами, присланими в межі Речі Посполитої, щоб посадити на польський трон ставленика самодержавства. 30—40-і роки XVIII ст.— це часи повстань гайдамаків, що їх очолював Гнат Голий та інші ватажки, часи руху народних месників-опришків у Галичині і на Закарпатті, на чолі якого стояв славний Олекса Довбуш.

Гайдамацький рух набрав ще більшого розмаху в 1750 р. і, особливо, в 1768 р., коли розгорілася знаменита Коліївщина під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти.

Отже, вся історія українського народу другої половини XVII — першої половини XVIII ст.— це історія безупинної боротьби проти соціального і національного гноблення з боку іноземних загарбників, польської шляхти і магнатів, турецьких орд, української козацької старшини, російського царизму. Особливо жорстокою була царська деспотія, що в XVII—XIX ст. давила всі підкорені народи, які входили до складу Російської імперії, цієї, за характеристикою Леніна, «тюрми народів».

«Найлютішим ворогом російського, українського та інших народів Росії було царське самодержавство. Спираючись на реакційну верхівку місцевих поміщиків та буржуазії, царизм проводив політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів. На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, прискіпаючи прагнення до створення української державності, проводив насильствену політику русифікації, перешкоджав розвитку української мови і культури»¹.

Таку ж колонізаторсько-гнобительську політику до кінця XVIII ст. здійснювала на Правобережній Україні та в Галичині (до 1772 р.) шляхетська Польща, на Закарпатській Україні — угорсько-австрійські феодалі, на Буковині — турецькі султани, а згодом австрійські можновладці. Все це відбилося і на становищі української освіти, друкарства, мистецтва, культури, літератури.

¹ «Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», стор. 12.

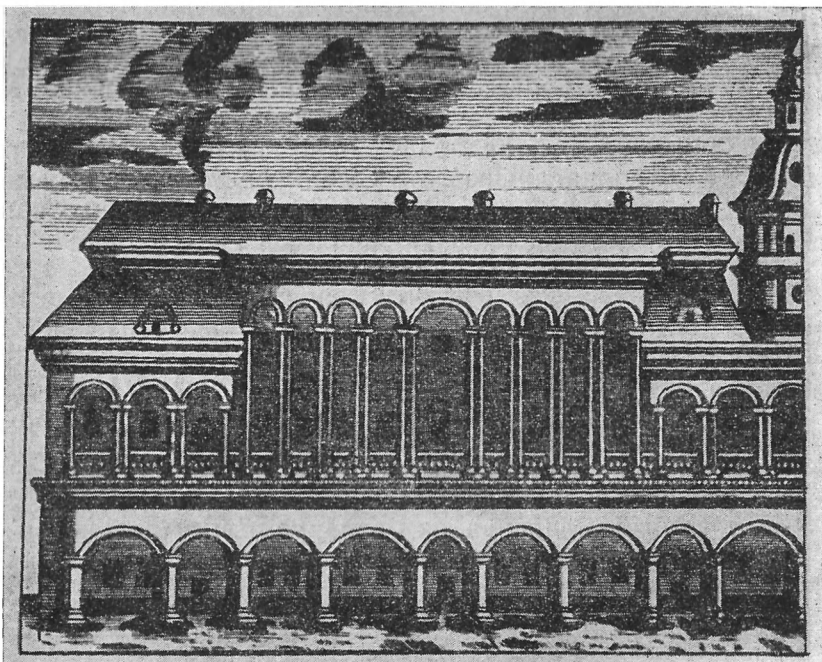
В другій половині XVII ст. у результаті несприятливих обставин припиняють своє існування більшість братств; лише деякі з них існували в Галичині у XVIII ст. Занепад братського руху призвів і до занепаду братських шкіл. На початку XVIII ст., коли єпископ Йосип Шумлянський примусив Львівське братство прийняти унію, закрилась найперша славна братська школа на Україні, організована у Львові ще 1586 р. На Правобережжі і в Галичині існували єзуїтські та уніатські школи, де вивчали головним чином латинську і польську мови і де вся освіта та виховання зводились до насадження католицизму. Таке саме ідейно-релігійне завдання мав і відкритий у 1661 р. Львівський університет. На Закарпатті, як і по всій Україні, діяло немало парафіальних шкіл, що утримувалися коштом населення. 1744 р. в Мукачеві на основі монастирської школи було відкрито богословську школу. Працювала філософська школа при Красnobродському монастирі, що був культурно-освітнім вогнищем західного Закарпаття.

Центром освітньої справи на Україні в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. залишається Києво-братська колегія, якій у 1701 р., на прохання учителів і студентів, Петро I дав титул і права академії (фактично ці права існували вже з 1694 р.): «Оакадемія их, Киево-Могилянская, от прежняго своего основанія, будущая равными привиліями, как обыкновенно иным Оакадеміям, во всѣх государствах иноземческих, право свободность имѣти подтвержено»¹. У другій половині XVII ст. у зв'язку з безперервними військовими діями, пошестями і невизначеним становищем Києва, колегія переживає тяжкі часи, занепадає. Але під кінець віку і в першій половині XVIII ст. академія знову досягає розквіту. Іноді кількість учнів її доходить до 2 тисяч, хоч звичайно тут навчалось п'ятсот — тисяча чоловік не лише з України та Білорусії, а й з Росії, Сербії, Чорногорії, Молдавії, Болгарії, Греції та інших країн. Так, у 1736—1737 рр. тут налічувалось 228 місцевих студентів і 127 — закордонних. Як і раніш, Києво-братська колегія (академія) була всестановою школою. В ній навчалися діти не лише козацької старшини, а й простого козацтва, міщан, духовенства, а то й круглі сироти-бідняки. Матеріальне становище академії в усі часи було тяжким; фактично вона перебувала на утриманні Києво-братського монастиря, а студентська біднота перебивалась жебракуванням. У бібліотеці академії було зібрано велику кількість друкованих і рукописних творів багатьма мовами (згоріла 1780 р.).

¹ «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов», т. 2, К., 1846, стор. 328.

Київська академія була єдиним учбовим закладом на Наддніпрянській Україні. За її зразком у 1700 р. організовано колегію в Чернігові, а 1727 р. на основі Білгородської колегії відкрито Харківську колегію, яка до 1805 р., коли в Харкові відкрито університет, була центром освіти на Слобожанщині; з 1738 р. почала працювати колегія в Переяславі. З Київської академії, «аки с преславных оных Афин, вся Россія источник премудрости почерпала».

Проте навчання в академії загалом мало схоластичний характер. Протягом століття в ній вивчалися в основному ті самі предмети, що й у часи виникнення цього училища; з кінця XVII ст. тут почали викладати богослов'я, найвищу тогочасну науку, і це надало колегії характер академії. Мовою викладання була латинь, і вивченню її приділяли найбільше уваги і сил. Чи не єдиним професором академії, який намагався відійти від схоластики, був Феофан Прокопович, що у своїх лекціях з поетики і риторики виявляв нахил до раціоналізму. Академія підтримувала зв'язки з багатьма навчальними закладами Європи. Учні академії часто продовжували навчання в західноєвропейських університетах, а пізніше у вищих учбових закладах Росії — університетах, Петербурзькій медико-хірургічній академії тощо. З академії протягом усього її існування вийшло багато визначних діячів літератури, культури, освіти, науки, державних і церковних діячів.

Будинок
Київської академії
після реставрації
у 1730-х роках.
З гравюри 1739 р.

Ці діячі працювали не лише на терені України. Уже в останні десятиліття XVII віку багато з них, найчастіше за царськими наказами, переселяються до Москви, Петербурга та інших міст Росії і стають тут активними діячами в розвитку освіти, літератури, науки, книгодрукування, музики і т. д. Серед них варто назвати Єпіфанія Славинецького, Арсенія Сатановського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Гавриїла Бужинського та інших, що діяли в Росії і в другій половині XVIII ст. Білорус Симеон Полоцький був засновником слов'яно-греко-латинської академії, відкритої в Москві 1687 р.; цей вищий учбовий заклад Росії наслідував Київську академію. Вихованці Київської академії були організаторами майже всіх тогочасних духовних училищ Росії — в Новгороді, Смоленську, Петербурзі, Твері, Казані, Архангельську, Вятці, Рязані, Суздалі, Москві, Костромі та інших містах. У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. відчувається найсильніший вплив української думки, літератури, культури на російську суспільність, в яку вони внесли нові ідеї та погляди. При цьому багато виучеників академії були викликані царизмом, щоб сприяти укріпленню самодержавства, посісти високі церковні посади, себто ввійти до рядів російського панівного класу і захищати його експлуаторські інтереси, проводити колонізаторську політику царизму на Україні. Деякі з українців — учні академії — працювали в Сербії (М. Козачинський), Молдавії (П. Величковський) тощо.

1646 р. на базі львівської друкарні Арсенія Желиборського було організовано друкарню в с. Уневі на Львівщині, яка працювала до 1675 р., випустивши щось із шість десятків книг. У Львові діяла організована ще в 1638 р. друкарня Михайла Сльозки (видаючи, зокрема, твори Іоанкія Галятовського); в 1670 р. її придбало Львівське братство. Львівська братська друкарня працювала й далі, випускаючи насамперед богослужбні книги (з 1591 до 1800 р. з неї вийшло понад 200 різних видань); ця друкарня в 1788 р., після ліквідації австрійським урядом львівського братства, перейшла до новоутвореного Ставропігійського інституту і проіснувала до 1939 р. В кінці XVII ст. короткочасно діяли друкарні Йосифа Шумлянського та монастиря святого Юра, який видав першу на східній слов'янщині нотну книгу — «Ірмологіон» (1700). У 1731—1732 рр. організовано друкарню Почаївської лаври, яка до 1800 р. випустила не менше як 228 видань — кириличних, польських, латинських; деякі видання було надруковано чистою або майже чистою народною українською мовою; друкарня проіснувала до 1914 р. Почаївські видання, як і видання львівські, відзначаються високим поліграфічним рівнем, довершеністю художнього оформлення.

Загалом же друкарська справа на землях України, підвладних шляхетській Польщі, весь час перебувала під католицьким гнітом і зазнавала гоніння, як і вся українська культура.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. активно діяла друкарня Києво-Печерської лаври. Основною продукцією її були, звичайно, богослужебні книги, але тут же надруковано низку творів тогочасних українських письменників — Іннокентія Гізеля, Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Лазаря Барановича, «Синопис», капітальне видання «Четьїх-міней» Дмитра Туптала та ін. Книги Києво-Печерської друкарні, як загалом українські тогочасні книги, набули значної популярності і поширення на всіх східнослов'янських землях — від Закарпаття до Сибіру, серед українських, білоруських, російських читачів. Водночас уже з 1685 р. обскуранти-патріархи Іоаким, а далі Адріан, яких разили в українських книгах «еллинскія и франкскія мудрованія», розпочали проти них боротьбу. На соборі 1690 р. було засуджено твори Симеона Полоцького, Петра Могили, Іоанікія Галятовського, всі книги Кирила Транквіліона-Ставровецького (що спалювалися за наказом царя і патріарха ще в 1627 р.) та ін. У 1718 р. друкарня Києво-Печерської лаври згоріла, а того ж року Петро I заборонив їй друкувати нові книги взагалі; можна було передруковувати лише раніші церковні видання, і то з попередньою цензурою. «А и оныя церковныя старыя книги,— говорилося в указі Синоду від 30 серпня 1721 р.,— для совершеннаго согласія с Великороссійскими с такими ж церковными книгами, справлявать прежде печати с тѣми Великороссійскими печатями и дабы никакой разни и особаго нарѣчія во оных не было»¹. Заведена 1721 р. «Типографская контора при святѣйшем правительствующем синодѣ», на чолі якої було поставлено Гавриїла Бужинського, здійснювала найтяжчі гоніння проти української книги, проти українського слова. Відтоді друкарство на Україні майже перестає бути фактором розвитку національної культури і літератури, що цілком відповідало загальній національній політиці царизму Петра I щодо пригноблених народів. «Преславне «прорубання вікна в Європу» там, на півночі над Невою, се рівночасно затикання тих вікон, якими світло науки проникало на Україну»²,— писав про тогочасну колонізаторсько-обскурантську політику самодержавства Іван Франко.

¹ «Полное собраніе постановлений и распоряженій по вѣдомству православнога исповѣданія Російской имперіи», т. 1, СПб., 1869, стор. 192.

² Іван Франко, Причинок до культурної історії Західної України XVII і XVIII ст., Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 638, арк. 3.

1674—1679 рр. працювала друкарня в Новгороді-Сіверському, яка випустила щось із два десятки видань. 1679 р. її перевезено до Чернігова, де за перші двадцять років було надруковано низку богослужебних книг і оригінальних творів українських авторів (у тому числі польською і латинською мовами); тут іноді публікувалися світські твори, переважно панегірики, вірші, переклади. Заборона, що впала на Києво-Печерську друкарню, поширилася й на Чернігівську, вона працює з перервами, хиріє і після 1785 р. фактично припиняє свою діяльність.

Українська музична культура другої половини XVII — першої половини XVIII ст. активно розвивала традиції попередніх епох. У часи народно-визвольної війни 1648—1654 рр. бандуристи складали по свіжих слідах подій нові думи, в яких оспівували героїчні діяння повсталого народу. І хоча уже з початку XVIII ст. творення нових дум припиняється, думи XV—XVII ст. і далі побутують у репертуарі бандуристів. Кобзар-бандурист — цей рапсод України — всюди був улюбленцем народних мас. Музична культура бандуристів була такою високою, що їх для розваги тримали у себе і польські магнати, і російські царі. Григорій Любисток був придворним бандуристом Єлизавети Петрівни і одержав навіть чин полковника. З українців, що взагалі відзначаються своїми голосами, набирали співаків у придворні хори; 1742 р. під час одного з таких наборів сюди потрапив і Григорій Скородода. Для підготовки придворних хористів у кінці 1737 р. за царським наказом було організовано в Глухові співацьку школу, що стала одним із центрів музичної освіти на Україні. Прекрасний хор і оркестр мала Київська колегія-академія, де музичне виховання взагалі стояло дуже високо. На Україні існували співацькі братства і цехи. Українці були учителями співу в Росії, редагували і видавали тут нотні книги.

Уже в кінці XVII ст. знаменитий багатоголосий лаврський розспів набрав того оформлення, в якому він існував і в XIX—XX ст. Український композитор і педагог Микола Павлович Ділецький (народився 1630 р. в Києві, а освіту здобув у Вільно і Варшаві) був визначним теоретиком музики. У трактаті «Грамматика пѣнія мусикійскаго» (Смоленськ, 1677; польське видання — Вільно, 1678) Ділецький високо ставив музичне виховання людини, обстоював нотну (замість застарілої крюкової) систему запису музики, пропагував багатоголосий партесний (нотний) спів, радив використовувати у церковній музиці світські мотиви і народні мелодії.

Друга половина XVII — перша половина XVIII ст. — це часи розквіту української шкільної драми і шкільного театру. Театралізовані публічні диспути на різні теми, читання панегіриків,

Києво-Печерська лавра.
Успенський собор (1073—1076,
відбудованій 1722—1729 рр.)

діалогів, постановка драм з інтермедіями були звичайним явищем у тогочасних католицьких і православних колегіях, а особливо в Київській колегії-академії. Шкільний театр, в якому чоловічі й жіночі ролі виконували студенти, був добре обладнаний, мав декорації, бутафорію, костюми, знав грим, сценічні ефекти. Учні академії, що мандрували по Україні, Білорусії і, жebraючи на «пропитаніє», співали канти, псалми, декламували вірші, ставили також діалоги та інтермедії. Ці учні — «мандровані дяки», «пиворізи» — були пропагандистами популярного в народі лялькового театру — вертепу. З України драматичне мистецтво перейшло в Росію, де численні вихованці Київської академії успішно культивували театральні традиції своєї «alma mater». Шкільні драми виставлялися ними навіть у Тобольську.

Своєрідність суспільно-політичних, економічних та державних умов на Україні цього періоду відбилася й на становіщі українського мистецтва. На Правобережжі і західних землях України, що перебували під владою хрируючої Речі Посполитої, міста розвиваються слабо, занепадає кам'яне будівництво. Основним будівельним матеріалом було дерево. Цивільна дерев'яна архітектура всієї тогочасної України нічим суттєвим не відрізняється від попередньої епохи. Традиційною була хата «на дві половини». Оскільки церква була не лише місцем релігійних відправ, а й центром громадського життя (тут відбувалися збори громади, де вирішувалися важливі питання, відзначалися урочисті події в житті людей), то будові церков громади надавали великої ваги. Села й міста були бідні, і церкви будувалися, як правило, невеликі, з дерева. Але в цих спорудах народні майстри виявляли неабиякий талант і уміння будувати просто, доцільно, винахідливо, не повторюючись, досягати гармонії з природою, відповідності зовнішнього і внутрішнього вигляду споруди. В цю епоху українська дерев'яна архітектура, що особливо сильна національними традиціями, досягла свого розквіту. Це був її золотий вік. Дослідники говорять про цілі територіальні школи в народному зодчестві — закарпатську (лемківську), гуцульську, бойківську, буковинську, галицьку, волинську, подільську, придніпрянську. Знаменитими пам'ятками цього часу є церква Параскеви в селі Крехові (1658), церква Богородиці в селі Ворохті (XVIII ст.), церква Миколи з села Кривки (1763), нині перенесена до Львова, храм Покрови в Ромнах (1764) та ін.

У містах з середини XVII ст. все більше використовується цегла — і в цивільних будинках різного призначення (гетьманські палаци, будинки козацької старшини, полкові і сотенні канцелярії, магістрати, учбові корпуси), і в культових спорудах — церквах, соборах, монастирях.

Під кінець XVII ст. інтенсивніше розбудовуються Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, розвиваються нові міста — Суми, Стародуб, Ніжин, Харків, Охтирка. Непомітний Батурін у 1669—1708 рр. стає резиденцією гетьманів на Лівобережжі; 1708 р. її перенесено до Глухова, який у XVIII ст. був столицею України (в 1722—1727 і в 1764—1786 рр. тут перебувала Малоросійська колегія).

В цей час розвиваються взаємозв'язки між Україною і Росією в галузі архітектури. Українець Іван Петрович Зарудний, що переїхав за Петра I до Москви, став царським архітектором, очолював тут у 1701—1722 рр. будівничу справу і спорудив у Росії ряд визначних цивільних і культових будов. У кінці XVII ст. російський зодчий Йосип Дмитрович Старцев побудував у Києві знамениті собори Микільського (1690—1696) і Братського (1690—1693) монастирів. З 30-х років XVIII ст. на Україні працюють такі архітектори, як Й.-Г. Шедель, І. Ф. Мічурін, В. В. Растреллі. Німець Йоганн-Готфрід Шедель, що працював спочатку в Петербурзі і в Москві, 1731—1745 рр. звів 93-метрову дзвіницю Києво-Печерської лаври, 1744—1748 рр. керував надбудовою дзвіниці Софійського собору, а 1746 р. він же, як гадають, спорудив і знамениту браму Заборовського (урочисті ворота Софійського монастиря), що є найяскравішим зразком українського барокко. У стилі барокко на Східній Україні з кінця XVII і до середини XVIII ст., а на Західній — майже до кінця XVIII віку споруджено цілу низку видатних споруд і архітектурних ансамблів (насамперед у Києві, Переяславі, Львові та Почаєві). 1747—1753 рр. архітектори Варфоломій Варфоломійович Растреллі та Іван Федорович Мічурін побудували знамениту Андріївську церкву та царський палац (1752—1755).

Визначними пам'ятками кам'яної архітектури цього періоду є Троїцький собор у Чернігові (1679—1695), архітектор якого Йоганн Баптист побудував разом з помічником Мартином Томашівським також відомий Мгарський монастир (1684—1692) біля Лубен, барочний Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1689—1709), Покровський собор у Харкові (1689), Георгіївську церкву Видубицького монастиря в Києві (1696—1701) та ін. У кінці XVII ст. споруджено кам'яницю Лизогуба в Чернігові — одну з визначних пам'яток цивільного будівництва на Україні, в 1703—1704 рр. — будинок Київської академії, в 1700—1702 рр. — будинок Чернігівської колегії та інші споруди.

Скульптура в цей період розвивається на Україні слабо і має переважно характер ренесансного епігонства, іноді в неї проникають елементи барокко. Пам'яток скульптури від другої половини XVII — першої половини XVIII ст. збереглося мало — це

фігури на кам'яниці Корнякта та Чорній кам'яниці у Львові, на кількох культових спорудах, зокрема у Кам'янці-Подільському. Основною галуззю монументальної скульптури були надгробки. Найвідоміший і найдовершеніший з них — надгробок Адаму Киселю в с. Низкеничах (1653). Найвизначнішим скульптором на Західній Україні в цей час був Олександр Прохенкович (автор пам'ятника Іоанну Тарновському у Львові, 1670). Скульптурне оформлення мали майже всі тогочасні кам'яні будови (ліплення, різьблення по каменю тощо). У Києві розвивалась металопластика: провідним майстром у галузі малих форм був Іван Андрійович Равич (1677—1762), що виконав значну кількість художніх творів (дарохранильниць, рельєфів, кубків тощо), працював як ювелір і золотар.

Інтенсивно розвивалось образотворче мистецтво. Художників усе більше цікавлять світські сюжети, реальне життя, людська особистість. У другій половині XVII ст. українські художники опановують просторову і повітряну перспективу, світлотіньове моделювання, оволодівають знаннями анатомічної будови тіла. До деякої міри занепадає фрескова техніка, остаточно утверджується олійний живопис. Художники в цей час досягають великої технічної досконалості. Високий художній рівень їх робіт відзначав Павло Алеппський.

Основними пам'ятками монументального живопису були іконостаси, серед яких особливою грандіозністю, пишністю і багатством відзначаються іконостаси Єлецького (1669—1676), Троїцького собору (1740-і роки) в Чернігові, сімнадцятиметровий іконостас Преображенської церкви в Сорочинцях (1732) та ін., виконані в барочному стилі. В галузі іконостасів працювали визначні майстри. Серед них виділяються живописець кінця XVII ст.—перших тридцяти років XVIII ст. Іов Кондзелевич, родом з Волині, що створив Богородчанський іконостас для скиту Манявського, де всі образи відзначаються пластичністю, природністю композиції, та його сучасник Іван Руткович, родом із Жовкви (Нестерова), що в 1667—1708 рр. виконав іконостаси у Волиці-Деревлянській, Потеличі, Волі-Висоцькій і справжній шедевр — у Скваряві Новій, написав багато ікон; це був майстер яскравого колориту і декоративності, що релігійні теми і образи трактував у світському плані. Багато художників трудилися в цей час над настінними розписами церков.

Особливо відповідально художники працювали над розписом відбудованого 1722—1729 рр. після пожежі 1718 р. Успенського собору Києво-Печерської лаври. Тут творив визначний живописець і гравер Алімпій Галик (1703—1763), родом з м. Богуслава, і перший живописець Києва Феоктист Павловський (1706—1744),

родом з с. Лютенки на Полтавщині, діяч виразних демократичних тенденцій, що навіть у біблійних сюжетах випинав соціальні контрасти, писав пейзажі, портрети. Разом з Іваном Максимовичем (1679—1745), родом з м. Пирятина, ці художники керували знаменитою лаврською іконописною майстернею, що виникла ще в XI віці і протягом багатьох століть була основним центром художньої освіти на Наддніпрянській Україні. У 1708 і 1722—1730 рр. здійснювалися розписи в Софійському соборі, де, як і в Успенському соборі, головну увагу приділяли зображенню вселенських церковних соборів. У 1720—1750 рр. було розписано Троїцьку надвірнню церкву в Лаврі.

Друга половина XVII — перша половина XVIII ст. — це епоха розквіту давнього українського станкового живопису. Він має кілька територіальних шкіл; провідною була Києво-лівобережна школа. Учні не лише навчалися копіювати різних авторів, а й малювали з натури. Майстри пензля розвивали національні традиції і засвоювали надбання світового живопису. Малярство в епоху барокко переживає піднесення живописності і декоративності, підкреслення колориту, експресії поз і жестів. На іконах часто зображалися реальні люди (наприклад, гетьман Данило Апостол і його дружина Уляна). На популярних «Покровах» можна зустріти не лише святих, царів, козацьких старшин, вищих сановників церкви, а й простий народ, козаків. В іконі «Розп'яття» (кінець XVII ст.) художник біля розп'ятого Христа зобразив полковника Леонтія Свічку в українському одязі, з козацькими вусами і оселедцем.

Український портрет у цей час теж досягає свого найвищого рівня, пройшовши до середини XVIII ст. два етапи розвитку. У зв'язку з посиленням ролі і значимості козацької старшини спочатку виходить на перше місце парадний репрезентативний портрет, великий розміром. «Парсуну» тут подано у всій величчї і писі, на повен зріст, у багатому одязі, з своїми клейнодами (булава, пернач), з гербом. Ці барочні портрети дуже яскраві кольором, мають сталу композицію (персонаж стоїть біля столу чи аналою), ідеалізують людину. Такими є, наприклад, відомий портрет значкового товариша Григорія Гамалії чи генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Панегіризм, що в ці часи був характерний і для літератури, і для гравюри, яскраво відбився в парадних портретах. Але водночас у старовинному українському портреті розвивалась і реалістична течія, представники якої прагнули зобразити людей такими, як вони є, проникнути в їх духовний світ і передати його. До таких портретів належить, приміром, портрет стародубської полковниці Євдокії Журавко з трьома дітьми-сиротами, виконаний у кінці XVII ст.

видатним художником Іваном Паєвським, або написаний невідомим автором початку XVIII ст. портрет Андрія Полетики. У цей же час було створено багато портретів Богдана Хмельницького, але не з оригіналу, а з гравюри голландського митця Вільгельма Гондіуса (1651). У другому періоді інтерес до репрезентативних портретів спадає, вони стають меншими за розміром і не на повен зріст, а поясні і грудні, тут менше ідеалізації образів, більше уваги віддається характеристиці персонажа, при цьому нерідко уже з середніх станів, з міщан. Широко побутувала в цей час і народна картина, особливо «Козак Мамай». Третій період українського портрета охоплює уже другу половину XVIII ст. у зв'язку із економічним посиленням козацької старшини, що перетворилася в «малоросійське дворянство», і наслідуванням парадних російських портретів.

На високий професійний щабель підноситься у 80-х роках XVII ст. і на початку XVIII ст. українська гравюра. Вона розширила свої технічні можливості; тут переважає не ксилографія, а гравюра на міді (офорт), яка дозволяє вирішувати найскладніші мистецькі завдання. На гравюрах цього часу, якими насамперед ілюструвалися різні видання (хоча друкувалися гравюри й окремо), зображалися не лише релігійні сцени чи образи, а й портрети, пейзажі, історичні сцени тощо. В гравюрі відповідно до політично-державних умов і соціальних смаків панівної верхівки пишню розквітають, як і в літературі, гербова емблематика, алегоричність, символіка, панегіризм.

Визначним майстром гравюри цього часу був Олександр (Антоній) Тарасевич (помер після 1720 р.), що жив і навчався в Кракові, Вільно, Аугсбурзі, робив гравюри для різних латинських і польських видань, а з 1688 р. працював у Києві, очолюючи в кінці життя друкарню Києво-Печерської лаври. Він і його брат Леонтій збагатили техніку української гравюри, уміли прекрасно передавати тіло, фактуру матеріалу, і їхні роботи нічим не поступалися перед найвищими зразками світового граверства. Правда, в свої роботи О. Тарасевич вніс дуже багато алегоричності, а композиції переважували деталями. Відомим майстром штиха був Іван (Інноцентій) Щирський, що в 1682—1714 рр. працював у Києві і Чернігові, але в його роботах, сповнених надмірного символізму і крайнього панегіризму на адресу царів та інших можновладців, гравюра уже виявляє риси ідейного занепаду, ретроградності.

Іншими визначними граверами були Аверкій Симонович Козачківський, що ілюстрував різні київські видання 1721—1737 рр., Никодим Зубрицький, який працював у Крехові, Львові, Почаєві, Києві, Чернігові і виконав близько 400 гравюр найрізноманітні-

шого змісту (особливо значні його ілюстрації до видання «Ифіки ієрополітики», К., 1712), Іван Стрельбицький, Іван Мигура, Данило Гальяховський, Захарія Самуйлович, Василь Ушакевич, Діонісій Сінкевич та ін. Чимало українських граверів (наприклад, Михайло Карновський, Йосиф Туробойський, Іван Стекловський та ін.) внесли значний вклад у розвиток російського граверства. На найвищий щабель українську гравюру підніс Григорій Кирилович Левицький (близько 1697—1769), родом з с. Маячки на Полтавщині, батько славетного художника Дмитра Левицького. Григорій Левицький навчався в Київській академії, близько двадцяти років жив і навчався за кордоном. Він брав участь у розписах Андріївської церкви. Як гравер він створював глибокозмістовні композиції, його гравюри часто були дуже імпазантними, друкувалися окремо (так звані «тези») і в таких розкішних київських виданнях, як «Апостол» 1752 і 1757 рр. Цей самий Григорій Левицький був гонителем пам'яток давнього українського мистецтва, вилучав за наказом синоду старі українські ікони як «неискусно написанные».

Високо підноситься ювелірне мистецтво України, художнє ковальство, литво, кахельне і гончарне виробництво. Ювеліри уміли виконувати найскладніші технічно-художні завдання. Деякі майстри кахля були справжніми художниками (наприклад, Йосип Литвин з Подолу в Києві), що творили цілі композиції. Визначними майстрами, що відливали гармати, дзвони та інші речі, були Афанасій Петрович, Йосип Тимофійович Балашевич, його син Карпо, Олексій Іванович, Петро Романовський, що працювали в різних містах. Російський ливарник Іван Моторін, автор славетного «Царя-колокола», відлив 1732—1733 рр. знаменитий дзвін київської Софії «Рафаїл». Різьблення на дереві і надалі залишається улюбленою галуззю народного мистецтва. Неперевершеними майстрами тут були різьбярі Закарпаття, слава яких жива й до сьогодні. Народ прикрашав своїм малюванням стіни хат, печі, груби, скрині, виявляючи при цьому невичерпну винахідливість і високий естетичний смак. Розцвітало килимарство, вишивання, гаптування. У народному мистецтві різних галузей найяскравіше виявлялися і найміцніше трималися національні традиції, що безперервно розвивалися і збагачувалися.

Літературне життя України цього періоду розвивалося відповідно до тогочасних державно-історичних, політичних та культурних умов, відповідно до ідейних завдань і художніх смаків тих чи інших класів, у річищі загальних тенденцій, що виявлялися і в інших видах мистецтва, в галузі культури, освіти.

Загальна характеристика літературного процесу

Літературний процес другої половини XVII — першої половини XVIII ст. безпосередньо продовжує і розвиває надбання та традиції попереднього періоду. Проте в цілому цей процес має свої виразні особливості, які полягають в ідейній переорієнтації літератури згідно з новими історичними умовами, в розширенні літературних взаємин України з Росією, у внутрішньому розвоєві і модифікації жанрів, у розвиткові нових стилістичних та інших тенденцій літературно-художнього порядку.

В народній словесності цього часу надзвичайно важливим явищем є виникнення цілком нового і оригінального циклу народних дум та історичних пісень, що були породжені подіями народно-визвольної війни. Ці пам'ятки героїчного епосу створено в короткий, але винятково напружений історичний період, і в центрі їх стоять уже не подвиги козацтва проти нападів татар і турків, а народна війна проти польської шляхти і магнатів, славні перемоги повсталого народу, класова боротьба нижчого козацтва і знедоленого селянства проти козацької старшини, проти шинкарів-орендарів. Традиційні і досконалі з стилістично-образного боку, ці нові пам'ятки відображають дух свого часу і пронизані героїчно-мажорним пафосом. Із занепадом військової демократії козацтва згасає й породжений цими специфічними умовами героїчний епос. Але він іще довго буде жити серед українського народу, від покоління до покоління його передаватимуть кобзарі.

Інтенсивно в цей час розвивається також громадська і особиста лірика, що піднімає численні і важливі теми суспільного життя і взаємин, все більше заглиблюється в духовний світ людини, утверджує її гідність і цінність. Далі побутують, відповідно модифікуючись залежно від історичних умов, інші фольклорні жанри попередніх періодів. Народна словесність і надалі залишається основною сферою вияву творчої духовної сили народу, його ідей, поглядів, настроїв, естетичних уподобань і дає немеркнучі в століттях ідейно-художні шедеври. Надбання народної словесності все яскравіше виявляють себе в ряді пам'яток і жанрів тогочасної української книжної літератури.

Через деякий час після народно-визвольної війни, коли виявилось, що не всі конфесійні антагонізми розв'язано, коли католицизм, а разом із ним уже й магометанство продовжували свій наступ на православ'я, знову відновлюється полемічна боротьба. Але ця боротьба уже відрізняється від змагань попереднього періоду, особливо першої його половини. Ведуть її представники

найвищої церковної ієрархії, православні духовні магнати, переслідуючи передусім класові інтереси, прагнучи ідейно утвердити ті політичні та матеріальні переваги, які вони здобули, використавши у своїх цілях результати народно-визвольної боротьби. Полеміка носить майже виключно схоластичний, догматичний характер і переживає вже творчо-ідеологічну кризу — навіть у схоластичних питаннях вона обертається в колі безліч разів повторених аргументів і контраргументів. Лише іноді в цій полемічній літературі можна знайти відгомони української історичної реальності. Більше того, на основі всієї друкованої продукції цього періоду, підкреслював Іван Франко, важко скласти уявлення про тогочасну дійсність. Полемічна література уже не звертається до широких українських народних мас. Провідні автори — Галятовський, Баранович, Гізель та деякі інші — пишуть і друкують свої полемічні твори виключно польською мовою — для духовенства і світського панства, що в основному виховувалося на польській культурі, та для католицько-езуїтського супротивника. Все ж для Правобережної України, що перебувала під католицько-шляхетським гнітом, ці твори мали певне суспільне значення. Бойові демократичні традиції попереднього полемічного письменства розвивав на Закарпатті Михайло Андрушків.

Дещо інакшим було становище ораторсько-проповідницької прози. Українське казання в цей період досягає найвищого розвитку. Воно відзначається різноманітністю стилів, значним посиленням суто літературного, художнього струменя у пропаганді християнської догматики і моралі, широким використанням легендарного, апокрифічного, «прикладного» матеріалу, вдаючись при цьому до багатії символіки, алегоричності, емблематики тощо. Найвидатнішими представниками цього жанру були Антоній Радивилівський та Іоаникій Галятовський, який розробив першу, хоча й не оригінальну, українську теорію культового ораторського мистецтва — «Науку, албо Спосіб зложеня казаня». «Олітературнення» проповідницької прози мало на меті посилити її емоційний ефект, викликати більше зацікавлення серед народу, якому вона й була адресована. Автори, що розробляли свої казання як зразки для проповідницької практики духовенства, писали мовою, досить близькою до народної. Ораторсько-проповідницька література була водночас популярним засобом панегіричного славослов'я на адресу царів, гетьманів, духовного панства.

Як і раніш, агіографічна література живилася в основному надбанням ще Київської Русі — насамперед опрацьовуючи матеріали «Киево-Печерського патерика» і додаючи нові «чуда»

богородиці. У дещо новому дусі, як ідейно (з позицій тогочасної шляхти), так і стилістично, наголошуючи світські моменти, переробляються деякі староруські княжі житія. Найвизначнішим досягненням української літератури в житійному жанрі були чотиритомні «Четы-мінеі» Дмитра Туптала, які, будучи комплітивними за змістом, займають гідне місце поряд із аналогічними російськими «Четьми-мінеями» митрополита Макарія, польськими «Żywotami świętych» Петра Скарги та латинськими житійними збірниками. Житія були найпопулярнішою белетристикою давнього часу, це в багатьох випадках «чиста література», хоча, природно, вона проводила релігійні ідеї і тенденції. Своєрідності житійного оповідного жанру відбилися навіть у новій, уже суто світській українській оповідній літературі, наприклад, у Квітки-Основ'яненка.

Неминуцим досягненням літератури цього періоду, особливо його другої половини, була історично-мемуарна проза, що дала такі капітальні твори, як «Синопис», і особливо знамениті козацькі літописи — Самовидця, Грабянки, Величка. Вони продовжують староруську літописну традицію; матеріалами староруських літописів вони й починають переважно свою розповідь. Важливими ідеями їх, насамперед «Синописа», була ідея безперервності історичної традиції і єднання трьох братніх народів — російського, українського, білоруського; реакційний характер мали їх монархістські тенденції. Козацькі літописи ставили своїм завданням осмислити і закріпити історичний досвід українського народу, з'ясувати розвиток його національної самосвідомості, його визвольної боротьби. Правда, ці важливі проблеми висвітлюються насамперед з ідейних позицій козацької старшини, але й загальнонародні патріотичні інтереси тут стоять не на другому плані. Історичні за змістом, ці літописи, як і інші численні прозові пам'ятки давнього часу, мали синкретичний характер, і літературний матеріал тут посідає визначне місце. Це образна мова, більш-менш розгорнуті батальні картини, яскраві характеристики персонажів, використання багатого фольклорного матеріалу, насамперед легенд, приказок, прислів'їв, яскравих фразеологізмів, введення віршованих творів, використання художньої літератури інших народів. Тим часом їх вплив навіть на нову українську літературу дуже великий — від поетів-романтиків, Шевченка до Франка і радянських письменників.

Значно сильнішим стає й паломницьке письменство. Воно збільшується насамперед кількісно; паломники, як правило, обмежували свої подорожі «святими місцями» і при опису їх так чи інакше орієнтувалися на Данила Паломника. Але в цей же час виникли фундаментальні і принципово нові подорожні

записки Василя Григоровича-Барського: в них іде мова про багато країн і міст, де побував автор, матеріал їх цікавий і розмаїтий — географічного, історичного, етнографічного, мистецького та іншого характеру. Записки Василя Барського — найвидатніше досягнення української паломницької літератури, але вони ще серйозно не вивчені з літературно-художнього погляду.

Величезного розмаху набрала в цей період віршова література. Дуже розширюється коло її авторів (нижче духівництво, мандровані дяки, канцеляристи), але до друку потрапляли лише витвори церковної верхівки (духовно-моралістичні вірші) та окремих світських панегіристів. Версифікаційна техніка і загалом засоби віршування стають дуже різноманітними. Автори часто вдаються до символіки, алегоризму, гри слів, підкреслюють натуралістичні деталі, ускладнюють і напружують образ тощо. Себто частина віршової літератури виразно виявляє ті якості, що їх нерідко характеризують як стиль барокко. Елементи цього стилю виявлялися в окремих творах іще з кінця попереднього періоду, в другій половині XVII ст. вони поширилися, але загалом проникли лише в частину віршової літератури (духовно-моралістичної, панегіричної, а то й просто курйозної, що не претендувала на певний зміст), та в деякі пам'ятки ораторсько-проповідницької прози. Всі інші жанри і твори як прозового, так і віршового характеру залишаються поза межами цього стилю, що універсальним на Україні не став.

Яскраво і широко віршова література виявляє себе в таких суто світських піджанрах, як історичні вірші, що мали різне ідейне спрямування і безпосередньо відгукувалися на події найважливішого значення, зокрема народно-визвольної війни. Великим стає тематичний діапазон епіграматичної поезії; у творчості Климентія Зіновієва з'являється незнана доти в українській поезії тема праці і людини праці; деякі поети підносяться до сатиричного викриття і осуду суспільних порядків Речі Посполитої (Данило Братковський). На першому місці за кількістю стає духовно-моралістичне віршування, яке без кінця варіювало в заримованому вигляді теми, ідеї, образи «Біблії», але нерідко давало також твори великої емоційної сили і художньої значимості. Дуже цінним надбанням віршової літератури цього періоду є гумористична творчість мандрованих дяків, що найяскравіше виявилася у так званих віршах-ораціях. Це була поезія суто демократичного характеру, що являла собою своєрідну ідейно-художню реакцію на офіційно-панегіричне, частково духовне віршування, ораторсько-проповідницьку літературу, і була написана майже виключно народною українською мовою з незначними елементами книжної. Це був саме той струмінь

української давньої поезії, що, злившись із поезією ліричною, історичною, із струменем народної словесності, перетворився в потік нової літератури.

Якщо в попередній період давня драма на Україні робила лише перші кроки, то в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. вона розвинулась, розквітла і завершила, будучи залежною від історичних умов, насамперед від схоластичної шкільної освіти, всю свою історію. Українська шкільна драма мала багато спільного із західноєвропейським середньовічним театром і була представлена всіма найголовнішими його видами — драмами різдвяного і великоднього циклу, що розробляли євангельські матеріали, міраклями, мораліте і, нарешті, драмами на історичні сюжети, зокрема вітчизняні. Загальний характер шкільних драм і їх зміст схоластичний, їх писали з обов'язку професори учбових закладів, насамперед Київської колегії-академії, але в деяких із них («Владимир» Ф. Прокоповича, анонімна «Милость божія», «Воскресеніє мертвых» Г. Кониського) розроблялися актуальні питання, оспівувалася народно-визвольна боротьба українського народу, розкривалися соціальні антагонізми давньої України. Проте в цілому суспільне значення шкільних драм — невелике. Хоч вони й були улюбленим видовищем, але за межі школи не вийшли і майже не дали пагонів у дальшому розвитку української драми. Лише різдвяна драма дожила мало не до наших днів у вертепному дійстві. Але в історико-літературному процесі велике значення мають зв'язані із шкільною драмою інтермедії, що теж у цю епоху переживають свій розквіт. Інтермедії були породженням суто українського життя. Різноманітні тематично, вони розробляли народні анекдоти і розвивали сценки напівкоморошого характеру, зображували картини народного побуту, торкалися таких соціальних питань, як кріпосницький гніт, поневолення трудового народу, шляхетська сваволя, релігійні утиски, визвольна боротьба козацтва і гайдамащина; в інтермедіях виявлялися численні риси народного світогляду, ідей, настроїв. Від інтермедій розпочинається історія нової української комедії.

Після возз'єднання України з Росією, коли багато виучеників Київської колегії (академії) розгорнули досить багатогранну діяльність в Росії, вони зробили свій внесок і в розвиток російської літератури. Це насамперед стосується таких жанрів, як віршування і драматургія (Симеон Полоцький). Немало драм, створених на Україні, ставили в Москві, українці писали п'єси (зокрема інтермедії) і в Росії, перенесли сюди вертеп. Тут же вони розвивали проповідницьку діяльність (Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Феофан Прокопович та ін.) в душі традицій

київської школи і водночас вели полемічну боротьбу відповідно до місцевих російських умов (проти розкольників). Українці брали тут активну участь у розвиткові перекладацької справи і філологічної науки (Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський). У цей період українсько-російські літературні зв'язки стають дуже міцними, з майже виключним впливом української літератури на російську. З другої половини XVIII ст. буде спостерігатися уже зворотний процес.

Досить інтенсивними і різноманітними ідеологічно були українсько-польські літературні зв'язки. Польська культура займала панівне місце в освіті й житті української шляхти і значної частини духовенства, особливо на Правобережній Україні. Міцними були зв'язки з культурою і літературами Заходу. На Україні вивчали і досконало знали твори античних класиків, грецьких і римських, а також пізніших авторів — Гомера, Езопа, Арістотеля, Вергілія, Ціцерона, Плавта, Сенеку, Боккаччо, Петрарку, Торквато Тассо і багатьох інших. Деякі з творів цих авторів навіть перекладалися українською книжною мовою, хоча загалом засвоювалися в оригіналах. У цей період на Україну приходять нова група перекладних повістей, зокрема із таких популярних збірників, як «Римські діяння» і «Велике зеркало». Широко побутує, насамперед у рукописній традиції, також повістевий репертуар давніших часів («Олександрія», «Варлаам і Йоасаф» та ін.).

Засилля духівництва в культурно-освітньому житті України, зосередження в його руках друкарської справи привело до того, що майже вся друкована продукція цього часу, за невеликими винятками, має церковно-релігійний характер, і найкращі, найцінніші пам'ятки світського українського письменства — козацькі літописи, історична і лірична поезія, творчість мандрованих дяків, інтермедії і навіть майже всі шкільні драми так надрукованими й не були. Пізніше у зв'язку із заборонаю українського друкарства становище ще погіршилося. Українська література змушена була повертатися до рукописного стану, популярними стають різні рукописні збірки, пісенники тощо.

Своєрідність історичних умов цього періоду позначилася і на територіальному розміщенні осередків літературного життя. Під ударами католицизму, в результаті страшенної руїни послаблюється літературне життя Правобережної України. Пробуджується Лівобережжя (Чернігів, Переяслав, Харків), що досі не брало майже ніякої участі в розвитку української літератури; час від часу заявляє про себе літературне Закарпаття.

Культурними центрами були звичайно великі міста і визначні монастирі; головна роль належала Києву. Мандровані дяки роз-

носили і пропагували надбання української літератури по всіх усядах.

Під кінець періоду у зв'язку з корінними змінами в державному, ідеологічному, культурно-освітньому житті України давня література, що базувалася на феодально-релігійній ідеологічній основі, себе вичерпує. З середини XVIII ст. розпочинається доба переходу до нової української літератури.

Народна словесність

Українська народна словесність другої половини XVII — першої половини XVIII ст. відобразила найголовніші події епохи, в героїчному епосі створила неписану народну історію визвольної війни і великої руїни.

За невеликий проміжок часу — від початку повстання до смерті Богдана Хмельницького — виникли десятки історичних пісень і дум, що відзначаються своєю історичною конкретністю. Тут виступають історичні особи — Хмельницький, Нечай, Богун, Кривоніс (Перебийніс), Морозенко; крім козацького стану, оспівується селянство і ремісничий люд; ворожий табір — це уже не турки, татари і потурнаки, а ляхи, польська шляхта, українська козацька старшина, євреї-орендарі.

У героїчному епосі часів народно-визвольної війни переважає бадьорий, оптимістичний настрій, відчувається впевненість народу у своїй силі, у перемозі, зустрічається критичне ставлення до окремих діячів, тут часто бринять сатирично-гумористичні ноти. Якщо в ранньому епосі діють переважно герої-одинаки, то у творах про Хмельниччину зображено масові народні рухи.

У думках цієї звитяжної доби чіткіше виявляються або станові козацькі інтереси (думи про Хмельницького і Барабаша, про похід Хмельницького на Молдавію), або й інтереси загальнонародні, релігійно-національні, змальовано тяжке національне і соціально-економічне становище всього народу (думи про Корсунську битву, про повстання після Білоцерківського миру, про утиски орендарів).

Героїчний епос цих часів відбиває всенародний рух проти польсько-шляхетського панування на Україні. Думи та пісні про Хмельниччину змальовують розправу повсталих із ляхами та орендарями, але ненависть проти них була викликана не національними, а соціальними причинами. У піснях і думках не раз проглядає співчуття до ляхів, що накладали головами: «Не один

лях молоденький посиротив діти», «Не по однім ляху зісталась вдовиця».

В епосі цього періоду створено збірний образ українського народу. Козацтво не виділяється з загальної маси; бореться весь народ. Думи та пісні характеризуються публіцистичною загостреністю, у них дуже виразно виступає суто народне ставлення до всіх подій, до героїв; у них нема гіперболізації; вони будуються на історичній основі: тут зустрічаються докладні описи місць, часу і наслідків битв та походів. Все це дає підставу говорити про народний реалізм героїчного епосу часів Хмельниччини. Звеличення козащини, національно-визвольної боротьби мало під собою історично-реальний ґрунт.

Один із найперших творів періоду Хмельниччини — дума про Хмельницького і Барабаша. Події, змальовані в ній, припадають на початок національно-визвольної війни; про них є свідчення в інших джерелах — козацьких літописах, усних народних переказах. Уже в цій думі Богдан Хмельницький виступає захисником інтересів народних мас, рішучим противником польсько-шляхетського панування на Україні. В думі говориться, як Хмельницький, тоді військовий писар чигиринський, дбаючи про козацькі вольності і права, хитрощами забирає від гетьмана Барабаша королівські листи, якими козакам надано привілеї і які Барабаш затаїв. Гострий конфлікт думи побудовано на зіткненні двох протилежних соціальних сил, представлених Барабашем і Хмельницьким. Хмельницький не може миритися з тим, що український народ терпить лядський гніт, і закликає до боротьби проти «ляхів мостивих панів». Барабаша змальовано як польського прислужника. Замість того, щоб дбати про свій народ, він воліє «із ляхами, мостивими панами з упокоєм хліб-сіль по вік-вічний уживати». Хмельницький карає Барабаша як зрадника. Козаки прославляють нового гетьмана, висловлюють йому своє довір'я.

Вірними соратниками Хмельницького у цій звитяжній боротьбі виступають уславлені народні герої — Максим Кривоніс, Мартин Пушкар, Іван Богун, Матвій Гладкий. Разом із Богданом вони «на славу Україну прибували, козакам козацькі порядки давали».

Творці думи відтворюють художньо узагальнену картину початку національно-визвольної війни. Для них не мало значення, що Хмельницький не був військовим писарем, а Барабаш гетьманом, що Хмельницький не викрадав королівські грамоти, а соратники Хмельницького на той час ще не були полковниками, що Барабаш загинув не од рук Хмельницького, а у битві під Жовтими Водами. Для них важливо було відтворити суть подій,

подати в конкретних образах збірні образи — народу, його военачальників і ворогів. Поетичний домисел у думі якнайкраще доповнює загальну картину початку війни, робить її повнокровоною, художньо довершеною і реалістично вірною духові епохи. У думі нема фантастики, гіперболізації вчинків героїв. Головний герой — Богдан Хмельницький — закликає не лише козаків, а й усіх тих, що читають «руський отченаш»,

за віру християнську одностайне стати,
віри своєї християнської у поругу [в] вічні часи не подати.

У героїчному епосі такі вислови, як «християнська віра», рівнозначні поняттю «український народ», і заклики постояти за християнську віру означали боротися за національне визволення.

З самого початку визвольної війни український народ здобув блискучі перемоги. І кожна з цих перемог героїзується у думках і піснях. Дума «Корсунська битва» оспівує перші битви і звитяги під Жовтими Водами та Корсунем навесні 1648 р. Битва з ляхами відповідно до старовинної символіки порівнюється з варінням пива і солоду. Гетьман Потоцький має «розум жіноцький», його козаки впіймали і «як барана зв'язали». Ляхи — «пеські синове», це боягузи, що тікають од козаків. У думі гнівно засуджуються орендарі. Про кривди й утиски, які чинили народові орендарі, говориться й окремо в думі про козацьке повстання 1648 р.

Дума «Похід на Молдавію» змальовує один із кількох походів Хмельницького на Молдавію (1650), які кінець кінцем зводилися до походів проти польсько-шляхетських сил. У думі відтворено батальні сцени підготовки до битви, захоплення і зруйнування військом Хмельницького молдавських міст Сорок і Сучави. Молдавський господар Василій звертається за допомогою до польського «кроля» Потоцького, але Потоцький уже добре знає Хмельницького і відповідає Василю Молдавському:

Коли ж ти хотів на своїй Україні проживати,
Було б тобі Хмельницького у вічні часи не займати.

Він скаржить, що Хмельницький розбив його під Жовтими Водами, трьох синів узяв живцем і одіслав у подарунок «турському салтану», а самого тримав прикованим «край пушки» три дні і не давав ні їсти, ні пити. Тут відчувається іронічне ставлення кобзаря до пана Потоцького. Потоцький заявляє:

То дався мені гетьман Хмельницький гаразд добре знати,
Буду його повік-вічний пам'ятати!

Богдан Хмельницький виступає в думі як народний полководець, добрий стратег, що користується довір'ям народу, гуртує навколо себе велику ратну силу:

За ним козаки йдуть,
Яко ярая пчола гудуть.
Котрий козак не міє в себе шаблі булатної,
Пишталі семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким ув охотне військо поспішає.

Підійшовши під молдавські міста, Хмельницький не хоче воювати їх, пропонує Василю Молдавському розв'язати суперечку мирним шляхом. Лише після зухвалої відповіді Василя він бере місто силою.

Події початку 50-х років XVII ст. відтворено у думі про повстання після Білоцерківського миру. В цей час на Україну знову повернулися польські пани і знову почали чинити утиски над народом. Перша частина думи відображає постої польського війська, яке дуже брутально поводилося з селянами. Дума висловлює сумнів у правильності Білоцерківської угоди:

Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
Що з ляхами, із мостивими панами у Білій Церкві замирив?

Терплячи утиски, побори, козаки збираються на раду, «як малії діти», і пишуть листа Хмельницькому, скаржаться на свавілля «ляхів, мостивих панів», докоряють гетьманові:

За що ти на нас такий гнів положиш?
Нащо ти на нас такий ясир наслав?

У думі про смерть Богдана і вибір Юрія Хмельниченка хворий Богдан скликає до себе всіх сотників та полковників і просить їх вибрати другого гетьмана. Козаки одноставно обирають гетьманом Юрія Хмельниченка, виявляючи цим свою любов і пошану до старого гетьмана, «батька нашого», бажають «за гетьмана молодого жити, як за старого». У думі лаконічно, але з великим почуттям говориться про смерть і похорон гетьмана:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,—
Не буйні вітри в темнім лузі бушували —
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

В іншому варіанті цієї думи уже дано і негативну оцінку молодого гетьмана, який не справдив надії батька і козацтва. Козаки говорять:

Не подобало тобі над нами, козаками, гетьмановати,
А подобало тобі наші козацькі курені підмітати.

Не менш багатогранно, ніж у думках, народно-визвольну війну відбито також у народних історичних піснях. У ці часи виникла дуже популярна пісня «Розлилися круті бережечки» («Ой у полі червона калина похилилася»), у якій «славна Україна» порівнюється з червоною калиною — одним із найпоетичніших символів жіночої краси в народній поезії. У зв'язку з козацькою перемогою під Корсунем складено пісню «Засвітали козаченьки», що пережила віки. Творяться пісні про окремі битви — під Берестечком («Висипали козаченьки з високої гори»), під Жванцем («Ой з города, з Немирова»). Образ Богдана Хмельницького введено у пісні «Чи не той то Хміль», де згадується перемога під Жовтими Водами. Про ляхів говориться тут у сатиричному плані, з насмішкою: «втікали вражі ляхи — погубили шуби... гей, не один лях лежить, вищиривши зуби», «не один лях лежить головою в воду».

Народ підтримував Богдана Хмельницького, оспівав його походи і перемоги. Та він і дорікав йому за невдачі, за старшинську політику, за те, що той «велів орді брати дівки й молодичі».

Народна поезія зіставляла образ Хмельницького з буйним хмелем — символом буянства, вічної життєвої сили. У піснях та думках оспівано особистий героїзм гетьмана, його талант полководця, силу і відвагу. Вороги поважають його, а козаки горнуть до нього, як бджоли до матки. Народ вручив йому свою долю і був певний, що Хмельницький виправдає його сподівання, вірив йому, йшов за ним, називав своїм батьком:

Ей, пане, пане Хмельницький, Богдане Зіновію,
Наш батю, полковнику чигиринський!
Дай господи, щоб ми з твоєї голови пили й гуляли,
А неприятеля під нозі топтали,
А віри християнської на поталу в вічні часи не подали!

Перед смертю «Хмельницького старая голова» журиться дальшою долею народу, до гетьманових задумів народ ставиться з побожністю: «Бог святий знає, бог святий і відає, що Хмельницький думає-гадає». Народ у своєму героїчному епосі ідеалізував образ Богдана Хмельницького, хотів бачити його саме таким, вимріяним героєм, що захищає рівність і свободу всього народу.

В історичних піснях героїчної доби створено образи соратників Хмельницького — Максима Кривоноса-Перебийноса («Гей, не дивуйте, добрі люди», «Ой усе лужком та все бережком»), Данила Нечая («Ой з-за гори високої»), подвиги яких гіперболізовано, вони володіють надприродною силою. Перебийніс «ляцькую славу загнав під лаву», «вражих ляхів» він

«січе, як капусту», позад його «кровавая ріка тече». У варіантах пісень про Перебийноса говориться, що він зачарований, ляхи вбили його лише після того, як дізналися про ці чари. З образом Перебийноса споріднений і образ Нечая. Нечая так само оточило «сорок тисяч» ляхів, так само він одбивався від них з своїм малим джурою, так само «зложив ляхів тисяч з коней, як солому», і був би врятувався, коли б його кінь не спіткнувся. Як справжній лицар, Нечай не хоче втікати од ворога, береже свою козацьку славу. В окремих варіантах пісні про Нечая народний герой не гине, а перемагає ляхів, б'ється з самим Потоцьким.

Народ оспівав славного козацького ватажка Нестора Морозенка, який загинув 1651 р. у битві з татарами. Образ Морозенка, «голови завзятої», у якого вороги «живцем серце вирвали», став улюбленим народним образом («Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче»). За Морозенком тужить не тільки мати Морозиха, а й «вся Україна плаче», все «горде військо» шкодує за мужнім козаком, що кругом себе «на три милі» «кладе ворожого трупу». Захоплений у полон, терплячи страшні муки, Морозенко не кориться. Його мужність і завзятість символізує мужність українського народу.

Весь героїчний епос часів народно-визвольної війни проймає патріотична ідея визволення батьківщини. У думках і піснях яскраво відбито національне самоусвідомлення українського народу, виявляється національна гордість, найглибша повага і любов до України, радість за її волю. Народ вірив у свої сили, знав свою мету, впевнено дивився в майбутнє, був переконаний у своїй правоті:

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні:
Та немає ляха, та немає пана —
Не буде і зміни.

Події після народно-визвольної війни у народній словесності відтворено менше, не так колоритно і повно. У цей час складено низку пісень, історичних переказів і легенд про кошового Івана Сірка, уславлено його походи на Крим, боротьбу з ордою, особисту відвагу і вірність козацтву. У думі «Вдова Івана Сірка» змальовано родину отамана. Удова Сірчиха-Іваниха, що жила «в городі Марєфі», мала двох синів — Петра й Романа. Коли Петро підріс, він став питати у матері, чому він не бачить свого батька Сірка Івана. Мати відповіла синові:

Пішов твій отець до стародавнього Тору пробувати,
Там став він свою голову козацьку покладати.

Петро Сірченко йде на Тор, не слухає застереження козаків і лягає спати, відпустивши від себе джуру і коня. Джура, схоплений турками, зрадив свого господаря, і Сірченка Петра вороги зарубали. Козаки з честю поховали його. Бідна удова тяжко побивається; у неї зараз три печалі: вже сім років не бачила вона чоловіка Сірка Івана, загинув син Сірченко Петро, помирає дома Сірченко Роман. Події, про які йдеться в думі, припадають на кінець XVII ст. (Іван Сірко помер 1680 р.).

Боротьбу проти турецьких орд у 60—70-х роках XVII ст. зображено у пісні про Ведмедівку. Мешканці села Ведмедівки відмовились вийти «проти орди з хлібом», вирішили боротися. Справжній героїзм виявила «ведмедівська попівна», яка у цій битві «сімсот турків-яничарів з коней повалила». Турки захопили Ведмедівку, зруйнували її і порубали всіх захисників. Очевидно, мова у пісні йде про турецькі походи на Україну у 1668—1669 рр. Окремою піснею народ увічнив пам'ять оборонців Пochaева від турків 1665 р. Пісня ця пройнята релігійними настроями — перемога приписується заступництву богородиці.

Після народно-визвольної війни розвиток дум припиняється. У думках, що в незначній кількості творилися в наступний період, переважають уже зовсім інші теми і мотиви. Занепад козацького життя призвів і до занепаду героїчного епосу.

Простому козацтву ставало жити дедалі гірше. Його утискує вже не лише королівсько-шляхетська і царська влада, а й свої пани, дуки-срібляники. Козацтво підупадає суспільно-політично й економічно. Таку сумну картину змальовано в думі «Козацьке життя». Хоч вона й складена в іронічному плані, але в ній багато гіркої правди. Поки козак у поході, дома занедбане господарство, жінка вчащає до шинку. Повернувшись, козак застає дома повний нелад, карає жінку, але й сам проводить цілі дні у корчмі.

Колишні героїчні ноти епосу слабшають, зміст дум набирає новелістичного характеру, сюжети їх зводяться до відображення різних побутових деталей, родинних стосунків. Такі думи, як «Прощання козака», «Сестра і брат», «Козак-нетяга і сестра», «Сестра-сирота в чужій стороні», «Удова й син», «Ворожба із сну» мають багато спільного із звичайними народними піснями і баладами, змальовують переважно конфлікти родинного життя (розлука брата з сестрою, неповага синів до матері, порада матері-вдови синові одружитися тощо). До цієї групи дум належать і сатирично-гумористичні думи (про вівчаря, про тещу).

У народній творчості відбивається невдоволення народу політикою козацької старшини, гетьманів, царського уряду, яка

зводилась до того, щоб повністю підпорядкувати Україну економічно, придушити тут будь-який державно-політичний і національно-культурний рух (пісні про Палія і Мазепу, про зруйнування Запорозької Січі та ін.).

Царський уряд вербував собі на службу козацьку старшину, роздавав їй землі, маєтки, посилав на Україну своїх воевод, козаків направляв на тяжкі фізичні роботи — копати канали, окопи, укріплення («лінії») в різних місцях Росії і України. Козаки мусили йти туди зі своєю зброєю, кіннями та іншим майном і гинули на цих роботах десятками тисяч од голоду, холоду, різних пошестей, каторжної праці і кар. Це теж відбилося в народних піснях («Стоїть явір над водою» та ін.). Народ засуджував колонізаторську політику царизму на Україні, згадував славне Запорозжя, героїчну козацьку добу.

В історичних піснях 30-х років XVIII ст. («Ой збиралися пани генерали», «Ой хто в Криму не бував», «В славнім місті під Хотином») зображено спільні походи запорозьких і донських козаків на Крим.

Народ склав немало пісень про гайдамаків, народних месників, оспівав, прославив їх борню, що точилася на Правобережжі України, підвладному Речі Посполитій («Пісня про Лебеденка», «Ой що ж бо то й за ворон»). Для боротьби з гайдамаками шляхта організувала двірські загони. Сотник князя Любомирського Сава Чалий разом із таким двірським військом воював проти гайдамаків, але згодом сам пристав до них. Та не довго утримався він з повсталими, зрадив їх і, вже як полковник надвірних козаків, почав криваву розправу з гайдамаками і запорожцями. Запорожці вирішили покарати Саву Чалого, послали загін Гната Голого у с. Степашки на Поділлі, де жив Чалий, і на різдво 1741 р. Гнат Голий, колишній друг Сави, убив його. Цю історичну подію відображено в народній пісні про Саву Чалого. Пісня має епічний характер, широко, емоційно розповідає про подію, засуджує зраду.

Народ створив величезну кількість пісень, легенд та переказів і про опришків — народних месників Прикарпаття і Закарпатської України. З особливим пієтетом народ ставився до одного з найславетніших опришківських ватажків — Олекси Довбуша, по-підступному вбитого шляхетським найманцем 1745 р. У народній пісні-баладі «Ой попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький» змальовано останні години життя і смерть Довбуша. Народ вбачав у Довбушеві свого захисника, у численних переказах і легендах його наділено надприродною силою, вбити його можна було тільки зачарованою кулею. Легендарні оповідання про Довбушеві скарби, заховані у неприступних пе-

черах-коморах Чорногори, продовжують побутувати у гуцульському фольклорі аж до наших днів. Український фольклор створив образи й інших ватажків опришків — Пишті, Головача, Марусяка, Бойчука та ін. Всі вони змальовані як хоробрі захисники народу, які від багатих беруть награбоване ними добро і роздають бідним.

Окрему групу історичних пісень XVII—XVIII ст. складають чумацькі пісні. Привозячи сіль з Криму, рибу з Дону, чумаки були тісно зв'язані з козацтвом, користувалися його послугами в обороні від нападу татар та інших кочовиків, самі були організовані і озброєні.

У чумацьких піснях відображено всі перипетії нелегкого чумацького життя. Валка чумаків збирається в далеку дорогу. Жінка чи кохана намагається не пустити милого. В степу чумакам перетинає шлях пожежа, на них нападають степові розбійники, татари. В дорозі чумаків застає зима, вони голодують, воли гинуть без паші. Часто з чумаком траплялася пригодонька — в дорозі він занедужував і помирав. Пісні про смерть чумака в степу набули великого поширення по всій Україні; вони відзначаються глибоким ліризмом, близькі до історичних пісень про рубаних і стрільних козаків.

До героїчного епосу українського народу разом з історичними піснями і думами належать балади. У піснях-баладах відбивалася боротьба українського народу проти турецько-татарського і польсько-шляхетського поневолення, змальовано родинно-побутові конфлікти. У баладах збереглися залишки давніх анімістичних вірувань людини. Але найбільше баладних мотивів пов'язано з реальним побутом народу, родинними стосунками, коханням.

У героїчному епосі найкраще відбилися волелюбні прагнення українського народу. Весь він пройнятий ідеєю боротьби за соціальне і національне визволення проти іноземних поневолювачів. Історичні пісні та думи — це не тільки поетичний літопис історії, а й могутня зброя народу у боротьбі. Думи стверджують також благородні моральні принципи життя, особливо високо підносять святість родинних стосунків, шанування дітьми батьків:

Щасливий то чоловік на світі буває,
Котрий отця і матір почитає.

(«Вдова і три сини»)

Одним із провідних мотивів героїчного епосу є мотив безсмертя борців за народну справу. Переважна більшість дум закінчується постійними поетичними формулами, які відбивають

народну віру в те, що слава про героїчні подвиги козаків житиме в віках:

Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями!
(«Самійло Кішка»)

Український епос не тільки є закономірним продовженням традицій епосу Київської Русі, але й тісно пов'язаний з епосом інших слов'янських народів — російського, сербського, болгарського. Ця спорідненість частіше має типологічний характер, викликана подібними суспільно-історичними і культурно-національними умовами життя слов'янських народів, зокрема південних слов'ян, що, як і українці, довгі віки боролися з турецьким ярмом. Іноді ж зустрічається або пряме запозичення, або розробка мандрівних фольклорних мотивів.

Українські думи та історичні пісні досить близько стоять до юнацьких і гайдуцьких пісень південних слов'ян. Головний герой південнослов'янського епосу Марко Королевич, захисник рідної землі від турецьких нападників, багато чим нагадує билинних богатирів і героїв дум, козаків, що захищали Україну від татар і турків.

Запорозьке козацтво, як і гайдуцькі загони, боролось за інтереси народу, його підтримував весь народ. Самійло Кішка, козак Голота, Іван Богуславець, козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер — це такі ж улюблені народні герої українського героїчного епосу, як і Старина Новак, старий Вуядин, Стоян, Дончо, Ільо — у гайдуцькому циклі південнослов'янського епосу.

В епосі всіх слов'янських народів створено прекрасні жіночі образи — Маруся Богуславка, дівчина-воячка, Бондарівна, козацька дочка Маруся — в українському епосі; Драгунка, Пена, Бояна, Сирма-воевода — у південнослов'янському; Лібуша — у чехів, Ванда — у поляків.

Героїчний епос українського народу широко і глибоко освоїла українська література нового часу. Мотиви народних дум та історичних пісень, їхні образи використовували у своїх творах Шевченко, Гребінка, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Старицький, Куліш, Федькович, Манжура, Руданський, Карпенко-Карий, Кропивницький та ін. Черпають матеріал із цієї скарбниці і українські радянські письменники, композитори, художники.

У XVII—XVIII ст. побутує і народна творчість, що виникла у попередні віки,— розквітає календарна і позакалендарна об-

рядова поезія, живуть загадки, прислів'я і приказки, легенди і перекази, казки. Автор «Синописа» засвідчує, що старовинні обряди, пов'язані з святами Івана Купала, різдв'я і великодн'я, збереглися і побутують наприкінці XVII ст. На Івана Купала хлопці і дівчата розкладають вогнище «и окрест его, емшеся за руцѣ, нечестиво ходят и скачут, и пѣсни поют скверного Купала часто повторяюще...» На різдво так само збираються «на богомерзскія игралища, пѣсни поют, и в них аще и о рождествѣ Христовом воспоминают, но zdeже беззаконно и коляду, ветхую прелесть дѣволскую, много повторяюще присовокупляют». До XVI—XVIII ст. слід віднести виникнення більшості ліричних пісень, зокрема родинно-побутової лірики, у якій відбилася співуча, поетична душа народу, передано психологічний стан людини, її переживання у найрозмаїтіших ситуаціях життя.

На другу половину XVII — першу половину XVIII ст. припадають уже досить численні записи українських народних пісень. Так, один рукописний співаник XVII ст. містить 68 українських народних ліричних пісень, записаних польською транскрипцією в Західній Україні. У рукописних співаниках XVII—XVIII ст., що особливою популярністю користувалися в Галичині і на Закарпатті, поряд із духовними віршами та піснями упорядники і переписувачі вміщували й народні пісні. В цей же час потрапили на папір історичні пісні про здобуття козаками Варни, про Саву Чалого, про Сагайдачного, дума про козака Голоту (1684) та ін. Зрідка фольклорні твори з'являлися й на сторінках книг тогочасних українських письменників (І. Галатовський, А. Радивиловський, «Ифіка ієрополітника» та ін.).

Десь наприкінці XVII або на самому початку XVIII ст. поет Кліментій Зіновієв уклав першу збірку українських народних прислів'їв та приказок. Прислів'я і приказки, зібрані К. Зіновієвим (1600 зразків), згруповані в алфавітному порядку і поділені на дві частини. Перша частина призначалася для загального користування у розмові при слухних нагодах; у другій частині зібрано «приповісті», що мають виховне значення, особливо для молоді. Матеріали із збірки К. Зіновієва показують повагу до праці («У ремісника золота рука»), відображають антагонізм між багатими і бідними («Багатий дивиться, як убогий живиться», «Чия гребля, того і став», «Хто богат, той всім брат, а хто нічого не має, того ніхто не знає»), говорять про долю убогого посполитого люду («Велик світ, да нігде дітися»), відбивають ставлення народу до польської шляхти («Ляхи нам не пани, а ми їм не хлопи»), до панів взагалі («Обіцяв пан кожух, та й слово його тепле», «З паном не братайся») та їх попихачів («Похлібство — гірш трутизни», «Бог любить праведника,

а пан ябедника»), до війни («Дай боже воювати та шабель не виймати», «На війну йдучи по чужу голову, і свою неси»).

К. Зіновієв записував прислів'я і приказки з уст народу, але не виключена можливість, що він мав перед собою і якесь літературне джерело. Більшість записаних ним прислів'їв і приказок у незначній трансформації продовжувала побутувати серед народу у наступні віки.

Іван Франко відзначав, що український народ, який «своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не трапив думки про свободу», у своїй усній словесності — приповідках, піснях і казках поставив «тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесною мислі, своєї прихильності до світла, справедливості»¹. Високо цінували народну словесність України видатні вчені XIX ст. — Ф. Буслаєв і О. Веселовський, Ф. Міклошич і В. Ягич, Р. Вестфаль і В. Ральстон. Перекладач українських народних пісень німецькою мовою Ф. Боденштедт у передмові до збірника «Поетична Україна» (Штутгарт, 1845) писав: «Ні в якій іншій землі дерево народної поезії не дало таких величних плодів, ніде дух народу не відбився так живо й світло в піснях, як в українців».

Українська народна словесність, народна пісня і дума — це безсмертне національне надбання українського народу, вона користується заслуженою світовою славою. Про її значення в історії і житті народу сказав Шевченко:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
От де, люди, наша слава,
Слава України!

¹ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, Держлітвидав України, К., 1955, стор. 182—183.

ПРОЗА

Полемічна проза

ісля народно-визвольної війни полемічна традиція в українській літературі триває ще понад півстоліття, набуваючи деяких нових рис. Українським полемістам тепер доводиться не тільки дискутувати з апологетами католицизму та унії, а й виступати проти деяких течій в тогочасному іудаїзмі і особливо гостро проти магометанства — ідеологічної основи турецько-татарської агресії, що нависла тоді над всією східною та центральною Європою. Серед панівних верств популярною стає ідея слов'янського і загалом християнського єднання, ідея утворення антимогометанської спілки держав, до якої насамперед мали б входити Україна, Росія і Польща. Особливо активними прихильниками цієї ідеї були церковні ієрархи, письменники і вчені так званого киево-чернігівського гуртка: Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський, Феодосій Сафонович, Антоній Радивилівський, Варлаам Ясинський та ін. Лазар Баранович висловлює сподівання, що «московський і польський орли», з'єднавшись, розіб'ють татар і турків; обстоює ідею про єдність інтересів трьох найчисленніших слов'янських народів — російського, українського й польського. Магометани, пише Галятовський у своєму творі «Łabędz» («Лебідь»), долають християн на війні, тому що християни, наслідуючи поган, без кінця воюють між собою, і одні проти одних намовляють турків, татар, братаються з ними, а своїх віддають у неволю. А якби греки, болгари, серби, боснійці, молдавани, волохи і всі інші християни, залежні від турків, дійшли між собою згоди, то вони б змогли вибитися з-під турецької неволі, зробити турків своїми рабами і визволити святу землю.

Антимогометанська тема зайняла самостійне місце у тогочасній українській полемічній літературі насамперед завдяки

Іоанікій Галятовський

Іоанікію Галятовському. Галятовський навчався в Києво-Могилянській колегії, де згодом учителював і був ректором, з 1668 р. став ігуменом, а далі архімандритом чернігівського Єлецького монастиря (помер 2 січня 1688 р.). Галятовський видав польською мовою два теологічно-публіцистичні трактати «Łabędz» (Новгород-Сіверський, 1679) і «Alkogan Machometow» (Чернігів, 1683). Засуджуючи в них магометанство з позицій християнського богослова, він обстоює необхідність збройного захисту слов'янських народів від турецько-татарської агресії.

В «Лебеді» Галятовський з'ясовує, чому так довго «триває на світі секта магометанська», чому багато народів «прийняло закон Магометів» і магометани на війні «щастя

мають, християн звитяжають і містами та державами християнськими заволодівають». Твір має форму діалога між Лебедем, символом Христа і християнського світу, та Яструбом, символом світу магометанського. Яструб — птах пекельний: крила його складаються з пер хитрощів, зрад, облудності, брехні і всілякого зла; яструбиним пером писано похвалу закону магометанському. Лебідь — птах небесний; його крила мають пера божої мудрості, уміння, кмітливості, науки, поради спасіння і всіх дарів божих; лебединим пером писано відповідь бусурманам.

Іслам насаджується з допомогою меча, спокушає людей дозволом розпустити, простотою і доступністю свого віровчення. Перемоги магометан над християнами зумовлюються гріхами християн, чварами між їхніми володарями, недбальством на війні. Особливо обурює Галятовського турецька політика бусурманення слов'ян. Українським дітям, що потрапили в неволю, турки не тільки прищеплювали свою віру, а й відучували від рідної мови та рідних звичаїв. Галятовський спеціально затримується на «воєнних фортелях», які застосовують магоме-

тани у війнах проти християн. Щоб навчити своїх читачів цих фортелів і піднести бойовий дух, їхню волю до боротьби і перемоги, він переказує численні випадки-новелки з історії на зразок оповідання про те, як мешканці угорського міста Агрія, обложеного турками, відповіли на пропозицію ворога здатися: на мурах міста вони поставили між двома списками мари, покриті чорним сукном. Це означало, що їм краще лежати мертвими на марах, ніж іти в турецьку неволю. Галятовський закликав до мужності і хоробрості, вчив військової кмітливості. Його твір відповідав настроям народних мас, перегукувався з думами, історичними піснями, переказами тощо.

Отже, «Лебідь» — не звичайний полемічний трактат. Деякими своїми жанровими особливостями він подібний до творів західноєвропейських письменників доби Відродження, які, визбираючи цікаві епізоди з літературних та фольклорних джерел, намагалися задовольнити інтерес до військових знань.

В «Алькорані» Галятовський спростовує божественне походження Магомета, критикує моральні приписи корана, доводить святість знака хреста, звинувачує іслам у підбурюванні до загарбницьких воєн тощо. У творі наведено чимало легенд, які пропагували «істинність» християнства і «облудність» магометанства. Ось така характерна легенда, запозичена з «Пролога». Один магометанин, ідучи на полювання, побачив християнського ченця, що сидів на горі і читав книжку. Магометанин вирішив його вбити. Та коли він підійшов до ченця, той простяг праву руку і мовив: «Стань!» І стояв магометанин два дні і дві ночі, бо не міг рушити з місця, аж поки чернець не дозволив йому іти.

І «Лебідь», і «Алькоран» викликали тривале зацікавлення не тільки на Україні. У XVIII ст. «Лебеда» було перекладено українською і російською мовами, «Алькорана» — російською мовою.

Разом із тим у другій половині XVII ст. не втратила своєї гостроти й актуальності боротьба між православ'ям і католицизмом (та уніатством). У недавно виявленому рукописному публіцистичному творі (повний його заголовок: «Такими навітами православную віру і церкви, монастирі малоросійські іскореняють от многих літ донині ляхи. А нижей на то способи суть описани, як тоє обваровати треба», 1667—1671) перелічуються «навіти», завдані українському народові «от ста літ» польськими колонізаторами, які різними способами прагнули підкорити його римському папі, та намічаються заходи боротьби за батьківську віру.

«Навіти» становлять щось середнє між публіцистичним трактатом і проектом дипломатичної ноти. Суто богословська

проблематика зачіпається у них тільки побіжно. Головна ж увага зосереджена на боротьбі в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Автор, очевидно духовна особа, вимагає насамперед відшкодувати збитки православної церкви — повернути всі її маєтки, конфісковані на українських землях, що були підвладні Речі Посполитій. Зображаючи насильства «ляхів», автор «Навітів» спирається як на «живі факти», так і на попередню літературу. Тому, хто хоче «болшей і доводній гоненія, навітов православних от ляхов учинених довідатися», він радить «пильно читати книги многіє лядзькіє, против віри православної виданіє з друку, і їх злосливие пашквілі на Русь» і різні книги «наших православних» («Тренос», «Літос» та ін.). У «Навітах» знаходимо широке зведення «ляцьких підступів» супроти православної віри і «руського народу», відомих з попередньої полемічної літератури. «Ляхи», а «найпаче езуїти», «ганять ложно віру православную, гидять єї і навчають отступити», видаючи «за поганську і схизматицьку, Наливайкову, проклятую і душегубную». Робиться це і на сповідях, і дома, і в школах. Тож і не дивно, що «панове великіє і шляхта отступили віри православної руськой, а римськую прийняли і Русі гонителями тепер великими суть»: не дають правити в церквах, перетворюють їх в «лядцькіє костели», а то й «на корчми і мечети», духовних руських «тімежать податками і панщинами тяжкими», попів і ченців «б'ють, в'язать, от церквей отгоняють їх, жидом судити і до тяжкого в'язення сажати кажуть», боронять «книг руських друковати» тощо. У школах важко православним «доступовати учитися наук високих, яко то філософії і теології», а це призводить до того, що православні, які прагнуть знань і культури, «віри своєї зрекаються под присягою, а до їх віри приступують, а пройшовши науки, великими гонителями бивають Русі і церквам православним многіє». Отже, українцям треба дбати про освіту, хоча ляхи не лише забороняють відкривати нові школи, а й старі школи розоряють і викорінюють, «яко в Острозі, і у Вільні, і розно». Боячись зміцнення православ'я, езуїти «бурили» й київські «школи братські».

Про актуальність цих вболівань свідчить, зокрема, книжка езуїта Павла Бойми «Stara wiara» (Вільно, 1668). У ній автор намагався довести, що православна віра не є вірою стародавньою, що православні погано розуміють «святе письмо», бо між ними немає достатньо освічених людей. Виникла необхідність дати Боймі відсіч. Лазар Баранович звертається до Гізеля, Галатовського та інших тогочасних діячів, закликаючи їх довести Боймі та його однодумцям, «що і в неосвіченій Русі є свій розум».

Баранович народився десь у кінці XVI ст. чи на початку XVII ст., навчався в польських колегіумах, був ректором Києво-Могилянської колегії, з 1657 р.— чернігівський єпископ (помер 3 вересня 1693 р.). Баранович сам пише відповідь Боймі— трактат «*Nowa miara stajęj wiągu*» (Новгород-Сіверський, 1676), де піддає ґрунтовній критиці католицькі догмати. Трактат цей написано польською мовою. Автор не затримується довго на розгляді критикованих положень противника, а намагається збити їх гострим словом, віршами чи історичними прикладами. Він висловлюється стисло, образно, енергійно, охоче застосовуючи оповідні приклади (скажімо, відому новелу про те, як премудрий Соломон виявив з-поміж двох жінок, які сперечалися за дитину, справжню матір), порівняння («і часу б не стало, коли б я почав перелічувати українських святих, котрих, що зір, все більше і більше з'являється і сяє на українському небі»), римовані дотепи («бережіться, щоб хто не ошукав нас з допомогою філософії, обходьте Сенек, бо Seneca se pesat, сам собі криваву смерть обрав»), прислів'я і приказки (католики кращі від уніатів, бо уніати надто вже багато сала «за стару руську шкуру залили»; східна церква, як мати, прагне, щоб українець належав тільки їй, бо ж «двом панам слугувати не можемо») тощо. Цей суто літературний, емоційно-стилістичний аспект переважає в його викладі над аспектом суто теологічним і логічним. Але й багатством аргументів, дібраних із богословських джерел, Баранович спростовує закид Бойми про недостатню теологічну «едукованість» тогочасних українських православних діячів.

Для «Нової міри» характерний м'який тон полеміки: «Я завжди був і тепер залишаюсь переконаний у тому,— писав Баранович,— що відбиватися від них (католиків та уніатів.— *Ред.*) треба миролюбно, щоб вони сприйняли це з повагою; тут важить самий предмет— якщо він займе їх, то й перемога наша».

Якийсь різкий антикатолицький трактат (не дійшов до нас) написав тоді ж Іннокентій Гізель, родом з Пруссії, що навчався в Києво-Могилянській колегії, був тут учителем і ректором, ігуменом різних монастирів, з 1656 р.— архімандрит Києво-Печерської лаври (помер 18 листопада 1683 р.).

Галятовський виступив проти католицизму та унії з трьома творами. В брошурі «*Rozmowa białocerkiewska*» (Новгород-Сіверський, 1676) подано виклад богословського диспуту, який відбувся 1663 р. в Білій Церкві в присутності польського короля і численного панства між Галятовським і королівським проповідником езуїтом Адріаном Пекарським та коронним канцлером єпископом Празмовським, що мали на меті розгромити

українського богослова. Але кожен випад противника Галятовський відбивав влучно і дошкульно, зводячи нанівець усі хитромудрі аргументи досвідченого єзуїта Пекарського. Заперечення проти папства викладено в цьому творі коротко, просто і ясно. Кожен письмений православний міг користуватися і керуватися ним у своїх зіткненнях з уніатами й католиками.

На «Білоцерківську розмову» католики відповіли твором під назвою «Refutacja», який у свою чергу зумовив появу книжки «Rycerz», ймовірно, теж Галятовського. Крім цього, Галятовський видав іще книгу «Stary kosciół» (Новгород-Сіверський, 1678), спрямовану проти Бойми і єзуїта Миколи Ціховського чи Ціховича, автора полемічного «Trybunał'u». Трактат Галятовського присвячено богословській проблемі походження «святого духа». За силою доказів, за систематичністю у їх викладі, за простотою і ясністю мови «Stary kosciół» Галятовського стоїть на далеко вищому рівні від «Nowej miągu» Барановича.

Католики та уніати визнали Галятовського за сильного і небезпечного противника. Вони видали кілька відповідей на його «Stary kosciół», з яких до української літератури належить «Goliat swoim mieczem porażony» уніата Теофіла Рутки (Люблін, 1689). Трактат цей писаний у різкому тоні, просто, дотепно і сильно. Галятовського Рутка називає «вітряною головою», каже, що він «звивається, як змія, а на істину попасти не може», а Барановича іменує «козлом барановичем» тощо.

1683 р. Галятовський видає трактат «Fundamenta, na których łacinnicy jedność Rusi z Rzucem fundują», що є, мабуть, найбільшим досягненням української літератури другої половини XVII ст. в галузі антикатолицької та антиуніатської полеміки. Галятовський викладає і спростовує в ній тридцять католицько-уніатських «фундаментів» єдності Русі з Римом. Серед цих «фундаментів» були, скажімо, посилення на те, що Русь прийняла хрещення ще до розколу грецької і римської церкви; що польські королі одружувалися з руськими князівнами тому, що були з ними «єдиновірні», а не з політично-державних міркувань; що галицький князь Данило прийняв титул короля від папи (хоча й залишався православним); що багато видатних діячів православної церкви, а між ними й засновники Києво-Печерської лаври Антоній та Феодосій, ніби прийняли унію, тощо. Водночас, виходячи за межі «чистої теології», Галятовський зачіпає животрепетні питання реальної дійсності, яскраво описує жорстокості і несправедливості, образи і знущання над православними, а також розповідає про деякі пільги, з допомогою яких польське духовництво та панство наvertsало українців

до унії. Єзуїти не допускають православних у філософський і богословський класи своїх колегій; висміюють православні обряди; переманюють до єзуїтської київської колегії студентів Києво-Могилянської колегії; знущаються над мощами Києво-Печерської лаври, пояснюючи нетління тіл особливостями тамтешнього ґрунту або тим, що ченці мажуть тіла померлих пахучими мастями; уніатські єпископи звільняють православних селян від податей, якщо ті погоджуються ходити до уніатської церкви. Від панства духовного не відстає панство світське: православних не допускають на вищі державні посади; пани-католики силою змушують своїх підданих зраджувати батьківську віру; православних священників виганяють у поле відбувати панщину тощо. Загалом «Fundamenta» містять чимало колоритних побутових зарисовок класово-релігійних зіткнень.

Інноцентій Гізель

У боротьбі з православними католики та уніати приписували своїм противникам аріанство. Українським православним письменникам доводилося братися за перо, щоб спростувати ці наклепи і рішуче відмежуватися від аріанства. В свою чергу православні схильні були звинувачувати католиків у поганстві. На цьому ґрунті виникають такі прилеглі до полеміки твори Галятовського, як «Alphabetum rozsmaitych heretykom» (Чернігів, 1681), «Sophia mądrość» (Чернігів, 1686) та «Боги поганські» (Чернігів, 1686).

Наприкінці XVII ст. хвиля антикатолицької та антиуніатської полеміки докочується до Закарпаття. Унію на Закарпатській Україні було запроваджено в 1646—1649 рр., остаточно вона тут утвердилася на грані XVII і XVIII ст. Протягом усього цього часу православ'я на Закарпатській Україні зазнавало жорстоких утисків. До того ж йому доводилося боронитися ще й проти ідей лютеранства та кальвінізму. Правда, реальних сил

і можливостей для полеміки в закарпатських українців було обмаль, і їм доводилося насамперед задовольнятися працями наддніпрянських та галицьких письменників. Твори ці в друкованому вигляді, а ще частіше в рукописах були досить поширені на Закарпатті. Але, спираючись на полемічну літературу великої України, місцеві книжники і самі бралися за полемічне перо — випаді проти унії знаходимо майже у всіх закарпатських пам'ятках XVII—XVIII ст., зокрема в учительних евангеліях і в різноманітних збірниках.

Серед закарпатських полемістів виділяється постать Михайла Андрелли (Оросвигівського). Народився він десь між 1637—1639 рр. в селі Росвигово (нині передмістя Мукачеве), освіту здобув у Відні, Братиславі, Тирнові, прийняв унію, протягом певного часу був уніатським священником, але з 1669 р. пориває з унією, повертається в православ'я і до самої смерті (1710) гаряче відстоює його словом і ділом, зазнаючи ув'язнень і тортур.

До нас дійшло два твори Андрелли — «Логос» (1691—1692) і «Оброна вѣрному каждому человѣку» (1697—1701). За своїм змістом і жанром це полемічно-богословські трактати. В них Андрелла намагається дискредитувати римського папу та його поплічників; полемізує з єзуїтськими письменниками, зокрема, тими, що діяли на Закарпатті; викриває і засуджує зрадницькі дії уніатів; критикує протестантизм, особливо вчення Лютера і Кальвіна. Крім суто теологічних питань, він раз у раз зачіпає проблеми живого життя, викриває його вади і несправедливості.

Крізь густе плетиво суто теологічних міркувань і цитат у Андреллиних творах час від часу прориваються гострі репліки, націлені на «лакомство» латинників, на їхні захоплення «роскошами сього світу». Католицько-уніатських «слуг бога» Андрелла гнівно величає «парасітами», «трапезолизателями римського стола»; кожен з них «проскур желаша, хлѣба, а не душа»; вони «діаволи», що «из гнѣзда злого своего» виносять «людем на погыбель» «лукаве» «грошолюбіє»; вони «паче злата и топазія» знають, «а не святу книгу нашу, псалтырю». Андрелла підкреслює, що духовні і світські пани мучать «нищих людей даньми великими». Уніати — «подпора чортова» — йдуть «вслѣд злата», продають віру за почесі, «за вино и за хлѣб». «Протверезися, лакомче-попику!» — закликає Андрелла. «Не идѣте в корчму, римській слутый костѣль,— застерігає він,— бо грѣхота». «Лакомству» «зіпсованого християнства» закарпатський полеміст протиставляє ідею «нищети», породжену ще соціальним ученням первісних християн: «Не ищю бо ваших достатных срѣбрьных талерув, а[ни] золотых червоных дукатув,

ани обфитых имѣній, телесных всяческих добр». Щодо соціальної загостреності і демократичності цих своїх реплік Михайло Андрелла наближається до Івана Вишенського та Григорія Сковороди.

Воюючи зі своїми ідейними противниками, Андрелла виявив неабияку ерудицію: йому були доступні книжки, писані не тільки українською чи церковнослов'янською, а й чеською, польською, угорською, німецькою, латинською та грецькою мовами. Звичайно, найавторитетнішими для нього лишаються «Біблія» та писання «отців церкви». Разом із тим він цитує твори Христовора Філалета, Захарії Копистенського, Петра Могили, Іоанікія Галятовського та інших українських авторів, віддаючи їм перевагу перед авторами західноєвропейськими. У своїх творах він гнівно виступає проти того, що «римляне боронят нам глаголати язиком нашим», захищає права рідної мови і рекомендує своїм землякам читати не західні, римські книги, а книги, видані на Україні, з презирством картає тих, хто цурається свого народу. Проте сам він не наважується писати «простим язиком», аби противники не подумали, що «что ся подобало ему, Миговцѣ, тото пишет». Він, роблячи помилку, характерну для багатьох закарпатських діячів XVII—XX ст., орієнтується у власній творчості на книжну церковнослов'янську мову. Мова творів Андрелли — церковнослов'янська в основі, з великою домішкою елементів, запозичених письменником з місцевих говорів, а також із мов сусідніх народів. Багато в ній також латинізмів та грецизмів. Свої міркування він залюбки підкріплює влучними приповідками і цікавими вставними новелами-притчами (новела про чорта-найду, антипапський уривок із «Тіля Уленшпігеля» тощо). В цілому стиль Андрелли важкий, хаотичний, окремі елементи його текстів, часто навіть сусідні речення логічно між собою не в'яжуться. Можливо, стихією Андрелли було не письменницьке, а усно-ораторське мистецтво.

Серед останніх представників українського полемічного письменства був Григорій Скибинський, родом з Галичини чи Волині, який із православного став уніатом, щоб мати змогу вчитися в Римі. Але в Римі перебував він «всегда в гонении», навіть «по наговорах попов папных» йому було втято руку. Після мандрів по Італії, Франції та Німеччині Скибинський подався до Росії, де за часів Петра I був великий попит на вчителів з європейською освітою. Але тут Скибинського прийняли за «еретика-латинщика», «агента папи», що має на меті «блядословити» «на святую восточную церковь», «совращать» в латинство православних «московитов» і тому вартого «наказанія жесточайшаго и казни смертныя неотмолныя». Щоб довести

свою невинність, Скибинській повинен був, за наказом патріарха і собору, написати книгу «на латин, о всѣх таинствах церковных и на папу» і в ній «лжу латинскую обличити».

Цей твір складається з чотирьох частин. Для першої його половини Скибинський використав, очевидно, свої подорожні нотатки. Саме до них і стосується заголовок, що ним надписано весь твір: «Краткое сказание и описание трема частями о градѣ Римѣ і всей Италии з нѣкоторыми грады западных царств, в которых великіи академіи знайдуются». У спокійних тонах змальовується тут Рим з його архітектурними чудесами і побутом. Менше уваги приділено іншим містам. Спеціально цікавлять Скибинського освітні заклади — академії і колегії. З католицизмом автор не полемізує, хоч і наводить окремі пікантні деталі, чи «улыбательные легенды», що могли компрометувати папу. Він зауважує, скажімо, що «из девиц, отроковиц, жен многия суть в Римѣ явныя блядки», що до пап радо допускають жінок, аби тільки вони мали оголені «плеча і груди». Друга половина твору Скибинського, написана після патріаршого і соборного суду (близько 1701 р.), — суто полемічна. Полеміка в ній ведеться з тих самих питань, що й у творах Василя Суразького, Клирика Острозького, Стефана Зизанія, Захарії Копистенського та інших українських полемістів кінця XVI — початку XVII ст. І щодо змісту, і щодо форми Скибинський здебільшого тільки повторює своїх попередників. Папу він звиває «колѣном Каиновым», «предтечею антихристовим», антихристом, дияволом, зіставляє його з Магометом. Царство папи римського — Содом. У церкві римській «пыха, спесь и дума сатанина вынесена даже под облаки». Папа зі своїми кардиналами і «чином духовним» уподібнюється фарисеям, котрі «по всѣх дворах царских, королевских, сенаторских, началнических в день и в ночь безперестанно бѣгают, чтобы нажили дочасного мира хвалы, сокровища, скарбов, чести і подвышения на всякия достоинства». Скибинський повторює скандальні для папства історії про папісу, папу Фрмозу тощо.

При цьому автор виявляє неабиякий літературний хист у показі безпосередніх вражень від римського побуту. Тому час від часу він вплітає в текст свого трактату яскраві малюнки «з натури», приміром, сатиричний «портрет» папи «в шляпс немецкой красной с кистями, с усами и бородою выбритыми, в красных башмаках с крестами, за курицею, телятиною и стаканами ренского вина» та ін. Незважаючи на своє тривале перебування поза межами батьківщини, Скибинський пише свій викривальний трактат не старослов'янською, а українською, дуже близькою до народної мовою.

Українські письменники, що продовжували свою діяльність у Росії ще і в першій половині XVIII ст., розвивали тут традиції полемічно-богословського письменства, спрямовуючи своє перо проти місцевого церковного «нестроєння», насамперед розкольників, проти протестантів тощо. Це книги Стефана Яворського «Знаменія пришествія антихристового и кончини вѣка» (Москва, 1703), «Камѣнь вѣры» (Москва, 1728), Дмитра Туптала «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ» (Москва, 1745), твори Феофана Прокоповича та ін.

У першій половині XVIII ст. полемічна діяльність українських письменників на Україні втрачає свою роль в ідейному житті. Пізніша полеміка, що обстоювала православ'я, уже не була українською і загалом виходить за межі тих явищ, що становлять об'єкт вивчення історії літератури.

Ораторсько-проповідницька проза

Найвидатнішими представниками української проповіді у другій половині XVII і в першій половині XVIII ст. були Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивилівський, Варлаам Ясинський, Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Феофан Прокопович, Георгій Кониський.

Баранович свої казання видав у двох збірниках: «Меч духовный» (К., 1666) і «Трубы словес проповѣдных» (К., 1674). Казання Галятовського зібрані в книзі «Ключ розумѣнія» (К., 1659; Львів, 1665), в якій було надруковано також трактат «Наука, або Способ зложеня казаня», де розроблялася теорія проповідницького красномовства. Антоній Радивилівський, що навчався в Києво-Могилянській колегії, займав різні духовні посади, з 1656 р. став постійним проповідником Києво-Печерської лаври (помер 10 грудня 1688 р.), був автором двох книг проповідей: «Огородок Маріи богородицы» (К., 1676) і «Вънец Христов» (К., 1688).

Проповіді Варлаама Ясинського, що здобув освіту в Києво-Могилянській колегії і Краківській академії, в 1669—1673 рр. займав посаду ректора колегії, а в 1690 р. став київським митрополитом (помер 22 серпня 1707 р.), як і його вірші, не видавалися.

У другій половині XVII ст. на Україні склалися дві школи проповідників, кожна з яких так або інакше намагалася зберегти зв'язки з попередньою «греко-слов'янською» традицією.

Издѣстѣ аи а
сѣ стѣ Ѡ мѣстѣ Пѣ.

ГЛАВА ПЕРВАЯ ИСХОДЪ ГЛАГОЛА
ГЛАГОЛА СЪМЪ ЧИНА ПЕРВАЯ.

Слово некое и сна
наиме имѣаше аи
я пакѣ С.

Рече къ Моему
сестрой есе дѣт
тѣхъ сребраны.

ЧИСЛО ГЛАВА Т.

Торба Заключена въ новѣзвѣстѣю
данъ и въ нѣмѣхъ, въ хубоубишѣхъ
и въ хубоубишѣхъ.

Итешъ есе дѣт
дѣстѣ камны.
Исхо. лр.

Рече къ
Моему
ГЛА

И писанъ створѣнъ въ нѣмѣхъ
и въ нѣмѣхъ ГЛАГОЛА КИЕВО СЛАВ.

И писанъ створѣнъ въ нѣмѣхъ
и въ нѣмѣхъ СЛАГОЛА СЛАГОЛА.

**КЛЮЧЪ
РАЗУМЪНІА.**
СЦЕМНИКОМЪ ЗАКОННЫМЪ И СВѢЦІСМЪ
НА ДѢХЪ ЧЫЙ
И НЕ ДѢТОМЪ ІЕРАМИА: ІОАННІСЪ ГАЛТЪБЕКОВЪ.
Ректоръ и Грѣмій Школа Гора Бѣлого Кіевско.
ТУПОМЪ
Съ С: Сѣ Чѣ: Лавръ Кіевъ Печерской.
Рокѣ въ ПЛО: ХВѣ АХИД.
Мѣ Ге: Грѣм.
СВѢТЪ
ПОДЛЫН

Сказано въ нѣмѣхъ
и въ нѣмѣхъ
И ЖАСЪ НА УКУ СЕВЪ
И ПОДШІАН. СЪ ГЛА

Сказано въ нѣмѣхъ
и въ нѣмѣхъ
И ЖАСЪ НА УКУ СЕВЪ
И ПОДШІАН. СЪ ГЛА

Збірка
казань
І. Гаятовського
«Ключ разумѣнія».
Київ, 1659.
Титульна сторінка

Проповідники «греко-слов'янського» типу прагнули до того, щоб викласти слухачам основні догмати і моральні приписи християнства в якнайрозумілішій формі. В релігійній оболонці одні з них іноді висловлювали потреби народу, захищали його соціальні та національні інтереси, інші — навпаки, виражали погляди феодальної верхівки українського суспільства, з презирством і ворожістю ставились до простого люду, поспільства і козацтва. Щодо цього проповідники пізнішого, «латино-польського», типу мало чим відрізняються від своїх попередників. На їхню думку, церковний оратор повинен давати відсіч еретикам, утверджувати у вірі та особливо морально виховувати слухачів. При цьому вони свою проповідь будували уже за всіма законами ораторського мистецтва, розвиваючи її як літературний твір.

Проповідники другої половини XVII ст. пропагували стандартні традиційні християнські добродієвості: набожність, виконання всіх обрядових таїнств, аскетичність, смиренність, а також загальніші позитивні моральні якості — вдячність, справедливість, людяність, особливо ж милостивість до вбогих, готовність допомогти ближньому, «накладати» на церкви, монастирі, шпиталі. Серед добродієвостей іноді є й такі, що пов'язані з реальними обставинами українського життя XVII ст. Всілякого прославляння і наслідування, на думку Галятовського, гідна та людина, яка до кінця життя твердо дотримується православної віри, бореться «за церков божію и за отчизну», викупує і визволяє з неволі бранців. Те ж саме знаходимо і в Радивиловського. Як одну з добродієвостей він висуває, наприклад, прагнення до миру, до спокою, до згоди. Злободенність такого закликту у ті часи безсумнівна. Багато уваги казновді приділяють викриттю і плямуванню зла, гріхів: пихи, гнівливості, заздрості, невдячності, зажерливості, пияцтва, розпусти.

Церковні оратори у своїх повчаннях ґрунтувалися на «святому письмі» та творах «отців церкви». Це забезпечувало «святість» проповіді, а отже, і переконливість її для слухачів. До того ж орієнтація на канонічні джерела охороняє від ересей. Проповідник не первісне джерело науки, а лише посередник між богом і віруючими.

Якщо раніше казання було бесідою, простою розмовою священника з прихожанами, то в другій половині XVII ст. до проповіді ставляться вимоги єдності предмета, єдності думки чи теми, повноти і сумірності частин, художності викладу. Проповідь нового типу, як це впливає з «Науки, або Способу зложення казаня» Галятовського, має відзначатися логічною стрункістю, систематичністю, планомірністю. Композиційно вона

розпадається на три основні частини. Перша частина — ексордіум, вступ, початок. У ній проповідник підводить слухачів до предмета орації, вказує на головну думку, виділяє ті сторони, які належить розглянути, себто знайомить з тим, про що він має намір говорити. Друга частина — наррація, виклад, розповідь. У ній викладається зміст проповіді, розвиваються думки, які доводять і пояснюють головну думку. Третя частина — конклюдія, закінчення. Вона має коротко формулювати висновки повчання. Основною частиною проповіді є наррація. В ній «все казаня замикається», до неї «іншіє части стягаються». У всіх цих «частях» по-різному (ширше чи стисліше, частково чи повніше) має втілюватися один і той самий зміст. Всі частини проповіді підпорядковуються темі — своєрідному епіграфу, висловлюванню, взятому із «святого письма» і відповідному тому християнському святу, яке відзначається в день виголошення проповіді.

Характерною властивістю цього типу проповіді є поділ її об'єкта на частини, полеміка й діалектика. Проповідь конструється або за схемою поділу об'єкта, прийнятою у богословських догматичних трактатах, або за схемою, запозиченою із формальної логіки. Іноді в основу проповіді кладеться курйозне, софістичне питання. Найчастіше ж проповідь будується на порівнянні, аналогії, метафорі чи алегорії.

Літературні особливості української проповіді другої половини XVII ст. значною мірою залежали від запитів аудиторії, що в багатьох випадках знала досягнення католицьких проповідників, була загалом освіченою, знала біблійні і церковні твори. У XVII ст. значно посилювався скепсис до нудних догматичних мудрувань і абстрактних моральних настанов християнських богословів. ореол святості, божественності цих високих «матерій» у суспільній свідомості дедалі більше пригасав, це був один із часткових проявів загальної кризи феодалізму та його ідеології, коли наставали нові часи і в надрах суспільства виіривав світогляд, прийнятий духом раціоналізму.

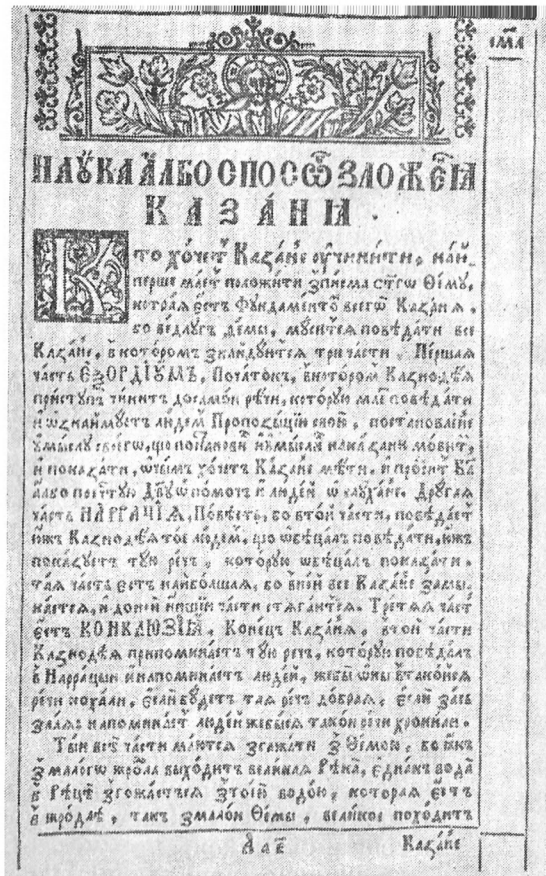
«О нещасливая година! О оплаканий часе! — нарікає в одному із своїх казань Радивилівський. — Прешлых вѣков на слова проповѣдничіє мертвые люде вставали и слухали, а тепер и живыи слова божого слухати не хочут... А любо и слухают, то болш розмовы анежели слуханя, болш мыслей, як бы се поживити на земли, як бы богатства, чести и славы сегосвѣтней доступити, анежели як бы слово в сердци своем сокрыти, як бы тое дѣлом исполнити».

Ці слова Радивилівського яскраво показують рівень релігійності українських мас у другій половині XVII ст. Тогочасні

церковні діячі повинні були прагнути до того, щоб будь-якими засобами посилити релігійність мас, зміцнити вплив церкви.

Одним із найголовніших засобів, що їх застосовували тогочасні проповідники, аби привернути увагу слухачів, були оповідні приклади — коротенькі новелки різних жанрів, якими ілюструвалися чи аргументувалися догматичні, панегіричні й моралістичні тези їхніх орацій. Особливо багаті на приклади проповіді Галятовського, Радивиловського та Яворського. За оповідні приклади служили казуси, себто оповідання, де сюжети подавалися як дійсні випадки з «священної» (легенди) чи «мирської» (анекдоти) історії; фабули — оповідання з вигаданими сюжетами (фацеції, міфи, казки, байки, диспути); параболи — оповідання, спеціально складені для алегоричного витлумачення. Тією чи іншою мірою параболічного витлумачення в проповідях зазнавали і всі інші різновиди оповідних прикладів за винятком легенд, сюжети яких не потребували переосмислення.

Сюжети для прикладів українські проповідники запозичували переважно з міжнародного новелістичного репертуару. Але сюжети ці добиралися і тлумачилися з урахуванням потреб життя, ідейних й естетичних запитів місцевої аудиторії. Так, розвиваючи традиційну християнську тезу про «марність сього світу», Радивилівський майже по-народному змальовує його «коханків» — багатіїв. У диспуті між Цнотю і Гршми Цнота дивується, чому Гроші знаходяться більше «при злых анѣжели при добрых», чому Гроші люблять більше «люде незбожнне, жидове, турки, татари и прочіи еретики, анѣжели добрые».

Початок трактату І. Галятовського
«Наука, або Спосіб зложеня казанья»
Київ, 1659

Гроші ж пояснюють: причина цього полягає в тому, що добрі і побожні люди «не бавяться» «кривоприсяжством, лихварством, драп'їжством», а саме ці заняття призводять до нагромадження грошей, «то албов'їм все нас до себе звикло тягнути». Отже, об'єктивний висновок з розмови між Цнотою і Грішми такий: на цьому світі не можна чесним шляхом набути багатства. Звичайно, Радивилівський одразу переводить проблему в релігійно-моральний план. Іноді ці приклади мають суто світський, підкреслено розважальний характер, розповідають про людську умілість, дотепність, хитрість.

Типовим зразком таких оповіданнячок є фацеція про хитрого снісара (ювеліра), теж розказана в одному з казань Радивилівського:

«Єден з славных снѣщеров прошеный был, абы на барзо малом перстения каменю единадцят тысячей дѣв отрысовал. И кгда тую завзял работу, почал себѣ мыслити, як бы на так стислом полю так великую личбу дѣв выразил. Видячи реч неподобную в выраженю так много персон, ужил такого способу: учинил мѣсто, оздобленое мурами, вежами и двѣма брамами, оттуль и зовуль; и на каждой з них по одной отрысовал дѣвѣ, роцку оливную в руцѣ маючой. Так отрысовавши, рече: «Ово правѣ маеш, о чтось просил». Речет до него господин перстения: «Чтос тут такого отрисовал? Единадцать тысячей дѣв где сут, покажи мнѣ!» Отповѣсть: «З единой стороны ест остатняя, которая през браму ходит до мѣста; се другая першая ест, которая выходит; инныи зась внутр сут, але не даются видѣти для муров и будинков».

Звичайно, навіть такі літературні «хитрощі» далеко не завжди допомагали приваблювати людей до церкви. Критичне ставлення до релігійних казань і загалом до церковних відправ виявляється, зокрема, у тому, що в цей час вони уже зазнають літературного осміяння, пародіюються. Так виникло пародійне «Казання руське», написане на Поліссі місцевою говіркою не пізніше 1697 р. Автор його — людина письменна, добре обізнана в «Біблії» й апокрифічній літературі, знайома з латинською мовою. В своєму творі він дотепно пародіює церковні проповіді. Об'єктами підсміювання, а іноді й сатиричного глузування тут є біблійні байки про бога й інших небожителів, а також церковні порядки й тогочасна офіційна ідеологія загалом. Щодо цього автор помітно переростає свій час. Його критицизм ясно і виразно спирається на матеріалістичне розуміння світу. «Ex nihilo nil sit» (з нічого не виникає нічого), — проголошує він тезу Лукреція Кара, а далі в бурлескно-травестійному тоні розповідає про творення богом світу, про виникнення

і пригоди перших людей, про сутичку між архангелами Люципером і Михайлом.

Пародія розповідає, що бог вирощує в раю типово поліську рослинність, огородивши свої володіння плотом, бо «глядит, щоб яке порося не вилезло». Адама і Єву він виганяє з раю таким «дратованим» бичем, «як у нашого пастуха або як у панського возниці». Найстарший архангел, Люципер, до того, як «почав ся бунтовати», з архангелом Михайлом «побратав, по-сватав, покумав, бо обидва з собою робляли, пивали і як роднії брата, все з собою і спали». І кумаються, і лаються, і б'ються вони між собою за всіма правилами земних, і саме українських сільських стосунків. Але чи не найсильніше звучить кінцівка твору: від того часу, як вигнав бог з раю Адама й Єву, «на светі, як лихо, так лихо, як біда, так біда», бо «казав же господь панщизну робити, до церкви не казав ходити, в запуссти господу нічого не дати, корчми не минути, за нюю ся, як за матеру, бити» і пустив він на нас орду — «татарє, турки, жиди і тие нечистие ляхи, котрие стовпи, на которих ся наша руская вера роспераєт, вколо подгризли. Ой, богмя подгризли!»

Форму церковної служби з її проповідями, молитвами і співами використали мандровані дяки для пародійної «Службы пиворъзам и паницам», складеної 1740 р. «пянственнаго и небогоугоднаго их житія во обличеніє» (друга редакція — 1779 р.), де гостро і дотепно затавровано пристрасть ученої братії до «смертоносного змииноного яда».

Українські проповідники Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Феофан Прокопович, Георгій Кониський, що розпочали свою літературну діяльність у Києві, перенесли традиції української проповіді в Росію і Білорусію. Вони розвивали у своїх проповідях не лише християнські теми, але передусім перетворили проповідь у вид панегірика, прославляли Петра I та інших царів, військові перемоги тощо.

Житійна література

Як і в попередній період, в другій половині XVII—першій половині XVIII ст. українська житійна література в основному підтримувалась давніми надбаннями: перевидавався «Киево-Печерський патерик», переписувалися княжі та інші житія, зокрема житія Бориса і Гліба, Ольги, Володимира. Іноді ці твори перероблялися в дусі тогочасних ідей та естетичних вимог, що були панівними серед козацької старшини і вищого

духівництва. Так, український агіограф середини чи другої половини XVII ст в уста Ольги вкладає ось який наказ «слугам», що мають помститися древлянам за вбивство Ігоря: «Вигледьте от землѣ сих всѣх бунтовников и убийцов мужа моего, нехай не живут противляючися своим паном... абы и иншии своевольники в Руси, учувши погибель их, боялися и не важилися панов своих губити, але з страхом служили и повиновалися».

Автор переробки життя Ольги користувався текстом російської «Степенної книги» XVI ст. Він не стільки перекладав цей текст, скільки вільно переказував його, зберігаючи лише головну лінію сюжету і переробляючи матеріал у дусі власної літературної манери. Однак деякі уривки, які припадали йому до смаку насамперед своєю патетичністю, він перекладав досить точно. Серед інших джерел цього автора були Іпатіївський та Густинський літописи, проложне житіє Ольги, житія Володимира.

Переробка житія Володимира, оперта в основному на Густинський літопис, помітно відходить від традицій агіографічного жанру, стаючи швидше твором історичної белетристики. Святість Володимира відступає тут на другий план перед історичними та псевдоісторичними подробицями його біографії, і навіть історизм цих подробиць часто ігнорується, бо головне значення для автора переробки має їх цікавість.

Ця суто белетристична тенденція досить виразно виявилася і в переробці житія Ольги. Автор переробки нехтує іменами й датами, натомість насичує сюжет романічними деталями, непотрібними і неприпустимими в церковному житті. Він докладно описує, як до Ольги залицяється Ігор, як сватається до неї грецький цар, як вона мститься за вбивство чоловіка тощо. В центрі уваги автора не християнство Ольги, а її багате на цікаві події світське життя. Автор творить повість про те, як з вродливої і розумної дівчини, котра зуміла постояти за себе в сутичці з князем-гвалтівником, виросла мудра і діяльна жінка-княгиня, здатна захистити честь роду і гідність та славу своєї держави. Це вірна дружина і любляча мати. Залякана духівником, вона страждає, бачачи «гріховне» життя свого сина-поганина. Ольга фанатично віддана новій релігії. Її боротьба з сином за віру перегукується із звичайною для України XVI—XVII ст. ситуацією, коли багато родин під впливом релігійного фанатизму розколювалися на непримиренно ворогуючі табори.

Все це суттєво відрізняє новий твір про київську княгиню від традиційно-церковних її житій: замість іконописного «лику» «святої» Ольги перед нами образ живої, пристрасної людини.

Про мову і стиль обох творів можна судити із передсмертного «плачу» Ольги, зверненого до Святослава: «А блаженная Ольга просила его, абы не одходил, ознаймуючи ему о смерти своей и мовячи до него так: «Сыну мой милый, где идеш, чужих шукаючи, а свое кому полещаш? Дѣти еще малы, а я, як видиш, стара, а до того и вельми хора, конец живота моего приходит мнѣ; тепер прето ни о чом так не фрасуюся, як о тобѣ, иж многом тебе учила и просила и упоминала абысь оставил темность балвохвалскую и прелесть бѣсовскую, а познал свѣтлость вѣры святой православной и правдивого бога, во тройци единого, которогом и я познала. Ты зась о том не дбаеш, вѣдаю добре, иж для упору и непослушенства твоего, котории прозбу и упоминаніе родительки твоей легцеважиш» і т. д. Як зауважав В. М. Перетц, так могла б говорити, звертаючись до сина, кожна стара благочестива жінка.

У другій половині XVII ст. на Україні стають популярними коротенькі легендарні оповіданнячка про «чудеса богородиці», що використовувалися як приклади в проповідях і в повчальному читанні. Збірку із 95 таких «чудес» подав Галятовський у додатку до своїх «Казань, приданих до книги Ключ разумѣнія» (К., 1660). 1665 р. зібрані Галятовським легенди виходять у Львові окремою книжкою під заголовком «Небо новое, з новыми звѣздами сотворенное, то есть преблагословенная дѣва Марія богородица з чудами своими». Ця збірка розширює попередню — вона містить уже 445 оповідань (чудеса при народженні богородиці, в час народження Христа, чудеса, творені над ченцями, хворими, померлими, поганами, на війні тощо). 1676 р. в Чернігові Галятовський видає «Скарбницу потребную» — збірку оповідань про чудеса, які начебто сталися від чернігівської елеської ікони богородиці. Нарешті 1686 р. в Чернігові виходить польською мовою його ж збірка оповідань під

Дмитро Туптало.
З гравюри І. Розонова

заголовком «Sophia mądrość» («Софія мудрість») про чудеса над аріанами. Безліч оповідань легендарного характеру розкидано і в інших творах Галятовського. Почин Галятовського підхопив Дмитро Туптало, який 1680 р. видав у Чернігові «Руно орошеное» — збірку легенд про чудеса від образу богородиці в чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі.

Це була досить велика специфічна література коротких оповідань, які здебільшого дають лише сухий запис «факту». Поряд із матеріалом, запозиченим з іноземних джерел, чимало місця в цих збірках відводиться і місцевому, українському матеріалові, зокрема фольклорного походження. Нерідко в цих легендах звучать злободенні, навіть патріотичні мотиви. Так, у «Небі новому» знаходимо оповідання про те, як богородиця допомогла киянам відбити напад половецького хана Боняка Шолудивого; як напали на ікону холмської богородиці татари і «за тоє послѣпли и головы им завернулися»; як 1630 р. польське військо хотіло взяти Печерський монастир, але відігнане було вогняним дощем, тощо.

Найвидатнішою пам'яткою української агіографії кінця XVII — початку XVIII ст. є капітальна «Книга житій святих» — чотиритомні «Четьї-мінеї» Дмитра Туптала, перше видання яких вийшло з друкарні Києво-Печерської лаври протягом 1689—1705 рр. Данило (в ченцях — Дмитро, Дмитрій) Савич Туптало народився в грудні 1651 р. в містечку Макарові біля Києва у сім'ї сотника, навчався в Києво-Могилянській колегії, багато подорожував по Україні й Білорусії, був ігуменом різних монастирів, з 1702 р. — ростовський митрополит (помер 28 жовтня 1709 р.); після смерті його було визнано за «святого». Створення корпусу житій стало головною справою його життя. Кожен том Тупталової збірки містив житія святих на три місяці церковного (вересневого) року.

Сюжетний матеріал для своїх просторих агіографічних повістей Туптало черпав, крім «Біблії» та творів «отців церкви», з багатьох слов'янських, грецьких та латинських джерел, зокрема зі староруських літописів, «Києво-Печерського патерика», «Прологів», різноманітних рукописних збірників житійного матеріалу, російських «Великих четьїх-мінеї» митрополита Макарія, польських «Żywotów świętych» Петра Скарги, величезного грецького житійного зведення Симеона Метафраста, «Vitae sanctorum» Лаврентія Сурія, «Acta sanctorum» боландистів та ін. Але запозичений матеріал Туптало компонував цілком по-своєму і в стилі своєї епохи. Туптало працював над житіями не стільки як історик церкви, а насамперед як мораліст і белетрист. Для нього найбільше важили повчальність і цікавість

сюжетів. Не дбав він особливо і про те, щоб критично оцінити та перевірити факти, привести всі епізоди у відповідність до офіційного церковного канону; життя його переповнені апокрифічними подробцями. Та зате своєю художньою силою і виразністю стилю вони конкурують з найкращими творами тогочасної світської белетристики.

Крім власне житій, у «Четъїх-мінеях» Туптала наводяться також повчальні слова на дні пам'яті відповідних святих, на початку і наприкінці кожного тома (кожної чверті року) вкрапляються то просторіші, то стисліші трактатики на історичні теми (наприклад, «О календарѣ еллино-римском древнѣйшем»).

Протягом XVIII—XIX ст. книги Туптала перевидавалися багато разів, щоправда, вже в підредагованому на вимогу імперської синодальної цензури вигляді. Редагування це було спрямоване на цілковиту слов'янїзацію та русифікацію мови і вилучення усього того, що мало надто виразний відбиток «київського вільнодумства», яке дозволяло переймати із західно-європейських джерел не тільки сюжети, а й елементи «римського духу».

«Четъї-мінеї» Туптала здобули дуже широку популярність. Читали їх навіть під селянськими стріхами. Шевченко в епілозі до «Гайдамаків» згадує саме про тупталівську книгу:

Бувало в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Колїївщину, як колись бувало...

Впливали Тупталові життя і на пізнішу літературу східних слов'ян. Сліди їх помітні в українській поезії та драматургії XVIII ст., вони відбилися в оповідному стилі Квітки-Осноров'яненка. Зачитувалися цими житійними повістями й росіяни — О. Пушкін і особливо О. Герцен та М. Лесков, що запозичували із збірки Туптала образи і сюжети для власної творчості.

Паломницька література

В часи народно-визвольної війни і в другій половині XVII віку, коли Україна була змушена чинити опір загарбницьким діям Оттоманської імперії, паломництво і, отже, паломницька література не мали умов для розвитку. Від цього періоду відомі тільки списки та переробки давніших «хоженій».

В кінці XVII — на початку XVIII ст. «Хоженіє» ігумена Данила Паломника переробив якийсь українець, найімовірніше вихованець Києво-Могилянської академії (переробка відома

в збірнику 1704 р., що належав Д. Тупталу). Він повів розповідь не від першої, а від третьої особи, вилучив з «Хоженія» всі місця, де відбивалися безпосередні враження Данила, зняв його прямі висловлювання, усі згадки про знайомство з королем Балдуїном, про руських князів, вніс до тексту чимало додатків, запозичених з «Біблії». Внаслідок цього «Хоженіє» перетворилося на своєрідний путівник по Палестині.

«Хоженіє» Данила в перекладі українською мовою існує в збірникові початку XVIII ст., що його 1955 р. розшукано в Ростові. Перекладач загалом близько дотримується «Хоженія», але деякі відступи, наявні в перекладі, дозволяють припускати, що його автор сам бував у «святій землі». Переклад виконано майстерно. Для нього характерне поєднання смислової точності з вільною передачею засобами української книжної мови XVII ст. і частково народної мови старого слов'яноноруського синтаксичного ладу.

З початком XVIII ст. мандрівки по «святих місцях» поживляються. В 1704—1707 рр. поклонитися «гробу господньому» ходили ченці Новгород-Сіверського монастиря святого Спаса Макарій і Сильвестр. У 1707—1709 рр. в Єрусалимі, на Синаї й на Афоні побував ієромонах чернігівського Борисоглібського монастиря Іполит Вишенський. У 1712—1714 рр. мандрував Палестиною ієромонах Києво-Печерської лаври Варлаам Ліницький. 1749 р. відвідав християнські святині чернець Мотронівського монастиря на Чигиринщині Серапіон. Усі вони залишили описи своїх подорожей, витримані в традиціях паломницького жанру: особисті враження від баченого і чутого доповнюються тут відомостями, запозиченими з путівників. До того ж над усіма цими творами тяжить «Хоженіє» ігумена Данила, що великою мірою зумовлювало вибір об'єктів і манеру їх описування. Найближче наслідують Данила, мабуть, Макарій і Сильвестр, але й інші паломники цього часу не набагато відстають від них.

На цьому тлі різко виділяються, рішуче ламаючи традиції, трафарети і переростаючи межі паломницького жанру, «Странствованія» Василя Григоровича Григоровича-Барського — найвидатніше явище української паломницької прози XVIII ст.

Василь Барський народився 1701 р. в Києві в купецькій родині, змалку прагнув знань і «имѣл охоту видѣть чужіе страны». Він навчався в Київській академії, а через деякий час вирушив до Львова і вступив до єзуїтської колегії, звідки його як православного вигнали, і Барський 1724 р. вирушив у далекі мандри. «Ступанієм своим и пядію» він зміряв Угорщину, Австрію, Італію, Грецію, Єгипет, Палестину, Сирію та інші землі.

Подорож Барського істотно відрізняється від звичайних паломницьких подорожей, що мали основну мету поклонитися «гробу господньому». Барський прагнув вражень і знань: «Иде же бо ученіе, тамо просвѣщеніе ума, а иде же просвѣщеніе ума, тамо познаніе истинны». Цей мотив споріднює його мандри з мандрами українських студентів, що ходили в Європу здобувати освіту, та Григорія Сковороди. Барський вивчав мови тих країн, де йому довелося побувати, використовував кожную нагоду, щоб поповнити свої знання. Грецьку мову він обрав собі за фах, щоб у майбутньому викладати її в Київській академії. Лише у вересні 1747 р., тяжко хворий, Барський повернувся до Києва, де 7 жовтня помер.

Протягом двадцятичотирирічних мандрів Барський вів подорожні нотатки. Вони відбивають інтелектуальну, світоглядну, наукову і літературну еволюцію автора: від недосвідченого юнака, що прагне пізнати світ, до зрілої, бувалої, освіченої й вправної в спостереженні та писанні людини. Якщо звичайні мандрівники-паломники нотували випадкові враження, те, що саме впадало в очі або про що розповідали місцеві гіді, то Барський в основу свого пізнання чужих країн клав активне методичне спостереження, підходячи критично до багатьох явищ, фактів, легенд. Нотатки Барського відзначаються такою повнотою і всебічністю опису баченого, якої нема в інших паломників. Усі християнські святині, які звичайно цікавлять паломників, Барський описує докладно і точно. Але цим він не обмежується. Його цікавлять географічне положення, ремесла, упорядкування міст, ґрунти, кліматичні умови, зрошення, сільське господарство, мистецтво, звичаї, побут, економічний, суспільно-політичний та державний устрій тих країн, в яких йому довелося побувати. Він спеціально вивчає їх з історико-археологічного та географічного погляду. Отже, Барського можна вважати у певному розумінні зачинателем новітніх українських і загалом східнослов'янських наукових студій у галузі географії, археології, етнографії, історії християнської церкви тощо. Його описи й характеристики, до яких він нерідко додавав власні малюнки, не втратили свого наукового значення і сьогодні.

Нотатки Барського викладені у яскравій образній формі, уявлення про яку може дати, наприклад, уривок із його опису Венеції, що «основана есть при водѣ морской на отмѣлѣ»:

«Коня и ниже иннаго скота ни единого несть тамо, токмо всяк имать противу силы своей чолн или два, или корабль, ими же потребная себѣ привозит, а може хошет. Коней же четири токмо, и то от мѣди изваянных, над дверьми Соборной

церкви святого Євангелиста Марка, на самом ринкѣ стоящіє сїи пренесошася от Царя Града от церкви святаго Софіи. Обыкновеніє имут ходити в епанчах и в лѣтѣ, токмо в легких, и всяк от мужеска полу носить всегда при себѣ образец на палочкѣ малой устроєн, именуемый зонтик, прохладженія ради; от женска же полу инным образом. В Венеци и далече, даже до Рима и Бара, не видѣх чернаго ржанаго хлѣба, точію всюду пшеничен, бѣл аки снѣг, мал же аки просфора, того ради и драгую цѣну имать, рыбы морской довольно имут к ястію; еще же ядят устрицы, и лов оных тамо нарочито велик».

Твір Василя Барського стоїть на межі між паломницьким «хоженієм» і світським «щоденником» тривалої подорожі по багатьох країнах, у якому своєрідно переплітаються «репортажні» і «мемуарні» елементи. Цей літературний жанр у другій половині XVIII ст. продовжував розвивати, безпосередньо орієнтуючись на Барського, останній український письменник-паломник Лука Яценко.

«Странствованія» Барського, які збереглися в оригіналі до наших днів, набули широкого розголосу одразу по смерті їх автора і розійшлися в численних списках. «Не было ни одного знатного дома и места, где бы не читалось путешествие»,— писав перший видавець твору В. Рубан. Списки ці охоче купувалися за великі гроші «благочестивими людьми». Протягом 1778—1819 рр. записки Барського витримали шість видань.

Історично-мемуарна проза

На другу половину XVII — початок XVIII ст. припадає розквіт жанру історично-мемуарної прози. Причиною посилення інтересу до вітчизняної історії були бурхливі події XVII ст. Народно-визвольна війна українського народу, возз'єднання України з Росією, чвари різних старшинських угрупувань у другій половині XVII ст., спільна боротьба українського козацтва і російських військ проти турецької, польської і шведської агресії — всі ці важливі події приковували загальну увагу, викликали тривогу за майбутнє України. Автори історичних творів не тільки фіксували події минулого і сучасного, а й прагнули осмислити українську історію, показати її безперервність і самотність, ідеологічно обґрунтувати возз'єднання України з Росією. Одні з авторів продовжують традиції староруського літописання, викладають історію від легендарного «сотворіння світу», приділяючи головну увагу Київській Русі,

інші ж більше цікавляться сучасністю, героїчною добою Хмельниччини.

Давню історію літописці відтворювали за староруськими літописами, про нові часи писали на підставі власних спостережень, спогадів сучасників, використовували записи своїх попередників, документальні матеріали. Широко послуговувалися козацькі літописці також творами чужоземних істориків XVI—XVII ст., особливо польських, які у своїх працях торкалися історії України. Деякі українські літописи цього періоду є значною мірою компіляціями з творів польських авторів — М. Бельського, М. Стрийковського, О. Гваньїні, С. Твардовського та ін.

Розвиток української історично-мемуарної прози йшов від окремих монастирських, місцевих літописів, «кройник», реєстрів, діаріушів до широких синтетичних напівнаукових, напівлітературних праць, що узагальнювали пройдений країною історичний шлях. Автори літописів у своєму викладі намагалися бути об'єктивними, передавати факти точно, в хронологічній послідовності. Майже всі твори цього жанру — це насамперед пам'ятки історіографії, але разом з тим вони не позбавлені образно-художніх якостей і кращі з них займають видатне місце серед інших жанрів тогочасної української літератури. Українська історична проза XVII—XVIII ст., як відзначив І. Франко, створила грандіозну «конструкцію Хмельниччини», значення якої більше літературне, ніж історичне¹. Перед літописцями дійсність народно-визвольної доби була вже оповита великою легендою, що її створив український народ про Хмельницького і його часи. Літописи цього періоду у багатьох випадках дуже споріднені з народною словесністю, у якій так само знайшли широке відображення бурхливі події XVII ст. Фольклорні оцінки багатьох подій, явищ, фактів і осіб збігаються з літописними.

Історично-мемуарна проза XVII—XVIII ст. як світська література не мала доступу до друкарень, поширювалася в рукописах, але значення і популярність її не лише в давні часи, а й в часи нові була дуже великою. Особливо це стосується трьох фундаментальних козацьких літописів — Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка.

Не всі літописи XVII—XVIII ст. дійшли до нас, чимало їх загинуло. Про окремі з них маємо відомості з інших джерел. Так, про існування вірогідного Руського літопису дізнаємося

¹ Див. Іван Франко, Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 571/II, стор. 189.

з Густинського літопису і літопису С. Величка. С. Величко посилається ще на діаріуш Самійла Зорки і Переяславський літопис, які теж не збереглися.

До цікавих історичних і літературних пам'яток другої половини XVII ст. належить, насамперед, Густинський літопис, що його переписав у 1670 р. ієромонах Густинського монастиря (біля Прилук) Михайло Лосицький. Автор літопису невідомий. У літературі висловлювалася думка, що цей літопис написано Захарією Копистенським.

У передмові до літопису, яка проливає світло на літописну справу XVII ст. взагалі, Лосицький говорить, що кожна людина має природжену любов до батьківщини, і автори цієї хроніки хотіли, щоб майбутні покоління знали про події минулого, тому вони це минуле «описали в свѣту ясне выразили». Він зауважує, що знання історії потрібне кожній людині, і радить після прочитання передати рукопис «юнѣйшым».

Густинський літопис, що розпочинається викладом найдавнішої історії Русі і закінчується 1597 роком, написано на основі численних вітчизняних та іноземних джерел. Автор використовує «Повість временних літ», Галицько-Волинський та Київський літописи, «Киево-Печерський патерик», твори Мелетія Смотрицького, а також праці польських хроністів Длугоша, Меховіта, Кромера, Бельського, Стрийковського, Гваньїні, західноєвропейських істориків Дітмаера, Баронія, Слейдана, Крузія, грецьких — Куропалата, Зонари, Кедрина, Никифора Грегори, Маласси, посилається на Йосифа Флавія, Тертуліяна та ін. Ці самі історичні джерела зустрічаються тільки в «Палідонії» З. Копистенського, що й дало підставу вважати його автором Густинського літопису.

Цікаві останні розділи Густинського літопису — «О началѣ козаков», «О примѣненіи нового календаря», «О унії, како почая в Руской землѣ», писані, очевидно, свідком і учасником подій мовою, дуже близькою до народної. Автор негативно ставиться до унії, виступає оборонцем православної віри.

Близький до Густинського літопису інший історичний твір того періоду — досі недрукована «Кройника» Ф. Сафоновича. Феодосій Сафонович був не тільки істориком, а й проповідником, освітнім і церковним діячем другої половини XVII ст. Викладач Київської колегії, він у 1665 р. став ігуменом київського Михайлівського монастиря. У 1672—1673 рр. він написав «Кройнику з лѣтописцов стародавних з святого Нестора Печерского и инших также з кройник полских...»

Про Україну йдеться тільки в першій частині праці Сафоновича — «Кройника о Руси», яка викладає історію Київської

Русі до нападу татар у 1289 р. Наступні дві частини оповідають історію Польщі (до 1673 р.) і Литви (до 1529 р.). Основним джерелом для Сафоновича була «Повість временних літ», Галицько-Волинський літопис та твори польських істориків (Стрийковського).

Походження українського народу, як і білоруського та російського, Сафонович виводить від однієї східнослов'янської гілки. Основну увагу автор приділяє південній Русі, тобто Київщині, Галичині і Волині. Висвітлюючи українську історію у найтісніших зв'язках з російською і білоруською історіями, Сафонович обґрунтував цим історичне право на возз'єднання України з Росією (тенденція, що найяскравіше виявилася у «Синописі»).

На основі Густинського літопису, «Кройники» Ф. Сафоновича і «Хроніки» М. Стрийковського було написано дуже популярний і єдиний друкований свого часу твір історичної прози — «Синопис, или Краткое собраніе от различных лѣтописцев о нача-

лѣ славяно-россійскаго народа» (К., 1674).

«Синопис» (історичний огляд) протягом XVIII і до середини XIX ст. витримав понад 20 видань. Написано цей твір у стінах Києво-Печерської лаври. Перші три видання «Синописа» вийшли в лаврській друкарні під наглядом тодішнього архімандрита, письменника Інокентія Гізеля. Питання про авторство «Синописа» ще не розв'язане, приписувати його Гізелю, як це досить часто робили, нема достатніх підстав.

Автор «Синописа» поставив своїм завданням висвітлити історію України, починаючи від найдавніших часів. За існуючою в українській і поль-

«Синопис». Київ, 1680.
Перша сторінка

ській літературах літописною традицією, він найбільше уваги приділяє легендарним доісторичним часам і періоду Київської Русі. Викладаючи легендарну історію «древняго славенскаго народа», автор підкреслює його волелюбність, хоробрість. За хоробрість слов'ян поважав Олександр Македонський; він видав їм золоту грамоту, якою закріплював за ними вольності і землю. Слов'ян боялися зачіпати навіть римляни. Якийсь словенороський князь Одноцар завоював був Рим і володів ним «лѣтъ тринадесят». Після того слов'яни розсіялися по трьох частинах світу — по Азії, Африці і Європі. «Синописис» дає короткі географічні відомості про ці частини світу. Що стосується «Нового світу» — Америки, то вона «без описанія оставляється», поскільки «послѣжде прочіих ново изобрѣтена».

Далі йдуть відомості «о народѣ руском, или свойственѣе російском, и о нарѣчїи, или назвиску его», про сарматів, роксолянів, про Мосоха, прародича словеноруського, і про його плем'я. Коротко згадується про інші народи — «о козарех», «о цимбрах». Потім автор переходить до Києва, пише розділи «О преславном верховном и всего народа російскаго головном градѣ Кїевѣ и о началѣ его», «О первоначалных князях кїевских», «О смерти Кїя, Щека и Хорева», «О сем, когда Росы писмена знати начаша», про Новгород, «О княженїи Рурика», «О Осколду и Диру», «О княженїи Игоря», «О владѣнїи Олегом в Кїевѣ и о смерти его», «О княженїи Игоря Руриковича в Кїевѣ, по Олегу», «О княженїи великія княгинѣ Ольги на Кїевѣ», про походи Ольги на древлян, на Царгород і її хрещення, про князювання Святослава, Ярополка Святославича, Володимира Святославича.

У «Синописисі» вміщено цікавий розділ «О ідолѣх», де подається характеристика всіх ідолів, що їм поклонялися східні слов'яни: Перуна, Волоса, Лади, Купала, Леля і Полеля, Коляди, Дажбога, Стрибога, Хорса та ін. Ось портрет «Начальнѣйшого кумира», бога грому і бурі Перуна:

«Тулуб его бѣ от древа хитростнѣ изсѣчен; главу имущ слїянну от сребра, уши златы, нозѣ желѣзны, в руках же держаше камень по подобїю Перуна палающа; рубинами и карбункулем украшен, а пред ним огонь всегда горяше; ащежбы по нераденїю жреческому случилося огню угаснути, того ради жерца, аки врага бога своего, смертїю казняху».

Про Купала говориться, що це був «истинный бѣс», бо обряди, зв'язані з його пошануванням, збереглися до цього часу: перед святом Івана Хрестителя «собравшееся в вечер юноши, мужеска, дѣвическа и женска полу, соплѣтают себѣ вѣнци от зелїя нѣкогого, и возлагают на главу, и опоясуются ими, еще же

на том бѣсовстем игралищи, кладут и огонь, и окрест его, емшеся за руцѣ, нечестиво ходят и скачут, и пѣсни поют сквернаго Купала часто повторяюще, и чрез огонь прескачуще самых себе тому ж бѣсу Купалу в жертву приносят. И иных дѣйств діявольских много на скверных соборищах творят, их же и писати нелѣпо ест».

Так само автор обурюється різдвяними звичаями, що збереглися від давніх часів: «Наченше от самого Рождества Христова, по вся святія дни собирающеся на богомерзскія игралища, пѣсни поют, и в них аще и о рождествѣ Христовом воспоминают, но здеже беззаконно и коледу, ветхую прелесть діявольскую, много повторяюще присовокупляют. К сем, на тых же своих законопротивных соборищах и нѣкоего Тура сатану, и прочія богомерзскія скареды измышляюще, воспоминают. Иныи лица своя и всю красоту человѣческую по образу и по подобію божію сотворенную, нѣкими лярвами или страшилами, на діявольскій образ пристроеными закривают, стращаще или угѣшающе людій».

У «Синописі» розповідається про Володимира, його багатоженство, боротьбу з печенігами, переповідається літописна легенда про білгородський кисіль. Дуже докладно описано прийняття християнства. Дальша історія Київської Русі викладається за періодами князювання того чи іншого князя.

З пізніших подій автор зупиняється на нападі Батия і зруйнуванні ним Києва, потім одразу ж переходить до звільнення від татарського ярма — розповідає про Куликовську битву. Про наступні події на Русі говориться вже стисліше; описується приєднання Київського князівства до Литовського. Належна увага приділяється церковній історії Русі — київським і московським митрополитам, патріархам.

Про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. у «Синописі» нема й згадки, а воз'єднання України з Росією трактується лише як природне повернення Києва під «скіптроносну царську руку», та ще й не будь-як, а «с пребогатыми сокровищи, церквами святыми и обителми».

Наступні видання «Синопися» доповнювалися відомостями про найновіші події. Так, останні розділи «Синопися» у виданні 1680 р. присвячені турецьким походам на Чигирин у 1677—1678 рр. і змальовують розгром турків запорозькими козаками разом з російськими військами. В дусі народнопісенної традиції змальовує автор батальну сцену, переходячи від спокійної оповіді на патетичну ритмізовану прозу:

«Там бо гласы до небес возвышахуся, от превелика клича безчисленных воев! Тамо солнце затмися, ради прегуста дыма

от огненныя стрелбы возходяща. Ту воздух помрачися от праха земли, конскими копытами горѣ возбіеннаго! Тамо мняшеса землѣ возстогнати от превеликих сил воинских на ней брань отяготивших! Ту стрѣлы от многочисленных луков испущеныя, яко прегустыя капли дождевны! Тамо кулѣ от великія и меншія стрелбы, яко огненный град исхождаху! Тамо гласы стрелбы огненныя, аки страшныя грома слышяхуся! Ту мечи обнаженныя, аки молнія блещяхуся! Тамо руцѣ христіанскія останшая в кровѣ поганской! Ибо в том бою, многи от самых лучших богатыров поганских, начальных, а посполитых безчисленные телеса в труп падоша!»

Закінчується «Синописис» традиційно — віршем «К читателю сего лѣтописца от типографов» і короткою молитвою.

Твір присвячений російському цареві Федору Олексійовичу. У спеціальній віршовій присвяті висловлюється надія, що

Под кровом орлих крыл знамени царска
Не повредит нас луна бѣсурманска.

Автор «Синописиса» дуже щедрий на похвали російським самодержцям, неодноразово висловлює їм вірнопідданські почуття.

Відоображаючи спільну долю східнослов'янських племен у минулому, автор стверджує єдність народів Великої, Малої і Білої Росії, доводить, що московські царі — це законні наступники київських князів і возз'єднання України з Росією — це тільки відновлення колишньої єдності слов'яноноруських земель під владою російського монарха-самодержця. Така монархічна тенденція і забезпечила «Синописису» право надовго стати офіційним підручником вітчизняної історії.

1699 р. в Чернігові закінчив свій великий літописний твір ієромонах Троїцько-Іллінського монастиря Леонтій Боболінський. Його «Лѣтописец сій ест Кроника з розных авторов и гисторыков многих...» — компілятивна праця, збірка відомостей церковної і світської історії від «сотворіння світу» до кінця XVII ст., складена на підставі різних джерел. Особливий інтерес становлять останні розділи літопису Боболінського, які змальовують події національно-визвольної війни українського народу і боротьбу з турками. Автор наголошує, що розгромом турецьких військ під Чигирином 1677—1678 рр. Україна завдячує російським військам.

Стисло розповідає про події на Україні у XVII — першій половині XVIII ст. Чернігівський літопис. Докладніше зупиняється він лише на афері Мазепи і Полтавській битві 1709 р.

З другої половини XVII і першої половини XVIII ст. маємо ще кілька невеличких місцевих і монастирських літописів. Сюди

належить Добромильський літопис, автором якого був священик у містечку Добромиль на Дрогобиччині Симеон Коростенський. Добромильський літопис — це коротенькі нотатки, викладені в хронологічному порядку, про важливі історичні події, господарські і церковні справи, що мають місцеве значення.

Монастирські літописи висвітлюють головним чином внутрішні і господарські справи монастирів. Такими є літописи Густинського (1600—1640) і Підгорецького (1583—1715) монастирів, Межигірський літопис (1608—1700) та деякі інші. Літературне й історіографічне значення їх невелике.

Окреме місце в історично-мемуарній прозі першої половини XVIII ст. займають щоденники, найвідомішими з яких є діаріуші Миколи Ханенка і Якова Марковича. Обидва автори належали до козацької старшини, здобули освіту у Київській академії, посідали високі військові посади.

Діаріуш генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка (народився 30 листопада 1691 р. — помер 27 січня 1760 р.) охоплює події 1722—1753 рр. Генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович (народився 1696 р. — помер 9 листопада 1770 р.) вів записи з 1717 до 1767 р. В поле зору обох авторів потрапила велика кількість найрізноманітніших подій і фактів тогочасного державного, політичного і економічного життя: вони розповідають про свою службу, взаємини з іншими людьми, подають факти, цінні для економічної історії українського села, його побуту і т. д. Перед читачем вимальовуються яскраві картини життя і побуту козацької старшини XVIII ст., з'ясовуються шляхи її збагачення.

Чільне місце серед козацьких літописів посідає анонімний твір, який перші видавці умовно назвали літописом Самовидця. Цей літопис є важливим джерелом для вивчення історії України у другій половині XVII ст. Він охоплює події 1648—1702 рр.

За змістом і характером викладу літопис Самовидця поділяється на дві частини. Першу частину (1648—1676) написано у вигляді окремих оповідань про найважливіші події народно-визвольної війни: «О началѣ войны Хмельницкого», «Война самая», «Починается война Збаражская» і т. д. Тут автор ставить рік і оповідає про події, а часто й випереджує їх або вказує, що подія відбулася «на тот час», тобто в минулому. Цю частину написано пізніше, на підставі якихось джерел, найімовірніше спогадів очевидців. З 1677 р. Самовидець переходить на короткий порічний виклад. Ширших оповідань тут майже не знаходимо.

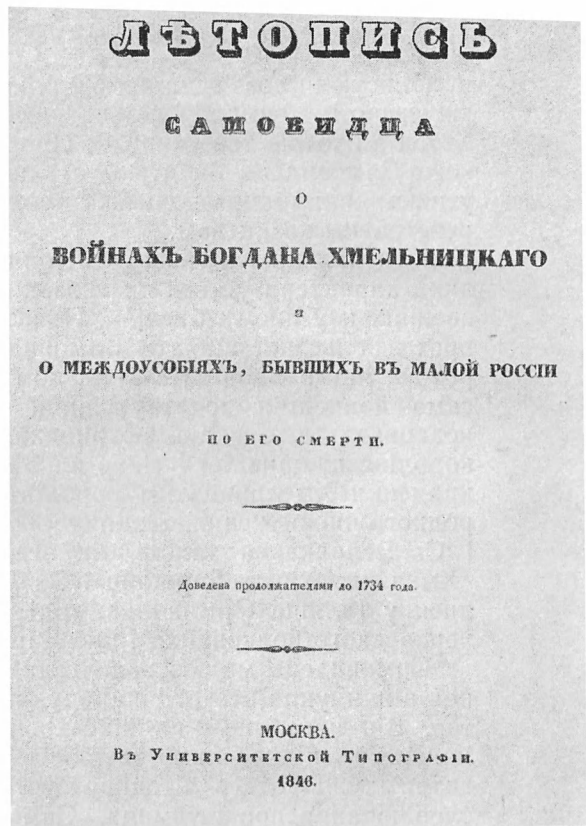
Зміст літопису Самовидця досить розмаїтий. На першому місці автор ставить війни і походи Богдана Хмельницького, роз-

повідать про наступних гетьманів, цікавиться стосунками України з сусідніми країнами — Польщею, Росією, Туреччиною.

Час складання літопису Самовидця треба віднести до останньої чверті XVII ст. Писаний він у північній частині Лівобережної України, очевидно, у м. Стародубі, бо, як видно із змісту твору, автор був тісно зв'язаний з цією місцевістю.

Авторство літопису й до сьогодні не з'ясовано. Найвірогіднішою є гіпотеза, за якою літопис приписується Романові Ониськовичу Ракушці-Романовському. Ракушка-Романовський, що народився близько 1623—1625 рр. в козацькій сім'ї, був у 1649 р. реєстровим козаком Ніжинської полкової сотні, потім сотником, наказним полковником, а після 1663 р.— першим генеральним військовим підскарбієм. З цієї світської посади він перейшов на духовну — став брацлавським протопопом, а в останні роки життя (1687—1703) був священиком Миколаївської церкви у Стародубі. Тут він міг написати свій літопис. За другою гіпотезою, висунутою М. Возняком, автором літопису Самовидця був корсунський полковник Федір Кандиба. Оригінал літопису Самовидця до нас не дійшов, збереглося лише кілька пізніших копій.

Самовидець належав до козацької старшини; козацько-старшинськими симпатіями пронизаний весь його твір. Він з погордою дивиться на посполитих, часто висловлює своє незадоволення вчинками нижчого козацтва, негативно, як про свавільників, пише про запорозьких козаків, з неприязню говорить про селян, ремісників і міщан, які під час війни взяли за зброю, і всю заслугу у переможній війні приписує козацтву.

Літопис Самовидця. Москва, 1846.
Титульна сторінка першого видання

Описуючи возз'єднання України з Росією, Самовидець стверджує, що це був добровільний акт і що «по усей Украинѣ увесь народ з охотою тоє учинил». Причину воєн Богдана Хмельницького Самовидець бачить у страшних соціальних і релігійних утисках, які чинила польська шляхта над козаками, зокрема над реєстровим козацтвом.

Центральним образом літопису є Богдан Хмельницький, який характеризується як «козак росторопний в дѣлах козацких военных и у писмѣ бѣглій». Початок війни українського народу проти польської шляхти Самовидець пов'язує з особистою образою, яку завдав Хмельницькому шляхтич Чаплинський. Така сама концепція початку війни зустрічається і в наступних козацьких літописців. Скривджений Хмельницький викрадає королівські привілеї і тікає на Запорожжя. Оповідання про викрадення Хмельницьким королівських привілеїв, очевидно, народного походження. Воно увійшло в літописи Г. Грабянки і С. Величка, а також, як згадувалося, стало темою думи «Хмельницький і Барабаш». За Самовидцем, привілеї зберігалися у Ілляша Ормянчика, тоді як інші джерела вказують на черкаського полковника Іллю Барабаша.

Самовидець малює величезний розмах національно-визвольної війни українського народу, показує її всенародний характер. Він наголошує на військових здібностях Богдана Хмельницького, підкреслює твердість його характеру, сміливість, витримку. Проте в літопису зустрічаються й неприхильні висловлювання про гетьмана. Самовидець говорить, що здобуті перемоги заслужено принесли Богданові всенародну любов і славу, але викликали у нього зарозумілість, чим і пояснюється його непримиренне ставлення до польського короля. Смерть Хмельницького Самовидець описує дуже стисло, повідомляючи тільки, що гетьман помер і на його похороні було «множество народу». Тут він уникнув панегірика Хмельницькому, як це робили інші літописці.

Прихильно ставиться Самовидець до Івана Золотаренка, Якіма Сомка, вірного союзника Росії, який «добрим проводцею был», вважає, що доноси на нього були брехливими. Самовидець висловлює свої симпатії і до Івана Брюховецького; він не тільки обурюється Дорошенком, який «позволив забити голоті» Брюховецького; йому не подобається, що «голота» повбивала також «и много людей значных козаков и запорожцов». Негативно характеризує Самовидець Івана Виговського, що підступом здобув булаву і зрадив Москву, як невдячного до пам'яті старого Хмельницького. Відзначив літописець також нелюбов народу до Павла Тетері («уся Украина противко ему бун-

тується»), заплямував Петра Дорошенка за його лукавство, честолюбність і союз із татарами. З ненавистю пише Самовидець про Дем'яна Многогрішного, засуджує Івана Самойловича. Спочатку Самойлович був добрим і ласкавим, але як розбагатів, то став неймовірно пихатим. Хто б до нього не приходив, кожен мусив довго чекати у дворі з непокритою головою. Він і його сини «здирства вшелякими способами вимишляли», у походах він «людей военных много запропастил, котрих мало жаловал». Перерахувавши всі неподобства, які чинив Самойлович, літописець пише і про його кінець — арешт і заслання. Самойловича чекала «вмѣсто роскоши — срогая неволя, вмѣсто карет дорогих и возников — простой возок, телѣжка московская с подводником, вмѣсто слуг нарядных — сторожа стрельцов, вмѣсто музыки позитивов — плач щоденній и нареканя на свое глупство пихи, вмѣсто усѣ роскошей панских — вѣчная неволя».

Літопис Самовидця написано українською книжною мовою другої половини XVII ст. з наближенням до народної мови. Стиль викладу — простий, без зайвих риторичних прикрас. Для характеристики того чи іншого героя Самовидець часто використовує народні прислів'я і приказки, вживає влучні народні порівняння. Говорячи про тимчасовий союз Хмельницького з кримським ханом, Самовидець, розуміючи нетривкість цього союзу, вживає приказку: «Аже нестатечная приязнь вовку з бараном, так християниновѣ з бусурманином». Дем'ян Многогрішний удавано відмовлявся від булави, «як старая дѣвка хорошого жениха».

В середині XVIII ст. літопис Самовидця було перекладено російською мовою.

Видатним твором української історично-мемуарної прози початку XVIII ст. є літопис Григорія Грабянки «Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, с поляки... в року 1648, отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неоконченной, з розних лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писанного, в градѣ Гадячу, трудом Григорія Грабянки, собранная и самобитних старожиллов свѣдительстви утвержденная. Року 1710». Оригінал рукопису не зберігся, а прізвище Грабянки названо у заголовку лише двох пізніших списків (яких виявлено понад 20), тому питання про авторство Грабянки в історичній науці залишається ще відкритим.

Григорій Іванович Грабянка з 1686 р. був на військовій службі — гадяцьким сотником, полковим осавулом, суддею, обозним, а з 1730 р. — полковником. 1723 р. Грабянка був у складі делегації гетьмана Полуботка до Петербурга у справі

ДѢЙСТВІЯ

ПРЕЗЪБЛННОЙ И ОТЪ НАЧАЛА ПОЛЯКОВЪ КРВАВОШОЙ ВЪБЫВАЛОЙ БРАНИ

БОГДАНА ХМЕЛНИЦКОГО,

ГЕТМАНА ЗАПОРОВСКОГО.

ВЪ ПОДЛЕЖИИ,

ЗА НАЙЯСНѢЙШИХЪ КОРОЛЕЙ ПОДСКИХЪ ВЛАДИСЛАВА,
ПОТОМЪ И КАЗЫМІРА, ВЪ РОКУ 1648, ОТПРАВОАТИСЯ
НАЧАТОЙ И ЗА ДѢТЬ ДЕСЯТЬ ПО СМЕРТИ ХМЕЛНИЦКОГО
НЕОКОНЧЕННОЙ,

ВЪ РОЗНИХЪ ЛѢТОПИСНОХЪ И ИЗЪ ДІАРИУА, НА ТОЙ ВОЙНѢ ПИСАННОГЪ,

ВЪ ГРАДѢ ГАДЯЧУ,

ТРУДОМЪ

ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ,

СОБРАННАЯ И САМОБИТНІХЪ СТАРОЖИДОВЪ СВѢДѢТЕЛЬСТВІИ
УТВЕРЖДЕННАЯ.

Року 1710.

ИЗДАНА

ВРЕМЕННОЮ КОММИССІЕЮ

ДЛЯ

РАЗБОРА ДРЕВНИХЪ АКТОВЪ.

КІЕВЪ.

Въ Университетской типографіи.

1854.

Літопис Григорія Грабянки.
Кпів, 1854.

Титульна сторінка першого видання

виборів нового гетьмана. Тут його заарештували і ув'язнили в Петропавлівську фортецю. На Україну Грабянка повернувся тільки після смерті Петра I. 1737 р. загинув у кримському поході проти татар.

У передмові до літопису Грабянка вказує на причини, що спонукали його написати цю історію: бажання відтворити славні сторінки героїчної доби Богдана Хмельницького, щоб вони не забулися. Тут же автор називає історичні джерела свого твору, підкреслює, що він нічого не вигадав, а зібрав матеріали з різних діаріюшів, духовних і світських літописів, а також писав на основі «повѣствованія самобитных тамо свѣдителей». Крім того, у передмові Грабянка згадує твори польських істориків — Кромера, Бельського, Стрийковського, Гваньїні, Коховського, німецьких — Пуфендорфа, Гібнера, якими він безпосередньо користувався. У тексті літопису зустрічаються посилання на «Синаксар», «Апостол», «Синопис».

Грабянка розповідає історію козацтва від найдавніших часів до 1709 р. За змістом літопис можна поділити на три частини. Перша частина охоплює події до народно-визвольної війни. Автор починає твір виясненням етимології слова «козак», виводячи його від назви скіфського племені козар, прямими нащадками якого є українські козаки. Далі йде шість «сказаній» про найголовніші події з історії України до Хмельницького. Грабянка оповідає, як на Україні панували татари, литовці, а далі вона «подпадає лядському игу», розповідає «о різних бранех и оружїи козацком и о пици их», про гетьманів Шаха і Підкову, з'ясовує, «откуда и чего ради возсташа козаки на поляков», подає сказання «о Хмельницкого родѣ, и о войнѣ на Цо-

цорѣ», «о козацкой войнѣ под Переяславлем, и о гетманѣ Тарасѣ, чесо ради возста на поляки». Після цих «сказаній» йде друга, основна частина літопису. Починається вона сказанням «чесо ради возста Хмельницькій на поляков», а далі досить детально розповідає про битви Богдана Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, про походи на Збараж, Броди, Львів і Замостя, про збаразьку і зборівську перемоги 1649 р., про похід на Волощину (Молдавію), про Берестецьку і Білоцерківську битви і т. д. Поряд з описом битв змальовується внутрішнє життя України, її стосунки з іншими країнами, зокрема з Росією. Ця частина багата на історичні деталі, найповніше, в епічному плані передає напружену добу в історії України. В третій частині Грабянка відтворює події після смерті Хмельницького і доводить їх до 1709 р. Закінчується літопис описом виборів гетьмана Івана Скоропадського. В цій частині залишена попередня система «сказаній», але з 1664 р. події уже викладаються за системою порічних записів, досить стисло, без особливих подробиць.

Грабянка належав до військових канцеляристів, вихованих Київською академією, який всупереч монастирським літописним традиціям основну увагу зосередив на подіях недавнього минулого, зокрема на національно-визвольній війні українського народу проти польської шляхти і висвітленні ролі Богдана Хмельницького. У літопису чітко виявляються політичні позиції автора як виразника інтересів і поглядів козацької старшини. Грабянка — автономіст, прихильник збереження старого гетьманського устрою під зверхністю російської держави. Він розуміє, що Україна може врятуватися від зазіхань польської шляхти і татар тільки в союзі з Росією.

У центрі твору Грабянки стоїть велична постать Богдана Хмельницького — «вѣрнѣйшаго російского сына благородного вожда... Малую Росію от тягчайшаго ига людского козацким мужеством свободившого». Богдан Хмельницький виступає в літопису як «преславный вождь запорожскій», «муж хитр в воинствѣ и разумен зѣло», «з природы разумен и в науцѣ языка латинского бѣглій». Грабянка і в некролозі наділив Хмельницького всіма рисами епічного героя-богатиря, подібно до того, як це робив Нестор, змальовуючи образ Святослава:

«Муж поистиннѣ имени гетманского достоин, много дерзновен в бѣдствіях входить, множае совѣтен в самих бѣдствіях баше, в нем же ни тѣло коими либо труди изнуренно, ни благодушество противними навѣт побѣжденно быти можаше; мрза и зноя терпѣніе равно, пищи и питія не елико непотребное иждивеніе, но елико естеству довлѣяше толико вкушаше; сном

в ноші, ни во дни побѣждашеся; аще же когда от дѣл и упражненія воинского времени избываше, тогда мало почиваше, и то не в многоцѣнных одрѣх, но на постели яже воинскому мужу приличествует; спящи же паки не печашеся, дабы уединенное коему мѣсто избѣрати, но и между немалым воинским кlichem, ничто же о том радящи, з тихостію сна пріимаше, одѣяніе ничим же от прочіих разнствующее; оружіе точію и кони мало что от инних лучшее; мнози многожди его воинским плащем покровенна между стражми от труда изнемогоша почивающа созерцаху; первій на брань, послѣдній по уставшей брани исхождаше».

Ці самі риси героя, що не знає втоми і своєю простотою зливається з усією козацькою масою, відтворено й у «Похвалѣ вѣршами Хмелницкому от народа Малороссійскаго», якою відкривається вір.

Інші образи літопису подано не так повно, проте досить випукло. Наливайко — це «син православія», що ненавидів «новоявлшуюся унію». Іван Виговський спочатку згадується як «муж мудр и в писаніи искусен», а після смерті Хмельницького він виступає уже як хитрун і злодій, що хитрощами захопив владу, «ко украденним денгам приложи еще украсти и клейноти войсковіе». Виговський — «яко тать и вѣроломец», «утаенный супостат, образом и вѣщію лях», «враг всероссійскій» і, нарешті, «супостат и явній измѣнник».

У записі про страту Виговського Грабянка зазначає, що той «за неповинную кров людскую и за несодержаніе монаршой присяги, гетманство скончил поносно и безчестно». Так само негативно, як про зрадника московському цареві, говориться і про Павла Тетерю. «Завистливым» і «злобним» виступає в літопису Іван Брюховецький. Розповівши про смерть Брюховецького від рук розлюченого натовпу, автор зауважує, що це йому «бог отмстил... неповинную кров Сомкову и прочіих».

З усіх героїв після Богдана Хмельницького Грабянка найбільше ідеалізує наказного гетьмана Якіма Сомка. Сомко — «вождь есть храбр и в дѣлах воинских искусен», «воин храбрій и смѣлій, уроди, возраста и красоти зѣло дивной, всего же паче царскому величеству слуга найвѣрнѣйшій». Позитивне ставлення літописця до Сомка видно і з того, що він вкладає в уста татарина, ката Сомка, докір прихильникам Брюховецького: «О несмысленній и немилосердній глави! Сего челоуѣка сам бог роди на показаніе свѣту... ви же — неразумніи — и сего не жалѣете предавати смерти!» Поряд із Сомком Грабянка ставить також паволоцького полковника Івана Попови-

ча. В одному місці він говорить: «Поистиннѣ, аще би сіе два союзніе мужи: Попович, глаголю, и Сомко далѣе пожили, то могли би старого Хмелницкого дѣлом слѣдствовать...»

Грабянка — прихильник єдності України з Росією. Оцінка більшості українських гетьманів у літопису залежить від того, наскільки вірними були вони російському цареві. Акт возз'єднання України з Росією Грабянка оцінює цілком схвально: «По обох странах Днѣпра во всей Украинѣ всякая душа з охотою учинили, и бысть радость великая во всѣм народѣ, ибо всѣ были благонадежны под единовѣрним себѣ монархою тихомирного во всем пожитія». Літописець негативно ставиться до польської шляхти і лихварів. Основною причиною визвольної війни він вважає угиски шляхти і насильне заведення церковної унії. В оповіданні «Чесо ради воста Хмелницікій на поляков», де яскраво змальовані безчинства шляхти на Україні, автор вигукує: «И что есть мучителство фараоне противу поляков тиранству? Дѣтей в котлах варяху, женам сосци древіем изгнѣтаху и иная неисповѣдимая творяху бѣди». І ось настав час, за всі ці знущання «сотвори бог ляхом отмщеніе».

Твір Грабянки — компілятивний, але ця компіляція особливого типу. Автор на основі різних джерел (про які не говорить) вільно викладає історію, систематизує численні матеріали у формі своєрідного історичного роману. Як історичне джерело літопис Грабянки не має великого значення, бо автор намагався подати не документальні факти, а літературно опрацювати історію, зробити її доступною широким читацьким колам, маючи на меті не так інформувати про події минулих часів, як вплинути на емоції читача, пробудити в ньому національні почуття, змальовати перед ним славні сторінки героїчного минулого. Відтворюючи колишню славу України, Грабянка весь час намагається довести лояльність козацької старшини до царського уряду, підкреслити заслуги козацтва у спільних з російськими військами походах і цим самим нагадати про особливі права козацтва. У такій ідейній настанові і виявляються найбільше козацько-старшинські симпатії автора і його ставлення до Москви. Цим можна пояснити велику популярність Грабянчиного літопису серед козацької старшини, яка боролася за привілейоване становище в суспільстві і не оминала нагоди підкреслювати свої заслуги перед царем.

До суто літературних творів, вміщених у літопису Грабянки, належать написані на основі напівлегендарних переказів оповідання про будівництво фортеці Кодак, про захоплення Хмельницьким королівських привілеїв у Барабаша, про смерть і похорон Хмельницького. Літературно опрацьовані також

промови різних політичних діячів, зокрема Богдана Хмельницького, його розмови з послами, з кримським ханом тощо.

Мова літопису Грабянки — це сильно стилізована під церковнослов'янську українська книжна мова того часу. Архаїзацією мови автор намагався досягти високого, патетичного стилю розповіді. Та незважаючи на це бажання автора, у мову літопису проникли численні українські народні лексичні і морфологічні елементи. Стиль Грабянки загалом важкий, риторичний, проте автор часто урізноманітнює його драматизацією подій, введенням діалогів, промов. У літопису вміщено кілька віршів («Похвала в'їршами Хмелницкому», «В'їрши на герб Малоросійській», вірш про Корсунську битву).

З-поміж козацьких літописів особливо виділяється як за обсягом, так і за змістом літопис Самійла Величка. Це — монументальний історичний твір, що займає чотири великих томи. Літописом його назвали умовно перші видавці. Перший том має назву «Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками, чрез Зѣновія Богдана Хмелницкого гетмана войск Запорожских в осмі лѣтах точившойся. А до дванадцяти лѣт у поляков з іншими панствами провлекшойся. Якою он Хмелницкій при всесілной помощи божественной, з козаками и татарми, от тяжкаго іга людскаго вібілся и под вісокодержавное пресвѣтлѣйшаго монархі російскаго Алексія Михайловича владѣніе доброволнѣ поддался. От авторов: нѣмецкого Самуила Пуфендорфія, козацкого Самуила Зоркі и полского Самуила Твардовского войну тую в книзѣ своей Война Домова названой в'їршом полским описавшаго. Нінѣ же вкратцѣ стілем гісторичнім і нарѣчієм малоросійским справленное и написанное тцанієм Самойла Величка канцелярісті негдѣсь войска Запорожского в селѣ Жуках, уезду Полтавского. Року 1720». Другий і третій томи звуться «Повѣствованія лѣтописная о малоросійских і иних отчасти поведеніях собранная и zde описанная». Четвертий том складають додатки, упорядковані видавцями. Перший том поділено на частини, а частини — на розділи; другий і третій томи мають тільки розділи. До першого і другого томів подано передмови автора.

Літопис Величка видано за списком, що є, можливо, авторським оригіналом, який не зберігся повністю. У першому томі бракує початку, нема кінця першої, другої, третьої, четвертої і п'ятої частин, що обіймають 1648—1652 рр. Цю прогалину видавці заповнили матеріалом з другого твору Величка — «Космографії». У другому томі бракує двох аркушів, третій том, ймовірно, залишився незакінченим. Літопис охоплює події на Україні з 1648 до 1700 р. У тексті твору є натяки автора, що

Літопис
Самійла Величка.
Заголовна сторінка
рукопису

він описував і події до часів Хмельницького. Величко, мабуть, не закінчив свій літопис 1700 р., а продовжував його далі, бо ж розпочав він над ним працювати у 1720 р., як видно із заголовка. У самому літопису є чимало згадок про події 1700—1725 рр., у другому тому вміщено реєстр подій до 1723 р.

Самійло Васильович Величко був військовим канцеляристом. Походив він, очевидно, з козацького роду, закінчив Києво-Могилянську колегію і був освіченою для свого часу людиною — знав польську, німецьку і латинську мови. У третьому тому він говорить, що з 1690 р., у молодшому віці, почав свою службу у генерального військового писаря В. Кочубея, виконував його різні, навіть секретні, доручення. 1705 р. Величка переведено до військової канцелярії, де він був «не послѣдним в дѣлех писарских», але через три роки, як він пише про себе, «моя недоля крайним мнѣ на самом концѹ рока 1708 заплатила нещастем». Отже, у зв'язку з стратою Кочубея потерпів і Величко. Про цей час він ще раз згадує, як про зміну «доброто житія моего на неволничое». Після Полтавської битви і реабілітації Кочубея Величко жив у маєтку Кочубеїв у селі Диканьці, а згодом у селі Жуках на Полтавщині. 1728 роком датується друга праця Величка «Космографія», яку він уже продиктував, бо на схилі віку осліп. Ні рік його народження, ні рік смерті — невідомі.

У літопису важливою є насамперед «Передмова до чителника». Тут автор викладає свої погляди на історію, говорить про завдання праці, з'ясовує причини, які спонукали його написати подібний твір. Немов повторюючи староруських авторів, Величко наголошує на тому, яке велике значення має «чтеніє книжное» і, зокрема, знання рідної історії, що порівнюється з ліками від усякої туги і скорботи. Величко докоряє козацьким літописцям за їх «щуплі реєстрики», за те, що вони записували події української історії дуже коротко. Значно ширше писали про козацьку історію іноземні історики, але їхні твори на Україні важко знайти. Подорожуючи по Правобережній Україні у 1702 р., автор побачив страшну руїну: «видѣх многіє гради, и замки безлюдніє, и пустіє вали, негдись трудами людскими, аки гори и холми висипаніє, и тилко звѣрем дивиим прибѣжищем и водворенієм сущии», міста «видѣх едни малолюдніє, другіє весма пустіє, разваленніє, к землѣ прилпнувшіє, зьплѣсняліє, непотребним билієм заросліє, и тилко гнѣздящихся в себѣ змієв, и разних гадов и червей содержащіє», а поля і долини, ліси, сади, діброви, ріки, стави, озера «запустѣліє, мѣхом, тростієм, і непотребною лядиною заросліє». А перед війною Правобережна Україна була «аки вѣторая земля обѣтованная,

медом и млеко кипящая». «Видѣх же к тому,— пише далі Величко,— на розних там мѣстцах, много костей челоувѣческих, сухих и нагих, тилко небо покров себѣ имущих, и рекох во умѣ: кто суть сія?» Заболіли в автора серце і душа, і почав він довідуватися про причини такого спустошення колись багатої своєї вітчизни. Так і виникла ця сумна повість, історія «о войнѣ з поляки Хмельницкого, и запустѣніи тогобочном украиномалороссийском».

У передмові Величко відзначає, що для опису війни Хмельницького він користувався, крім козацьких літописів і народних переказів, ще й творами іноземних істориків. Це поема польського поета Самійла Твардовського «Война домовая», що була надрукована 1681 р. в Каліші, книга німецького історика Самійла Пуфендорфа, перекладена з латинської мови на російську і видана у Петербурзі 1718 р. («Введение в историю Европейскую»). Він посилається також на твори польських істориків Кромера і Гваньїні. До цих джерел Величко додає ще якийсь діаріуш Самійла Зорки, нібито секретаря Богдана Хмельницького. Автор застерігає, що у писаних джерелах, як і в усних переказах про війни Хмельницького є багато неточностей, до того ж він писав через 70 років після подій, тому в його роботі, як і в названих істориків, можуть трапитися помилки, за які він просить у читача вибачення.

Отже, Величко, патріот своєї батьківщини, «істинній Малія Росіи син и слуга», поставив перед собою завдання об'єктивно викласти історію козацьких воєн, змалювати правдиву картину великих спустошень, яких зазнала Україна у цих війнах. При цьому він активно виявляє своє ставлення до людей і подій, не тільки висловлює свою скорботу над великою руїною, а й докопується причини такого становища, засуджує дії тих гетьманів і козацької старшини, які дбали лише про свої особисті інтереси, віддаючи Україну на пограбування шляхті і татарам. У передмові до другого тома він говорить, що серед козацтва умножилися «гнѣвы, несогласія, властолюбія, раздвоєнія, измѣненія, рвенія, зависти, вражди, междоусобія с кровопролитієм, и иная тим подобная злоключенія и непотребства», а «началници и воевожди» Україну «в крайную привели гибель и разореніе». Величко відтворив перед читачем руїну в численних деталях, змалював її рік за роком у найголовніших подіях і як історик, і як художник, використовуючи для цього всі доступні йому матеріали.

У творі Величка вражає насамперед величезна кількість документального матеріалу. Тут наведено повністю десятки урядових офіційних і приватних листів, актів, універсалів, гра-

мот, дипломатичних документів, топографічних описів, реєстрів тощо. Але треба визнати, що значна частина цих матеріалів — домисел автора, щоб надати творові вірогіднішого вигляду. Та разом із тим у літопису є багато справжніх документів, кілька з них вкладено в рукопис в оригіналі. Звичайно, Величко не був містифікатором, він намагався писати правдиву історію, весь час турбуючись про вірогідність свого твору. Величко робить спроби критикувати свої джерела, але помилки були неминучі. Частина документів могла потрапити до його рук уже як готові фальсифікати, деякі ж він, як військовий канцелярист, міг і мав право складати сам або під час служби, або згодом. Можливо, що Величко, живучи в селі, користувався якоюсь приватною колекцією документів, серед яких були й фальшиві. Та незважаючи на комплітаивний характер і на деякі сумнівні документи, твір Величка є одним із найважливіших джерел української історіографії другої половини XVII — початку XVIII ст., видатною історичною і літературно-художньою працею свого часу.

Величко постійно висловлює свою любов і симпатії до українського народу, підкреслюючи, що «народ наш козако-руській, истинний, простодушній и правосердечній», «народ мужественній и рицерській». Поняття українського народу у нього ширше, ніж у Самовидця і Грабянки. Хоча він і залишається ідеологом козацької старшини, але приділяє багато уваги простому народові, не зневажає його і визначає суттєву роль в історичному процесі. Географічно Україна у нього поділяється на Малоросійську і Галичину. Історія України подається Величком у найширших взаємозв'язках з історією сусідніх народів і країн — Польщею, Росією, Туреччиною, Румунією, Угорщиною.

Як і в усіх козацьких літописах, центральною постаттю твору Величка виступає Богдан Хмельницький. Про нього автор починає розповідь з 1648 р. і закінчує у першому ж томі описом смерті Хмельницького. Але образ гетьмана продовжує жити в творі далі: Величко весь час згадує старого Хмельницького, ставить його великий державний розум у приклад іншим гетьманам часів руїни. Богдан Хмельницький фігурує у Величка «яко волний и значний шляхти руской син», знаменитий «в чину козаков реєстрових» і в «оказіях военных против бесурман». Причини вибуху визвольної війни Величко, як і його попередник Самовидець, пояснює особистою ганьбою, якої завдав Хмельницькому Чаплинський («Хмельницький, мстячися за безчестіє свое, до бунтов козаков возбудил»). З початком війни Хмельницького Величко пов'язує кілька легенд. У легенді про Бродську фортецю подано діалог між гетьманом Потоцьким і його

тодішнім конюшим Хмельницьким. Коли Потоцький запитав його про міць новозбудованої Бродської фортеці, Хмельницький відповів: «Що рука людская зъдѣлает, то таяж и зонсовати может». Потоцький розгнівався на Хмельницького за таку зухвалість і вирішив стяти йому голову. Передбачаючи кару, Хмельницький щасливо втік на Запорожжя. Потім він оселився в Чигирині і там жив спокійно, аж поки не зазнав утисків від Чаплинського. Величко опрацював цю легенду по-своєму, віднісши її до Потоцького і Бродів, тоді як історична і фольклорна традиція зв'язують її з Конецпольським і Кодаком. Далі Величко розповідає про другу напівлегендарну подію з життя Хмельницького — викрадення ним королівських привілеїв у черкаського полковника Барабаша. З цими привілеями Хмельницький приїхав знову на Запорожжя, де «не яко товариш или брат, но яко добрий и чадолюбивий отец прият радостно и благодарно». Величко підкреслює велику роль Богдана Хмельницького у визвольній війні, порівнює його з Мойсеєм, якому бог дав «смысл и разум, чрез которий би возмогл от так тяжкаго іга людского волний малороссийский народ освободити, и в вождельннуну паки приоблекти свободу». Величко ставиться до Богдана Хмельницького з великою пошаною, віддає належне його полководницькому таланту. Він не замовчує і тих труднощів, які довелося подолати Хмельницькому у тяжкій боротьбі, але всі його дії він виправдовує, бо вони спрямовані на захист українського народу. В оповіданні про смерть Хмельницького Величко пише, що гетьман «докончил в Чигиринѣ многотруднаго и многопечалнаго житія своего, зоставивши махину войны своим наслѣдником, гетманом козацким, а Украинѣ всей по себѣ осиротѣлой немалый жаль». Своєрідний панегірик Хмельницькому створює Величко у формі промови Самійла Зорки над могилою гетьмана. Зорка називає Хмельницького доблесним вождем, що залишив після себе безсмертну славу; від його пострілів хиталися турецькі фортеці і замки, дрижали стіни Царгорода. Його зусиллями і численними перемогами було відновлено давні українські права і вольності. Богдан Хмельницький — не лише доблесний і улюблений вождь, він красномовний від народження трибун і порівнюється з Олександром Македонським, староруським Одноцарем, славетним Скандербегом. Хмельницький залишається для автора немов мірилом вчинків наступників.

Величко наводить біографії і дає досить просторі образні характеристики українських гетьманів після Хмельницького. Не без гумору розповідає він про Івана Виговського, який, хоч і походить з української шляхти, служив полякам і у битві під Жовтими Водами потрапив у татарський полон. Виговський

звернувся до Хмельницького з «слезним прошенієм», щоб той його викупив. Хмельницький погодився і викупив Виговського, як іронізує Величко, «за цѣну невеликую, albo по старих людей повѣсти, за едну вименял шакапу», взявши з Виговського присягу на вірну службу. Після смерті Хмельницького, ставши гетьманом, Виговський зрадив царя, перекинувся до поляків, «наведши на Україну Малоросійськую великое злоключеніе, многий мятеж, кровопролитіе и крайное розореніе».

Негативно характеризує Величко Юрія Хмельницького. В уста російського боярина Шереметева він вкладає таку оцінку молодого гетьмана: «прилично би тому гетманишку еще гусъ пасть, а не гетмановать». Запорожці називають Юрія «молоко-сусом», «гвалтовником и разорителем отчизни нашея». Одержавши погрозливого листа від запорожців, Юрій Хмельницький «впал зараз в переполох и апрегенцію, и начал отвсюду бояться и як Каин трастися». Величко описує всі негідні вчинки цього «розстриги» супроти України, суворо осуджує його за союз із турками і поляками, за «пыху великую», здривства, тиранство, безневинні вбивства, немилосердність і жорстокість.

Негативно змальовує Величко і Брюховецького. Він картає його за зраду Росії. Брюховецький сам закликав на Україну московських воевод, а потім звелів їх перебити. До Самойловича ставиться Величко ніби й прихильно за те, що той був небагатого священичого роду, «был в писмѣ козакоруском доволен, разумен, уроди красной, добр и ко всѣм людем склонен и прихилен», та після обрання його гетьманом він став пихатим, зарозумілим, через що на нього обурилася старшина. Багато уваги приділяє Величко Іванові Мазепі, викладає його біографію, подає цей образ у негативному плані, наголошуючи, що він зрадив Росію. Автор називає його «хитрим лисом», «валечним невестюхом», «Махіевелем». Величко складає дифіраμβ своєму патрону В. Кочубею за те, що той «муж зѣло благородумнѣй и в писарских дѣлах совершеннѣй», не шкодуючи здоров'я, багато років вірно служив батьківщині і війську запорозькому.

Улюбленим героєм Величка став уславлений запорозький кошовий Іван Сірко. Автор описує його численні походи на турків і татар, захоплюється його відвагою і військовими хитрощами. Розповідаючи про смерть Івана Сірка, Величко пише йому панегірик, наголошуючи, що він «от младости аж до старости» робив сміливі походи на Крим, Азов, по Чорному морю аж до Константинополя. За це його військо запорозьке «зѣло любило и за отца своего почитало». Ховало Сірка все військо запорозьке «з многою арматною и мушкетною стрелбою и со великою всего войска Низового жалостію».

Величко відтворює образи історичних діячів не лише через їхні дії, поведінку, моральні якості, своє ставлення до них, а намагається змалювати і портрети своїх героїв, описати їх зовнішність: «Царь Петр бысть великотѣлесен и многосилен, быстроумен, ко бранем и разним потѣхам приклонен; лица был бѣловдьячного, взору очес проразливого и грозного, власов з натури рудих, обаче всегда черно фарбуемых и мало кому свѣдомых, гласу бысть сипкогрубого».

Літописець неодноразово згадує і посилається на твори українських письменників того часу — Барановича, Гізеля, Галятовського, Туптала. На основі книги Галятовського «Старій костел заходній» («Stary kościół zachodni») він наводить біографію і список основних творів Лазаря Барановича. Характеристика Барановича у Величка дуже похвальна: він «милостивій был пастир и щедробливій бѣдним, ялмужній податель и до реставрації зруйнованих церквей и монастирей своим коштом тшчаливій был майстер и неусипаемій зодчій». Щоправда, названі письменники цікавлять Величка більше як церковні діячі і полемісти, захисники православної віри від ненависної унії, аніж художники слова.

Літопис Величка містить у собі не тільки історичні документи. Він є ще й своєрідною збіркою літературних творів різних авторів — українських і польських. Описуючи облогу Чигирина турками, Величко через брак інших матеріалів наводить великі уривки з поеми «Чигирин» Олександра Бучинського-Яскольда, писаної польською мовою. Вміщено тут також панегірик Полоцького з його книги «Вечеря духовная», вірші на смерть наказного гетьмана Іскри, епітафію на могилі Брюховецького, вірші Ясинського на смерть новгород-сіверського архімандрита Лежайського, епітафію Барановича на смерть митрополита Нелюбовича-Тукальського, сатиричні вірші проти Самойловича. Наводив ці твори Величко «для забави охочому чителниковѣ», «хочай и над потребу, обаче ку удоволствованію чителничому». Він наводить великі уривки з книги Галятовського «Скарбниця» («Skarbnica»), де в надрукованій наприкінці «Rozmowie białoserckiewskiey» викладається суперечка автора з єзуїтом Пекарським. В літопису використано поему Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим». На основі четвертої пісні поеми Величко написав своє оповідання про сатирів і чортів, пристосоване до чигиринських походів 1677—1678 рр.

Величко був не стільки істориком, скільки мемуаристом, літератором, автором ряду художніх оповідань. Найкраще талант Величка-письменника виявився в оповіданнях про напад татар на Січ, про козацькі походи на Крим. Інколи автор вдається

до художніх описів природи, зокрема сходу сонця: «скоро світ ночніе прогнавши мраки дался людским видѣти очам», «скоро слонце златозрителніе свои по вселеной распростерло лучи»; «слонце з оцаяну златовидніе свои на світ почало простирати лучи». Образно говорить Величко про прихід весни: «настала вождельная весна, з радостотворними цвѣтами земними».

Автор щедро пересипає свій твір образними народними виразами, порівняннями, часто вживає прислів'я і приказки: Богдан Хмельницький «поляком притерл роги», козаки були готові до битви, «яко лев на лов», татарський загін «неби дождь силній з облака или вихор з пустинѣ, несподѣванно випадши, поглонул увесь обоз лядскій», Хмельницький у Бердичівському замку видушив шляхту, «як медвѣдь пчели», після воз'єднання України з Росією польський король Ян Казимір на засіданні сейму скаржиться «жесми утратили Украину яко златое яблоко, жесмо утратили яко світ очію нашою». Раніш Хмельницький сам шукав ласки у поляків, а коли вони побачили, що він схиляється до Росії, тоді вже почали схилятися до нього. З цього приводу Величко пише: «Запомнѣли подобно тогда поляки того присловя: еже первого не кидайся торгу, и — тогда дери лика, когда дерутся». Після зради Виговського його прибічник полковник Дорошенко перед російськими військами, «як заец по болотах тамошних гоненній, заледво бѣгством спаслся от бѣди своея тогдашнея». Говорячи про ворогування Брюховецького і Сомка, Величко порівнює їх із двома котами, що не можуть жити в одному мішку.

Літопис Величка написано тогочасною українською літературною мовою. У ній сильним є книжний елемент, але виразно виступає жива народна мова. У передмові автор обіцяє, що писатиме свій твір «простим стилем и нарѣчіем козацким», та на його мові відбилася освіта, одержана в Київській академії. Стиль літопису, як і його зміст, дуже строкатий. Автор любить будувати пишні фрази, але риторичність часто змінюється спокійною діловою розповіддю, переривається влучними народними висловами. І в синтаксисі, і в лексиці та фразеології літопису уже проступають нові риси, нові тенденції розвитку української літератури на основі народно-розмовної української мови¹.

Козацькі літописи дістали високу оцінку в науковій літературі ХІХ—ХХ ст. (праці М. Максимовича, О. Бодяньського,

¹ Див. «Курс історії української літературної мови», т. 1, Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 122.

О. Левицького, І. Самчевського, М. Костомарова, В. Антоновича, В. Іконникова, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Возняка, П. Клепацького, М. Петровського та ін.). Іван Франко писав про козацькі літописи: «З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широким масам народу, і аж у XIX віці ми побачили його значіне для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»¹.

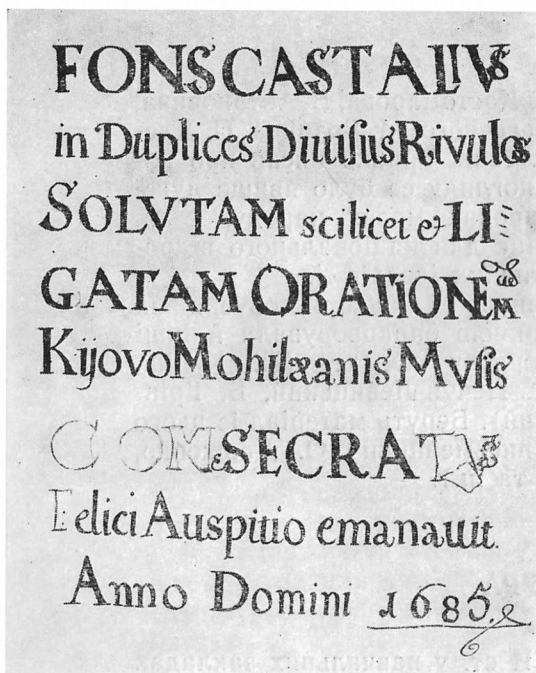
Козацькими літописами цікавився і використовував їх Т. Шевченко. Оповідання цих літописів опрацьовували й інші українські письменники XIX — початку XX ст. (П. Куліш, М. Костомаров, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, С. Черкасенко, А. Чайковський). Беруть матеріал із цього джерела й українські радянські письменники (О. Довженко, З. Тулуб, І. Ле, П. Панч, А. Шиян та ін.).

ВІРШОВА ЛІТЕРАТУРА

З тридцятих років XVII ст. у навчальних закладах України теорії і практики віршування надавали особливого значення. «Поетицьке художество» ґрунтовно вивчалось в класі поетики за піітиками — рукописними підручниками, які склали самі вчителі, використовуючи латинські трактати Ієроніма Віді («*De arte poëtica*» — «Про поетичне мистецтво»), Юлія Цезаря Скалігера («*Poëtices libri septem*» — «Сім книг поетики»), Якова Понтана («*Poëticarum institutionum libri III*» — «Три книги поетичних основ») та ін., зокрема польських авторів (Сарбевський). Західноєвропейські теоретики поезії базувалися на основних положеннях «Поетики» Арістотеля та «Послання до Пізонів» Горация.

Українські викладачі вносили в науку про поезію і дещо своє, враховуючи своєрідність історичних умов, місцеві смаки й уподобання, а також здобутки вітчизняної поезії. Найраніша, нині втрачена, українська поетика датується 1637 роком, це «*Liber artis poëticae*» («Книга поетичного мистецтва»). Деякі пізніші курси — «*Fons Castalius*» («Касталійське джерело»), 1685, «*Lira*» («Ліра»), 1696, «*Parnassus*» («Парнас»), 1719—1720, та ін. — дійшли й до нашого часу.

¹ Іван Франко, Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 571/II, стор. 189.

Перша сторінка рукопису
поетики „Fons Castalius“. 1685

Поетики містили теоретичні положення («загальна поетика») і практичні настанови («прикладна поетика»). У загальній частині поетики йшлося про походження поезії і давалося її визначення, яке охоплювало три основні моменти: предмет поезії («матерія», себто зображення діяльності людей, змалювання будь-яких предметів), спосіб вислову (віршова мова) та мету поезії (повчально-розважальна). Тут подавалися також відомості про головні поетичні засоби — тропи, фігури, метри.

Основою поезії вважали наслідування і вигадку. Наслідування трактувалося в поетиках як наслідування природи, тобто зображення людини, предмета, і як наслідування в праці — запозичення поетич-

них прийомів видатних авторів. Під вигадкою розуміли здатність описувати явище не тільки таким, яким воно було, а й таким, яким воно могло бути. Розглядали вигадку події і вигадку способу, яким вона могла відбуватися.

Прикладна частина поетик, конкретизуючи загальні положення, вчила про різні поетичні роди і види, подавала правила складання віршів і наводила відповідні зразки. Критеріями приналежності твору до певного роду чи виду були різні ознаки — спосіб і стиль викладу (оповідний, діалогічний, змішаний), зображувана матерія (предмет), мета твору (викликати добродесність, співчуття, задоволення), віршовий розмір, а інколи — і обсяг твору (кількість рядків).

Головними поетичними родами шкільні курси називали, як правило, епопею, драму, лірику та епіграму. Під ці категорії, в основному, підводилися численні віршові жанри та їх різновиди.

Особливо високо поетика ставила епопею, класичним прикладом якої вважалась «Енеїда» Вергілія. На Україні оригінальна епічна книжна поезія не розвинулась (були лише спроби віршового перекладу «Звільненого Єрусалима» Торквато

Тассо та «Войни домової» С. Твардовського). Зате тут буйно розквітнув усний народний епос — історичні пісні і думи. Історичне життя України знаходило відображення в інших поетичних жанрах — в елегіях, епіграмах, епітафіонах, ляментях, панегіриках, в гумористично-сатиричних віршах і піснях та ін.

Історичні вірші

У численних історичних віршах відбилася найвизначніша в житті українського народу подія середини XVII ст. — народно-визвольна війна 1648—1654 рр. Перша блискуча перемога над шляхтою під Жовтими Водами, коли у полон був узятий син коронного гетьмана Стефан Потоцький, оспівується у вірші «Висипався хміль із міха». Обігруючи ім'я Хмельницького в душі народної символіки, поет славить розум і військовий талант гетьмана, захоплено говорить про сміливих козаків і презирливо-сатирично — про лякливих супротивників — «куркоїдів», які «бояться самопалів»:

Висипався Хміль із міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув дідчу думу.

До Жовтої Водиці
Наклав їм дуже хмельниці.
Не могли на ногах стояти —
Воліли утікати.

Перемога під Корсунем, де було довершено розгром шляхти і взято в полон обох гетьманів — коронного М. Потоцького та напольного М. Каліновського — відбилася у трьох віршах з літопису Єрлича «*Latopisiec, albo Kroniczka różnych spraw*

Перша сторінка рукопису поетики Лаврентія Горки „*Idea artis poëseos*“. 1707

і dziejów dawnych i terażniejszych czasów» (середина XVII ст.) та у вірші з літопису Грабянки. Віршові твори з літопису Єрлича логічно і тематично пов'язані між собою. У першому — «Пісні про пана Миколая Потоцького, гетьмана коронного, і про Хмельницького, р. б. 1648», — що має леонінську будову і кожную строфу розпочинає заспівом «Глянь, обернися, стань, задивися», ніби від імені шляхти закидається Потоцькому безоглядна самовпевненість, пиха, деспотизм, сваволя, бездумність. Усі симпатії автора на боці запорожців-«молодців», «запорозького лугу», чия «здавна заслуга славна». Другий твір — «Відповідь пана Потоцького на жовнірські слова так, як нижче тут описується», — немов продовжує розповідь, показуючи, що ніякі застереження на Потоцького не вплинули («Он глянул, як звір, внет крикнул, як лев, на жолнірські слова»). Двічі зазнавши нищівної поразки, пихатий гетьман «всю свою силу жолнірськую втрачає»:

Стрельбу, штуки і всі ринштуки запорожцям нажичає,
Турецькі коні, дорогіі убори оддає по неволі.
А сам іде і інших веде до татарської неволі.

Третій вірш — «Пропорція теї пісні» — виконує функцію епілога. Обстоюючи справедливість, автор закликає до відплати польській шляхті за гноблення українського народу. Звертаючись з іронією до полонених гетьманів Потоцького і Калиновського, яких забирає татарська орда, невідомий поет гнівно говорить:

А ви в татарах, в тяжких кайданах до смерті сидіте,
Як ми од вас, так ви од нас нужні потерпіте.

У літопису Єрлича вміщено ще четвертий вірш — «Подяка богу за перемогу». Його написано (можливо, тим самим автором, що створив і перші три вірші) після того, як у лютому 1649 р. Хмельницький одержав гетьманську булаву з рук воеводи Киселя. Поет славить «зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця, Хмельницького — чигиринського давнього запорожця». Вірш починається і закінчується славою «війську дніпровому», яке стало «всьому світу явно» за «головою» Хмельницького. Щирість тону, окремі поетичні образи, сатиричне висміювання ворожого війська — риси, що споріднюють згадані вірші з народними історичними піснями і думами.

Полонення польських гетьманів — тема вірша з літопису Грабянки — «Которіє пришли, Хмелницкого аби поймали». З їдкою іронією малює автор ганебну долю пихатих вожаків («Поихали бучно до Криму ридвани, з совѣтниками обои пол-

ськіє гетмани»), підкреслює, що заслужена кара впала на тих, хто хотів Русь «наклонить до Риму».

Грабянка вмістив на початку літопису «Похвалу вѣршами Хмельницкому от народа малороссійскаго», за якою мав бути портрет гетьмана, та «Вѣрши на герб Малороссійскій». У «Похвалі» Богдан Хмельницький прославляється як «воин в Россіи славній, непобѣжденній», що покінчив з «игом лядским». Завдяки йому «Украина на ноги повстала».

У «Вѣршах на герб Малороссійскій», цілком витриманих у дусі гербових епіграм, пояснюється, що

Войска Запорожского воин знаменитій
Вооружен бодрствует отчизну хранити.
Аще и врагов, коих не зрит пред собою,
Обаче оружје готово до бою.

Не тільки перемоги, а й поразки козацького війська знаходили відбиття в поетичних творах. Такою є «Дума козацька о берестецькім звиченстві 1651, 31 іюля», яка дійшла у кількох списках і варіантах, писаних латинськими літерами, починаючи з XVII ст.

Складена на зразок народної пісні, дума призначалася для співу, на що вказує «нута», тобто мотив її. Автором думи, певно, був вихованець Києво-Могилянської колегії, учасник Берестецької битви, що на власні очі спостерігав її хід. Він намагається точно передати ситуації бою, називає головних учасників його, прагне розкрити причини поразки українського війська.

Дума починається ліричним зачином («О ріко Стирю, що Хміль за віру — скажи ти всьому миру»); потім викладаються історичні факти про зраду кримського хана, воєнного союзника Хмельницького, втеча якого з поля бою призвела до поразки козацького війська.

Наслідки війни з Польщею після возз'єднання України з Росією відбито у кількох віршах-піснях, записаних у російському співанику початку XVIII ст.: «Глаголет Полща о бывшей храбрости и плененіи своем и о покореніи ко благочестивейшему царю и великому князю Алексію Михайловичю»; «О гордых и гнѣвливых ляхах, како гордостію хотѣша Росією обладати и православіе в ересь низложити»; «О велицѣй Россіи и о сопровитиві с ляхи и о градѣ Кіевѣ».

У цих творах так само, як і в інших книжних віршах, провідною є тема торжества перемоги над ворогом, який зазіхнув на чуже, заслуженої кари шляхетському гонору.

Раз у раз наголошуючи на тому, що бог «гордых нынѣ укроти», автор згадує часи, які передували союзові України

з Росією. Тоді була «Россь бо Малая обиждаема, от ляха в лю-
тых утѣсняема».

Возз'єднання України з Росією привело до перемоги над
ворогом і всенародного тріумфування:

...Кіев град многожды плененный,
От врагов окрестных опустошенный,
Радостно ликует и поя торжествует!

Автори інших віршів виступають проти тих представників
старшинської верхівки, які знову хотіли підпорядкувати Украї-
ну шляхетській Польщі.

Проти таких «ляхолюбців» спрямовано «Плач Малой Росіи»
із рукописів 1718—1719 рр. У «Плачі» мати-Україна виливає
свої жалі дітям, що її ошукують (образ, відомий ще з «Трено-
са» М. Смотрицького):

Всѣ маткою называют,
А не всѣ за матку мают:
Другій хошет загубити,
В ложцѣ води утопити.

Згадка про «Богдана, мужа избранна», який зняв з України
«ярмо злое», та скарги на короткочасність спокою прозоро вка-
зують на те, що йдеться про часи гетьманування Івана Вигов-
ського (1657—1659).

З неменшою силою засуджував народ і турецько-татарську
орієнтацію Петра Дорошенка. У псалмі, складеній під час його
гетьманування (1665—1676) і збереженій у російському спис-
кові «Синопису», презирливо таврується «Петрушка», що змо-
вився з «поганами».

Про криваві часи хазяйнування турецько-татарських орд на
Правобережжі в кінці XVII ст. розповідається у піснях «Украї-
нонько, матінко моя» та «Ах, Українонько, бідна годинюнька
тепер твоя» із рукописних збірників Домініка Рудницького (на-
родився 1676 р., помер у Варшаві 1739 р., йому належало кілька
рукописних збірок).

У віршах знайшла відображення і так звана чигиринська
війна (1677—1678) — вірш про оборону Чигирина від турок,
що має початок «Побудка зпрудка христіанським воєм», а та-
кож панегірик Олександра Бучинського польською мовою «Czy-
hirin pograniczne miasto w ciężkim oblężeniu tureckim roku
1677».

У піснях, складених на Закарпатській Україні, відбилися
події австро-турецької війни 1683—1686 рр. «Пѣснь о образѣ
Кло[ко]чевском» з рукописного співаника, складеного 1734 р.
у с. Кам'янці (Східна Словаччина), розповідає про облогу Від-
ня турками («а таборы турецкы стали под Вѣдень»), яка закін-

чилася поразкою «турчина» («стали турць с под Вѣдня як пильно утѣкати!»). У «Пѣснѣ о Будинѣ, военной» із співа-ника Й. Сабова (середина XVIII ст.) передається триумф всього союзного християнсько-го війська з приводу перемоги над турками під Будином: «Чехи и горваты... весело там триумфуют».

Велика кількість віршових творів постала під враженням звістки про зраду гетьмана Мазепи та вторгнення шведських окупантів на північне Лівобережжя. У віршах до імені Мазепи прикладалися найпрезирливіші епітети: «лютий ворог», «лукава гадина», «другий Юда» тощо. У вірші «Мазепѣ, измѣннику заднѣ-прянскому и украинскому»,

складеному одразу ж після переходу Мазепи на бік ворога, перелічуються тяжкі провини гетьмана перед Україною.

Сучасником шведської інтервенції був і автор великої (137 рядків) «Малоросійскої пѣсни об измѣнѣ гетмана Мазепы» («Псалма повозданна, трубою названа»), 1709 р. Називаючи Мазепу «псом», «злым необачным гетманом», «врагом значным», який «хтѣл дать Украину ляху, злomu сыну», поет бажає Петрові І перемоги «над шведом невѣрным» і обіцяє всіх зрадників «овѣршописати по имени».

Значного поширення набув вірш про зраду Мазепи «Изми-мя, боже» Стефана Яворського. Стефан (Симеон) Яворський народився 1658 р. в Галичині в м. Яворові, вчився у Києво-Могилянській колегії та в різних єзуїтських школах, прийняв католицтво, потім знову перейшов у православ'я, був професором Києво-Могилянської колегії, екзархом та блюстителем всеросійського патріаршого престолу, помер 27 листопада 1722 р.

У своєму вірші Яворський використав відому в літературі форму монолога-плачу: Росія-мати нарікає на свого негідного сина — «ядовита и лукава змѣя»:

К нему бысть моя матерняя любви,
Тойжде изостри на мя люты зубы.

Стефан Яворський

Вірш насичений церковнослов'янізмами, образами з біблійної історії, риторичними фігурами.

Історичну битву під Полтавою оспівав Ф. Прокопович в оді «Епінікіон сіест Пѣснь побѣдная о тоейжде преславной побѣдѣ» (К., 1709). Оду написано в піднесеному тоні, бо йдеться про подію, яку «орган рифмотворческий воспѣти долѣет». Висловивши захоплення з приводу блискучої перемоги над ворогом («Побѣдихом! Падесея супостат наш лютыѣ»), Прокопович нагадує деякі етапи шведської війни, ганьбить Мазепу («О племя ехиднино! О изверже мерзкий!», через якого ворог «змѣническим полчищем силу умноживый»), дякує богові за допомогу, славить Петра I.

У пісні Прокоповича «За Могилою Рябою», написаній по свіжих слідах поразки російського війська у битві з турками 9—10 липня 1711 р. біля ріки Прут, поблизу містечка Ряба Могила у Молдавії, висловлюється впевненість у кінцевій перемозі над Туреччиною:

Магомете, Христов враже,
да что далший час покаже,
кто от чиих рук поляже.

В історичних віршах зображувалися не тільки зовнішні, а й внутрішні вороги українського народу. Так, у двох анонімних «пашквілях» проти Федора Лісовського, горезвісного гадяцького протопопа, який, вислужуючись перед властями, став новгород-сіверським сотником, затавровано його урядову діяльність, позначену знущанням, грабежем, постійними утисками місцевого населення.

Розкривши характерні риси вдачі і поведінки цього типового представника козацької старшини першої половини XVIII ст. («слави искал еси и мірскія власти», «блудил безчинно, людій не срамляся», «три жены имѣвши, коснулся на священство»), автор закінчує вірш засудженням Лісовського — «Горе безумне таковой твоей славѣ, безчинной главѣ».

Другий «пашквіль» коротко, але влучно висміює двозначне становище розстриги-урядовця:

Отче Лѣсовскій, плаче кнут московскій
По твоей шкурѣ, навіть по бандурѣ.
Возьмешь, небораче, ни попе ни козаچه.

Деякі автори історичних віршів стояли на виразно антинародних, прошляхетських позиціях. У вірші кінця XVII ст. «Послушайте, що з вас живо» («Дума козацька») львівський уніатський єпископ Йосиф Шумлянський (помер 16 липня 1708 р.) —

«унѣят и похлѣбца лядскій», як його схарактеризував Самійло Величко,— закликав козаків служити польським панам. Невідомий автор віршового «Жарту непотребного» (початок XVIII ст.), виявляючи себе прихильником польсько-шляхетського панування, гостро засудив вибух селянсько-козацького повстання на Правобережній Україні в 1702 р.

Чимало побутово-історичних фактів відбито в епітафіонах («надгробках») та у віршових підписах під портретами («контрфектами») представників козацької старшини або духовних діячів. Складені на честь померлих, вірші ці звичайно містили ім'я, дати життя померлого, прославляли його справи. Наприклад, у віршовому підписі під портретом генерального судді І. Домонтовича (помер 1673 р.) у формі монолога покійного повідомлялося:

Вѣдай, иж вѣрный сын отчизны былем,
Оной з молодых лѣт вѣрне служилем.
Иоанн имя мнѣ от бога данно,
Домонтовичем проименовано.

У епітафіоні генеральному обозному В. Борковському сповіщалося про те, що «в год господень тысящный и семсотный вторій» він «в храмѣ Успенском тѣлом положися», а далі йшов докладний реєстр благодіянь Борковського на користь церкви.

На могилі В. Кочубея та І. Іскри епітафіон у формі звернення до подорожнього («Кто еси мимо грядый, о нас невѣдуший») розповідав про причини страти («за правду и вѣрность к монарсѣ нашу») й про саму страту («посѣченны zostавше топором во главы»).

Духовні вірші

До другого провідного роду поезії поетики відносили лірику. Її поділяли на духовну (гімни богів, богородиці, святим) та світську (панегірико-одописні вірші окремим особам, вірші з приводу подій суспільного, шкільного і сімейного життя). До лірики зараховували й елегію — як духовну, так і світську.

Похвальні прозові духовні твори-гімни були відомі ще в Київській Русі. З другої ж половини XVI ст. на Україні почала з'являтися віршова релігійна лірика. Поширенню її особливо сприяла уніатська церква. Але нова духовна лірика активно приживалася і на православному ґрунті (вірші Загоровського

Лазар Баранович

збірника, творчість П. Беринди, К. Саковича, К. Транквіліона-Ставровецького, І. Волковича та ін.), так що в другій половині XVII ст. вона вже була поширена по всій території України.

Дуже багато творів духовної лірики польською мовою — кантів, псалмів та ін. — залишив Лазар Баранович. Такі його книги, як «Żywoty świętych» (К., 1670), «Lutnia Apollinowa» (К., 1671), «Filar wiary» (Новгород-Сіверський, 1675), «Księga śmierci» (Новгород-Сіверський, 1676) та інші, переповнені гімнографічними віршовими творами. Здебільшого вони витримані в дусі богословської риторики, пересипані біблійними цитатами та водночас побудовані з врахуванням смаків епохи барок-

ко — з штучними порівняннями, символами та алегоріями, грою слів, римованими заголовками, різноманітною строфікою, а іноді й фігурною будовою вірша.

Автором численних духовних віршів був Дмитро Туптало. Уже в своїй першій книзі «Руно орошенное» (Чернігів, 1680), яка витримала кілька видань, Туптало вмістив багато віршів на честь богородиці. Він створив також кілька віршових «вѣнцов», присвячених Ісусу Христу, богородиці, янголам, великомучениці Варварі, Миколаю-чудотворцю, Іоанну Предтечі та страстям Христовим. Йому ж приписують проїняті щирим почуттям і дуже популярні в свій час канти «О горе мнѣ, грѣшнику сушу», «Пробудись от сна», «Взирай с прилежанієм» та багато інших.

Спробу викласти «Біблію» віршами зробив у 1697 р. Самійло Мокрієвич, надрукувавши книгу «Виноград домовитом благим насажденный». Не маючи особливого поетичного хисту, Мокрієвич досить вправно римував біблійні тексти та молитви.

Довжелазні віршові «опуси» видав наступник Барановича на чернігівській єпископській кафедрі Іоанн Максимович. Народився він у грудні 1651 р. у Ніжині, навчався у Києво-Моги-

лянській колегії, був її професором, згодом займав найвищі церковні посади, став митрополитом сибірським і тобольським, помер у Тобольську 10 липня 1715 р.

1705 р. в Чернігові вийшов його «Алфавит собранный, рифмами сложенный от святых писаний, из древних речений, на ползу всѣм чтущим, в правой вѣрѣ сущим». Це збірка розташованих за алфавітом похвал святим, складена на основі їх житій («Авраам», «Агафон», «Александр» і т. д.), а також релігійно-моралістичних роздумів про смерть, таїнство, господні страсті тощо. «Алфавит» нараховує понад 10 000 віршових рядків.

Ще більшою була наступна книжка Максимовича — «Богородице дѣво, книга нареченна, от троицы пресвятыя пред вѣки сложенна...» (Чернігів, 1707). У ній Максимович розширив загальновідому молитву «Богородице дѣво, радуйся» аж до 24 000 віршових рядків. Одержавши цю книгу, Дмитро Туптало зауважив: «Бог дав тим віршописцям друкарню й охоту та гроші й вільне життя. Мало кому потрібні речі на світ видаються».

Цілі шматки з «Євангелія», «Пролога», послань апостола Павла, різних «слів» проти пияцтва переклали на духовно-повчальні вірші 1714 р. Антон та Олексій Словицькі. Містилися вони у рукописному збірнику «Квѣток благоуханий» (перша чверть XVIII ст.) під заголовком «Вѣрши, зобрание такия с писма святаго яко і от иных rozmaитих книг для осторожности людей, яко пянство души пагубно есть, о том сие слово будет». Усю свою обізнаність з релігійною літературою автори використовують для того, щоб довести шкідливість «хмелю»:

О, як же тоє пянство шкодить человѣку,
Отіймуєт ему бог третюю часть вѣку.

.....
Пянство бо человѣку ум вес погубляет,
Хоть здоровии в нем очи помрачает.

У поширенні духовних віршів серед народу велику роль відіграла школа. В ній учнів навчали шляхом щоденних «екзерцицій» та «окупацій», себто класних і домашніх вправ, перекладати гімнографічну прозу на силабічні вірші. При складанні кантів та псалмів учнів спершу орієнтували на твори західноєвропейських гімнографів (Мурета, Бідермана, Візеліна, Дона-та, Қохановського та ін.), а з часом і на вітчизняних авторів — Полоцького, Барановича, Прокоповича. Саме серед вихованців шкіл, переважно нижчого духовенства, виникали численні рукописні збірники духовних віршів. Переписуючи і переробляючи засвоєні в школі твори, анонімні автори створювали і оригінальні канти, псалми, елегії, релігійні вірші та молитви.

Іноді складачі рукописних співаників подавали своє ім'я у дописках між текстами творів або на полях. Поширеним було розкриття авторства в акровіршах. Саме з акровіршів стали відомі імена таких поетів, як О. Бардинський, І. Мاستиборський, Г. Парфенович, Василь та Іван Пашковські, І. Реутський, І. Туровський та багато інших. Джерелами духовних віршів були богослужбні книги, життя святих, писання «отців церкви», збірки чудес ікон, апокрифічні легенди та різна богословська література. Тим-то часто велика частина духовної лірики, за словами Івана Франка, «не здужала охоронитись од тої самої риторичності і догматичної хитроумності, од тих далеких і за волоссе натяганих порівнянь та ремінісценцій із старого завіту»¹, які були характерні для церковних творів.

Складачі деяких рукописних збірок дотримувалися певної класифікації, об'єднуючи духовні вірші у чотири тематичні групи: на честь Ісуса Христа; на честь богородиці; на честь святих; про марність і швидкоплинність життя, необхідність каяття, потойбічну відплату тощо.

Серед духовних віршів на честь Ісуса Христа перше місце за кількістю посідали різдвяні коляди. Серед них Франко знаходив «правдиві перли церковної поезії», «пісні справді взірцеві, твори високої поетичної стійності, яких не повстидалась би жадна література на світі і котрі сміло можуть видержати порівнянне з найкрасшим, що тільки є на полі християнської гімнології, твори, котрі справедливо і по заслугі здобули собі серед народу таку широку популярність...»² Це такі коляди, як «Предвѣчный родился под лѣты», «Вселенная, веселися», «Радость нам ся являє», «Дивная новина», «Новая радость свѣту ся явила», «Небо и земля нынѣ ликовствуют», «Цвѣт мысленный».

Аналізуючи «найкрасшую з усіх наших пісень церковних» — відому скрізь в старій Україні коляду «Бог предвѣчный», Франко підкреслював, що краса її полягає в «теплій любові до всіх людей, а головно, до простого люду, до простого, робітного життя, котрою дише вся колядка»³.

Пісні другої групи — на честь богородиці — були породжені культом її на Україні. Богородиця вважалася покровителькою запорозьких козаків, патронкою у війнах. У богородичних молитовних піснях частіше, ніж в інших духовних віршах, зустрічаються відгуки воєн, які вів народ проти чужоземних загарбни-

¹ І в а н Ф р а н к о, Наші коляди. Відбитка з «Діла», Львів, 1890, стор. 28.

² Т а м ж е, стор. 19, 28—29.

³ Т а м ж е, стор. 44—45.

ків, благання захистити від «бусурман», «поган», «агарян», «геретиков». Незважаючи на стереотипні означення, словесні кліше, що переходили з однієї пісні до іншої («богородице, вѣрным оборона»; «богородице царице, пречистая владычице»; «спаси нас от бѣд, мати преблагая»; «мы к тѣбе вси прибѣгаем, ратунку от тебе жадаем»), багато богородичних пісень відзначаються щирістю тону та поетичністю образів, особливо ті, які поставали по свіжих слідах кровопролитних лихоліть.

Відголоси боротьби з ворожими нападами знаходили місце також і в піснях третьої групи, особливо на честь Миколая-чудотворця, якого на Україні шанували чи не найбільше за всіх інших святих.

Твори четвертої групи відрізняються від духовних віршів перших трьох груп сумним настроєм, переважно філософсько-дидактичним змістом. Як і в книжних елегійних віршах поетів попереднього періоду — Віталія, Саковича, Транквіліона-Ставровецького, в елегіях з рукописних співаників постійно повторювалася думка про рівність усіх перед косою смертю. Так, у співаніку початку XVIII в. з Тернопільщини читаємо:

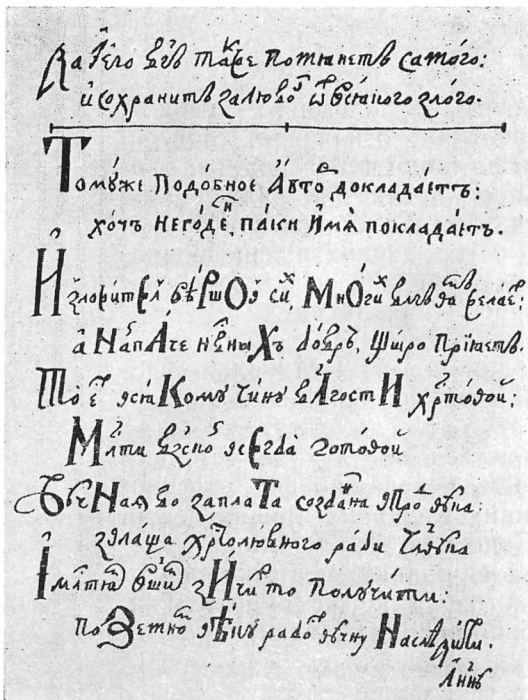
Не фолгует смерт царем, ни славним гетманом,
Ни предмудрим, ни простим, ни духовним станом.
Всѣх косит, голосит, же умерти треба,
Карает, питает, чис не стратил неба?

*(«Помисли, чоловіче,
презгоркій час смерти»)*

Поряд із кантами біблійно-історичного характеру — про все-світній потоп, воскресіння мертвих, страждання Ісуса Христа, плачі богородиці — тут велике місце займають елегії-роздуми про добро і зло, про те, в чому щастя людини, до чого вона повинна прагнути, чого уникати.

Світська лірика

Водночас із духовними віршами все інтенсивніше розвивалася світська лірика, в якій знаходило відображення особисте і громадське життя. Масового характеру світська лірика набула не за рахунок окремих віршів світського змісту, які створювали відомі поети — Полоцький, Баранович, Яворський, Прокопович та ін., а завдяки рукописній творчості багатьох переважно безіменних поетів. Рукописні збірники, як правило, складав «народ бідний, робучий, покривджесний долею», народ, «котрий був немов типовим експонентом долі цілої руської

Акровірш із рукопису Климентія Зіновієва.
Автограф

навчання і далі; ще замолоду постригся в ченці і, збираючи милостиню для монастиря, сходив усю Україну, жив, зокрема, на Слобожанщині, був у Білорусії та Литві. Помер на початку XVIII ст., залишивши рукописну книгу, що містить близько 370 його віршів, згрупованих у тематичні цикли, та понад 1600 прислів'їв і приказок, розміщених за алфавітом.

Климентій Зіновієв складав книгу між 1700—1709 рр., «будучи в гоненні». Причини гоніння він не розкрив, а лише вилив свій печальний настрій у «скорбних віршах». З них видно, що чернецтво призвело поета до глибокого душевного розладу: він ненавидів життя в монастирі, але вважав, що людина мусить перетерпіти страждання на землі заради «живота в'чного». Умовляючи «хотящих в чернецтво» не йти у монастир («Пишет же о том чину совершен дознавец и над всѣх в нем страдалцев бѣднѣйший страдалец»), Климентій водночас обрушувався на «волочащихся чернцов», закликав їх «в обителѣ святой безропотою служити».

¹ Іван Франко. Наші коляди, стор. 18—19.

інтелігенції, цілого руського життя духового»¹. І тому закономірно, що у світській ліриці відбилися, передусім, соціально-побутові риси. Несправедливий розподіл благ у «цьому світі», жорстокість у стосунках між людьми, гірка сирітська доля, злиденне, самотнє життя на чужині — теми світських ліричних творів. Характерною рисою світської лірики є в багатьох випадках тісний зв'язок її з народними піснями, з їхньою поетикою.

Роздумами про соціальну нерівність пройнята більшість елегій «иеромонаха Климентія Зѣновієва сина», як сам себе назвав у акровірші поет. Климентій Зіновієв народився десь в кінці 40 — на початку 50-х років XVII ст. Сирота-бідар, він вчився у дяка при церкві, можливо, десь продовжував

Поет добре знав життя простого народу, жив його інтересами, замислювався над суспільними відносинами, прагнув знайти відповіді на пекучі суспільні питання.

В одному з перших віршів збірки — «А человек человека...» — Климентій чітко висловив свій погляд на сучасне йому суспільство:

А человек человека рад би в един час згубить
и гды б мощно, то могл бы жываго поглотить.

З циклу віршів, об'єднаних під виразним заголовком: «О богатствах и о нищетах, и о нендзах и о скорбех, и о печалех, и о мятежах», а також з інших численних соціально-побутових зарисовок, розсипаних по всій збірці Климентія, вимальовується жорстока класова боротьба, яка визначала весь характер життя феодально-кріпосницької України.

Правдиво відтворюючи тогочасну дійсність, поет показує гостроту відносин між «власстями» і «людьми», між «господарями» і «наймитами», між «многомощными» і «неимущими». Він розповідає про те, як козацька верхівка нещадно грабує безправне населення, як тяжко бідують «голиши», «сироти-побідаші», «убогі небораки», «нендзні» та «нищетні».

Глибоким смутком пройнята елегія «О убогих и о богатых», навіяна спостереженнями над страшенною несправедливістю при розрахунках хазяїв зі своїми «работниками»:

Що далѣй на свѣтѣ — горш бѣда настаеат,
же убогий человек во всем погибает.
Хоч может, бѣдный, в людей що и заробити,
то богатый не хочет слушне нагородити.

Звертаючись до багатіїв з «укором», Климентій запевняє, що привласнені ними гроші «трудников» не підуть їм на користь, а обернуться «стократним ущербком», «выйдут бѣдою».

Обурення поета діями багатіїв, які наживаються за рахунок «людей вбогих», досягає найвищого напруження у вірші «О оскудѣніях в сие времена грошовых». Тут поет вже не тільки докоряє нечесним хазяям, а гнівно обвинувачує їх у шахрайському присвоєнні заробітку наймитів. Климентій зображає грошову лихоманку, яка охопила багатіїв під час грошової кризи (низькопробна монета — чех — стиралася, знецінювалася і тому населення її бракувало як «лихі гроші»):

Людем вбогим чехи злы по чеху давают,
а от них по осмаку в куплях отбирают.
Быле бы як несытства свои насытити,
и всѣ шкатулы през верх самый наполнити.

За допомогою сповненої сарказму гіперболи поет створює яскравий сатиричний образ багатіїв — грошожерців:

І нехай же и в землю грошы сокрывають,
або хоч и ложками их в стравах поядають!

З глибоким співчуттям говорить Кліментій про людей, які були змушені звертатися до лихварів, багатих сусідів, пана, щоб на кабальних умовах випросити у борг гроші. У вірші «О должниках, хто кому должен, або теж винен» поет відтворює трагічну історію, свідком якої він був, коли жив на Волині. Один «убогий неборак» позичив у лихваря гроші, а виплатити вчасно борг не зміг. Кредитор негайно подав на нього до суду, вимагаючи, згідно з умовою позички, подвійної суми — так зване «совіте».

Місцевий суд, який завжди захищав багатів-лихварів, виніс несправедливий вирок: відібрати у бідаря все майно — «всю худобу в сту талярах». Боржник з горя захворів, запив і вмер, жінка його «при злой недзе пошла запрядати», а діточок розтикала по наймах.

У віршах «О утѣкающих з долгов», «О утѣкающих», «О утѣкающих и се», «О волочашихся поневоле людех...» Кліментій пише про типове для тієї доби явище — масовий перехід населення з однієї місцевості до іншої. Люди тікали з своєї оселі від боргів, від знущання державців, з надією знайти який-небудь заробіток. Та хоч світ великий і «земль нѣт конца», бідна людина все одно не знайде місця, «где безскорбно пожить», — визнає поет у елегії «О мятежном житии человеческого и о убожестве»:

Тѣм по истинѣ бѣда и горе убогим,
же завше обльвают смутком ся премногим.

Зовсім інакше почуває себе багатий, бо у нього в руках величезна сила — гроші. Якщо його і спіткає горе — він «вскорѣ скорб может премѣнити», йому, констатує поет, — «сам бог ласку отворит».

Кліментій і в інших віршах постійно протиставляє бідних людей багатіям, говорить про те, що багата людина оточує себе всілякими благами на землі. За гроші багач купує царство, за гроші його в церквах поминають, «щорочные памяти справляють», і він собі «грошми спасеніе стяжевает» («О миндзах, або теж о миндзарнях»).

На суцільних антитезах соціального плану побудована і одна з найкращих елегій Кліментія — «О убогих людех». В ній поет малює безвідрадість людського буття на землі, де щастя при-

падає купці багатих, а маса «убогих небораків» приречена лише на страждання:

О, горе бѣднымъ людямъ убогимъ на свѣтъ,
же не могутъ скутечной радости имѣти.
А богатому аще и скорбъ часомъ ткнется,
то в томъ же ему часъ рыхло и минется.
Бо богачъ судямъ очи мздою забиваетъ
и тоєю до конца оныхъ ослѣпляетъ.
А убогий неборакъ хочъ мало споткнется,
певне, побѣденному, дармо не минется.
Або будетъ в здорověю, бѣдный, шванковати,
или которымъ инымъ лихомъ торговати.

Сумнів у божій справедливості, який віками визрівав у глибинах народної свідомості, пробуджується в ценця Кліментія, що шукає правди. Поет звертається до бога з питанням, яке звучить палким обвинуваченням:

О боже, чему ж то ты вбогихъ опускаешъ,
на скорбъ и на слезы ихъ окомъ не сматряешъ?
Чи тымъ, же богачъ царство можетъ куповати,
а ты, яко богъ, можешъ и нендзному дати?!

Та вбачаючи причини тяжкого життя народу лише у зловживаннях тих, кому дані влада і багатство, Кліментій після закидів «справедливому судію» просить «дарувати властем мир и любов в їхъ сердца», «сотворити и на земли в пановъ судъ правдивый», щоб вони «безвинне душъ болшъ не погубляли».

Глибоко переконаний, що кожному судилася своя доля, визначена «божимъ промисломъ», Кліментій розпочинає елегію «О богатствѣ и о нищетѣ» афоризмом у дусі народної мудрості:

Кождый бы хотѣлъ себѣ такожъ богатымъ бытъ,
але мусѣтъ на свѣтъ такъ житъ, якъ набѣжитъ.
І тымъ рогомъ чесатыс, которымъ достанетъ.

Поет повторює, що «убогихъ повсюду болше естъ найпаче» і що всі їх намагаання вибитися із злиднів — марні:

Богатство кому то богъ исхочетъ даровать,
иный мало на тое будетъ и працювать.
А иный хочъ презъ ввесъ вѣкъ труды полагаетъ,
а еднакъ, побѣденникъ, мало чего маетъ.
І день отъ дня працюетъ и не можетъ мѣти,
тылко мусѣтъ, бѣдный, хочъ и нерадъ, терпѣти.

Проте, беручи близько до серця інтереси бідарів, Кліментій водночас хоче виступати як безсторонній поборник правди, захищати підлеглих — і не зачіпати господарів («О шафаряхъ», «О пастухахъ, скоты и быдла (и свинія) пасушыхъ, паче же о овчаряхъ», «О отсылающихъ наемниковъ прежде времени, не дослужившихъ року...»).

Прагнення Климентія поставити себе «над станами», задовольнити «обидві сторони» призвело до ідейної суперечності у творчості поета. З одного боку, він виступає захисником «встановленого на землі богом порядку», а з другого — своїми правдивими віршами розкриває його непривабливу суть.

Соціальні риси тогочасної дійсності відбилися також у ряді елегій Климентія на теми чернечого життя («О чернцах и о хотящих в чернечество», «О глаголющих, яко, повѣдае, иноком не требѣ жадных мѣти стяжаній» та ін.). Болісно реагуючи на безчинства у церковно-монастирському житті і побоюючись, щоб «неслава» не торкнулася «чесных законников», поет тим часом своєю щирою сповіддю розвінчував «святую обитель», показував жадібність монахів, їх лінощі, чвари, пияцтво, взаємну ненависть.

Климентій багатогранно відбивав у своїх віршових роздумах живу дійсність — і це яскраво позначилось на його поетичній мові. Вона рясніє уснорозмовною лексикою і фразеологією, численними ідіомами, прислів'ями і приказками, пісенними мотивами, висловами з дум.

Вихований переважно на церковно-культурній та релігійно-дидактичній літературі, поет-монах під тиском життєвого матеріалу відходив від трафаретних книжно-біблійних образів, переключався на реальні асоціації. Він вводив у свої вірші означення, яких не знала попередня книжна українська поезія. Багато з них мають виразний соціальний відтінок («драпѣжцы, никогда не насыщаемые», «указ панский», «душегубные прибитки», «продавцы фальшивые», «озлобленные сироты», «люде голодные», «панские добра», «даремный труд» і т. д.). Гострота соціальних характеристик та викриття суспільних вад підсилюється численними метафоричними висловами: збирач мита «рад кую любо персону лупити», пани «прочан обдырають», «работою мордуют», люди «в долги упадают», бідняк змушений «лихом торговати».

Провідною для більшості віршів Климентія є уснорозмовна інтонація з властивими для неї звертаннями, анаколуфами та еліпсисами, а також перенесеннями, які часом поєднуються з ускладненою синтаксичною конструкцією.

У збірці Климентія зустрічаються і такі жанри духовної лірики, як молитви, канти, псалми, релігійно-моралістичні вірші. Цілоком витримана, наприклад, в дусі богородичних пісень його «Пѣснь нова молитвенная к богородици». В ній Климентій також звертається до «владычици-царици» з проханням заступитися за воїнів, повернути їх «цѣлыми-здравыми в дом».

В ряді елегій поет варіює традиційні теми швидкоплинності земного життя, неминучості смерті, людської «гріховності», необхідності каяття. Проте духовна лірика не становить і десятої частини збірки поета — в ній цілком переважають соціально-побутові вірші.

Народнопоетична стихія пронизує численні твори світської поезії, які зустрічаються в рукописних збірках кінця XVII — середини XVIII ст. Нерідко укладачі співаників обробляли народні пісні і заносили їх до збірника як свої, а водночас кращі вірші, створені ними, «приживалися» в народі і починали жити як фольклорні.

У деяких списках дуже поширеної протягом усього XVIII ст. сирітської пісні невідомого автора «Бѣдна ж моя головонка» є рядки про правду і неправду, які або взяті з народної пісні, або стали нею:

Тепер правда лежить долѣ,
А неправда в доброй волѣ.
Тепер правди нѣст ни мало,
Бо на свѣти все зло стало.

На типовому для соціальних творів, що виникли в демократичному середовищі, протиставленні бідних багатим побудовано елегію кінця XVII ст. «Бывало лиха много на свѣти» — з одного із рукописних збірників, який належав Домініку Рудницькому.

Застосовуючи паралелізм, характерний для народної пісні, автор відтворює класове розшарування українського населення: на одному полюсі — голода, на другому — пани:

Бывало лиха много на свѣти,
Студено в зимѣ, горячо в лѣти.
Голода усюгды гроши не мает,
А панам що день пак прибывает.
А што ж дѣлати з лихом негожим?
Мусим терпѣти, коли не зможем.
Глянем — на одним сорочки пусто,
На другом — свиты шовковой густо.
Один и хлѣба крошки не мает,
Другій пероги прочь одкидает...

У акровіршовій елегії «Пѣснь свѣтова» («Ах, мнѣ тесно, жаль немали») Іллі Бачинського (жив у кінці XVII — на початку XVIII ст., очевидно, ще молодим опинився на чужині) передається туга за родиною, за батьківщиною:

Ах, мнѣ тесно, жаль немали,
Скорби многи мня обняли,
Отца и матер оставилем,

А сам от них заблудилем.
Леч в чужинѣ мушу жити,
С кровними ся не видѣти.

Однією з найпоетичніших елегій, в якій відбилися роздуми про соціальну нерівність, є акровіршова «Пѣснь о свѣтѣ». Початкові літери першого рядка кожної строфи подають ім'я її автора — Олександра Падальського (жив у XVIII ст. на Західній Україні). «Щира жура,— писав Іван Франко, публікуючи твір Падальського у «Киевской старине»,— що пробивається з усіх стихів його вірші і виявляється просто, природно і без вишуканих фраз, властивих, наприклад, польській поезії того часу, вказує нам в авторі чоловіка нещасливого, покривдженого долею, яким саме міг бути бідний руський священик у далекім гірськім селі «на вівсянім хлібі», що почував у душі порив до вищого умового життя і не знаходив у своїм середовищі ніякої підмоги, а навпаки, мусив тратити весь запас своєї енергії на дрібничкову боротьбу за існування»¹.

«Пѣснь о свѣтѣ» Падальського — це скорботна розповідь про життя людини — «мѣзерной», «бездолной», «убогой», яка не має ні щастя, ні друзів, ні родини, бо

Нѣхто человекѣка в нещастю не знае,
Як на собѣ сукней богатих не має.
Хотя би й он бил и чесного рода,
Як не маш в кишени, то певна незгода,
Хоч би бил намудрѣшший.

Усе зло, на думку автора пісні, полягає в майновій нерівності, у тому, що людство несправедливо поділене на бідних і багатих:

Ах, свѣте ж мой, ти шастом голдуеш,
Однаго минаеш, другому даруеш;
Иніх людей садиш в дороге шаты,
А иніх садиш в пошерпанѣ лати,
Раны сердцу завдаеш.

Для бідної людини — «свѣт марне, як колом точится»; «лѣта плинут марне, як бистрие рѣки»; «часи молодие, як з дожджу потоки». Її серце завжди переповнене смутком, а очі — «кравими слезами». Вона глибоко страждає від самотності, від того, що багаті люди бідних «в каждом словѣ осуждают», «на мѣзерного, як звѣр, поглядают».

¹ М и р о н [Ів. Франко], «Пѣснь о свѣтѣ», «Киевская старина», т. 24, 1889, березень, стор. 741—742.

Окремі поетичні образи і звороти в елегії Падальського дуже близькі до українських народних пісень. Тут знаходимо улюблене в народі звертання до долі («Ой доле моя, где ты в той час была, коли моя мати мене породила») і звичайну у народних українських ліричних піснях мрію про крила («Коли би мнѣ крила орловіе мати, полетѣл бы я где долѣ своей шукати»).

Думки і почуття, висловлені в «Пѣснѣ о свѣтѣ», були настільки типовими для тих, хто «без долі вродився», що цей твір користувався величезною популярністю і зберігся в багатьох списках, його наслідували інші автори.

Співзвучна елегії Падальського за ідейним змістом та елементами народнопісенної стилістики «Пѣсн свѣцка» (теж акровіршова) Левицького (жив у XVIII ст.), яка має такий самий початок («А хто ж ся на свѣтѣ без долѣ уродит»).

За ідейною силою твір Левицького стоїть вище, ніж елегія Падальського. У «Пѣснѣ о свѣтѣ» ще не видно активного протесту, її герой лише усвідомлює своє безсилля, і єдине, на що він наважується,— це в надії на бога шукати «фортуни». Не те у «Пѣснѣ свѣцкой» Левицького. Герой її палає ненавистю до ворогів і благає бога дозволити розправитися з ними («Позвол минѣ всѣ вороги стерти»). Закінчення твору звучить як народне прокляття:

Ей, бодай вороги тии скаменѣли,
Котрии на моє житя ся скупили.
Бодай зубы, очи собѣ вибрехали,
И як камен в воду, бодай так пропали!

Соціальні мотиви іноді вривалися і в лірику письменників з високим ієрархічним становищем — Барановича, Полоцького, Величковського, Туптала, Кониського, але звучали вони, як правило, в абстрактно-християнських тонах.

Значне місце серед світської поезії займала любовна лірика. Перші записи українських любовних пісень літературного походження були зроблені ще на початку XVII ст. («Пастуше, пастуше», 1612; «Чом, чом, чом, чому босо ходиш», 1615—1617; «Пісня козака Плахти», 1625, та ряд інших). Проте такі пісні зустрічалися лише спорадично в польських виданнях або рукописних збірках. У кінці ж XVII і в першій половині XVIII ст. любовна лірика, відбиваючи зростаючий інтерес до інтимного світу, починає розвиватися інтенсивно, заповнює рукописні збірники нарівні з духовними віршами. Оскільки авторами пісень про кохання був той самий «покривджений долею народ» — мандрівні дяки, писарі, канцеляристи та інші грамотії з соціальних низів, то в інтимній ліриці нерідко мотиви любовної туги

перепліталися з наріканнями на бідність, сирітство, «злих людей», непереборні труднощі.

В співанику початку XVIII ст. з Тернопільщини герой елегії просить кохану не зважати на його бідність:

Дѣвчинойко, не горди мною,
бѣднесейким сиротою!

Дівчина у відповідь запевняє у щирості своїх почуттів, але скаржиться на те, що батьки не дозволяють їй знатися з бідняком:

Отец, matka на мя нарѣкають,
Же ся я в тобѣ, сердце, кохаю.

У «Псалмѣ свѣцкой» з цього самого збірника гірко нарікає на свою долю дівчина-сирота, яку злі обставини занесли в чужі краї. Тут її ошукав «ойцевский материн синец». Горе дівчини-покритки, яка мріяла про сімейне щастя, передано у вірші про-никливо і поетично:

А я ему хусточку шила,
И рутяний вѣночек вила,
А он тое одобравши,
И поихал, не жегнавѣши,
И сам не буває,
И знати не дае,
А я в тузѣ сиротойка...

В кінці XVII — на початку XVIII ст. була створена пісня-елегія «Перепеличенъка я невеличенъка», яка в устах народу дожила до XX ст. В ній дівчина розповідає про те, що кохання не принесло їй радощів — і знову через майнову нерівність:

А що ж мнѣ сталося —
Я ошукалася,
Неровного влюбила —
Бѣды захотѣла.

Проте вже у перших творах любовної лірики оспівується, у цілковитій відповідності до народного світогляду, кохання, яке долає всі перешкоди; стверджується право на вільну, сильнішу за обставини любов, підноситься щирість почуття, вірність закоханих, висловлюються мрії про щасливе сімейне життя, побудоване на взаємній повазі і любові.

Так, у «Пѣснѣ свѣцкой» з співаника Івана Пашковського, складеного на Тернопільщині між 1742—1766 рр., юнак говорить про безмежність свого кохання:

Вимовити мѣнѣ трудно, що тя люблю,
Але сердцу мему нудно, що ся згублу.
Що тя люблю, як свою душу,
Сам тобѣ правду да признати мушу.

Великою популярністю не тільки на Україні і в Росії, а й у Польщі, Німеччині, Франції користувався романс «Іхав козак за Дунай» харківського «козака-стихотворця» Семена Климовського (рік народження невідомий; помер, мабуть, 1730 р.). Він написав також кілька великих творів, зокрема віршами — «О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их» та «О смиреніѣ высочайших...», де, незважаючи на монархічні переконання, висловив низку сміливих зауважень на адресу царів, чиновників, суддів, показав тяжке становище трудового народу.

У деяких любовних елегіях наявні елементи сентиментального романсу. В них специфічно поєднувалась шкільна поезія з народнопоетичною стихією. Книжна лексика і трафаретна любовна фразеологія (зокрема, обов'язкові «ахи» або «охи», рекомендовані шкільними поетиками) створювали певну претензійність, манерність. Від школи йшла версифікаційна майстерність, схильність до акровіршової будови (наприклад, у збірнику І. Пашковського любовні елегії побудовано, як акровірші — «Маруся», «Твой» і т. д.).

Типовим твором, в якому ці риси виявлені дуже виразно, є надзвичайно поширений у XVIII ст. не тільки на Україні, а й в Росії романс, що починається словами: «О, роскошная Венера, где нынѣ общуешь». Тут згадується «сердечный Купидин», «вертоград», «друг мой прелюбезной», «природа». Героїня благає свого коханого:

Утѣш, потѣш, не даждь болше серденьку тощнѣти,
Мимо тебе аз не хочу инаго имѣти.

Переважає більшість любовних елегій насичена народнопоетичними образами і символами. Від народної поезії книжна любовна лірика запозичила пестливі форми і постійні епітети («дѣвчиночко, моя голубонько», «очейки», «рибонько», «дрібніє сліозойки», «милое серденко», «бѣлые ручки», «чорны очи»); порівняння і паралелізми («Трудно Дунай переплисти, сили не стомивши, еще трудній друга міти, кріпко не любивши»); персоніфікаційні звернення до птахів (соловейка, орляти, соколяток, сивих голубоньок, горлиць), гір і долин, «быстрых вод», «тихих скал» — з проханням допомогти відшукати милого чи милу.

Любовна поезія, що виникла на Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст., прищеплювалась також на російському ґрунті. Такі пісні, як «Ой під вишенькою», «Іхав козак з України», «На березку у ставка», та багато інших віршів переписувалися, оброблялися і органічно входили до численних російських співанників.

Одночасно на Україну заносилися і засвоювалися її населенням і російські ліричні твори (наприклад, «Не прельщай меня, драгая» Сумарокова та ін.).

Серед любовної лірики зустрічаються вірші жартівливо-фривольного змісту — такі, як «Пѣсня Ганусейцѣ красной», «Пѣсня свѣцкая» («Пошла панна по риби, злапала пѣскора»), «Ой перестань до мене ходити», «Пѣси свѣцкая веселая», «Рвала Кася вѣшне у зеліоним садку». Чимало подібних дво-значного змісту віршів було запозичено з польської «дворацької» лірики або створено під її впливом.

Багато матеріалу для віршів грайливого змісту — на зразок «Пѣснь свѣцка» («Боже, дай же добрій день, дяченку, тобѣ»), «Ой дѣвчина крепко жне» або «Ой мати, мати, ест дяк у хатѣ», як і для інших гумористично-побутових творів давало життя мандрованих, чи мандрівних дяків. В їхньому середовищі здебільшого і виникали такі твори.

Гумористичні вірші

У період літніх вакацій більшість «нищих школьних», бідних «спудеїв», себто учнів різних шкіл, розбрєдалася по містах і селах, щоб здобути засоби для існування під час навчання. Вони розважали громаду духовними й світськими піснями та віршами, а згрупувавшись у артілі, носили вертеп, ставили діалоги та інтермедії.

Частина школярів не поверталася до навчання. Слабодухі не витримували злиднів та суворої дисципліни і, упевнившись, що їм не подолати мудрощів науки («к наученію непонятный» або «в учениях безнадежен», — говорили про них наставники), осідали дяками при церкві чи писарями в селі. Інші, уподобавши мандрівний спосіб життя, вважали за краще перебиватися будь-якою випадковою роботою, ніж марнувати молоді роки на «латину». Деякі добиралися аж до Запорозької Січі і тут ставали в пригоді своїми знаннями або взагалі міняли перо на шаблю. Були й такі, що тікали від щоденних поневірянь у боротьбі за шматок хліба в монастирські келії.

У школі, в залежності від того, в якому класі школярі вчилися, їх іменували «богословами», «філософами», «риторами», «поетиками» або «граматиками». Народ, не розрізняючи ступеня освіченості, називав їх «дяками», «бурсаками», «спудеями», «миркачами», «вандрованими пахолками», «волочащимися чернцями», а за пристрасть до хмільного трунку — «пивоорізами».

Дійшла автобіографія типового мандрованого дяка — Іллі Турчиновського, написана ним «в память дѣтям своим, и внукам, и всему потомству». Народився Ілля 20 липня 1695 р. в сім'ї березанського сотника, початки «книжного ученія» здобув у дяка, потім вступив до київських «латинських шкіл» (тобто до академії), але незабаром залишив навчання — батько його воював із шведами, і треба було вести господарство. Коли батько повернувся з війни, Ілля «стал сожальть о науцъ своей, якую за господарством позабил», узяв торбу з книжками і таємно «отийшол 1710 года из Березанъ по школам волочитись». Мандруючи по містах і селах України «для повиданія болѣе свѣта и ученія», Турчиновський зазнав різних пригод. Його били й грабували, але він ішов далі, у Литву, «для обученія языка латинскаго и провидѣнія по свѣту людскаго обхожденія». Притулок він знаходив у школах, іноді затримувався при монастирях. Усюди Турчиновського настигали злі вороги: «римляне», «диоклитіяне», «папиштаки» — і він шукав іншого місця. «Наволочившись» протягом семи років, мандрівник повернувся до Березані, оженився, став регентом і «за заслуги певческія» в 1718 р. був висвячений на попа.

«Житіє и страданіє» Іллі Турчиновського, яка поєднує в собі жанрові особливості житій і паломницьких записок, показує типову долю мандрівного дяка, розкриває причини, що спонукали до мандрів звичайного українського «молодика», — потяг до знань і бажання побачити світ.

За зовнішньою богемно-пригодницькою стороною життя мандрівних дяків дуже виразно проступала їхня корисна діяльність. Вони навчали молоде покоління, пристосовуючи шкільну науку до потреб народу, розвивали його естетичний смак, прищеплювали любов до художнього слова.

Щоб розважити, розвеселити слухачів, школярі вплітали в релігійну тканину коляд, кантів, духовних віршів розповіді про свої поневіряння на шляху до науки. Так, у «Вѣршах на воскресение Христова» (кінець XVII — початок XVIII ст.), які мали проголошувати 24 отроки, перші дванадцять ведуть розповідь у високому стилі — славлять воскресіння Христа і тріумф природи. Тринадцятий починає «знижувати» мову, вдається до бурлескних образів. Спершу йдеться про боротьбу із смертю («Ти за кости бери смерть, товаришу, смѣло»), потім школярі розказують, як їм набридло навчатися в школі, де «дяк розгами» б'ється, і що нема нічого кращого, ніж «пасти в полю корови и воли».

Як інтермедії вносили розрядку в урочисту шкільну драму, так і гумористичні оповідання, то проникаючи в набожні діалоги,

то чергуючись із кантами і псалмами, порушували релігійний настрій і викликали пожвавлення уваги слухачів.

Бурлескна форма розповіді була особливо характерною для так званих «нищенських» віршів-орацій. Зображене в них життя «нищих школьних» мало багато трагікомічних моментів (з одного боку — «пан школяр» або навіть «пан студент», а з другого — постійні нестатки, злидні, голод і холод). Школярі скаржилися на те, що важко йде наука на голодний шлунок («Юж бим я и много до тих час того писма знав, коли би ми дяк частенко исти давав»), що дуже щедро перепадає їм учителям («березови каші») («Тридцять разів я оmlв і тридцять ожив, а він щораз лучче руки доложив»), що терплять вони від холоду («В одной шатѣ трудно ся загрѣти, бо дяк в печи лежит и нам нѣгде ся подѣти»), що важко їм здобувати їжу («Бо з вѣршем з двадцят хат обѣгну, мало що достану»), що вони не можуть розлучитися із своєю «розкішшю» («Такая роскош наша: вуши нас идят, гниди помагают, а блихи, як козаки, вискакают»).

Мрії «нищих школьних» оберталися навколо їжі, а голодна уява малювала картини, коли

В коморах исти повно ест, и на горѣ
Отпочивали пятницніе сухарѣ.
От масла едни хрипнут, заледво мовят,
А по обѣдѣ писанками у зуби дзвонят.

Хоч зміст «нищенських віршів» не становив, по суті, нічого веселого, але форма викладу — жартівливе відрекордовування-звертання до слухачів («А що, панове, либой есте мя познали, дворака?»; «Ось юж и я, студентик маленькій, до науки пилненкій»; «От юж и я, пан Івах, вискочилем на столецъ, як птах»; «От юж і я, нетяга, і од ізбитого войська»), грубуваті, часто гіперболічні образи (воша «зубами, як вовк, закланцала», «ворону на смѣтю зараз ухватила.., мене так вдарила, аж ем из ног упал»), несподівані поєднання контрастних понять, іноді зовсім фантастичних («свинѣ в золотих коритах мигдали ѣдают»; «воробцѣ у срѣбних там панчохах ходят, и ковбаси живии по вербах ся

Сторінка «Іфіки ієрополітики». Київ, 1712.
Навчання в Київській академії

родят»; «у вола спод хвоста чосник течет з оцтом») — цілком виправдовувала назву, яку їм давали самі автори: «Върши нищенские а смѣшние». Викликавши у слухачів сміх («Ой, смѣйтеся, як хочете, бо вам, вижу, смѣх»), творці «нищенських» віршів поспішали перейти до головного: «А коли би котрий дав сѣрачину хоч як мѣх!»; «А хочай би котрий дав шеляжину»; «А менѣ за працю хоч з копу яець дайте»; «Просимо ж вас, панове, о нас памятайте, а до школи нам страви и хлѣба давайте»; «Книшами и перогами и нас осѣдлайте».

Лексичний і фразеологічний склад «нищенських» віршів цілком базується на народній усно-розмовній основі, вплив книжної мови тут відходить на другий план.

У виворах школярсько-«нищенської» музи простежується приземлене, певною мірою сатиричне ставлення до церкви та її святощів. Так, різдо Христа авторами «нищенських» віршів сприймається, так би мовити, лише «через шлунок»:

Христос воскрес, щаслива година!
Благословеная ковбаса и солонина!

Або в іншому творі:

Коли б тоей ковбаси доволѣ скоштовав,
То б вам «Христос вродився» весело заспѣвав.

Про «Псалтир» і збірник богослужебних пісень «Ірмолой» школяр «пан Івах» говорить без найменшого піетету, перекручуючи їхню назву:

.. Бо я у письмѣ по колѣна брожу.
Знаю я, що то за книга
Торколой, знаю, що псалгира.

У «нищенських» віршах елементи сатири виступають не тільки в релігійно-клерикальному, а й в соціальному плані. Наприклад, у вірші «Ос и я с Қобиволок...» висміюється «знаменитий пан» — староста, що його багатство зробило байдужим до людей:

Там ест староста, котрий от як кут, морчит,
Мов до него, що хочеш, а он усе мовчит,
Бо ест барзо багатий, у скарбах обфитий.

Літературна діяльність мандрівних дяків, як і їхній спосіб життя, завжди викликала вороже ставлення з боку духовних та світських властей, а також християнських ортодоксів. Київський митрополит Рафаїл Заборовський видав у 1734 р. спеціальний указ, спрямований проти «бездѣльников, без пашпортов волочащихся».

В останній чверті XVIII ст. в зв'язку з різким посиленням кріпацтва мандрювання дяків по країні було суворо заборонено.

Проте мандрівні дяки зробили свою добру справу. В епоху, коли питання культурного життя народних мас було поза увагою державної влади, а національний розвиток країни щонайменше обходив панівну — і духовну, і світську — верхівку, мандрівні дяки були носіями освіти і культури серед українського населення, одними з творців демократичної літератури в давньому українському письменстві. Занепад їхньої діяльності негативно позначився на культурно-освітньому рівні народу.

Типи українських мандрівних дяків, подібних до західноєвропейських вагантів, знайшли яскраве відображення і в давній, і в новій літературі (в інтермедіях, віршах-ораціях, у Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Шевченка, Руданського, Нечуя-Левицького, Наріжного, Гоголя та багатьох інших письменників).

Панегіричне віршування

Якщо бурлескну творчість вагантів і мандрівних дяків не визнавали ні західноєвропейські, ні українські теоретики віршування, то такий, за їхньою класифікацією, різновид лірики, як панегіричне віршування, вони пропагували активно. У XVII ст. мода на панегіризм охопила всю Європу. Він розквітнув у Польщі, де єзуїти культивували його, щоб для своїх цілей лестити магнатам і шляхті. Викладачі поетики і риторики українських шкіл цього часу теж докладали багато зусиль, щоб навчити учнів віршописати різні «орації» на честь «сильних світу цього», визначних подій у громадському, церковному, культурному житті. Тим-то традиція складати вітальні вірші, початок якої було покладено ще львівською «Просфонемою» (1591), розвивалася на Україні близько двох століть. Але, починаючи з твору «Mnemosyne sławy...» на честь П. Могили (1633), віршові панегірики, як і прозові, писали вже насамперед модними серед панівних і «едукованих» верств польською та латинською мовами або макаронічною — мішаною латино-польською (рідше — книжною українською).

Панегірики складали майже всі відомі українські письменники другої половини XVII — першої половини XVIII ст., що за своїм становищем були міцно пов'язані як із школою (певний час викладали), так і з церковно-державним життям країни

(займали високі посади). Чимало славословних віршів було створено маловідомими або й зовсім невідомими панегіристами.

Панегірики писали на пошану гетьманів, окремих представників козацької старшини та вищого духовенства (наприклад, вихвалання гетьмана Самойловича у поемі О. Бучинського «Сзуйірін роґраничне міасто...», Новгород-Сіверський, 1678; віршові дифірамби Мазепі (до 1708 р.) — С. Яворського, І. Орновського, П. Армашенка, А. Стаховського, П. Орлика; панегірики на честь Л. Барановича: «Redivivus Phoenix...», Чернігів, 1682—1684, Л. Крщоновича, «Lucubratiuncula», Чернігів, 1684, І. Величковського та його ж похвальні «Вірші про Дедала», 1687, присвячені гетьману Самойловичу; кілька панегіриків на честь В. Ясинського — «Hercules post Atlantem...», Чернігів, 1684, «Arc-tos», К., 1690, «Pełnia nieubywaiającej chwały w herbowym xiężu-siu», К., 1691, написані С. Яворським; урочисті вірші з приводу відкриття харківської колегії у 1727 р. І. Филиповича та безліч інших панегіричних творів — у рукописних поетиках і риториках, збірниках та в різних друкованих виданнях). З'являються панегіричні твори на честь царів, членів їхніх родин, російських вельмож, своєю діяльністю зв'язаних з Україною («Вечерній плач и заутрення радость...», К., 1676, та «Благодать и истинна...», Чернігів, 1683, Л. Барановича; панегірики Ф. Прокоповича, А. Заруцького, Я. Галяховського, М. Козачинського, Г. Слонимського та багатьох безіменних поетів).

Адресовані високопоставленим особам, верхівці суспільства, ці наскрізь реакційні панегіричні вихвалання мали сервілістичний характер, вони вже втратили, на відміну від панегіриків попереднього періоду, всяке почуття міри, історизму, життєвої правди, а їх автори — щирість і людську гідність.

Типовий прояв антидемократичних ідей знаходимо, наприклад, у панегірику чернігівського архідиякона, а згодом архімандрита (помер 1704 р.) Лаврентія Крщоновича «Redivivus Phoenix...». Вихваляючи Барановича за меценатство, панегірист вбачає запоруку процвітання країни в ласці багатих патронів, а не в «równey iedności» і не в «równey własności». Він зневажливо говорить про золотий вік Сатурна, коли, згідно з міфологічними уявленнями, процвітала всенародна рівність.

Щоб викликати якнайбільший ефект, панегіристи, згідно з настановами шкільних поетик, вводили несподівані тропи і вишукані фігури, абстрактні алегорії та символи, ремінісценції з античного світу, вживали каламбури й гру слів. З цією ж метою панегіристи вдавалися до складної композиції твору і технічно важкої версифікації — так званого курйозного віршування.

Курйозні вірші

Вчення про курйозний вірш — «*carmina curiosa*» — було провідним у прикладній частині шкільних поетик. Тут наводилися зразки фігурних віршів, різних «раків» — «словних», «лїтеральних», «прекословних», загадок, «ехо», «лабіринтів» тощо. Пильна увага до такого роду віршів була викликана як західноєвропейською модою на поетичне штукарство, так і учбовими цілями: важкі словесні вправи розвивали у школярів версифікаційну майстерність, кмітливість, винахідливість, допечність.

Іоанн Величковський (в 1680-х роках працівник чернігівської друкарні Л. Барановича, пізніше пресвітер полтавської Успенської церкви, помер 1726 р.) так пояснював причини, що спонукали його готувати до видання книги курйозних віршів «Млеко от овцы пастыру належное» (1691):

«Уважаючи, иж многиі народове, звлаща в науках обфитующе, много мают не тылко ораторских, але и поетицких чудне а мистерне природным их языком от высоких разумов составленных трудолюбій, которыми и сами ся тѣшат, и потомков своих довѣпы острят, я, яко истинный сын Малороссійской отчизны нашей, болѣючи на то сердцем, иж в Малой нашей Россіи до сих час таковых нѣ от кого тыпом выданных не оглядаю трудов, з горливости моеи ку милой отчизнѣ, призвавши бога и божію матку на помощь, умыслием, иле зможность подлого довѣпу моего позволяла, нѣкоторые значнѣйшые штуки поетыцкіе руским языком выразити»¹.

Курйозні вірші польською і латинською мовами були розсипані по різних тогочасних виданнях, зокрема багато їх у двох книгах, що вийшли 1676 р. з новгород-сіверської друкарні, — «*Księga śmierci...*» Л. Барановича та «*Skarb rochwały...*» І. Галятовського. Баранович, наприклад, подає численні польські алфавітні вірші, оформлені до того ж ще і графічно: текст їх поділено навпіл хрестом, утвореним латинськими літерами. Ці літери складають слово, зв'язане з біблійною історією:

Za drzewo na tym	A	Adamowi było
	⋮	
Wyć drzewiem wtorym	D—A	Adamem złożyło.
	⋮	
	M	

¹ І. Величковський, Млеко от овцы пастыру належное, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 20, № 42, арк. 16.

У книзі Галятівського «Души людей умерлых» (Чернігів, 1687) теж зустрічаємо зразки емблематичної поезії. Наприклад, літери, що складають ім'я «Ісус Христос», символізують певні предмети: «І» — стовп, «S» — 30 срібняків, «U» — кліщі. Під літерами вміщено віршовий підпис, який тлумачить малюнок.

І. Величковський у «Млеці» не тільки наводить численні зразки курйозних віршів слов'яноноруською мовою, а й супроводжує їх теоретичними коментарями. Він дає визначення кожному типу «поетицьких штучок». Так, «ехом» зветься «в'єрш, в котром якобы н'кое ехо, то есть одзов, до каждого стихов конца двѣ силыябы з конечных же лѣтер уформованные отзываются»:

Что плачещи, Адаме: земнаго ли края,
Рая.
Чему в онъ не внидеши, боиш ли ся браны,
Раны...

Читання «раків» поет порівнює з просуванням рака: «Рак лѣтеральный есть в'єрш, которого лѣтеры и вспак читаючися, той же текст выражают»:

Анна во дар бо имя ми обрадованна,
Анна дар и мнѣ сѣнь мира данна...

«Рак словный» — це вірш, де вже не літери, а «слова вспак читаются»:

Высоко дѣва ест вознесенна,
Глубоко яко бяще смиренна.

Азбучний «есть в'єрш, который каждое слово от азбучных лѣтер порядком азбучным зачинает»:

Аз Благ Всѣх Глубина,
Дѣвственная Єдина...

«Жартовный есть в'єрш, который, гды читается, як в'єрш идет, жарты тылко строит. Леч гды в нем каждое словко першой строки з словами другои, противко стоячими, злучати будеш, зараз інший сенс правдивый укажет»:

Остав молитву, дѣвство растли, злых чти, друже,
Лѣность любви, сохраняй злость, лай добрых друже.

Навівши приклади кількох «акростихосов», «многопремѣнителного» та інших курйозних віршів, Величковський закінчує «Млеко» «остатною штучкою»: анаграмою, в якій зашифроване його ім'я. Звертаючись до «чителника», він пише:

НАстрОИ навспак цинобру. Если угадаеш.
ГорШИИ Кто з Сих: ВОлк ЧИ ЛЕВ?
То мене познаеш.

Читаючи підкреслені літери справа наліво, матимемо «Величковский Йоан».

З початку XVIII ст. мода на курйозні вірші проходить, вони все більше знецінюються. Ф. Прокопович у своїй поетиці (1705) зовсім не говорить про курйозні вірші, а Лаврентій Горка (поетика, 1707) називає їх «не стільки виявом розуму, скільки копіткими витребеньками». Проте на практиці курйозне віршування ще довго житиме серед любителів поетичного штукарства.

Епіграматичне віршування

До курйозного віршування автори деяких поетик відносили й епіграму, яка продовжувала займати одне з чільних місць серед поетичного доробку другої половини XVII — першої половини XVIII ст. В інших поетиках епіграма розглядалася як вид лірики.

Зарухування епіграми то до лірики, то до курйозного вірша пояснюється особливостями її багатовікового розвитку, в процесі якого вона певний час переживала й «фігурну» стадію — подавалася поетами у вигляді крил Ерота, хреста, сокири та інших предметів.

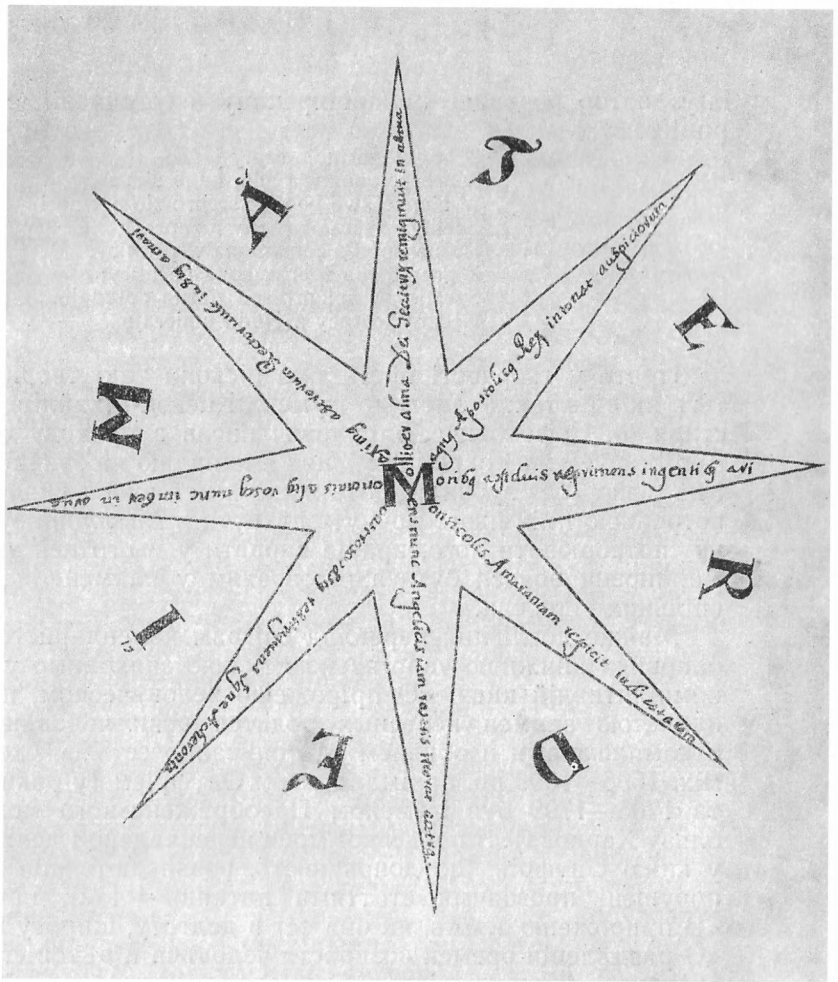
На зразках класика епіграматичного жанру римського поета Валерія Марціала, які наводилися в поетиках, а також на творах інших епіграматистів учні вчилися оволодівати цим жанром, для якого, за тогочасною теорією, елемент сатири, висміювання, ущипливості був зовсім не обов'язковий.

Феофан Прокопович епіграмою називав «короткий вірш, що вказує на який-небудь предмет, особу, на окремий вчинок чи на багато діянь або просто, або з приєднанням дотепного висновку...»¹

Прокопович був і автором багатьох епіграм латинською і книжною українською мовами. В епіграмі з приводу суду над Галілеєм він віддає шану великому ученому і таврує, як «поганого крота», папу римського; в епіграмі на сатиру Кантеміра («Не знаю, хто ти, пророче рогатий») він закликає сатирика «пером смілим» таврувати «порок явний»; епіграмою бореться Прокопович проти своїх ворогів і жартує з друзями. Його епіграми були зразком для наслідувань і наводились у пізніших курсах поетики.

¹ Феофан Прокопович, Сочинения. Под редакцией И. П. Еремина, М.—Л., 1961, стор. 443.

Сторінка
рукопису
поетики
«Сигіае
Bethleemicae».
1687.
Курйозний вірш

Жанру епіграми віддали належне майже всі письменники XVII — першої половини XVIII ст., які були зв'язані з київською школою. Чимало епіграм — і на релігійні, і на світські теми — вмістив у «Lutni Apollinowej» Л. Баранович. В окремих із них автор мріє про мир і спокій на Україні, закликає припинити чвари і боротися проти турецько-татарських загарбників, нагадує про страждання невільників у полоні («Ten rozor Ukrainy, że w niej wszystko ruiny»; «Aby kozacka ludka k turkam płyła robudka»; «Gospodarzu stary pomoż na tataru»). Інші його епіграми відбивають побутові риси українського життя або в якійсь мірі зачіпають його недоліки, подають картини природи — весни, зими, хмар, вітру, жнив. У вірші «Jeden bogaty, na drugim

łaty» автор розвиває найпоширенішу в тогочасній світській ліриці тему:

U bogatego mole szaty jedzą,
A żebracy zaś w rynku nago siedzą;
W ziemię swe bogacz srebro-złoto wnosi,
Szelaga żebrak nędzny nieuprosi;
Różne napoje zamknięte w piwnicy,
Z pragnienia żebrak kona na ulicy;
Szczury w śpiżarniach ziarna pojadają,
Nędzni żebracy z głodu umierają...

Проте у творчості поета-архієпископа такі твори зустрічаються як виняток. У листі до ігумена Києво-Михайлівського монастиря Ф. Софоновича Баранович писав з приводу своєї «Lutni Apollinowej»: «В окремих місцях я нападаю на звичаї, але злегка і не різко (без зубка); проте якщо й цей зубок виявиться з червоточиною і від нього почнуть пухнути в Аполлона зуби, то, щоб не спотворювати його, краще вирвати у нього цей зуб»¹. Отже, Баранович боявся бути запідозреним у найменшій критиці суспільних відносин.

Майже дослівний переклад епіграм календарного циклу Барановича книжною українською мовою знаходимо у рукописній компілятивній книзі «О прироженю чловѣческом, под которою планетою знамен небесных родится всяк чловѣк, важностю и комплексіями и обычаем здѣ описанно есть...», скомпонованій між 1696—1699 рр. архімандритом Онуфрієм (у роки 1693—1696 та 1705—1709 був ігуменом Преображенського монастиря поблизу Харкова). З польської мови перекладено і деякі інші вірші у книзі Онуфрія, що доповнюють, розвивають або завершують порушені прозовими статтями питання — такі, наприклад, як «О прироженю землѣ, як она ест в долготу, широту и толщину», «О раздѣленіи времен возвраста чловѣча и вѣков его». Цікавий змістом і формою вірш «О природѣ чловѣческой визнаніе»:

Чловеча слава — зъвялая трава:
Як ся хочеш строй — таки будеш гной.
Цар и велможа — червам то збожа.
Надмешся мало — аж ты не стало...

Проте інтереси архімандрита Онуфрія переважно обертаються у колі абстрактних календарно-астрологічних явищ, а жива дійсність знаходить відображення лише у кількох віршах побутово-моралістичного плану — таких, наприклад, як «О женах беременных», «О женской природѣ», «О полуденном сне, иже недобре есть в полдень спати».

¹ «Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями», изд. 2, Чернигов, 1865, стор. 77.

Зовсім іншу картину — за широтою тематики і гостротою критичного струменя — являють собою сатиричні епіграми Данила Братковського, українського шляхтича за походженням, що ненавидів будь-який гніт і віддав життя боротьбі за національні і соціальні права українського народу. Він народився в 30—40-х роках XVII ст. на Волині, багато вчився, зокрема за кордоном, займав почесний земський уряд венденського підчашого, але вступив до повстанського загону Семена Палія і 16 листопада 1702 р. у Луцьку був закатований польською шляхтою.

Книга віршів Братковського, написаних польською мовою з великою кількістю українізмів, «Świat po części przeuzrzany» вийшла у Кракові 1697 р. В ній поет сатирично висміяв суспільний лад тогочасної Польщі, свавілля, продажність, пиху і безвідповідальність шляхти («Diskurs z panem ubogiego», «Bankiet na seymiku», «Seymik», «Do instrukcyey», «Pospolite ruszenie»), її схилення перед іноземщиною («Ktoś do autora»), ледарство («Od pszczoł trutnie»), паразитизм і ненаситність («Wielmożny o chleb prosí»). У багатьох творах поет підкреслює, що гроші — вирішальна сила і тому бідний завжди залишається в дурнях: «Kto bez pieniędzy, ten w świata głupi» («Dobry wierszopis»). У вірші «Prawda» Братковський пише:

Prawda, mośpanie, czemu się zmieniała,
Ze na wspak imie swoje obróciła.
Już teraz da praw (da — daj po łacinie).
Wprzód daj, potem praw, Lachu y Rusinie.

Поет стає на захист пригноблених, проголошує рівність серед людей («Aequalitas», «Pałac niebieski»), вимагає, щоб кожен працював на себе («Pan nad kosarzem», «O żołnierzu powożeń-
cu»). Викриваючи — як у соціальному, так і у побутовому плані — вади шляхетського суспільства, Братковський у вірші «Maszkary» закликає Польщу схаменутися:

Ach Polsko, Polsko, tożes się zaćmiła!
Kiedy maskary na siebie włożyła,
Kaptur na oczach, nie widzisz ubogich,
Walk, trwog, ciemności nie uchodzisz srogich.
Zrzucć kaptur, a daj niędznym nie obłudnie,
Ciemność twa będzie iasność ni w południe.

Боротьбу пером проти шляхти — як польської, так і української, що спольщилася і зреклася народу, — Братковський завершив участю в селянсько-козацькому повстанні. Поета-воїна було схоплено з відозвою, яку він адресував православному населенню Правобережжя, закликаючи його до повстання. Постать героя надихнула М. П. Старницького на створення драми «Остання ніч» (1899).

Цікаві змістом і дотепністю епіграми — без «поетицьких шуток» — залишив Іоанн Величковський. У них поет здебільшого в афористичній формі чергує філософські роздуми з побутовими спостереженнями («На образ юноши красящагося, ему же смерть тайно вослѣдует»; «На образ старца, держащего клеписидру»; «Шевцу убогому стихи»; «О сивизнѣ»; «На скупого»; «На лисого» та багато інших). Величковському ж належить майстерний переклад поширених в Європі латинських епіграм англійця Д. Овена, наприклад, «Пишущему стихи»:

Труда сушаго в писаніи знати
Не может, иже сам не вѣсть писати.
Мнит быти легко писанія дѣло:
Три перста пишут, а все болит тѣло.

До морально-повчальних епіграм належать і деякі вірші у збірці Климентія Зіновієва. В них поет також викриває численні вади феодально-кріпосницького ладу — продажність суду, світських та духовних властей, їх жорстокість і сваволю, засилля в країні зловорожості, шахрайства та паразитизму («О властелех, карающих людей або и слуг своих домовых без доводов слушных»; «О злѣхъ людей памятозлѣбных, урядовых», «О урядовых людех, слушающих ябедников», «О свѣдителях неправдивых», «О клеветниках», «О драпѣжцах, никогда не насыщаемых», «О купцах и о продавцах фалшивых», «О нехотящих труждатися честным трудом», «И се о злодѣях» та ін.).

Вимогам епіграматичного жанру відповідають окремі вірші Климентія з циклів «О пянствѣ и о пяницах», «О женах розных», «О звѣрех розных», кілька природничих зарисовок — «О вѣтрѣ», «О огнѣ», «О временах лѣтних и о зимных», «О часах погодных и непогодных», описи хвороб — «О колючках, що колют в боках у людей часом», «О белѣзних животовых», «О глухих и нѣмых», «О кашлю».

До епіграм певною мірою примикають також вірші Климентія про ремісників, робітників промислу і сільського господарства. Переважна більшість із них — це «вѣрши похвалныє», де поет оспівує людську працю. В цих віршах своєрідно відбилися особливості панегіричного віршування. Але якщо панегіристи прославляли духовних і світських панів, то Климентій підніс простих «труждателей» — гончарів, ткачів, токарів, бондарів, шевців, золотарів, склярів, друкарів та інших представників численних ремесел і промислів тодішньої України. Він першим серед українських авторів увів до книжної поезії цілий новий світ — світ ремісничого люду, який уже давно завоював собі місце у народній словесності.

Поет створив справжній гімн «хлѣбу святому» і прославив працю хлібороба («О ратаях, або теж о пашущых хлѣб людех»). У вірші «О женцах» він змалював тяжку селянську працю:

И женцѣ добре працуют на свѣтѣ,
котрые хотят на зыму хлѣб мѣти.
Тылко ж хоч была б їм часом третина,
але хылячис, заболит и спина.
І жегомы теж от солнца бываюут,
же аж іногда потом обливаюут.
І без воды так іный ізнеможе,
звлаща нетерпяч хто, аж ратуй, боже.
І руки солнцем тогда присмагаюут,
а що найгоршей — твары зчернѣваюут...

Першим серед українських письменників Климентій оспівав і працю наймитів-бурлак, змалював їх каторжне заробітчанське життя, зокрема у вірші «О соляниках торяниках бурлаках, що соли господарськіе варят». На бахмутських соляних промислах поет був вражений нелюдськими зусиллями, з якими бурлак-соляник видобував сіль:

Сотце бо вѣдер вкинет на бочку соли воды
и, дрова в пѣч вергая, натерпится бѣды.
А безпрестанно треба и недосыплати
и жеб не прогорѣла (скоро) сковрада, пилновати.

До контингенту бурлак на бахмутському промислі входили «беглые помещиков люди и крестьяне». З різних кутків України і Росії тікали вони сюди, не бажаючи терпіти панської сваволі. Саме цьому волелюбному людові, який через кілька років склав ядро могутнього селянсько-козацького повстання, очоленого К. Булавіним, віддає усі симпатії Климентій:

І дай, боже, им щастя и долгого вѣку,
всякому бурлацѣ — доброму чоловѣку!

Климентій подає своїх героїв у буденній обстановці, не відриваючи їх від робочого місця, прагне охопити якнайширше коло явищ, пов'язаних з діяльністю трударів. Поет не вживає ні штучних метафор, ні риторичних фігур, ні книжних цитат — мова його відзначається простотою, а іноді навіть певним прозаїзмом, який створюється нагромадженням побутових і виробничо-професійних термінів («О шевцах и о честном их реместлѣ»; «О ткачах», «О теслях», «О гутниках и о склярах» та ін.).

Відгукуючись на животрепетні питання своєї доби, Климентій пише вірш «О военных невчасах и о временах тыхомирных», де обстоює мир між всіма країнами — «вшелякими языками» — і щиро бажає, щоб усі народи на землі «в тыхости ѣли хлѣб да

пановали и дармо меж собою ся не зачепали». Висловлюючи споконвічні мирні прагнення українського народу, якого історія навчила ненавидіти війни, Климентій закликає:

Дай боже, хочай бы за сих юж вѣков
не воевалис; або й до конца вѣков!
Да тыхомирно й лагодно посѣдѣли —
велми было бы мудро — сами бы узрѣли!

ДРАМАТУРГІЯ

Шкільна драма

Давня українська драма, що до середини XVII ст. зробила лише перші кроки, в наступне століття — другу половину XVII — першу половину XVIII віку — пройшла і завершила, по суті, весь свій шлях.

Теорія драми розроблялася в курсах поетики, що читалися в Києво-Могилянській колегії (академії). Правда, в ранніх поетиках про драму говориться мало, в курсах кінця XVII ст. — більше, а в поетиці Феофана Прокоповича — «*De arte poetica libri III*» («Три книги про поетичне мистецтво»), написаній 1705 р., — питанням теорії і практики драми присвячено уже багато місця.

У вченні про поетичне мистецтво загалом поетики визначали поезію як уміння відображати, наслідувати у віршах людські дії, словесно копіювати якісь речі, природу і т. д. Застосовуючи теорію наслідування до драми як одного з родів поезії, поетика вчила, що наслідування нещасливих дій видатних людей творить трагедію, а наслідування дій простих людей — комедію. Найбільш сконденсовано цей розподіл сформулював Прокопович. Він визначив три види драми — трагедію, комедію і трагікомедію.

Трагедія, за Прокоповичем, — це віршований твір, який зображає у діях і промовах персонажів вчинки видатних людей, зрадливість їхньої долі, їхні бідування. Комедія ж є віршованим твором, який жартівливо і дотепно змальовує в дії, а також у розмовах осіб, життя простого люду, щоб повчати глядачів і особливо викривати погані вчинки. У трагікомедії ці два драматичні роди поєднуються — тут дотепне і смішне змішується з серйозним і сумним, а непримітні особи діють разом із видатними персонажами. Комедію і трагедію Прокопович визначає ще одним терміном — драма. Назву драми він радить брати від назви місцевості чи предмета або від імені особи, що грає го-

ловну роль. Драма ділиться на дії, яких мусить бути не більше п'яти, а дія — на сцени (не більше десяти). У трагедії одна сцена може займати цілий акт. В одній сцені можуть брати участь кілька осіб, але розмовляють не більше як троє. Друга сцена починається тоді, коли з'являється нова особа або одна особа виходить, залишаючи інших. У трагедії виступає також хор. У першій дії, що зветься прологом, або протазисом, розповідається про зміст усєї драми. У другій дії (епітазис) починається розвиток фабули; у третій (катастазис) вводяться перешкоди; у четвертій дії (теж катастазис) фабула наближається до кінця, і у п'ятій (катастрофа) настає розв'язка усєї фабули.

Зміст комедії — вигаданий, а в трагедії він береться з історії, з якогось відомого переказу, але теж може бути вигаданий. Комедію треба писати в простонародному стилі, відповідно до того, які у ній дійові особи. Трагедія, що змальовує подвиги знаменитих людей, потребує серйозного і піднесеного стилю, повинна зберігати благопристойність. Прокопович вимагає від трагедії також єдності дії. У ній мають бути відтворені тільки події з життя людини, що тривали протягом двох-трьох днів. Про інші події, що відбувалися раніше, треба розповісти.

Свої теоретичні настанови Прокопович підкріплював посиленнями на античних авторів — Плавта, Сенеку, Теренція, Горация, Овідія, Есхіла, Арістотеля.

Наступні поетики — Л. Горки (1707), М. Довгалевського (1736—1737), Г. Кониського (1746) — до вчення про драму не додають нічого нового порівняно з Прокоповичем.

Таким чином, найоригінальнішою, а разом з тим і найавторитетнішою теорією драми була поетика Прокоповича. Вона підсумувала досягнення попередників і визначила мало не на півстоліття розвиток теорії і практики української драми. Виученики Київської академії, що працювали за межами України, особливо в Росії, пропагували приписи київської шкільної драми.

Професор поетики був зобов'язаний не лише читати теоретичний курс, але для ілюстрації писати драми і виставляти їх силами студентів. Найдавніша згадка про такі вистави в Києві припадає на кінець 30 — початок 40-х років XVII ст. Лазар Баранович у листі до свого шкільного товариша Мелетія Дзика у 1676 р. згадує, що вони, будучи учнями Київської колегії, виступали в трагедії про Йосифа. Шкільні спектаклі ставились під час різних іспитів, насамперед на різдво і великдень, іноді на публічних іспитах, на честь приїзду до Києва якоїсь визначної особи тощо.

Спектаклі відбувалися або на сцені колегії (академії), або просто неба, на майдані. Про будову кону відомостей збереглося

дуже мало. Основна сцена мала означати землю. Вона була покреслена лініями, що служили позначками для руху акторів. Дія могла йти одночасно на землі, в пеклі і в раю. Пекло умовно позначалося нижньою частиною кону, куди вели східці. В одній з драм воно уособлювалось в образі дракона, з паші якого йде дим. Підвищення означало рай. Були також декорації, реквізит, костюми. Застосовувалися театральні ефекти — видові, звукові. На сцені з'являлися птахи, звірі, дракони, мерці, гримів грім, відбувалися польоти в повітрі тощо.

Всі ролі виконували хлопці. Глядачами були студенти та викладачі, їхні товариші, родичі, спеціально запрошені на виставу, іноді митрополит, гетьман із почтом — публіка, отже, освічена, релігійно настроена, що добре розуміла зміст баченого, а то й просто міщани — купці, ремісники.

Не всі давні українські драми виконувалися на сцені. Очевидно, певна кількість їх була лише шкільними вправами, що призначалися для читання в класі, зокрема під час іспитів.

Важливою особливістю середньовічної драми є її алегоризм, нахил до символів. Це обумовлювалося характером самої християнської релігії, її символічною образністю. Алегоризм був також дуже зручною формою агітації. Давня українська драма добре засвоїла цю рису європейської драми — більшість її дійових осіб, за латино-польським прикладом, були алегоричними. Алегоричні постаті треба було одягнути в такі костюми, щоб глядач здогадався, кого вони уособлюють, — Покору, Ворожнечу, Заздрощі, Віру, Надію, Любов, Ласку, Гнів, Розум, Фортуну, Волю, Жорстокість і т. д. Існували точні вказівки про зовнішність кожної з таких алегорій. Так, у драмі «Ужасная измѣна» ремарка дає опис зовнішності Милості Божої: «Ей потребно сердце горящее, стрѣлою пробитое и чаша; на главѣ лавровый вѣнец». Віра і Релігія уособлювалася в образах дівчат у білому вбранні, з хрестом у правій руці, а в лівій — з чашею. Дівчина у білому вбранні зображала Невинність. Злоба у правій руці мала тримати гадюку.

Найвищого розквіту давня українська драма досягла в першій половині XVIII ст. — з цього часу походить більшість п'ес. З середини XVIII ст. шкільна драма занепадає у зв'язку з занепадом давньої шкільної освіти. Крім того, на початку другої половини XVIII ст. в Київській академії було заборонено театральні видовища, і професори перестали писати п'еси.

Кількісно репертуар українського шкільного театру XVII—XVIII ст. був чималий. Збереглося понад тридцять драм. Драми писали різні люди, в різний час, художній рівень їх далеко не однаковий. Всі шкільні драми діляться на чотири тематичні гру-

пи: драми на біблійні сюжети великоднього і різдвяного циклів; драми типу міраклів, про святих; драми типу мораліте, алегоричні; драми на історичні сюжети (частково — біблійні).

Драми великоднього циклу

Найпопулярнішими в шкільному репертуарі були драми великоднього та різдвяного циклів. Вони виконувалися під час великодніх та різдвяних свят і зображали у переважній більшості народження, муки, смерть і воскресіння Христа. Кожний автор опрацьовував ці сюжети на свій смак, у міру свого хисту, вносячи сюди сильний морально-повчальний елемент. Великодні і різдвяні драми використовували надбання народної творчості, апокрифічні оповідання.

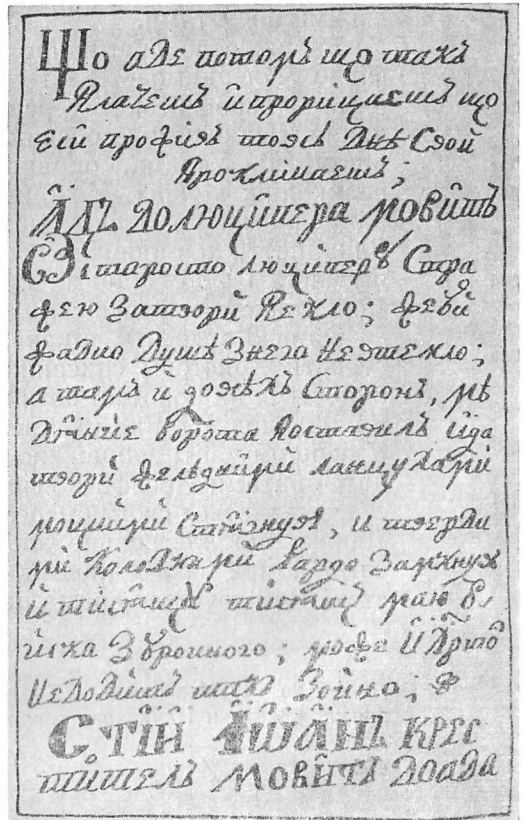
До найцікавіших зразків великодньої драми належить «Слово про збурення пекла» (середина або друга половина XVII ст.).

У цій драмі діє сам Христос, тоді як в інших драмах такі образи, як Христос, Бог-отець, Богородиця персоніфікувалися в інші образи (Милість Божа, Любов, Серце Богородиці). Для відтворення страждань Христових у «Слові про збурення пекла» не треба було спеціально обладнаної сцени. Про Христа глядач і слухач дізнається з розмов Люципера, Ада й Івана Хрестителя. Вся дія відбувається в пеклі. У розмові Люципера й Ада згадуються основні моменти біблійної історії — створення світу, поверження в пекло Люципера, гріх перших людей, перша смерть на землі. Люципер хвалиться, що йому вдалося розбудувати пекло і сюди потрапить сам Христос.

Христос приходять, руйнує пекло і забирає з собою душі всіх праведників. Залишився тільки один Соломон, який пояснює Люциперові, що за ним Христос ще повернеться:

Юж повторне Христос по мене приніте;
Страшний его бия приход первій,
Еще другій страшнійший буде.

Сторінка рукопису
«Слова про збурення пекла»

Люципер наказує своїм слугам вигнати Соломона. Христос потішає Ада, що пекло не залишиться порожнім, незабаром воно заповниться грішниками.

Іван Франко зауважив¹, що автор драми уявляв собі пекло як міцну, сильно укріплену будівлю. За укріпленням на майдані головні дійові особи розмовляють між собою. Цілком вільно ходить по майдані Іван Хреститель, якого Люципер називає просто Іванком або Іванашком.

Ад, власник цієї будівлі і всіх душ, виступає в образі старого добродушного дідуся. Діє він обережно, побоюється планів Люципера. Люципер, пекельний «староста», молодший від Ада. Це — авантюрист, якого за гордості вигнали з неба і вкинули до пекла, куди він за допомогою свого війська затягає душі праведників. Тепер він хоче зтягнути сюди «Маріїного сина». Після розмови з Іваном Хрестителем він лякається, велить чортам ще більше укріплювати пекло.

Іван Франко високо оцінив драму, її просту побудову, дію, викладену дуже логічно і виконану по-мистецьки; дійові особи, хоч їх і небагато, наділені індивідуальними рисами, суто людськими почуттями.

За джерело драми про збурення пекла послужило апокрифічне «Никодимове євангеліє», на матеріалах якого написано чимало європейських середньовічних пасійних містерій. Оповідання «Никодимового євангелія» про зруйнування пекла були відомі на Україні, опрацьовувалися в учительних євангеліях, великодніх віршах. Можливо, що цьому сприяла саме аналізована драма, бо її сліди віднайдені і на Східній Україні, і на Закарпатті, хоч виникла вона, за всіма даними, у Галичині. Віршування і форма драми про збурення пекла, як відзначив ще Іван Франко, нагадує склад козацьких дум.

Однією з досить цікавих великодніх драм є «Дїйствіє на страсти Христовы списанное» (80-і роки XVII ст.). Фабула її будується на боротьбі богині ворожнечі Ериніс із Любов'ю. Ериніс нацьковує Каїна на Авеля, синів Якова на їх брата Йосифа. У першому акті зображено сцени вбивства Каїном Авеля і продаж братами Йосифа в єгипетську неволю. Ериніс сідає на престол, хвалиться своїми перемогами. Її хоче покарати Помста, але Любов, що алегорично зображає Христа, заявляє Помсті, що сама помре за рід людський. Третій акт відтворює муки Христові. Закінчується драма риданням Плачу над тілом Христовим.

¹ Див. І. Франко, «Слово про збурене пекла». Українська пасійна драма, «Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. 81, 1908, стор. 32.

Найдавнішою датованою драмою цього циклу є «Царство Натури Людской» (1698). Збереглася лише частина драми — перший акт і 5 сцен другого акту. П'єса мала охоплювати пайважливіші події біблійної історії — від бунту ангелів, створення світу й людини до смерті Христа і спокути ним гріхів людських. Перший акт зображає сцени бунту ангелів, створення людини (Натури Людської), її гріхопадіння, вигнання з раю, скорботу за втраченим раєм. Другий акт починався сценами єгипетської неволі і виходу іудейського народу в землю обітовану. На цьому рукопис уривається.

Найпоказовішою українською драмою великоднього циклу є «Торжество Естества Человѣческаго» (поставлено в Київській академії 7 квітня 1706 р.). Автор її — невідомий.

Пролог стисло викладає зміст п'єси — гріхопадіння людей, визволення їх із пекла через муки і смерть Христа. Дійовими особами драми, крім біблійних персонажів, виступають уже відомі з попередніх драм персонажі, алегоричні постаті: «Естество Человѣческое»; «Лакомство», «Невоздержаніє», «Ревност», «Справедливість», «Отомщеніє», «Отчаяніє» та ін.

Драма ділиться на три частини. У першій зображено гріхопадіння, жертву Авраама, продаж Йосифа братами у єгипетську неволю, смерть Христа (Милості Божої). Вона виставлялася у велику п'ятницю, «в день страдания». Друга частина, що починається новим антипрологом, очевидно, була уже другим спектаклем, що виконувався на великдень, «в день востанія Господня». Зміст її сформульовано так: «Образи торжественна от гроба востанія Господа, избавлення Естества Человѣческаго со прочими праотци з адскої темниці по разоренію адова царства содержит». Сцену «разоренія адова царства» — збудовано пекла і визволення душ праведників — побудовано за мотивами апокрифічного «Никодимового евангелія». Третя частина драми починається біблійним сюжетом про жінок-мироносиць, які тут персоналізовані у Віру, Надію і Любов. Ці три чесноти приходять до гробу Христового і бачать, що він порожній. З'являється Христос і сповіщає їм, що йде до Галілеї. Дія останніх сцен відбувається на небі. Милість Божа (Христос) святкує свою перемогу. Співають ангельські хори. В епілозі автор дякує глядачам за увагу і просить вибачення за допущені акторами помилки.

Драма «Торжество Естества Человѣческаго» — твір, очевидно, колективний. Його могли написати за завданням професора учні. Тільки цим можна пояснити, що у другій частині вставлено кілька сцен, які не в'яжуться з усією дією (плач Петра, зцілення недужого). Драма має два паралельних закінчення. Мабуть, це

були варіанти, виконані учнями, і переписувач звів їх, не дбаючи про логіку змісту.

10 квітня 1737 р. на сцені Київської академії поставлено великодню драму професора поетики Митрофана Довгалевського «Властотворній образ челоуколюбя божія». Вона зовсім невелика — 5 яв, у яких розроблено кілька сцен з біблійної історії — створення людини, вигнання її з раю і перемогу Смерті. В останній яві зображено визволення праведних душ Милістю. Між явами виконувалися інтермедії. Вони за обсягом перевищують драму і частково є своєрідними паралелями до подій п'єси.

Інші великодні драми — «Dialogus de Passione Christi» (1670), «Мудрость Предвѣчная» (1703), анонімна великодня драма, «Антипролог», трагікомедія Сильвестра Ляскоронського «Образ страстей міра сего» (1729) — мало чим відрізняються від уже розглянутих драм. Так, трагікомедія Сильвестра Ляскоронського, що був учителем Київської академії (згодом займав адміністративні посади в різних монастирях, помер 8 травня 1754 р.), є лише переробкою драми «Царство Натури Людской». Драма «Образ страстей міра сего» доводить тезу про марність життя на землі. У ній, крім уже відомих образів-символів, виведені античні постаті — Геракліт, Демокріт, Арістотель, Цицерон, Нерон, учні шкіл — «два сина Росії», які «похваляють мудрость». Автор наголошує, що серед учнів є такі, які поклоняються Бахусу, їх підтримує Непослушаніє і Преслушаніє. Від великодньої драми «Свобода от вѣков вожделѣнная» (1701) збереглася лише коротенька програма, а текст драми «Благоутробіє божіє», поставленої 1727 р. у Білгородській колегії на Харківщині, загубився.

Умовно до драм великоднього циклу можна віднести ще декламацію «Бран честных седми добродѣтелей с седми грѣхами смертними», написану 1737 р. Йоасафом Горленком. Яким (у ченцях — Йоасаф) Андрійович Горленко народився 8 вересня 1705 р. в Прилуках у сім'ї полковника. Вчився в Київській академії, був тут учителем, згодом займав високі церковні пости у різних містах, помер 10 грудня 1754 р. Працюючи єпархіальним екзаменатором, Горленко у своїй декламації взявся викласти науку катехізису про сім смертних гріхів і їх боротьбу з сімома чеснотами. Боротьбу цю змальовано як справжню війну двох таборів. Грішна Людина у борні з сімома смертними гріхами кличе на допомогу сім чеснот. Та гріхи перемогли, положили Людину. Слово Боже, віддаючи свою плоть Смерті, душею проникає в пекло, перемагає його і визволяє звідти Людину, исмов із турецького полону. Ця досить жвава дія опрацьована більше в епічній, ніж у драматичній формі.

Драми різдвяного циклу

Такий самий характер, як великодня, мала на Україні і різдвяна драма. Зародження європейської різдвяної драми припадає на XI—XIII ст. Із невеличкого діалога — вставки до різдвяної служби — вона розрослася у ціле драматичне дійство, розроблене за мотивами біблійної історії і пристосоване до відповідного оточення. Різдвяні драми були такими популярними, що вже у XIV—XVI ст. перейшли в народну уснопоетичну традицію в багатьох європейських країнах.

З українських різдвяних драм XVII—XVIII ст. повністю збереглося лише чотири: «Комедія на день рождества Христова» Дмитра Туптала, «Дѣйствие на рождество Христова» — анонімна, «Комическое дѣйствие» М. Довгалевського і одна анонімна різдвяна драма без назви. Від «Ростовського дійства» дійшла програма (короткий зміст), а від двох драм — уривки.

«Комедія на день рождества Христова» Дмитра Туптала була поставлена 27 грудня 1702 р. в Ростові біля Москви, куди Туптала призначили митрополитом. Але п'єсу написано ще на Україні. Складається вона з антипролога, пролога, 18 яв і епілога. Зміст її охоплює всі найважливіші події різдвя — пророкування про Христа і його народження, поклоніння пастухів, волхвів, трьох царів, лютування Ірода і вбивство за його наказом усіх немовлят, страшна смерть Ірода, торжество Кріпості Божої. У «Комедії» виступає ряд міфологічних і алегоричних образів — Зрадлива Надія, Золотий Вік, Залізний Вік, Фортуна, Злоба, Війна, Циклопи, Невинність, Натура Людська, Милість Божа та ін. Окремі сцени побудовано на ґрунті українського життя. Це, зокрема, стосується сцени з пастухами, яка нагадує інтермедію, хоч сюжет її органічно вплетений у дію. Тут виступають звичайні українські селяни-пастухи — Борис, Аврам і Панас. Аврам і Панас «пошли в город для покупки», заглянули в шинок «на кружало», випили «за алтынец винишка», тому й забарилися. Стурбований Борис іде їх шукати. Вони не забули свого друга і принесли йому вина, хліба, солі, калачів. Під час їхньої вечері починають співати ангели. Пастухи гадають, що це пташки; з'являється ангел і велить їм іти поклонитися новонародженому. Пастухи повинні були принести Ісусові подарунки. У «Комедії» Туптала вони подарунків не приносять і лише вибачаються перед Христом: «нищи есмь, имамаи ничтоже. Прости ны...» У цій сцені Туптало зробив тонкий натяк на лихо тогочасне — хабарництво. Борис запитує ангела, чи потрібно щось нести «на поклон»:

Осудар! Налобно ли што в поклон понести,
Штоб не велел, як наш князь, у шсю вон вести!

З іменем Туптала зв'язана й інша різдвяна драма, від якої збереглася тільки програма. Вона умовно названа «Ростовське дійство», бо виконувалася у Ростові. Це — триактова різдвяна драма з прологом і епілогом, що, крім різдва, відтворювала в алегоричних картинах ще два епізоди старозавітної історії — спокушення Прелестю перших людей на землі і боротьбу Давида з Голіафом.

До кінця XVII — початку XVIII ст. належить ще одна різдвяна драма — «Дійствие на рождество Христово», що виникла в Київській академії. У ній, як і в «Ростовському дійстві», поєднано старозавітні оповідання з новозавітними — гріхопадіння Адама і Єви, пророцтво про спасителя, різдво, поклоніння волхвів, помста Ірода і, нарешті, перемога Влади Божої. І ця драма побудована в основному на алегоріях та символах.

25 грудня 1736 р. у Київській академії поставлена різдвяна драма М. Довгалевського «Комическое дѣйствие». Вона має всього чотири яви. Дія розвивається швидко й динамічно. Пролог являє собою монолог Валаама, який, пророкуючи народження Христа, немов коротко викладає весь зміст твору. Далі йдуть сцени поклоніння трьох царів, злочин Ірода, підбуреного Гнівом і покараного Декретом Божим. Давид із пророками славить бога. Кожна ява закінчується кантом, що його виконував хор на честь різдва. Як і до великодньої драми М. Довгалевського, до «Комического дѣйствія» додано п'ять інтермедій, що виконувалися між явами.

Від традиційних різдвяних драм відрізняється анонімна різдвяна драма з першої половини XVIII ст., що зображає торжество християнської віри, а саме різдво тут є лише одним з епізодів драми. Прозовий пролог з'ясовує значення приходу Христа на землю. У чотирьох невеличких діях різні символічні образи стверджують поширення християнства в усьому світі.

Зберігся ще цікавий уривок з різдвяної драми під назвою «Разговор пастырей», написаний народною мовою. Пастухи Свирид і Овдій говорять про нові урядові заходи, про якесь «письмо» і про злидні, причиною яких був «буркун Чмира», про Адама, що у раї не послухав бога, вкусив забороненої кислиці і цим «запер всѣм людем до рая границу». Вони сподіваються, що скоро народиться «отроча», яке й «визволит нас из сей невольѣ» і «старшому анциболу утре добре носа».

Різдвяна українська драма набула великої популярності. Вона вийшла за межі Київської академії, ставши першою частиною вертепного дійства.

Міраклі

Другу тематичну групу української шкільної драми складають твори про святих, так звані міраклі (від латинського *miraculum* — чудо, диво). У міраклях опрацьовували агіографічні сюжети — житія святих, легенди про їхні чудеса, подвиги, терпіння за віру Христову. Збереглися лише три драми-міраклі: анонімна драма про Олексія, чоловіка божого, «Комедія на Успініє Богородиці» Дмитра Туптала і колективний твір учнів Київської академії, написаний польською мовою під назвою «*Declamatio de S. Catharinae Genio*».

Драма про Олексія, чоловіка божого, займає помітне місце в усьому шкільному репертуарі XVII—XVIII ст. Написана вона 1673 р. і поставлена в Києві, очевидно, 17 березня 1674 р. на честь царя Олексія Михайловича в день його іменин. У лютому 1674 р. друкарня Києво-Печерської лаври видала програму драми — «Алексій чоловік Божій, на честь царю Алексію Михайловичу, через шляхетну молодь, на публичном діалогу явлений».

Джерелом драми послужила дуже популярна у всій середньовічній, зокрема староруській, літературі легенда про Олексія, чоловіка божого. Віршові і прозові переробки легенди були надзвичайно популярні в українській літературі (С. Полоцький, Л. Баранович, Ф. Прокопович, С. Яворський) і в усній народно-поетичній творчості. Український автор драми користувався двома джерелами — житієм Олексія з «*Zywotów świętych*» Петра Скарги (17 липня) і житієм Олексія Агапія Критського з книги «Анфологон» (М., 1660).

Драма про Олексія, чоловіка божого, складається всього з двох дій. Перша дія має 5 яв, а друга — 6. Яви названі «видоками». Перші дві яви відтворюють боротьбу в душі Олексія і боротьбу зовнішніх сил за Олексія. Архангел Рафаїл, покровитель шлюбів, незадоволений тим, що багато молодих людей стали байдужими до шлюбів, воліють жити в невинності. Гавриїл, навпаки, вихваляє невинність. Син божий послав його умовити Олексія не одружуватися і «просту себъ в небо тороват дорогу». Далі з Олексієм розмовляють богині Юнона і Фортуна, переконують його віддатися світським справам, одружитися, зажити слави воїна. Натомість Чистота і Убозтво переконують його, що шлях, який обіцяють йому Юнона і Фортуна, веде до пекла. Батьки Олексія умовляють його одружитися, відмовити їм він не може. І тільки під час весілля, коли настав найвищий момент його душевної боротьби, Олексій зважується на останній крок, покидає батьківський дім і потім стає божою людиною. Далі події розгортаються за сюжетною схемою легенди.

Вершиною драматургічного мистецтва автора твору про Олексія є сцена «Игране свадбы», що має інтермедійний характер.

На кінець XVII ст. припадає «Комедія на Успеніє Богородицы» Дмитра Туптала, написана ще в часи його діяльності на Україні. В основу драми покладено популярні легенди про успішні богородиці, які зазнали драматичних обробок у багатьох літературах. Драма має дві дії і епілог. Перша дія відкривається алегоричною картиною «ліствиці» (драбини), яку побачив біблійний Яків у сні. Дух Пророчий тлумачить, що «лѣствица, стоящая на земли неподвижно, значит дѣву чистую». По ній на землю зійде син божий, і вона служитиме мостом на небеса для праведних душ. Далі з розповідей Вісті, з монологів Плачу Церковного, Співу, Утіхи глядач і слухач дізнається, що Богородиця померла. Через три дні вона воскресла і вознеслась на небо до сина. Ангели співають їй славу. Тільки один апостол Хома запізнився на похорон і не повірив в успішність Богородиці, а Віра, Надія, Любов і янголи переконали його. П'ята і остання яви першої дії закінчуються співом отроків на славу Богородиці. Друга дія зображає одне із численних чудес Богородиці — врятування душі грішника, засудженої до вічної кари. Це, власне, розробка популярної середньовічної теми про суд над душею грішника. Остання ява драми — апофеоз Богородиці. Перед нею схиляється Влада, їй підносять подарунки, що символізують силу і владу: митру, якір, крила, ключ царства, книгу, пернач, прапор, шолом, сурму і меч. Щит звертається до Богородиці з молитвою:

Защити вѣрных от злых аггарянов
И от невѣрных прочих поганов.

Очевидно, це звертання є безпосереднім відгомонам турецьких нападів на Україну.

У 1703—1704 навчальному році група студентів Київської академії (І. Левицький, Й. Дашкевич, І. Новицький, В. Горленко та ін.) написала польською мовою драму про святу Катерину — «*Declamatio de S. Catharinae Genio*». Ймовірно, що це була шкільна вправа у класі поетики. Зміст драми походить з легенд про олександрійську християнську мученицю Катерину, які виникли десь у X—XI ст. і набули чималого поширення в обробках, зокрема драматичних, різними мовами, в тому числі й церковнослов'янською. Сюжет української драми, за всіма даними, учні могли запозичити з московського «Анфологіона» (1660), «Книги житій святих» Дмитра Туптала (К., 1689) і «*Zywotów świętych*» Петра Скарги.

Мораліте

Морально-дидактичні, повчальні драми з алегоричним змістом об'єднуються в цикл драм-мораліте (франц. *moralité*, лат. *moralis* — моральний).

Елементи мораліте зустрічаються в усіх драмах великоднього й різдвяного циклу, в міраклях. У драмах-мораліте головними дійовими особами завжди виступали алегоричні уособлення абстрактних понять, людських вад і чеснот. В алегоричних образах автор драми-мораліте проводив свою ідею, найчастіше просяв дотримуватися приписів християнської моралі, лякаючи по-тойбічними карами.

Хронологічно першим у цьому ряді стоїть уривок «Умирающому чоловіку полезное увѣщаніє» із якоїсь більшої драми (початок XVIII ст.). Тут зображено хворого перед смертю. Він марить, йому ввижаються біси. Три алегоричні постаті — Віра, Надія і Любов заспокоюють його. В уривку виведено образи двох великих грішників, що покаялися і перебувають у раю, — одного із розбійників, розіп'ятих разом із Христом, і розпусницю. Хворого заспокоює також цар Давид, радить звертатися за допомогою до Христа.

До 30-х років XVIII ст. відноситься невеличка драма-мораліте на тему боротьби церкви з дияволом. Проти християнської церкви виступають не лише пекельні сили, а й представники різних нехристиянських народів. За намовою диявола вони винищують християн. Архангел Михаїл допомагає християнам знищувати невірних. Душі вбитих християн янголи забирають на небо, а іновірців чорти тягнуть до пекла.

На початку 40-х років XVIII ст. написана «Трагедокомедія о награжденніи в сем свѣтѣ приісканних дѣл, мзды в будущей жизни вѣчной». Автором її був Варлаам Лащевський, у 1739—1747 рр. професор Київської академії, що згодом працював у Петербурзі й Москві і був обраний навіть членом синоду (помер 28 липня 1774 р.). Твір застерігає від грішного життя на цьому світі і обіцяє винагороди за праведне життя на тому світі. Драма розпочинається монологом Церкви, яка скаржиться на переслідування, перелічує своїх мучеників від Авеля та Якова і до мучеників-християн, засуджує еретиків, кальвіністів, лютеран папу, скаржиться, що християни зараз більше цікавляться світськими справами. Лащевський говорить не лише про загальнолюдські вади, такі, як гордощі, лінощі, лукавство, а й веде мову про негативні риси панівної верхівки — жадобу до наживи, до влади:

Інних встѣд себе злато, інных водят сласти,
Інних неутолимо желаніє власти.

Протилежністю Церкві є Світ. Він гордиться своєю славою, радіє, що за ним іде багато людей, які за бога визнають власне черево — п'ють, їдять, гуляють, грішать, набувають гроші:

Друг з друга сребра ради кожу іздирают,
Крадут, гнетут, ябедят, садяться на власти.

Лашцевський виступав також проти нових раціоналістичних віянь у суспільному житті, коли «святе письмо» уже поступово втрачало свій авторитет: «видѣтъ без слез немощно, что глаголы жизни нынѣшній вѣкъ приведе в конец укоризны», що «матерію с писаній» використовують дяки-пиворізи — «кошуны безстудны» для того, щоб складати канти і «комплемнты блудны».

Найкращою українською драмою-мораліте є «Воскресеніє мертвых» Георгія Кониського (поставлено в Київській академії 1747 р.). Кониський народився 20 листопада 1717 р. в Ніжині в сім'ї бургомистра, в 1745—1755 рр. був викладачем низки дисциплін в академії, з 1751 р. — ректором її. Як професор поетики написав курс «Ргаесерта de arte poetica» («Правила поетичного мистецтва»), уславився своїми проповідями. Пізніше його було призначено архієпископом білоруським, обрано членом синоду (помер 13 лютого 1795 р.). 1786 р. у Могилеві він видав курс поетики Феофана Прокоповича.

Драму «Воскресеніє мертвых» написано за всіма правилами поетики. Вона складається з пролога, п'яти актів і епілога. Після кожного акту виступає хор, співаючи канти, і виконується ін-термедія.

В коротенькому пролозі автор висловлює свій погляд на трагікомедію, завдання якої вчити, «в общество нравы представляя», стисло викладає мету свого твору — показати тогосвітні карі й нагороди, застерегти тих, хто не цурається «злых дѣл», не вірить у потойбічне життя і майбутнє воскресіння мертвих.

У монолозі Хлібороба, яким розпочинається драма, проведено паралель між посіяним зерном, що спочатку зотліло, а потім проросло і перетворилося в буйний колос, і воскресінням мертвих. Священик пояснює Хліборобу, що воскреснуть усі, але доля їх буде неоднакова — кожен одержить по заслuzі за його земні діла. Відгуком письменника на тогочасну дійсність є слова священика, що на землі одні панують, відбирають в інших добро, визискують і катують своїх ближніх, а інші бідують, терплять утиски від багатих, працюють день і ніч. Після воскресіння і «страшного суду» багаті кривдники підуть на вічні муки, а покривджені і пригноблені — до раю. Наступні чотири дії драми розвивають цю тему на конкретному прикладі — історії життя

убогого Гіпомена (від грецького — «той, що терпить») і багача Діоктита («гнобитель»).

Гіпомен терпить від Діоктита всілякі кривди. Той відібрав у нього всі маєтності, зруйнував будинок, ув'язнив його з усією родиною, закував у кайдани і нахваляється вбити. Терпіння благає бога визволити Гіпомена і покарати Діоктита. Гіпомен помирає. Два старці ховають його. Напившись, захворів і помер також Діоктит. На тому світі вони зустрічаються — Гіпомен блаженствує з янголами в раю, а Діоктит терпить у пеклі вічні муки і проклинає своє земне життя.

У драмі «Воскресеніє мертвих» Кониський із свого церковно-релігійного погляду засуджує гніт і сваволю, що їх чинила козацько-старшинська верхівка. Заради багатства Діоктит зважиться на будь-який крок. Він зображений як пан, що не хоче навіть стояти поряд з убогим, робить усе для того, аби «Гіпомена в славі не видіти». Помираючи, він журиться тим, що не знає, як залишити ґрунти, як забрати з собою гроші. Він хвалиться, що може багато випити, і перед смертю просить принести собі горілки, щоб пити її замість ліків.

Драма Кониського — це і сатира на тогочасне судочинство. Коли Гіпомен покликається на справедливість суду, Діоктит заявляє, що в суді засідає він і його спільники; у вищому суді він теж має патронів. Якщо хтось із суддів буде «правду захищати», то він дасть йому хабаря. Маючи гроші, «малого Юду», можна навіть убити людину і на суді відкупитись:

Ослѣплю очи дарми, руцѣ плѣню мздою,—
Хотя бы он и святій, потягнет за мною.

У драмі досить виразно проглядають типові риси тогочасного суспільного життя: захоплення козацькою старшиною земель біднішого, беззахисного козацтва, що здійснювалося не без потурання царської влади і супроводжувалося судовою сваволею і беззаконням.

Георгій Кониський

Історичні драми

Найвищим досягненням давньої української драматургії є драми на історичні теми. До цієї групи п'єс належать: «Владимир» Феофана Прокоповича, «Йосиф Патріарха» Лаврентія Горки, «Милость Божія» невідомого автора, історичні драми Михайла Козачинського, Симеона Полоцького та ін. Автори цих драм намагалися відійти від шаблонних містерійних образів і сюжетів, більше наближалися до сучасності, порушували злободенні питання життя. Образи минулого були тією зовнішньою оболонкою, за якою ховалися пекучі проблеми сучасного політичного і культурного розвитку. Звернення до вітчизняної історії було викликане також широким зацікавленням українського суспільства своїм минулим.

«Трагедокомедія» Феофана Прокоповича «Владимир» написана в 1705 р. і поставлена 3 липня того ж року студентами на сцені Київської академії.

Єлезар (в ченцях — Єлисей, Феофан) Прокопович народився 1681 р. у Києві в сім'ї купця. Навчався в Київській і Римській єзуїтській колегіях. З 1704 р. викладав різні дисципліни в Київській академії, з 1710 р. був її ректором. У 1716 р. Прокоповича викликано до Петербурга, і він став головним помічником Петра I, насамперед у духовних справах, багато виступав як панегірист-проповідник. Помер 8 вересня 1736 року.

Сюжетом п'єси є прийняття Володимиром Святославичем християнства. Але й сюжет драми, і її образи, і драматичний конфлікт були спроектовані в сучасне авторів життя. Прославляючи просвітителя Русі Володимира, автор, очевидно, мав на меті уславити політику Петра I.

Драма складається з п'яти актів, пролога й епілога. Коротко зміст її такий. Посланий Адам дух убитого Володимиром Ярополка попереджає Жеривола, верховного язичеського жерця, що Володимир хоче прийняти християнство. Жеривол обіцяє скликати всі пекельні сили, щоб не допустити цього. Тим часом Володимир радиться з синами Борисом і Глібом про християнську віру. Приходить Жеривол, просить у князя жертви ідолам. Володимир пропонує жерцю посперечатися з грецьким філософом про віру, і Жеривол виявляє тут повне неуцтво. Володимир приймає християнство; военачальники Володимира проганяють жерців, нищать ідолів. Закінчується драма хором апостола Андрія з янголами. У хорі згадуються деякі події пізнішої історії — загибель Бориса і Гліба, будівництво Києво-Печерської лаври, зруйнування Києва Батиєм. Хор висловлює похвалу сучасникам Прокоповича — Петрові I, Мазепі, митрополитові Варлааму

Ясинському, Стефану Яворському та ін.

У драму «Владимир», що загалом має серйозний зміст, органічно вплетені комедійні сцени, через що вона й названа «трагедокомедією». До Прокоповича цього не допускалося: комедійні сцени виділялися в окремі інтермедії. Сюжетно «Владимир» ділиться на три частини — підготовка до прийняття християнства, прийняття нової віри і перші наслідки цього заходу. Згідно з таким розподілом розставлені й дійові особи драми. Перша група їх — жерці Жеривол, Курояд, Пияр, тінь Ярополка, демони — захищають поганство. Володимир, його сини Борис і Гліб, Філософ, воєначальники Мечислав і Храбрый — ревні прихильники нової віри — християнства.

Найбільш рельєфно в драмі змальовано образ Володимира. Навколо нього, власне, й розгортається вся дія. Спочатку Володимир виступає язичником, убивцею свого брата Ярополка. За словами Жеривола, він самовладний князь, якого всі ненавидять, він «страсть имѣет зѣлну ко похотѣ тѣлесной и ко мірской власти». Коли Володимир вперше з'являється на сцені, то це уже не суворий самодержець і розпусник, це — чуйний батько, що, розмовляючи з синами, каже перші слова: «Борисе, чадо мое!» Непримиренним і твердим виступає Володимир супроти Жеривола. Він зневажає і висміює жерців та безсилих ідолів, стає покірним християнином, аскетом. Перш ніж прийняти нову віру, Володимир переживає складну душевну боротьбу — довго сумнівається, роздумує, радиться з близькими, аж поки зважується на вирішальний крок.

Велику роль відіграє у драмі образ грека-філософа. Автор характеризує філософа як видатного оратора-богослова, що своїм красномовством і логікою зумів переконати Володимира, у диспуті переміг Жеривола. Разом з тим Прокопович підкреслив і деякі негайні риси грека — його візантійську гордість, зневажливе ставлення до Русі як до країни, що культурним рівнем стояла нижче від Візантії.

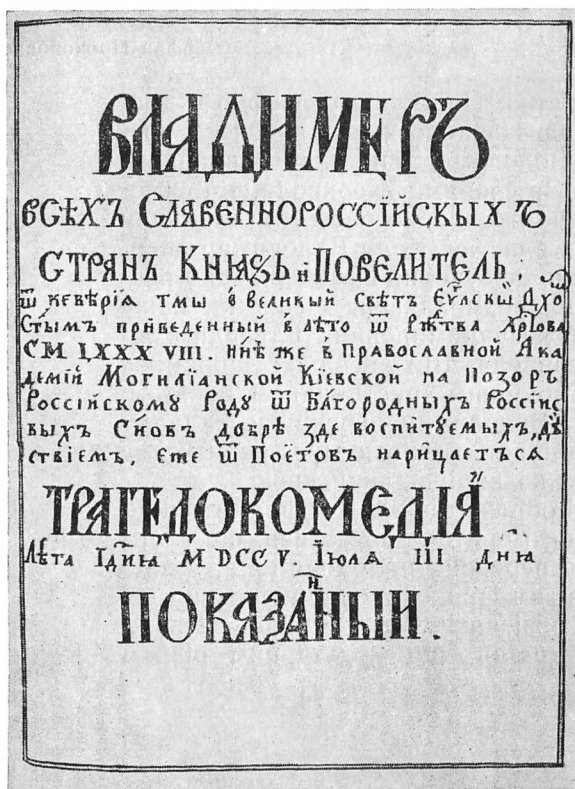
Феофан Прокопович

Борис і Гліб немов перейшли в драму з житійної літератури і змальовані в іконографічному плані, статичні, не беруть жодної участі в дії, покірливо слухають батька та ще радять йому прийняти християнство.

Виконавцями княжої волі виступають його воеводи Мечислав і Храбрый. Вони руйнують ідолів, знущаються над жерцями.

Позитивні образи у драмі є носіями нового, проте дії їх обмежені. З більшою художньою виразністю відтворено у драмі світ поганства і його представників; вони життєвіші, більше діють, відзначаються комічними рисами. Найкolorитніший художній образ трагедокомедії — Жеривол, верховний жрець бога Перуна. Він наділений надприродною силою, спілкується з бісами, з мертвими, керує ними. Дія його чарів величезна, і досяг він її тим, що продав свою душу і тіло пекельним силам. Вже саме ім'я Жеривола говорить про його ненажерливість. За один день він з'їдає вола і весь час скаржиться на малі жертви, на голод. Жеривол — невіглас, повний контраст розумному і освіченому філософу-греку. Він боягуз, у вічі лестить князеві, виступити проти Володимира одверто боїться, хоча разом із своїми спільниками Куроядом і Пияром ненавидить його. Образи Курояда і Пияра доповнюють образ Жеривола.

Посланцем Ада, що застерігає поганських богів і жерців про намір Володимира, виступає дух Ярополка. Підступно убитий Володимиром Ярополк все ж потрапляє до пекла, прислужує Адові і люто ненавидить Володимира. Напівалегоричні образи бісів світу, хули і тіла мають на меті допомогти Ярополкові і Жериволу перешкодити здійсненню намірів Володимира. Вони загрожують йому помстою, зневажають Ісуса Христа, святих, зваблюють земними утіхами. Прелесть спокушає Володимира вродливими жінками.

Перша сторінка рукописного списку драми Ф. Прокоповича «Владимир»

Драма Прокоповича є синтезом усього попереднього розвитку драматургії і водночас — видатним явищем, що знаменує собою новий етап у розвитку української літератури. Після Прокоповича драми почали будуватися за зразком «Владимира» — пролог, п'ять дій, епілог, хор. Місце алегорій починають займати конкретні історичні особи, живі люди.

Драма написана спеціально для шкільного театру, за всіма правилами шкільної поетики. Частина дійових осіб — це персоналізації: дух Ярополка, демони, ангели, як і у великодніх чи різдвяних драмах. Але ідейна основа драми, звертання Прокоповича до вітчизняної історії, була новою. На «Владимирі» позначився вплив трагедій Сенеки «Тієст» і «Агамемнон». Під час свого перебування в Римі Прокопович познайомився не тільки з античною драмою (Сенеки, Плавта, Теренція та ін.), а й з її новолатинськими наслідувачами доби Відродження. Він використав надбання ренесансової драми, зокрема італійської (єзуїтської) і протестантської.

Автор драми «Владимир» виявив себе як передова людина свого часу. Він вклав у твір прогресивні ідеї, пропаганда яких становить тут чи не найбільшу цінність. Він підтримує реформи Петра I, прихильно ставиться до науки, освіти, бореться проти застою духовного життя, проти рутини, за прогрес і просвіту. Прообразами Жеривола, Курояда, Пияра автору драми послужили сучасники-ретрогради, що із страшенною впертістю трималися за старі порядки. Драма викликала обурення серед частини духовенства. В колоритних образах далекого минулого ці сучасники впізнавали себе.

Написано «Владимир» в основному тринадцятискладовим силабічним віршем, тогочасною українською літературною мовою, із щедрими додатками церковнослов'янizmів. Стиль драми урочистий, піднесений, сповнений пафосної риторики. У комічних сценах переважають сатиричні ноти, образи жерців подано у гротескно-сатиричному плані.

1708 р. Лаврентій Горка написав трагедокомедію «Йосиф Патріарха». Народився Горка 1671 р. у Львові в сім'ї козака, навчався в Київській колегії, тут же викладав, посадив різні церковні посади у Києві, Москві, Астрахані, Устюзі, Рязані, Вятці (помер 10 квітня 1737 р.). У драмі розроблено популярне біблійне оповідання про спокушання Йосифа дружиною єгипетського вельможі Пентефрія. Йосиф перемагає спокусу. Відгадавши сни фараона, він стає видатною людиною при дворі. Поряд із алегоричними постатями (Ад, Заздрість, Спокуса, Захист Божий) у драмі Горки виведено більш-менш життєві образи, хоча й узяті з біблійної історії.

Лаврентій Горка

Вершиною давньої української драми є п'єса «Милость Божія, Україну от неудоб носимых обид людских чрез Богдана Зиновія Хмельницкаго преславнаго войск запороzkих Гетмана, свободившая, и дарованными ему над ляхами побѣдами возвеличившая, на незабвенную толких его щедрот память репрезентованная в школах Кіевских 1728 лѣта».

Автор драми невідомий. Є гіпотези, що вона належить Прокоповичу або ж викладачам поетики і риторики — Іннокентію Неруновичу чи Феофану Трофимовичу.

У драмі йдеться про національно-визвольну війну українського народу проти польсько-шляхетського панування. Сюжет п'єси в'яжеться з хронологією подій. З ряду монологів читач і глядач довідується про хід війни та її переможний кінець. Вибухає козацьке повстання, яке очолює

Богдан Хмельницький. Україна просить бога допомогти Хмельницькому. Надходять відомості про великі козацькі перемоги. Звитяжцем повертається гетьман до Києва, його урочисто зустрічає населення. Радісний народ висловлює йому хвалу, віщує щасливе майбутнє України.

Перемоги Богдана Хмельницького трактуються в драмі як прояв божої милості. Отож твір складається немовби з двох потоків дії — головного, історичного, що відтворює народно-визвольну боротьбу, і панегіричного, що пояснює причини перемоги (боже заступництво), вихваляє бога, церкву, Хмельницького, Україну.

На початку драми з'ясовуються причини, які призвели до повстання. У довгих монологів Хмельницький «долю козацкую оплакує», скаржиться на «обиды и озлобленія неудобносна, от ляхов дѣемья». Він говорить про занепад козацької слави, нарікає, що ляхи разом з шинкарями «козацкое потребить имя помышляют», докоряє їм за «грабленія, насильства, утиски, досады, узы». Незважаючи на те, що козаки робили полякам завжди немало добра, боронили їх од турків і татар, ляхи тепер за

добро відплачують злом, вони «тяжко угнутили б'їдну Україну», «всѣх в конец мыслят потребити, и славу козацкую в попел обратити».

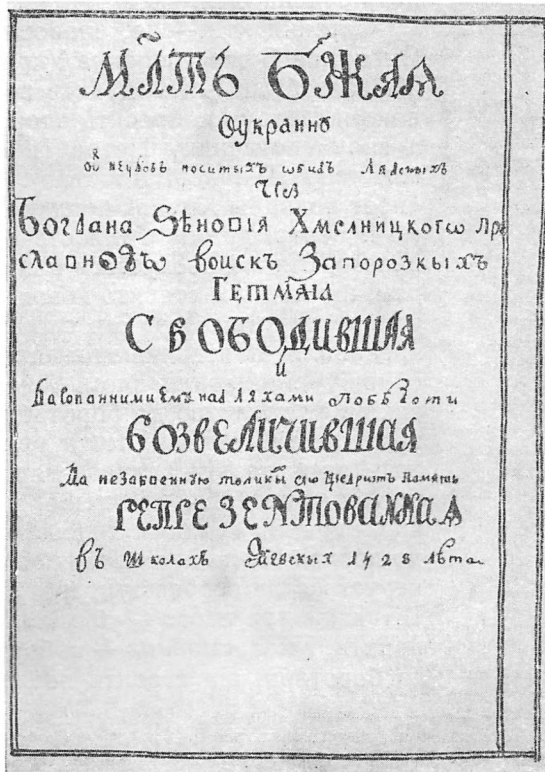
У своїй боротьбі Богдан Хмельницький спирається на козацтво. Однією з цілей повстання є воля і повернення «козацької слави», щоб жити «при козацких вольностях без налога, яко издавна жили». Ширшою ж метою повстання було прогнати поляків, визволити матір-Україну. Ця визвольна ідея вкладена в уста Кошового:

В'їдаем, яко всѣм нам Украина мати,
Кто ж не похощет руку помощи подати
Погибающей матцѣ, был бы тот твердѣйшій
Над камень, над льва был бы таковый лютѣйшій!..
Будем себе и матку нашу боронити,
Аще нам и умерти, будем ляхов бити!

Козаки хочуть відомстити польським панам за всі образи. Хор (Муза і Аполон) віщує ляхам загибель.

Схиливши на свій бік запорожців, Богдан Хмельницький розпочинає війну. На цьому події на кону перериваються, вони відбуваються за сценою, і про них розповідають посланці. Третя дія розпочинається монологом України, яка просить бога допомогти Хмельницькому. Приходить Вість, потішає Україну, «пов'їдая преславные козаков над ляхами поб'їды, и студное их за Вислу прогнаніе, и торжественное вскорѣ Хмельницкаго на Украину возвращеніе». Вість розповідає про перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, про облогу Львова. Після розгрому ляхи повтікали аж за Віслу і так бояться Хмельницького, «что гдѣ либо пов'їют в'їтры, всѣ, же Хмельницкій идет, разуміют».

У четвертій дії зображено урочистий в'їзд гетьмана в Київ після перемоги. Хмельницький дякує богам. Гетьмана вітають Діти Українські, вихваляючи

Перша сторінка рукопису драми «Милость Божія»

його ревність до церкви, любов до вітчизни, чесноти, козацьку славу, що надихнула його на боротьбу і дарувала перемогу. Славу Хмельницькому виголошує також Писар. Він говорить, що гетьмана за його перемоги прославлятимуть у майбутньому:

Будут убо вѣти вездѣ ты славити,
Будут и ритмоторцы дѣла твоя пѣти
З гисторіографами...

Відповідь Хмельницького займає значне місце в драмі. Його монолог звернений до майбутнього України. Він заповідає козакам жити в згоді і мирі, любити більше залізо, аніж золото, бо залізом завжди можна здобути золото. Треба шукати не багатства, а слави, бо славний не той, хто багатий, а той, хто побив більше ворогів. Треба наслідувати батьків, які не дбали про багатство, а залізом здобували собі велику славу.

Таким чином, козацька згода і козацька слава, добре організоване і озброєне козацтво — запорука майбутнього України. Ця основна ідея пронизує усю драму. Вкладена в уста Хмельницького, вона звучить майже пророчче. Тут релігійні, церковні справи відсуваються на задній план, а на чільне місце виступає патріотична ідея.

Остання дія — це славослів'я. Україна радіє з перемоги. Смотровіє Боже пророкує Україні щасливе майбутнє «под крѣпкою непобѣдимых монархов всероссійских рукою». Україна шле поклін Петру II, просить здоров'я, «долготу днів, во всем спѣх и силу» помічнику Петра II «вѣрному вожду, Данилу», тобто гетьману Данилові Апостолу. Хор, яким закінчується драма, «поет похвали Хмельницькому».

В центрі драми «Милость Божія» — образ Богдана Хмельницького. Він змальовується рішучим, відважним, справжнім лицарем, що над усе ставить козацьку честь і славу, надіється тільки на козацьку шаблю. Він сповнений власної гідності, найбільше зненавидів поневолювачів-ляхів за те, що вони за козацьку службу відплатили злом. Хмельницький не боїться небезпеки, закликає козацтво до боротьби, тяжко переживає занепад козацької честі й слави, тому вважає, що краще накласти головою, аніж терпіти лядське ярмо. Він не зневіряється, а готується до боротьби, впевнений у перемозі. Як добрий промовець, викладає він козакам лядські кривди, розпалює в них ненависть до ворога і веде їх за собою. У всіх своїх вчинках Хмельницький керується не особистими інтересами, а інтересами батьківщини. Вітчизна для нього — «бідна», «козацкая матка», яку треба боронити. Хмельницький — поборник волі. Закликаючи запорожців до боротьби, він ставить перед ними вибір — або жити вільно,

мати всі козацькі вольності, або «в'їчними рабами в ляхов быть». Гетьман розуміє, що зможе перемогти ворога тільки при єдності козацьких дій, тому закликає запорожців: «Только вы все в един гуж со мною тягните». Образ Богдана Хмельницького у драмі героїзується. Це — ідеальний гетьман. Він переростає у символ, що уособлює в собі долю всієї України.

Інші образи драми тільки доповнюють центральний і майже не беруть участі в дії. Кошовий лише підтверджує любов гетьмана і козацтва до батьківщини, виявляє готовність підтримати з усім козацтвом Хмельницького. У драмі діє алегоричний образ України. Радіючи з того, що на її захист стали козаки і гетьман, вона сумнівається в їхньому успіхові, побоюється, що коли їх спіткає поразка, то стане ще гірше. Таку пасивність виховала в ній довга неволя. Навіть після перемоги вона не виявляє своєї радості, а тільки покійно дякує богам.

Негативними рисами наділено у драмі шляхту. Шляхтичі ненавидять козаків, мріють їх усіх винищити і забули, що колись воювали разом проти турків і татар. Хмельницький називає їх страхопудами, зайцями, що нестямно тікають з поля бою. Драма не проповідує ненависті до польського народу. Автор виступає тільки проти шляхти, ксьондзів, шинкарів і орендарів, які визискували український народ.

Драму написано до восьмидесятиріччя початку національно-визвольної війни. Проте були ще й інші причини, що сприяли появі твору. Після смерті Катерини I в житті України настало деяке полегшення: було відновлено гетьманство, скасовано окремі податки. Новий гетьманський уряд Данила Апостола почав роздавати маєтки козацькій старшині, особливо сприяв старшинській торгівлі, тому Богдан Хмельницький у драмі застерігає козацьку старшину від надмірного захоплення торгівлею, блиском золота, маєтками. Позитивна програма драми — об'єднати все козацтво в одну військову силу, яка служитиме надійним захистом вітчизни, відкинути всяке користолюбство, наслідувати приклад вірного служіння вітчизні Богдана Хмельницького — викладена досить чітко. Драма була глибоко сучасною, хоч і відтворювала події 80-літньої давності.

Драма «Милость Божія» тісно пов'язана з іншою історичною літературою того часу, зокрема з козацькими літописами Самовидця, Грабянки і Величка. Історично-ідейні основи козацьких літописів і драми дуже подібні. Всі вони прихильно змальовують національно-визвольну війну українського народу, героїзують образ Богдана Хмельницького. Але говорити про безпосереднє використання у драмі козацьких літописів важко. Виразно помітний вплив на драму народних пісень і книжних віршів. Хор

першої дії, що пророкує лихо полякам, окремі монологи Хмельницького нагадують за своїм змістом народні пісні про битву під Жовтими Водами і перемоги Перебийноса, про утиски ляхів і орендаторів. Використовував автор також сучасні йому книжні польські вірші. Основним літературним джерелом драми була польська поема «Woyna domowa» Самійла Твардовського (її також використав козацький літописець Самійло Величко в першому томі свого твору). Зміст окремих місць поеми Твардовського автор драми відтворив майже точно. Взявши з неї фактичний матеріал, він, проте, надав йому зовсім іншого ідейного спрямування.

Як цілком нове явище в історії української давньої драматургії, «Милость Божія» одночасно є й продовженням традицій київської шкільної драми. З шкільною драмою в'яже її і композиційна побудова (п'ять актів, хор, епілог) і алегоричні дійові особи (Милість Божа, Вість, Смотровіне Боже), відомі уже з попередніх драм. Новим був лише образ України.

Глибока ідея патріотизму, відтворення героїчної сторінки в житті українського народу, віра в майбутнє України забезпечили драмі «Милость Божія» чільне місце в давній українській драматургії.

Жоден із наступних драматургів XVIII ст. уже не зміг піднятися до рівня автора «Милості Божої». Вітчизняна історія знову відходить на задній план, а автори шкільних історичних драм беруть теми або з біблійної історії, або з історії інших народів.

У 1733 р. київський архієпископ Рафаїл Заборовський на прохання сербського митрополита Вікентія Іовановича послав до Сербії шістьох вихованців Київської академії для роботи в Карлівецькій школі. Серед них був і Мануїл-Михайло Козачинський. Народився він 1699 р. в м. Ямполі в польській шляхетській сім'ї. Після повернення з Сербії в 1737 р. займав різні духовні посади, викладав у Київській академії (помер у серпні 1755 р.). Працюючи префектом і вчителем латинської мови, Козачинський написав у Сербії драму «Трагедія, сирѣч Печальная повѣсть о смерти послѣднего царя сербского Уроша V и о падении Сербского царства», поставлену учнями Карлівецької школи у червні 1733 р. Драма ця збереглася лише у пізнішій переробці учня Козачинського, відомого сербського історика Іована Раїча, який видав її 1798 р. в Будапешті.

Сюжет драми взятو з сербської історії. Змальовує вона події від кінця XIV до першого десятиліття XVIII ст., тобто часи падіння самостійної сербської держави. Крім історичних персонажів, тут виступають алегорії — Ласолюбство, Славолюбство,

Відчай, Марс, Заздрість та ін. Козачинський виводить образ сербського короля Стефана Душана, який перед смертю заповідав престол малолітньому синові Урошу. До повноліття сина король передає владу одному з князів — Вукашину, який убиває Уроша. Вукашин також гине. Сербія потрапляє під турецьке ярмо, від якого сербів звільнив патріарх, погодившись на австрійське підданство. В останній дії вихваляється мудрість і освіта, що є запорукою перемоги над ворогом.

Повернувшись до Києва, Козачинський написав драму «Благодутробі Марка Аврелія», поставлену 5 вересня 1744 р. в присутності Єлизавети Петрівни студентами Київської академії і надруковану 1745 р. у Львові. Драма була панегіриком Єлизаветі Петрівні, в алегоричних образах і життєвій долі римського імператора-філософа відтворювала складний шлях Єлизавети до престолу.

Учитель поетики Київської академії Георгій Щербацький (згодом працював у Московській слов'яно-греко-латинській академії, помер 18 серпня 1754 р.) написав у 1749 р. драму «Трагедокомедія, нарицаемая Фотій», що була відгомонам полемічної боротьби православних з католиками. Почувши, що папа римський Николай оголосив себе земним богом, Сатана з радістю поспішає до розпутного Рима. Патріарх Фотій оголошує нові римські догмати еретичними, скликає собор патріархів і піддає латинян анафемі, пророкуючи, «что изыщет бог люди на мѣсто отпадших римлян». Він говорить про Київ і велику Русь, яка прилучиться до православ'я.

П'єса Г. Щербацького — це ряд діалогів і монологів, дія розвивається тут дуже повільно. У першій сцені автор вкладає в уста одного біса анекдот про спійманого цигана, що заліз у чужий город і просить не кидати його за пліт. Хазяїн перекинув його, і циган втік.

«Трагедокомедія, нарицаемая Фотій» була одним з останніх творів давньої української релігійно-полемічної літератури і останньою відомою нині українською драмою давнього періоду. Після неї настає повний занепад шкільної драми.

Українська шкільна драма XVII—XVIII ст. справила великий вплив на розвиток цього жанру в Росії, куди його перенесли і розвивали вихованці Київської академії. Одним із видатних представників української й білоруської культури в Росії у другій половині XVII ст. був Симеон Полоцький (Самійло Омелянович Петровський-Ситніанович). Народився він 1629 р. в Полоцьку, освіту здобув у Київській колегії, а 1664 р. переселився до Москви, де розгорнув активну літературну діяльність (помер 25 серпня 1680 р.). Серед величезної літературної спадщини

Полоцького помітне місце займають дві драми, якими, власне, і розпочинається оригінальна російська драматургія.

Перша драма — «Комидия о блуднѣм сынѣ» — (Москва, 1685) написана на матеріалі відомої євангельської притчі. Можна припустити, що ця п'єса звучала досить злободенно і своїм вістрям була спрямована проти захоплення молоді європейським Заходом. Друга драма Полоцького — «О Навходоносорѣ царѣ, о тѣле златѣ и о трех отроцѣх, в печи не сожженных» — теж розробляє біблійне оповідання про трьох юнаків, кинутих з наказу Навходоносора в огненну піч за те, що вони не хотіли поклонитися ідолу, а вірили в єдиного бога. Янгол врятував їх. Автор у цій драмі вирішив протиставити справжнього, на його думку, мудрого і справедливого царя Олексія Михайловича царю-тирану. П'єса невелика за обсягом — має одну дію, пролог і епілог. Обидві драми Полоцького написано зрозумілою тогочасною російському і українському читачеві слов'яноруською мовою.

На самому початку XVII ст. з Києва до Москви була привезена алегорична драма-мораліте «Ужасная измѣна сластолюбиваго житія с прискорбным и нищетным...» і поставлена в листопаді 1701 р. на сцені Московської духовної академії. У драмі опрацьовано євангельську притчу про багача і Лазаря. Ідея її сформульована у заключному монолозі Православної Церкви: засудження людської пожадливості, заклик людей до постів, щоб врятуватися від пекельних мук.

До українських драм-мораліте, поставлених у Росії, належить невеличкий одноактний твір під латинською назвою «Declamatio». Її написав десь у 1752—1755 рр. у Смоленській духовній семінарії учитель поетики Мануїл Базилевич, запрошений сюди на роботу з Києва у 1750 р. Пишучи драму, він наслідував своїх київських попередників — Кониського і Лащевського. В алегоричних образах автор викриває і засуджує грошолобців, п'яниць, нероб, розпусників, кривдників бідних, кривосуддя. Окремі місця драми буквально повторюють монологи Діоктита з «Воскресенія мертвих».

З історико-панегіричних драм, поставлених на Україні, відома лише одна драма Козачинського — «Благуотробіє Марка Аврелія». У Росії ж таких парадних спектаклів на честь високопоставлених осіб влаштовувалось більше. З численних російських панегіричних драм першої половини XVIII ст. можна назвати кілька, авторами яких були українці.

У 1728 р. на сцені Московської духовної академії поставлена на честь Петра II панегірична драма, написана українцем Іваном Хмарним, «Образ побѣдоносія торжественнаго подвигоположника... іерусалимскаго царя Езехія». На 1742 р. припадає

одна з кращих панегіричних драм— «Стефанотокос». Написана вона на честь вступу на престол Єлизавети Петрівни і вперше виконана в присутності імператриці в Новгородській духовній семінарії. Автором драми був префект семінарії, українець-львів'янин, вихованець і викладач Київської академії Іннокентій Одровонж-Мигалевич. Драма розповідає про Стефанотокоса, якого вороги позбавили трону. Після тривалої боротьби із силами зла добро перемагає, і Стефанотокос сідає на престол. Драма алегорична; у поясненні до короткої програми драми автор говорить, що в образі Стефанотокоса виведено Єлизавету Петрівну, відтворено її боротьбу за престол. До драми додано 7 чи 8 інтермедій.

Як историко-літературне явище шкільна українська драма стоїть на рівні давньої європейської духовної драми, а такі твори, як «Владимир» і «Милость Божія», за ідейною силою суголосні новій європейській драмі, хоч формально перебувають ще у полоні старих традицій. Якщо в Західній Європі духовна драма на кінець XVI ст. уже віджила, щоб поступитися місцем театру Шекспіра, Лопе де Вега, французьких класицистів, то на Україні першої половини XVII ст. вона тільки зароджується, щоб пройти столітній шлях і поступитися місцем драмі Котляревського і Квітки-Основ'яненка, драмі критичного реалізму.

Інтермедії

Друга половина XVII і особливо перша половина XVIII ст.— це період розквіту не лише української шкільної драми, а й зв'язаної з нею інтермедії. На цей час припадає основна кількість пам'яток цього жанру, і значна частина з них має високу ідейно-художню вартість. Широким стає діапазон зображених в інтермедіях явищ української дійсності — державно-політичних, суспільно-побутових, релігійних та інших.

Так, до початку цього періоду належить сценка «Tatarzyp roута piemsa», поставлена в 1663 р. між актами польської драми «Władysław Jagiełło». Правда, тут навіть важко сказати, до якої літератури — польської чи української — ця інтермедія належить, бо татарин розмовляє покаліченою українською мовою, а німець — сумішшю покручених польських і німецьких слів. Інтермедія немудра: татарин чомусь хоче бити німця, а той учить свого противника стріляти з рушниці; постріл лякає татарина, і він утікає. Сценічно-комічний ефект мав робити цей постріл та ламана мова персонажів.

З середини чи другої половини XVII ст. походить і популярний «Інтермедіум жид из русином», де партнери сперечаються у питаннях віри: перемога має бути за тим, у кого виявиться більше святкових днів. Єврей не може «без талмудов нагадати» багатьох іудейських свят і, називаючи деякі з них, вириває з бороди русина, який, як домовлено, по волосині. Тоді настає черга русина, який, назвавши «неділю всіх святих», вириває одразу всю бороду свого суперника.

Мотив релігійної суперечки, що лежить в основі даної інтермедії, був породжений запеклою боротьбою між християнством та іудейством, яка тривала протягом століть; тут маємо гумористичний відголос релігійних диспутів, що знайшли відображення в численних літературах (наприклад, у староруському «Словѣ о вѣрѣ християнской и о жидовской») і в фольклорі, зокрема українському. Цей мотив, взятий із народних уст, розробив Степан Руданський у гуморесці «Рабин і запорожець» (1858). Характери інтермедії накреслені лише злегка. Про єврея відомо, що він — дрібний торговець — промишляв воскобоїнами та тхорячими шкурками; русин розвиває тільки свої погляди на релігію. Смішною в творі мала бути калічена мова єврея («сцо ти, лихий год на тебе, говорис, гою»), а також взаємне смикання борід. Автор інтермедії — мабуть, якийсь православний українець із Західної України (форми: «сказал би-м», «ся розпадало» тощо). Створено інтермедію різноскладовим силабічним віршем, що нагадує версифікацію дум.

У другій половині XVII чи на самому початку XVIII ст. виник Дернівський рукопис, в якому вміщено аж дев'ять інтермедій — і побутового і суспільно-історичного характеру.

У першій циган із сином, що прийшли на ярмарок «людям ворожити», одразу розпочинають бійку за сало, а потім крадуть у солдатів торбу з грішми. Серед інших ця інтермедія відзначається винятковим динамізмом: у ній — гостра суперечка, бійка, плач, музика, танці (циган грає на кобзі, син танцює). П'єска розважального типу, без сумніву, з інтересом сприймалася глядачами.

Зате друга побутова інтермедія уже мала зовсім інший характер. Селянин, який змалку примушував сина пасти свині, вирішує віддати його до школи тоді, коли той хоче женитися. Честолюбивий батько мріє, що грамотному синові будуть «завидовати люде», але хлопець уже нездатний навіть «язбуку» вивчати і ховається від школи в бузині. Селянин б'є сина, а парубок так лупцює батька, що той кричить на гвалт. «Нехай же тато знаєт, що мя замалу до школи не давав!» — так пояснює свій вчинок син. У часи широкого розвитку на Україні освітньої справи

і майже суцільної письменності нехтування наукою зустрічало загальний осуд. Виразом суспільно-народного погляду і була ця п'еска.

Ще інший зміст і спрямування має третя інтермедія, де діють німець і хлоп (селянин). Тут побутовий гумор переходить в сатиру на панство, на чужоземних зайд, що любили поживитися плодами праці народу. Соціальні характеристики в цій інтермедії подані гостро, яскраво. Коли німець з'являється на кону, він одразу заявляє, що йому треба молодого масла, солодкого молока, сиру, білого хліба, імбирного меду, родзинок з цукром, що йому необхідні м'які подушки і перини. Хлоп-селянин відповідає на ці домагання німця по-народному, в унісон думкам і настроям основної маси глядачів інтермедійних видовищ:

А коби-сь, як я, хлѣба иззѣв часом сухого,
А мѣстто меду зимъной водицѣ,—
Подобно би-сь, небоже, украсив нагавицѣ?

Так селянин дав одкоша напасникові і водночас лише в кількох словах про сухий хліб і холодну воду охарактеризував своє нужденне життя. Німець загрожує селянинові канчуком і «шпігою», та трудівник, щоб захиститись, вдається до свого вірного знаряддя праці:

Мусѣв той цѣп на тебе хлѣба заробити,
А тепер будет тобѣ тое вотбивати!

В сутичці панська «шпіга» зазнає ганебної поразки від селянського ціпа. Так воно бувало і в житті на українських землях в часи народно-визвольної боротьби і після неї. Згадка німця про свої «подвиги» під Кам'янцем-Подільським, де він, за дошкульною реплікою селянина, «не одну бабу на печі везав», свідчить про те, що інтермедія ця (а можливо, і більшість із збірника) виникла десь між 1672—1699 рр., коли точилася турецько-польська війна.

Своєрідним доповненням попередньої п'ески є четверта інтермедія, де діє козак (названий також хлопом) і його противники — поляк-шляхтич і німець, що намагаються довести свою соціальну і національну вищість над козаком-українцем, бо, мовляв, «козак — упертий віл, поляк — трава зелена, а німець — троянда червона». Освічений козак резонно нагадує стародавню істину, що «проприя а лямус смерѣдит» (власна похвала смердить), і здобуває в словесному двобої з «ідеологами» польсько-німецького панства повну перемогу. В даній інтермедії, як і в інших, що мають соціальне забарвлення і спрямування, ініціативу розвиває представник трудового народу. Інтермедії відображали дух тих часів, коли козацько-селянська слава перемог над шляхтою-панами гриміла по всій Україні. Закінчується

інтермедія нагадуванням чужоземним зайдам, щоб вони не «фуриювали», бо інакше відчують на собі козацьку вегеру (кия). «За море, псѣи народи, пойдѣт людей дурити!» — такий висновок інтермедії, що свідчить про соціальну і національну самосвідомість народу, який прагнув бути господарем на своїй землі.

В інтермедії широко використано «козацьку латину» типу «тентурія спѣрѣтус око передрантус», «канчукус на Марушкус, а киус на Феськус». Такого гатунку бурсацький гумор у житті й літературі наших предків був дуже популярним; його високо-талановито використав пізніше Котляревський в «Енеїді».

У зв'язаних між собою третій і четвертій дернівських інтермедіях автор піднісся від поблажливого гумору, властивого багатьом інтермедіям, до соціальної сатири на іноземних ворогів українського народу. Ці твори справедливо вважаються одними з найцікавіших і значущих в ідейному відношенні пам'яток інтермедійного жанру.

У п'ятій інтермедії селянин, бажаючи задарма одержати чарчину від шинкаря, розповідає йому, що він бачив уночі на їхньому «окописку» (кладовищі) дві свічки, які виявилися очима собаки, що сидів на гробі, і т. д. Селянин, який веде свою гумористичну розповідь дуже вміло, збуджуючи все більшу цікавість шинкаря, тут зображений хитрим і дотепним. Шинкар виступає в інтермедії довірливо-наївним і коміко-трагічним — студенти, які з'являються згодом, виливають його напої і б'ють його. Оброблений у цій п'єсці народний анекдот був дуже популярним і живучим — з уст народу він записаний у двох місцевостях України навіть в кінці ХІХ ст.

Шоста «інтермедія на перьсон штири: жид, циган, баба, дявол» розвиває дію не дуже доладно; тут чорт бере до пекла бабу за те, що вона хоче одягатися і розважатися, як молода, а шинкаря-торгаша — за звичку «людей дурити». В сьомій інтермедії «на три перьсонѣ: нищий, Юдка, Мошко» мандрівний школяр, на якого нападають Юдко й Мошко, побиває одного й другого, погрожуючи повиривати їм бороди, а далі бере з них викуп. Образ «нищого», «голоти», як себе тут називає мандрований школяр, змальовано дуже колоритно. З'явившись на кону, школяр скаржить на своє горопашне життя і дрантивий одяг:

Ово ж и я, нищий, ся приблукав,
Ошарѣпавъся, сѣрак! Ово ж, глядѣт, и рукав,
Шапка соболова чемусь ми ся измѣнила,
Не такую я купив у кушнѣра Данила!
Опоров соболя та пришив kota
И мовит: «Здасться и так, бо то голота!»

Але так-то, панове, нищому бѣда всюди!
А вѣчора мя били у дѣдъчого Юди.
Але як где его, котюгу, спотъкаю,
Бес суда, бес права кием го пофукаю.

Цей школяр-голото багато в чому схожий на козака Голоту з відомої української думи — така його шапка (згадаймо: «на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка — зверху дірка, хутро голе, околиці біг має...»), він людина енергійна і смілива. Подібні явища і факти говорять про взаємний вплив дум, віршів та інтермедій — творів, що виражали ті самі ідейно-естетичні уподобання демократичних мас українського народу часів визвольної боротьби.

Своїм розміром (щось із 240 рядків, тоді як пересічний розмір інтермедії — 70—90 рядків) відрізняється восьма інтермедія, що складається, власне, з двох яв-інтермедій. У першій русин, прискіпавшись до «шалвѣра» — торгаша, що той висміює і зневажає християнську віру, примушує його купити за великі гроші вегеру; цю анекдотичну ситуацію, до речі, розроблено і в польській інтермедії «Skoczyłaś żydowi kij przedaје» з драми Петра Барика «Z chłora król» (1633). У другій яві русин веде уже відомий з «Інтермедиума жид из русином» релігійний диспут, але редакція суперечки тут інша (що вказує знову на популярність і життєвість сюжету). Образи цієї жвавої і багатої на сценічну дію інтермедії не мають, однак, нічого специфічного у порівнянні з аналогічними персонажами інших інтермедій. Остання, дев'ята, інтермедія збереглася лише в невеличкому уривку: тут виступає «нищий», пропонуєчи глядачам з нагоди великодня «роскош школьную», себто виставу, і розповідає про свою радість з приводу кінця посту. Він уже

...отговѣвсья
І так на радощах перепѣчки обхопивсья,
С того му ся брux одул и руки попухли,
Голова му горит и члонки потрухли.

Монолог школяра є не чим іншим як пристосованим до інтермедії нищенським віршем-орациєю, що знову свідчить про зв'язок цих популярних у свій час жанрів. Далі починав співати хор — дуже рідкісне явище в українських інтермедіях (зустрічається ще один тільки раз). Взагалі ж в інтермедії беруть участь два-чотири персонажі, зрідка — більше. Це було викликане як специфікою жанру, малим розміром п'єсок, так і умовами постановки: п'єсу, де мало дійових осіб, було легше ставити. В рукопису дернівські інтермедії вміщені без серйозних драм, і тому невідомо, чи вони виконувалися між актами якихось п'єс (що певніше), чи окремо.

Всі інтермедії збірника написано в основному 11—13-складовими силабічними віршами, хоча однакову кількість складів дотримано не всюди і трапляються дуже різкі відхилення. Мова персонажів-українців — це народна українська мова з західно-українськими діалектизмами. Для характеристики персонажів інших народностей, старих людей тощо застосовано калічення слів, мовну мішанину, своєрідний акцент. Авторами цих інтермедій були, очевидно, учні, «нищі» якоїсь школи чи шкіл Західної України. Село Дернів, де знайдено рукопис, розташоване недалеко від Кам'янки Струмилової; тут 1619 р. ставилися інтермедії до драми Якуба Гаватовича, можливо, що тут же виконувалися і щойно розглянуті твори.

До інтермедій другої половини XVII ст. деякі дослідники зараховували й комедійно-сатиричні сценки із поставленої в Полоцькій єзуїтській колегії польської драми «Comptunia duchowna ss. Wogusa y Hleba», де окремі персонажі розмовляють українською мовою. Та ці сцени становлять із п'єсою тематично і композиційно єдине ціле, і тому їх не можна вважати інтермедіями у власному розумінні слова. Натомість «Играиe свадбь» із драми про Олексія, чоловіка божого, що теж зв'язане з дією драми (це допускала теорія інтермедії), виконувалося, слід думати, в антракті після третьої яви першої дії і є твором інтермедійного жанру. Вона названа тут «игралищем».

В інтермедії Євфиміан, батько Олексія, чоловіка божого, з нагоди одруження сина запрошує селян на весільний бенкет; вони дякують і приносять Євфиміану подарунки — курку, хліб, качку, яблука; далі розпочинається частування селян, вони п'ють, співають, ганцюють, нарешті сваряться, б'ються і знову миряться. Але ця весела жанрова сценка найцікавіша тим, що тут чи не вперше українська драматургія використовує етнографічний матеріал українського весільного ритуалу. Селяни відповідають на запросини традиційною для такого випадку формулою: «Боже ж ему помагай! Дай, боже, час добрый!» В інтермедії так само, як і на весіллі, приносять подарунки. Склад музикантів (цимбали, скрипка) — той же, що в звичайній українській народній музиці. Євфиміан обдаровує присутніх на бенкеті рушниками. Селяни відмовляються перші випити чарки, віддаючи цю честь іншим. Кожна чарка супроводжується, як на справжньому весіллі, різними побажаннями молодим і гостям, у тому числі й комічними, на зразок:

А вашмость щоб потѣху з своих дѣток мали,
Щоб они вас в старости кием подпирали!

Танець на весіллі розпочинає слуга Євфіміана, так само як на весіллі робив це «дружка». Оскільки інтермедія зображає весільний бенкет, то дійових осіб у ній незвичайно багато, разом з музиками до двох десятків (ймовірно, що інтермедія, як і вся драма, виконувалася лише один раз). Написана інтермедія майже всюди тринадцятискладовим віршем (як і драма) і виявляє мовні особливості центральної України.

До початку XVIII ст. належить «Інтермедія на три персонъ: баба, дѣд и чорт» (записана у збірнику в 1719 р.), де чорт жене до пекла старих, яким перед смертю забаглося попиячити і потанцювати (популярна тема духовних віршів і драм). Смішною мала бути шепелява мова старих та їх танець. У цьому ж збірнику зберігся уривок іншої інтермедії до якоїсь великодньої драми: тут селянин пішов святити паску, але десь забарився — чи то в корчмі, чи «у якоис Каски», за що його лає жінка, нарікаючи на свою долю. Тут маємо яскравий побутовий малюнок (на жаль, фрагмент), написаний, очевидно, під впливом народних пісень (пісні про мужа-пияка).

У 1736—1737 рр. були поставлені «междувброшенные забавные игральща» до драм «Комическое дѣйствие» та «Властотворный образ» Митрофана Довгалевського. З ідейно-тематичного погляду ці десять «игральщ», що посідають найвидатніше місце в історії української інтермедії, можна поділити на дві групи. Одні мають в основному побутово-етнографічний характер, інші підносять соціальні проблеми важливого змісту. У порівнянні з попередніми більшість цих інтермедій відзначається дальшим поглибленням образних характеристик, хоча зміст їх, відповідно до специфіки жанру, залишається в основному простий.

Суть першої інтермедії до «Комического дѣйствия» (різдвяна драма) у тому, що шляхтич-астролог невдало намагається прокувати селянам про стан худоби, хлібів, бджіл на майбутній рік. Для ряду інтермедій до драм Довгалевського характерним є своєрідний, найчастіше паралельний зв'язок з діями основних п'єс, і це віщування шляхтича мало бути паралеллю до сцени драми, де чудесна зоря віщує про народження Христа. А оскільки Христос, як відомо за євангельським міфом, породжений від «непорочного зачаття», то й «szlachcic urodzony» хвалиться тим, що його мати народила теж, «дівчиною будучи». Він має розум Катона, мужність Гектора, от тільки «чобіт, одежі і шапки — не питай!» Отже, перед глядачем поставав колоритний сатиричний образ тієї голопузої шляхти, пихатої і чваньковитої, якій, за висловом Шевченка, робити не хотілося, а їсти було треба. Шляхтич-астролог — це представник тогочасного шарлатанства, що розцвітало біля царських та королівських дворів, магнатських

замків, просочуючись і в народ. Випинаючи образ шляхтича, автор скупішими рисами змалював інших персонажів—селян, але теж виразно і навіть з окремими елементами індивідуалізації.

У другій суто побутовій інтермедії до різдвяної драми стурбований селянин розповідає про свій незвичайний сон, де «звезда великузна да з м'сяцем бется» (у драмі маги сповіщають Іродові про чудесну зірку), і тому, хто його розтлумачить, селянин ладен віддати «остатню корову пер'їстую». Розгадує сон місцевий оракул — баба Настя, яка пророкує хліб, плоди і дітей. Циганка теж береться відгадувати, а тим часом краде в селянина хустину, і злодійку тягнуть до в'їта, щоб цю «суку» забити в «громадську колоду». Психологічно-соціальною основою цієї інтермедії є багатотисячова віра людей у сни, особливо у «віщі». Дія п'єси дуже жвава, тут іде гостра словесна бійка між бабою і циганкою, гумористично звучала «циганська мова» («мушкет нахлавде тараба давдуб'ї жиберинту» і т. д.).

П'ята інтермедія до «Комического д'їйствія» розробляє анекдот про те, як цигани украли в шинкаря кобилу, а коли він за допомогою грека купив у волоха іншу, то її відбирають цигани. Колізія ця, звичайно, умовна, а не реальна, як у більшості інтермедій, але вона теж не протипоказана комедії. Такий самий анекдотичний характер має і друга інтермедія до «Властотворного образу» (великодня драма), де чорт забороняє шинкареві-торговцю їсти хліб (а не свинину, як слід було б чекати; у драмі бог аналогічно забороняє Адаму і Єві їсти яблука з «дерева познання добра і зла») і певен, що така заборона буде додержана, бо знає: «сей мн'ї завжди во всем послушлив биваєть». Однак шинкар не хоче служити чорту, хоч той пообіцяв йому в пеклі «влад'їти огнем негібнущим». Шинкар хоче робити своє, і не в пеклі, а на землі: «буду тут орандовати, гор'їлку, мед и пиво буду продавати, або по ярмарках произдзатись буду». Спокушає його одна свинина: «Ух, тилко сцо спомянув, та не вдерзу слини!» В гумористичній невідповідності з дійсністю характеризує себе циган:

Диво мн'ї тим людям, що вм'їють махліювати,
А я, заховай боже, як того цураюсь,
Таки бо я на тому махлярству не знаюсь.

Образи циган, розроблені в інтермедіях до драм Довгалевського яскраво і перекожливо на основі реального життя і в душі народних оповідань та анекдотів, потім будуть повторюватися в інших інтермедіях; такі ж образи циган — бідних, ледачих, шахраїв і злодіїв, обтяжених дітьми, — перейдуть у нову

українську літературу (особливо у творчість Степана Руданського).

Третя інтермедія до великодньої драми — це побутово-жанровий малюнок, ніби вихоплений із реального життя. Селянин із сином Пилипком приїхали на торг, і тільки-но батько відійшов од воза, як злодії-яриги (солдати), викрали мішок з пирогами, що пильно стеріг хлопчик. Психологію і поведінку Пилипка, який ніколи, можливо, ніде не бував, крім свого села, і раптом потрапив до міста, розкрито тут чудово. Хлопчик весь живе трепетним чеканням обіцяних покупок. Ось-ось він матиме свитку і чоботи; він краще за батька пам'ятає накази сусідів, що кому купити до великодня. Комедійною була простота і довірливість Пилипка, який певен, що яриги збираються зняти з вола роги і сховати їх у кишені. Смішною у постановці була і сцена викрадання пирогів. Не менш яскраво подано й образ батька — любителя оковитої, забудька, майстра лаятися. Його колоритна мова рясніє виразами «негідний син», «чортова дитина», «блязня», «д'ядча» (чортеня), «ачей би вже тетюха (*тряця*) його потрусила» і т. д. Сюжет цієї інтермедії, очевидно, теж був народним. Існує українська казка, в якій москалі, подібно до інтермедійної дії, крадуть у селянина на базарі масло. Ця інтермедія наведена дещо змінено у (як і попередні) драмі Л. Старицької-Черняхівської «Милость божа».

Знаменита своїми образами четверта інтермедія до «Властотворного образу», де виступають відомі ще з дернівських інтермедій дяки-пиворізи — трагікомічний витвір українського життя XVII—XVIII віків. Усім глядачам було ясно, чому пиворіз, виїшовши на сцену, одразу запитує:

Где б то, вашецѣ, проше, мѣсце проискати?
Жившы без кондиції — потяжко на шаты.

Всі чудово розуміли гумористичне нахваляння пиворізів своїми «достатками»: що в них «веле число» горілиці, тієї, що тече «з подтрубною криниці», що в них багато волів і телиць, «іже купно мандрують по стѣнѣ к трубноцѣ» (себто блощиць і вошей), що вони, пиворізи, «довольствуются з'ѣло» усім, хоч у них «хлѣба нѣ куса». Оскільки пиворізи в житті були збиточниками, то і в інтермедії вони для потіхи розмальовують обличчя простодушному селянинові, за що інші селяни вирішують «помазати» їм киями «пекарні» (зади), і глядачі чули із сцени розпачливий крик на тему псаломних віршів: «Забівають нищету нашу и печаль нашу! Обидоша мя псы мнозы! Жезл твой и палица твоя та мя утѣшиста! О бозѣ моем прелѣзу стѣну! Сонм лукавих обдержаша мя!»

Гумористичне враження тут справляло все — і обідрані «шати» пиворізів, і високий «штиль» їхньої елоквенції (з неминучою українською вимовою) про «алчність» і «жадність», і сцена, де вони розмальовують обличчя селянинові, і фінал з участю київ. Відомо, що пиворізи, школярі-бурсаки, знайшли відображення в новій українській і російській літературах. У комедії «Чумаки» Карпенка-Карого постаті дяків Шкварковського і Мичковського мають своїми літературними прообразами саме пиворізів із даної інтермедії.

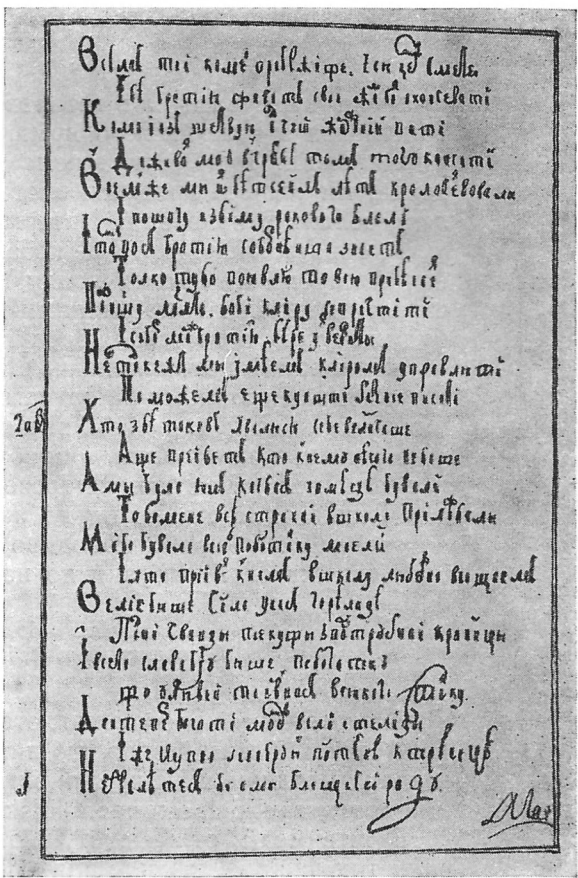
Інші чотири інтермедії до драм Довгалевського виявляють насамперед виразне соціальне спрямування. В них іде мова про антагонізми між різними станами і класами тогочасної України, показано знуцання гнобителів над трудовим народом, змальовано (відповідно до інтермедійної специфіки) боротьбу народу, що дає відсіч напасникам. У цих інтермедіях уже значно менше гумору, дія в них набирає сатиричного гарту, вони дихають гнівом і ненавистю до тих, хто утискує і визискує народ, топче людську гідність, чинить сваволю.

Ескізний характер має 45-рядкова інтермедія до «Комічного дїйствія». У ній шинкар із селянином-наймитом приїжджає на ярмарок; тут виразно проступає соціальний антагонізм між торгашем і наймитом, між хвальками-боязузами і п'яницями-ксьондзами та солдатом-москалем. Ініціативу тут, як і належить, тримають наймит і солдат. Коли орендар загрожує, що не заплатить наймитові за роботу, той заявляє: «Я из горла видеру, як року добуду!», а москаль запрягає у віз ксьондзів, які насміхалися над православними, і наказує його везти.

У великій за розміром (137 рядків) першій інтермедії до «Властотворного образу» селяни нарікають, що «пригоже місце» — поле і ліс, — яке «не одного се хлѣбом погодовало» і де було «стовпище лучшого звѣряти», «не за великій час, як не тее стало». У цих скаргах маємо не так паралель до дії драми, де йшлося про багатство первозданної природи часів Адама, як відгомін сумної тогочасності. Хижацьке винищення лісів для виробництва дьогтю, смоли і особливо для варіння горілки спричинилося тоді до різкої зміни природних умов України — земля стала гірше родити, все частішали засухи, ріки міліли, риби меншало, звірина зникала. І хоча в цей час пани і деяка частина населення збагачувалися, життя основної маси народу України ставало ще тяжчим, ніж раніш. «Мужик» інтермедії відзначає, що тепер «схвативсь на ноги», тобто збагатів, Пархім Жижа, що селянин чи дрібний шляхтич Спаський, який раніше «у злиднях купався», «тепер сидить собѣ, як журавель у просѣ», в достатках. Але пересічний селянин примушений щодня «танцювати»

на ступі, у поті чола крути-ти важкі жорна, і за цю каторжну працю він ледве-ледве може заробити «шеляг зламаний, коп'їрку якую». Селянин не знає, що й діяти з таким «капіталом», — потрібно платити і численні податки, і жити якось треба: «не збагнеш, куди вткнути—всіого душа хоче, а що дай, дай кождому, то таки опроче». Селянин хоче іще спробувати мисливства: «хиба еще и сіого хлѣба питаю». Після такого важливого вступу розвивається дія: селяни ставлять сіть на звіра, але ловлять і ненароком убивають литвина-білоруса, який вийшов провідати борти. Литвина воскрешають його сини, і він розповідає в дусі різдвяних і великодніх віршів-травестій про життя в раю, яке дуже схоже на земне: «на божом гумніє святіє малоцяць, а Пятро с Павлом всію снапочки валочаць»; у небесній кузні працюють Кузьма і Дем'ян — покровителі ковальської справи на землі. Литвин дістає відомості і про главу римської церкви. Коли ксьондз запитує, як у небі ведеться їхньому папі, білорус відповідає: «Пам'янай ужо, як звалѣ! Праправ іон, да й годзѣ! Яму ніба і ніе снѣлось! В агніє смажиць душку»; папа римський, «сагнувшись сама-тужки прець до пієкла дрова». Отже, закінчується інтермедія гострим випадом проти католицизму, з яким на Україну прийшло стільки лиха, горя і зла.

Найгостріші соціальні конфлікти розробляються у третій інтермедії до «Комического дѣйствія». Пісня козака, якою розпочинається «игралище» і яка є, очевидно, незначною переробкою народної пісні, — то ціла історія героїчних битв, перемог і нещасть українського народу. Козак-запорожець, що побував

Четверта інтерлюдія до драми М. Довгалевського «Властотворній образ». 1736—1737. Сторінка рукопису

«у турка под рукамы, а в татаров з кайданами у самой жалости» і вирвався з чужоземного ярма, не може знайти собі місця на рідній землі. Тут «тепера нема добра всюди», тут, обурюється козак, ми «дармо пряцуем, виставляем груди», тут, як скаржилися селяни в попередній інтермедії, «лґґсы, поля спустошенны, лугы, сґґна покошени». Але козак іще вірить у своє щастя: «Пойду знову на Сґґч-маты, пойду долґґ вниз шукаты», щоб знову схрестити шаблю з гнобителями-турками і панами-ляхами, «ачей буду потугою, а в москаля заслугою».

У дальшій сцені шляхтич, що вибрався на полювання, знущається над селянами-білорусами. Широченна безодня розділяє цих простих добрих людей і несамотитого пана. Навіть тоді, коли вони зичать йому щастя, добробуту і приносять дарунки, шляхтич кричить: «Wez tyle, chłopcze, postronki drotowe!» Шляхтич знає лише одне ставлення до народу: «Biy, tucz, wal, pal, biy dobrze!» В інтермедії правдиво і глибоко розкрито ідеологію шляхти, яка свої стосунки до народу «формулювала» словами:

Cuz to za dziwo do mnie y iaka przyczyna,
Chłopa zabic, ubic, iak skurwego synal

Прихильник «золотої шляхетської вольності» польський пан-конфедерат тільки й знає, що нахваляється повідрубувати своїм підданам голови, а з України вигнати «дурня-козака», і тоді вже хай «po wszystkich stronach polska sława słynie!».

В інтермедії, отже, виступають дві суспільно антагоністичні сили тих часів — козак і шляхтич. І якщо перший з них прагне до волі, то другий жадає знущатися і поневолювати. Важливо і характерно, що в цій та інших інтермедіях автори підносяться до соціального (іноді під покровом релігійності), а не національного тлумачення суспільних антагонізмів і конфліктів. Козак, який тужить за долею і мріє «по ребесах дати» гнобителям, знаходить собі «справу», як герой визвольної боротьби українського народу з москалем. Козак в інтермедії безіменний, бо саме слово «козак», «запорожець» все говорило глядачам. А носіїв шляхетської «слави» тут названо хоч і грубуватими, але по-народному виразними прізвиськами — Гувнове, Здупипадський. Інтермедія має промовисту паралель і в самій драмі: там Ірод наказує вирізати дітей у Віфлеємі, тут шляхтич прагне вирубати підданих; так своєрідно розкривається спадковість кривавих порядків, що процвітали в далекій Іудеї за царя Ірода і на Україні за часів панування магнатів та шляхти.

До краю напружено суспільний конфлікт і в п'ятій інтермедії до «Властотворного образу». Тут шляхтич вивозить на продаж,

як тварину чи звіра, замкненого у клітку-тюрму селянина. Шляхтич у довгій мові гнівається:

A teraz nasi chłopcy na nas się buntują,
Y ż kozacy na polskie koronę wotują.

Селян збирається заорендувати торгаш, але хоче їм ще позв'язувати руки і ноги. Ув'язнений селянин гірко нарікає на свою долю, на сваволю пана, який забирає в нього все, що хоче:

Ось в турмѣ сидѣти
Прійшлось! А тепер, моя нещасная доле,
Тільки що був бичатком виїхав у поле,
Аж ось ти, пане, бѣжиш до мене на ниву,
Да и казав взять у мене кобилчину сиву...

Отже, в селянина забирають худобу — найцінніше із його майна, його знаряддя праці, без якого селянин приречений на голодну смерть: його запрягають у ярмо, як худобу («запряг у ярмо Потапа»); його можуть заслати на каналні роботи («хотѣв заслатъ на каналы» — відгук страхітливої каторги на копанні Ладозького каналу); його, нарешті, продають, як річ, як тварину. Себто перед нами кріпаччина у повній красі. Однак в інтермедії і шляхтич-кровопродавець, і його поплічник-орендар дістають справедливу і заслужену відсіч. Їх самих козак запрягає у ті ярма, які вони приготували селянам, а селян звільняє (у драмі алегорична Милість божа відповідно визволяє з пекла «всѣх от вѣка заключенных»). Цю інтермедію використала Л. Старицька-Черняхівська у драмі «Милість божа».

Інтермедії були, таким чином, надихані селянсько-козацькими повстаннями на Україні і відображали гайдамацький рух 1734 р., події 1734—1736 рр. Тоді на Правобережну Україну прийшли царські війська, що мали вплинути на обрання польським королем ставленика Росії Августа III і придушити польських конфедератів, які виступали на боці короля Лещинського. Народ України з радістю вітав російські війська, гадаючи, що вони виженуть шляхту, а це ще більше сприяло розвиткові селянсько-козацького повстання. Але, як відомо, царизм криваво розправився з повстанцями. Ось чому в третій інтермедії до «Коміческо-го дѣйствія» шляхтич твердить: «Короля Лещинського знову оберемо». Солдат-москаль зображений в інтермедіях у ролі визволителя, бо автор дивився на нього очима селян-повстанців і козаків, які вірили, що царські війська будуть їх спільниками у боротьбі проти шляхти. Ці інтермедії ставали до певної міри носіями ідей визвольної боротьби, по-своєму кликали до боротьби, протестували проти тогочасних суспільних і державно-політичних порядків, проти кріпацтва і неволі.

Всі інтермедії до драм Довгалевського написані тринадцяти-складовим силабічним віршем (ця кількість складів у рядках дотримана не всюди) з парним римуванням рядків. Українська мова інтермедій — це мова селян центральної України з незначною кількістю північно-східних діалектизмів (переважно типу «жунка», «постул», «твуй»). Синтаксис тут простий, розмовного характеру. Представники інших народів користуються більш чи менш попсованою російською, білоруською, польською, румунською мовами тощо. Іноді тут зустрічаються прислів'я та приказки («об вовку мова — вовк тут же», «и вона, як саком, пала», «як Марко по пеклу, товчется», «у тры погібели гнется»).

Хто був автором інтермедій до драм Довгалевського, невідомо. Деякі дослідники приписували їх самому Довгалевському, інші — Саві Лебединському, учневі Київської академії, але найімовірніше авторами їх була група учнів академії, що працювала під керівництвом цього професора.

Значення інтермедій до драм Довгалевського вийшло далеко за межі Київської академії. Вони вплинули, зокрема, на розвиток російської інтермедії. Так, до поставленої 1742 р. в Новгородській семінарії драми «Стефанотокос» було додано сім чи вісім інтермедій. Чотири з них є українськими. Це наслідування інтермедій до драм Довгалевського, і значення їх в історії української літератури досить скромне; в основному це побутові сценки. Вони опрацьовують мотиви, образи і ситуації, відомі з попередніх інтермедій.

У першій, наприклад, інтермедії центральним образом є циган, що так характеризує своє плем'я, себе і свою сімечку: «наше д'бло дути, замки ковати, кинми м'зняти, людей ошуковати», «куры красти, д'бтей манити». Циган веде малозрозумілу суперечку з литвином. У другій інтермедії голодному циганові сниться ковбаса, і коли на сцену виходить лікар-німець, то циган думає, що йому збираються дати печене поросся; шарлатан-ескулап вириває циганові здорового зуба. Звісно, такі сценки були дуже смішними у постановці. У третій інтермедії дрібний торговець-грек купує коня, але коня крадуть у нього цигани; у четвертій — єврей і розкольник, погано розуміючи один одного, ведуть запеклу суперечку про «стару віру».

Віршова техніка цих інтермедій посередня. Кількість складів у рядках іноді доходить до 25, і ці вірші нерідко сприймаються як проза, бо римування на такій відстані втрачає свою ритмізуючу силу (ймовірно, проте, що ці вірші дуже попсовані «співавторами»-переписувачами). Авторами інтермедій до «Стефанотокоса» були, безумовно, виученики Київської академії, представники тих численних українців, що вносили великий

вклад у розвиток російської культури, літератури, науки і мистецтва XVII—XVIII ст.

Українську інтермедію маємо і в триумфальному акті «Синопсис, или Краткое видѣніе декламации», поставленому у Тверській семінарії 1745 р. Ця маленька інтермедія (22 рядки) є фактично монологом єврея, який нарікає на тяжку долю, але збирається набрати велике військо, промарширувати з ним по всьому світу й осісти царем у Єрусалимі. Ярига дубиною розганяє це військо.

Визначне місце в історії нашої комедії посідають «ігралища» до трагедокомедії Кониського «Воскресеніе мертвых» (1747). Ця драма, як говорилося вище, досить яскраво відображала суспільні антагонізми українського життя XVIII ст. Так само тісно були зв'язані з життям українського народу й інтермедії до драми, дія яких має доречні і цікаві паралелі в самій п'єсі.

У трагедокомедії хлібороб оглядає ниву і благочестиво філософствує, що, як із зерна виростає колос, так і мрець воскресне на тому світі. Відповідно і в інтермедії селянин виходить подивитися на своє поле. Він роздумує над тим, що йому «нивки зродять», іронізуючи над «мудрагелями», які по зірках «мудрошей доходять», але нічого путнього не можуть сказати про майбутній урожай (це своєрідне повторення ситуації з шляхтичем-астрологом з інтермедії до драми Довгалевського). Селянин протиставить шарлатанам свій практичний досвід:

Куди пак им знать тое, кажу паки смѣло,
Бо то не их, то наше господарске дѣло,
Мы-то люде пахарни, усе время знаем,
Коли яке насѣння в полѣ засѣваем.

Більше того, селянин, який мусить платити численні податки і відбувати повинності, тут підноситься до усвідомлення того, що саме він — основа суспільності. «Ми,— заявляє він,— оремо и сѣємо на всякого долю». Спокійний, з філософським роздумом початок інтермедії раптово переходить у комічну дію, коли на сцену вбігає син селянина і повідомляє, що в хлібах «раком сидѣло отсее» (сини піймали у своєму житі бабу, яка крутила закрутки). І далі розкривається інша риса селянської психіки, де поряд із позитивними знаннями співіснують забобони. «Пошла наша кривава (*праця*), пошла, як у воду!» — розпачливо тужить селянин. Бабу тягнуть до війта, і той наказує покарати ворожку киями, а далі кинути «у воду, чи то пак у кручу».

Друга інтермедія має вже соціальний зміст: доведений до відчаю орендар нарікає на свого несамовитого пана, який «забрав всю, що була, худобу, а еше з, коли б був не втѣк, прибыв до гробу». Орендар зображений трагікомічною фігурою — сміш-

на його поведінка, його акцент, але в основі дії лежить зовсім не смішна річ — нещастя орендаря. Автор відтворив тут одну із характерних рис тогочасних суспільних відносин. Орендарі, що обліпили своїми шинками всі села і міста України, були справжнім народним лихом. Але й орендарі, особливо дрібні, самі нерідко ставали жертвами панської сваволі. Від розгнущаних шляхтичів Бандолія і Підстоля шукає порятунку не лише орендар, а й селянин. Визволяє селянина москаль, який в інтермедії виступає в ролі «водворителя» порядку. Ця інтермедія відповідає перипетіям драми, де Діоктит кривдить Гіпомена.

У третій розважально-побутовій інтермедії знову зустрічаємо ледаря-цигана, що ледь не вмирає від голоду (у драмі перед лицем смерті стоїть Гіпомен):

Ох, исти, исти хвочу, панове, ратуйте,
Хотя салом смажные губы пошмаруйте!

На путь істини веде цигана циганка, що б'є чоловіка і примовляє:

Оттак тобѣ, лежню, коли не хочеш робити!
Працуй, коли бажаеш смачно исти-пити!

Мораль інтермедії, як бачимо, здорова, народна. Деякі діалоги цієї п'єски перейшли в інтермедійну частину вертепу.

Шляхта у житті відкрито висловлювала своє презирство і ворожість до народних мас. Убивство хлопа було для шляхтича звичайною справою. Таку сцену й зображено в четвертій інтермедії, де п'яний шляхтич без усякої причини зарубав у шинку молодого дяка, котрого дуже любили селяни:

Але добрій и цѣхій, всѣх людей шануець
И церкви святой всегда дзень и ноч пилнуець;
И ничего хмелного не піець, опроч воду,
Нѣ гарѣлки, нѣ бражки пяной, анѣ міоду;
А што соловей в церквѣ он людзьом спѣваець
И дзецей хорошенко в школѣ обучаець.

Звідси зрозуміла печаль і обурення селян, які бідкаються, що їм уже «не найти такого другого» дяка, і вони одностайно відплачують шляхтичеві — топлять у болоті (у драмі відповідно помирають різними смертями Гіпомен і Діоктит). Діють селяни за прадавнім законом: «Нехай голова за голову ляже!» «Хоробрий» шляхтич, який забив мирного і беззбройного дяка, виявляється огидним боягузом, що тремтить, аби не потрапити у хлопські руки:

Ach, wole lepiej w czysciu sto lat cierpieć męki,
Nieżeli w chłopską teraz popadłem się ręki!

У цій інтермедії теж чути відгомін нового піднесення гайдомаччини 1747 р., коли численні, хоч і дрібні, загони селян наводили жах на шляхту коло Києва.

П'ята інтермедія продовжує четверту — утопленого шляхтича визволяють з болота молитвами його брат і ксьондз (у драмі йдеться про потойбічне життя Гіпомена і Діоктита), щоб він після сповіді потрапив до чистилища, але їх усіх ловлять селяни і дають доброго прочухана. Серйозність змісту інтермедій не дозволяла гумористично зображати дію і характеризувати персонажів. Автор вдається тут до гнівного, сатиричного зображення шляхетства. Тому ляха карають ганебною смертю — топлять у болоті, бо він п'яниця, гультай, боягуз. Сатиричний відтінок має молитва ксьондза, який просить святу Дороту робити таку брудну справу, як витягати з багнуки п'янюгу; ксьондз радить шляхтичеві триматися його, «як воша кожуха», тощо.

Інтермедії до драми Кониського, їхні образи, ситуації створені під впливом інтермедій до драм Довгалевського. Тому майже всі образи цих інтермедій уже відомі з попередніх пам'яток. І в ідейному відношенні вони дещо нижчі. У них не зустрінемо, наприклад, образу козака як визвольної сили, хоча в ці часи запорожці діяли ще досить активно.

Віршова техніка цих інтермедій — досконала, всюди дотримано тринадцятискладовий вірш. Українська мова — чисто народна, з характерними фразеологізмами; це мова центральної України з окремими північно-східними діалектизмами (типу «муй», «кауть», «чортув»). Згідно з теорією інтермедії тут маємо велику мовну строкатість для характеристики персонажів з інших народів.

Хто був автором інтермедій до «Воскресенія мертвих» — теж невідомо. Можливо, сам Кониський, що не був позбавлений гумору. Сучасник Кониського Опанас Лобисевич у листі від 30 вересня 1794 р. до автора «Воскресенія мертвих» писав, що в нього є список драми, але він не може дістати інтермедій до неї, які створені або самим Кониським, або «славным Танским, природным стихотворцем во вкусъ площадном, во вкусъ Плавтовом». Однак більше ніяких відомостей про цього славного Танського нині нема.

У списку кінця XVIII ст. відома значно раніша походженням «Інтермедѣя на три персони: смерть, воин и хлопец», де хоробрий воїн викликає на поединок саму смерть, але гине, примушений визнати всеїлля смерті. Ця інтермедія стоїть якимось осторонь аналогічних творів. У ній нема нічого смішного, вона викликала лише моторошні відчуття. Нема в ній нічого й специфічно українського (крім мови); вона розробляє популярний

в усіх західно- і східноєвропейських літературах мотив «пренія живота і смерті».

Зовсім недавно стали відомі кінець однієї (7 рядків), початок іншої (20 рядків) і великий уривок третьої інтермедії (в точній копії зі списку XVIII ст.), що має заголовок «Мужик з дочкою на торг иде». В уривку п'єси відтворено старовинний український звичай — «ярмарків на дівчат», — коли дівчата і вдови виїжджали на ярмарок, нерідко навіть з посагом, і тут чекали майбутнього судженого. Так і енергійна Хима, яка «нї за кого замуж не пустилась», примушена їхати з батьком на дівчачий ярмарок, де одразу знаходяться й старости. В гумористичному дусі тут відтворено взаємне вихваляння парубка й дівчини. Старости хвалять молодого:

Парубочок гожий, буде хлїба з губу,
Подушок не треба — спати ходить в грубу.

Селянин розхвалює свою дочку:

Да и наша-таки, пане свату, дївочка пригожа,
Постїлка в ен гречна — мїшок да роґожа.

Далі, очевидно, з'являвся й молодий. На жаль, ця цікава і багата на побутові деталі українського життя інтермедія, написана вихідцем із центральної України, не має кінця. Живим народним гумором відзначається й інтермедія «Воскресенськіє стихи» (відома в копії зі списку XVIII ст.), що має розмовний характер (типу діалога) і майже без сценічної дії. Тут селяни нарікають на довгий піст і висміюють своїх жінок-нетіпах. Онопрій яскраво зображає господарювання своєї Педори, котра, готуючи страву,

Як накрутит, то цїлу нич сходит!
То гляды частенько течуть с печи поїоки —
Через припїчок просто до помїйницї рїштоки;
А що останетя на черенї — кившем избирае,
Набуривши повен горщик, тодї в пич вставляе.
То вже того гинтяку на нич як ухватиш,
То опивночи, пробачьте, штанив не одхватиш.

Аналогічно характеризує свою Домаху й інший селянин — Жоврид. Водночас зустрічаємо тут незнану досі в інтермедіях тему нарікань на заповзятливого попа, що «загадує по тижням до церкви ходити, та ще рано и вечир поклоны биты». З такими наріканнями, що відображали народні настрої XVIII ст., виступають селяни і у творах Івана Некрашевича, в «Супліці на попа». Під фольклорним впливом і в дусі віршів-трагедій інтермедія змальовує чортів і персоніфікований образ великодня, який

на волах, багато одягнений, іде в гості до людей: «В руках його червона короковця має; ковбасою стихенька воли поганяє, яйцями округ обсипався, ковбасами обиклався». Характерно, що такий самий колоритний образ великодня, як і образи чортів, маємо в «Сатиричній вірші 1786 року», а це підтверджує гадку М. Драгоманова про переробку драматичних творів у твори віршові.

Оригінальною будовою відрізняється «Rozmowa między polakiem i kowalem» (відома в копії 1857 р., але походження значно ранішого), що складається із семи невеличких яв — «пунктів», у яких дія розвивається за одним планом: у кожному «пункті» шляхтич чим-небудь вихвалюється, а селянин-коваль, підтриманий громадою, щоразу викриває його брехню; після виступає хор, співаючи «Ковалю». Дія розвивається дуже логічно, цікаво й дотепно. Коли шляхтич говорить, що він хоче окувати воза, то коваль відповідає: «Я вже давно знаю, та й околичні люде, що в твого батька воза кованого не було, та й в тебе не буде»; коли пан задається, що пропив «*czegwony złoty, chodząc do rapny w zaloty*», то коваль уточнює, що пропив шляхтич усього «м'ядяну полушку», і т. д. Шляхтич виступає тут як злодій, хвалько, картяр, вошопруд, нікчемний ловелас. У дискусії з ковалем він зазнає ганебної поразки. Версифікаційна техніка цієї інтермедії витончена і складна; у текст твору вмонтовано уривки пісень; селянин-коваль легко і дотепно формулює свої афористичні відповіді («оковав би-м, моспан, та без грошей карман», «а чи не тіи то моспан пропили воли, що они в вашець нѣколи не були?» і т. д.). «Rozmowa między polakiem i kowalem» — це єдина українська інтермедія, де виступає хор і відома пісня, яку він виконує. А оскільки тут бере участь також громада, то дана інтермедія на відміну від інших була яскравим масовим видовищем. Роль ковалю і шляхтича тут дещо аналогічна ролі корифеїв хору в античних драмах. Створена інтермедія в Галичині, про що свідчать численні західноукраїнські діалектизми.

Крім розглянутих, існували ще й інші інтермедії, які до нас не дійшли (ще одна інтермедія, про яку свідчить ремарка «Ту игралище», з драми про Олексія, чоловіка божого, три інтермедії до драми Лаврентія Горки «Іосиф Патріарха», чотири інтермедії до драми Михайла Козачинського «Благоутробіє Марка Аврелія»; якусь інтермедію грав із своїми мандрівними колегами в Білорусії Ілля Турчиновський тощо).

Інтермедії є визначним явищем давньої української літератури. Їхню суть, ідейно-художній характер і значення в історії української літератури не лише XVII—XVIII ст., а й пізнішого часу добре визначив Іван Франко: «Значення їх для дальшого

розвою нашої літератури було далеко більше, ніж самих драм. На се склалися головно дві причини: інтермедія писана була мовою, близькою до народної, а не раз і чисто народною, і зміст свій, колорит, спосіб вислову черпала з окружаючого життя народного... Симпатії і антипатії народні виявлялися тут вповні; в жартовливій формі порушувало не раз найтяжчі рани народного життя: притиски з боку панів, нещастя релігійних роздорів і т. і. [...] В гумористичнім і сатиричнім дусі інтермедій зложені були в XVIII віці також численні «вірші» рождественські і пасхальні, котрі часто є тільки епічним переказом драматичних і сценічних штук, а мовою і писательською манерою являються безпосередніми попередниками «Енеїди» Котляревського та «Пана та собаки» Артемовського»¹.

¹ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 218.

літературному житті другої половини XVII — першої половини XVIII ст. істотне місце належить перекладам та переказам нових повістевих творів, що виникли в Західній Європі за часів середньовіччя та в добу Відродження. Це були повчально-легендарні повісті, авантюрно-куртуазні романи, любовні новели, фацеції, байки, що поширювалися серед різноманітних суспільних станів України і навіть переходили в фольклор.

Частина з цих повістей генетично пов'язана з релігійною оповідною літературою минулих віків у всіх її різновидах: з біблійними міфами, апокрифами, житіями святих, легендами, а також з духовними повістями XV—XVI ст. Новіші «легендарні» повісті — дальший крок на шляху белетризації оповідної літератури. Відома лише одна «легендарна» повість цього періоду, яка розробляє суто євангельський сюжет, — «Повість про Юду-зрадника» (списки XVIII ст.). Вона ніби розвиває деякі епізодичні мотиви давнішої «Повісті про страсті Христові». Всі ж інші черпають сюжетний матеріал з людського життя. Головне місце тут посідають суспільні і морально-етичні проблеми, часом більш релігійні, часом більш земні, але майже завжди вагомі для практичного людського життя: неминучість смерті і безсилля перед нею земної могутності («Повість про лицаря і смерть»); безглуздість і марність людської гордині і рівність усіх перед богом («Повість про гордого царя»); торжество добродетелі над зловмисністю («Повість про богобойного млоденця»), вірність своєму слову («Повість про царя Сонхоса») тощо. Елемент чудесності, легендарності в цих повістях нерідко відступає на задній план. Найважливішою стає життєва ситуація, що ставить героя перед тією чи іншою морально-етичною альтернативою,

і при цьому авантюрний пригодницький елемент у багатьох із них набирає цілком самостійної естетичної цінності.

Однією з найпопулярніших «легендарних» повістей була «Повість про лицаря і смерть». У ній мовиться про грецького лицаря Севіана, «который был барзо мощный и препишный, а в ричерствѣ потужный». Якось під час бенкету він хвалькувато запитав своїх приятелів: «Ци ест мощный хто и силный и ричерный на сем свѣтѣ, як я?» Всі погодились, що немає, тільки один «старець» сказав: «Есть смерть мощнѣша и славнѣша от всего свѣта, бо она побирает королей, царей, ричеров славных и воинов потужных». І лицар поїхав у поле, заявивши: «Пойду я шукати тоєй смерти, ачей би она и зо мною ся побила!» Між лицарем і смертю зав'язується суперечка, в якій кожен намагається переважити свого партнера в дотепності і дошкульності. Кінець кінцем Севіан, що все своє життя «роскошовав в гордості своєй и в бучности пивал, їдал, гойновал», гине. «Итак ся скончав оный пышный ричѣр и злый. Пан злый, зле погинул и слава его со шумом погибла».

Літературні версії цього сюжету дійшли більш як у десяти списках XVII—XVIII ст., найраніший з яких датується 1671 роком. Сюжет цей став надбанням фольклору, знайшов своє відображення у так званих «народних картинках». Загалом мотив неминучості смерті, мотив рівності усіх перед нею знаходимо у багатьох легендах, казаннях, віршах, образотворчому мистецтві («Лѣкарство роскошником» Кирила Транквіліона-Ставровцького, «Всякому городу нрав і права...» Григорія Сковороди, малюнок Тараса Шевченка «Солдат і смерть», його ж вірш «Косар»).

Не менший успіх мала «легендарна» повість про «гордого царя» Агея чи Йовіана (відома в українських списках XVIII—XIX ст.). Царя обурили євангельські слова «богатіи обнищаша, убогіи обогатѣша», і він «со яростію великою» прорік: «Я ест цар богат и славен зѣло! Како могу обнищати, а убозіи обогатѣти?» Та під час мисливської пригоди цар лишився голим, став «нищ и убог». Ніхто не вірить Агею, що він цар, а один пастух за самозванство «начать же его бити палицею». Його зреклася цариця. Найнявся був він до селянина «служити на лѣто», «робити нѣчого не вмѣючи», та й селянин «отказал ему и отошле его». Зустрілися йому жебраки, і почав він їх просити: «Пріимѣте и мене з собою, понеже аз есм убогій человекъ, робити не умѣю, а просити стыждуся. Буду з вами труждатися». Сюжет цієї повісті теж перейшов у народну оповідну словесність, прозою легенду виклав Іван Франко в «Староруських оповіданнях», Василь Щурат перевірявав її у поемі «Цар Агей».

Триває в цей період також розвиток жанрово-тематичної лінії, розпочатої в XV—XVI ст. «західними» версіями «Олександрії» і повістей про Трою, лицарськими романами про Трістана та Бово. Ці твори переписуються, переробляються, заново перекладаються. Перекладаються чи переказуються в цей час французькі лицарські романи про Петра Золоті Ключі (XV ст.) та кесаря Оттона (XIII—XIV ст.), а також повість про графиню Альтдорфську.

У першому творі йдеться про пригоди французького князя лицаря Петра, котрий «казал два ключи злотіє барзо форемне на свой гельм (*шолом*) уробити, аби так межи иншим рицerstвом... snadнѣй бы могл познан быти». Він вирушає на лицарський турнір, перемагає всіх супротивників і закохується в прекрасну королівну Магелону, серце якої зумів полонити. Після багатьох перипетій сюжет завершується шлюбом героїв.

Героями «Історії про кесаря Оттона» є дружина римського імператора Оттона Алунда та їхні сини Флоренц і Леон. Свекруха обмовляє свою невістку, і прекрасна Алунда опиняється у вигнанні. Розгортаються епізоди поневірянь, мандрів і пригод нещасної жінки та її синів-близнюків, одного з яких викрадає мавпа, а другого — левиця. Довга низка перипетій закінчується щасливою розв'язкою.

«Історія про графиню Альтдорфську» сюжетно, тематично і ідейно набагато простіша від «Історії про Оттона», з якою часто переписувалася разом. Виникла вона як історичне оповідання про походження роду Гвельфів. В її основі лежить повір'я, що народження близнюків і число їх свідчить про кількість коханців матері. Повір'я це було дуже поширене в середньовічній Європі, і на ньому побудовано зав'язку багатьох романів, повістей та оповідань. Графиня Альтдорфська обвинувачує в чужоложстві жінку, яка народила трійню. Бог за це карає її саму — вона народжує дванадцять синів-близнюків. Злякавшись, графиня залишає при собі одного з них, а решту велить потопити. Баба, несучи немовлят до річки, зустрічає графа. Той забирає своїх синів і таємно виховує їх. Через сім років він влаштовує бенкет, показує гостям усіх своїх хлопців, розповідає їхню історію і нарікає їх «Гвельфами».

До цієї самої групи перекладів та переказів належить і віршований переспів лицарської поеми італійського поета Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим», що була написана близько 1575 р. і протягом XVII та XVIII ст. перекладена багатьма європейськими мовами. Анонімний український перекладач, користуючись польською версією П. Кожановського, перевірявав перші десять пісень твору.

Лицарські повісті авантюрно-куртуазного змісту найбільше імпонували верхам тогочасного українського суспільства, особливо ж інтелігентним представникам козацької старшини. Численні описи боїв і герців, перемог і поразок, полонень і визволень та інших військових пригод нагадували їм недалеке минуле, сповнене «рицарськими отвагами и богатырскими дѣяніями» їхніх дідів і батьків, «подобними иностранним в воинских случаях давних времен и вѣков бывшим», як писав Самійло Величко.

І не випадково саме козацький сотник і невтомний історіограф Степан Лукомський (народився 1701 р. в Умані, навчався в Києво-Могилянській академії, помер між 1770—1779 рр.) заходився 1744 р. біля повного перекладу знаної по всій Європі лицарської «Исторіи о імператорѣ римском Оттонѣ», «Исторіи правдивой о графинѣ Алтдорфской» та «Правдивой исторіи о зацной плодности» (з останньої він переклав тільки початок).

Лукомському, як і всій тій соціально-культурній верстві, до якої він належав, найбільше імпонували відбиті в цих повістях ідеали лицарської доблесті, що склалися в середні віки. Іншого шукали в них читачі з середніх та нижчих прошарків суспільства. Це засвідчує хоч би рукописний збірник, укладений 1660 р. шаргородським священиком Григорієм під назвою «Біблія малая», в якому між іншими переказами цього провінційного письменника, призначеними для задоволення потреб «незупелно цвѣчоних чителников», знаходимо і перекази «гисторій» про кесаря Оттона, графиню Альтдорфську та про королеву Магелону, зроблені за польськими оригіналами. Григорій, при загальній тенденції до граничної стислості, послідовно пропускав саме ті місця, де з найбільшою яскравістю відбилися феодальні лицарські ідеали військової доблесті, «великої учтивості», служіння дамі тощо, зберігаючи і викладаючи найзворушливіші епізоди жанрового плану.

В українській белетристиці цього періоду, як і в ліриці, набирає дедалі більшої ваги любовна тема. Це зумовлювалося посиленням інтересу до долі і внутрішнього життя окремої людини, що розвинулося на ґрунті ренесансних ідей та знаменувало собою формування нової літератури. Ця тенденція виявилася і в обробках середньовічних сюжетів і в опрацюванні сюжетів суто ренесансних. В українському письменстві з'являється віршований переказ однієї з кращих новел Боккаччо за польським віршованим перекладом Ієроніма Морштина — про трагічне кохання дочки салернського князя Танкреда Зігізмунди (Гізмонди) і його слуги Звіздарда (Гвіскарда). Танкред дуже любив свою доньку і довго не віддавав її заміж. Врешті Зігізмунда одру-

жується з одним «княжичем», стає вдовою і повертається до отчого дому. Спізнавши, «что то есть брак и что в нем за сила», спробувавши «всяких тайн сердечних сладости», вона, «в той горячести самой» завдовівши,

Над мѣру в младоѣ кровѣ огнем разгорѣла,
Каким во дни и в нощи палаѣя сердечно,
Принужденна промишлять о то всеконечно,
Як бы пламень природній могла утолити
И кровь... горящу, хоть мало залити.

Вона уподобала Звіздарда, «между прочіими лучша всѣх слугами, так красна, как и умна и крѣпка силами». Молода вдова і юнак покохали одне одного і «утѣшались обои меж собою». Танкред наказує вбити Звіздарда, а його серце на золотому блюді посилає Зігізмунді. Молода жінка випиває отруту і, вмираючи, благає жорстокого батька поховати її в одній могилі із своїм коханим.

Історія ця знаменна не тільки тим, що вона чи не вперше в українське письменство приносить тему «вільного» кохання, стверджує право закоханих на почуття, нехтуючи приписами християнської моралі. Вона заперечує феодальні станові передсуди. Танкреда обурює не тільки і не стільки «гріх» Зігізмунди, скільки головним чином те, що вона зважилася на кохання з нерівнею:

О бѣдная Зигисмундо, вдовице неправа,
На что далась бездѣлнику звести ся лукава?
Для той своей свободы могла б избрати
З нобилетов изрядна, нежели так каляти
Славу свою, и себе худу учинила.
Когда вже желанія в том не преломила,
Много дворян у мене лучших избрать можно,
Если вже захотѣла так жити безбожно.

Зігізмунда ж дотримується нових, ренесансних поглядів на це:

Когда ж тебѣ досадно паче всего тое,
Что не з равним любилась, се резон на тое:
Той бо мнѣ полюбился и я ему равно,
Любов не перебирает, все дѣлает травно...

Якщо в новелі про Зігізмунду і Звіздарда любовна тема подається у «високому штилі», то «Приповѣсть о трех младенцах, како ошукала их одна вдова своими фортелями барзо штучне» розвиває її в «штилі простому», побутовому, фецеційному. Йдеться тут не про кохання, а про зальоти і одруження з розрахунку. Сюжет зводиться до того, щоб «уписати» «жоноцкую хитрость» і посмішити читачів «фортелями», якими вдова «барзо штучне» відважує від себе настирливих джигунів: зводить їх

серед ночі у церкві біля домовини мерця так, що вони лякаються один одного і тікають світ за очі. Батько героїні — міщанин, «можний» купець. Такий самий купець, правда, не просто «можний», а «барзо можний», її чоловік. Три «младенці», що залицяються до вдови — «єден студент, другій служилец, третій мешчанській син». Героїня — аж ніяк не красуня. Двох її сестер батько легко повіддавав заміж, а вона «довго рутку съяла, бо груба была на твари». Залицяльники намагаються завоювати її серце чи, точніше, руку не лицарськими подвигами, а «хожоваючи» до неї «чергою» «з музиками и напитками». Дуже характерна цілком побутова реакція сусідів на ці зальоти: «Сусѣди зась, жиючие поблизу тои вдови, почали нарекать на вдову, мовячи, же за твоими зальотниками спать не можемо; певне албо замуж иди, албо им откажи, ижбысьмо болше того гомону не слухали».

Протягом другої половини XVII і всього XVIII ст. посилюється зацікавленість українських читачів (насамперед з-поміж середніх суспільних верств) дрібними оповідними жанрами розважального характеру. Попит на цей літературний матеріал задовольняють спочатку перекладні белетристичні збірники типу «Великого зеркала прикладів» («Speculum magnum exemplotum») та «Римських діянь» («Gesta romanorum»). Першу з них, спираючись на давнішу традицію, склав 1605 р. єзуїт Іоанн Майор, друга виникла ще в XIII віці і за три століття встигла розійтися по всій Європі. Збірники ці різні за змістом, але споріднені за своїм призначенням — давати проповідникам і для домашнього читання повчальні й цікаві приклади. Більшість оповідань у них супроводжується тлумаченням, своєрідною мораллю, яка часом впливає з відповідного сюжету, а часом штучно прив'язується до нього.

У «Великому зеркалі», що містить понад дві тисячі оповідань, переважають легенди, а твори світських жанрів трапляються тільки епізодично.

У «Римських діяннях», що були значно менші за обсягом, переважають оповідання світського характеру, зокрема так чи інакше пов'язані з життям стародавнього Риму. Українські читачі знайомилися з оповіданнями цих збірок у латинських оригіналах, в польських, українських, білоруських, а згодом і російських перекладах та переробках. У рукописах XVII—XVIII ст. виявлено чимало оповідань, що походять з обох збірок. «Римські діяння» були перекладені українською мовою навіть повністю (рукопис Степана Самборини XVIII ст.). Користувалися цими оповіданнями українські проповідники, насамперед І. Галятовський та А. Радивилівський, «Велике зеркало» і «Римські діян-

ня» дали українській літературі і народній словесності багато мандрівних сюжетів. Легендарно-апокрифічний, фантастичний і побутовий матеріал, а також фабульна різноманітність робили ці оповідання не тільки повчальними, а й цікавими для найширших верств читачів та слухачів.

Згодом, особливо у XVIII ст., на Україні поширюються перекладні збірники новел, фацецій, історичних та побутових анекдотів, жартів і висловлювань, укладені західноєвропейськими та польськими літераторами-гуманістами: «Забавные часы» Людовіко Гвіччардіні, «Апофегмы» Беняша Будного, «Фацеції, або Жарти польські» та ін. На Україні ці збірники читалися також в латинських і польських оригіналах. Цей же оповідний матеріал наповнював численні збірники мішаного складу. Активними популяризаторами його були тогочасні проповідники, що охоче наводили у своїх казаннях як приклади найрізноманітніші оповідання релігійного і цілком світського змісту.

З середини XVII ст. в українській школі і літературі починає посилено пропагуватися езопівська байка. Якщо від раніших часів відомі лише поодинокі рудименти езопівських сюжетів (у творах полемічної літератури), то від другої половини XVII—60-х років XVIII ст. дійшло вже кілька десятків розвинутих сюжетів. Вони зв'язані з іменами багатьох античних авторів — Езопа, Гомера, Гесіода, Стесіхора, Архілоха, Горація, Авсонія та ін. Українські оповідачі їх користувалися насамперед творами пізньоантичних риторів (Афтонія) та ренесансних західноєвропейських байкарів (німця Йоахіма Камераріуса та італійця Людовіко Гвіччардіні).

Байки застосовувалися насамперед в тогочасних українських школах з навчальною метою. Засвоюючи подані вчителями байки і самі обробляючи їх, учні розносили згодом байкові сюжети по містах і селах під час своїх мандрів. Байки залюбки наводили також у своїх казаннях тогочасні українські проповідники. Поширювалися вони також і в складі рукописних збірників белетристичного характеру. Цікаві оповідання і байки із збірника до збірника переписували численні аматори літератури як з вищих, так і з середніх і навіть з нижчих верств населення.

В українських риториках і поетиках, у творах проповідників і белетристичних збірниках знаходимо байки про мудрого Батька, що привчав до згоди Синів; про двох Друзів і Ведмедя; про те, як необачний Вовк витягав скіпку з ноги підступного Осла; про Очерет і Маслину, про Півня і Перлину, Вовка і Ягня, Ворону і Лисицю, Лева і Мишу, Лиса і Журавля та багато інших загальновідомих оповідань, що вросли в український фольклорно-літературний ґрунт.

Байки, переважно на запозичені сюжети, писали Іоанікій Галятовський, Антоній Радивиловський, Іларіон Ярошевицький, Феофан Прокопович, Тихін Олександрович, Георгій Кониський, Тимофій Колісниченко та інші невідомі автори, серед яких велику працю здійснили укладач поетики 1685 р., укладач «Іфіки ієрополітики» 1712 р. та перекладач байок Людовіко Гвіччардіні (60-і роки XVIII ст.). За якістю літературної обробки ці байки часом не тільки не поступаються перед пізнішими байками Григорія Сковороди, а й перевищують їх. Вони нарощують ті самі тенденції до національної, часової та індивідуальної колоризації, які на повну силу виявляються у байках Сковороди. Більше того, навіть основні ідеї, висловлені Сковородою у творах цього жанру, і відповідні образи та ситуації певною мірою спираються на здобутки попередньої епохи.

В И С Н О В К И

З часу виникнення і до середини XVIII ст., розвиваючись у різноманітних історично-державних та ідеологічно-політичних умовах, українська література пройшла великий і складний шлях, стала важливим надбанням духовної культури народу України.

В епоху Київської Русі, коли руська держава і руська народність досягли високого рівня матеріальної і духовної культури, література, яка є спільною спадщиною усіх трьох східнослов'янських народів — українського, російського, білоруського, — створила пам'ятки неминущого ідейно-художнього значення. Це була література патріотичного пафосу, яскравої самобутності й оригінальності, вона відзначалася державно-політичною актуальністю, глибоким історизмом, відображала боротьбу проти зовнішніх ворогів, розкривала класові антагонізми на Русі. Вона розвивалася в багатьох жанрах, володіла великим арсеналом засобів художньо-образного слова.

Всі ідейно-художні якості руської літератури, що перебувала у різноманітних зв'язках з літературами Сходу і Заходу, забезпечили їй визначне місце у світовому літературному процесі XI — першої половини XIII ст. Іван Франко підкреслював, що тогочасне руське письменство «протягом без мала 250 літ витворило літературу безмірно багатшу, різнороднішу та більше національну, ніж її в ту пору мала будь-яка інша європейська нація. Не забуваймо, що віки IX—XI в Західній Європі були віками найбільшої темноти, що в тім часі в письменстві панувала латинська мова і найчільніші тогочасні уми губилися в пустій схоластиці, що початки національних літератур Англії, Франції, Німеччини не старші половини XII віку, і тоді зрозуміємо становище тодішньої руської літератури»¹.

¹ Іван Франко, Історія української літератури. Часть перша, т. 1, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, фонд 3, № 570, стор. 111.

Розвиток літературного життя ішов не лише по висхідній. Монголо-татарська навала і лихоліття XIII—XV ст. привели до різкого занепаду всього історичного процесу східного слов'янства. Література стає мізерною кількісно, розвивається дуже повільно, продовжуючи в основному традиції письменства Київської Русі. Але саме у ці віки формувалися російська, українська та білоруська літератури, вони, виходячи із спільної основи, поступово набирають своїх, оригінальних рис.

З середини XVI ст. українська література вступає в період великого піднесення, яке було викликане специфічними історично-державними та політично-релігійними умовами, коли українському народові, як і народів білоруському, довелося вести тяжку і тривалу боротьбу проти польсько-шляхетської і католицько-езуїтської агресії, проти «своїх» гнобителів. Література в цей час, особливо полемічно-публіцистична проза, стає фактором найважливішого суспільно-ідейного значення, зброєю в руках різних соціальних сил. У літературі дуже виразно виступають два головні напрями, дві течії — демократична і реакційна, між якими під оболонкою релігійних антагонізмів точилася запекла ідейно-класова боротьба. Немало письменників займали у цій боротьбі проміжні суспільно-ідейні позиції. Розвиткові літературного руху у другій половині XVI — на початку XVII ст. активно сприяв розвій братств, шкіл, друкарства. В українській літературі виникає ціла низка невідомих доти жанрів, насамперед віршових. Література на Україні все чіткіше усвідомлює себе як специфічний засіб освоєння реальної дійсності, хоча синкретизм, поєднання в межах одного твору чи низки творів рис «ділового» (наукового, історичного, релігійного та ін.) пізнання дійсності і образного залишається однією з найхарактерніших рис літературного процесу всієї давньої епохи. Українське письменство виробляє своєрідну літературну мову, яка в різних модифікаціях панує аж до середини XVIII ст. і накладає специфічний мовно-стилістичний відбиток старожитності на основну масу творів; у цей же час виникає низка жанрів і пам'яток (інтермедії, вірші-оразії, лірична поезія, деякі ораторські твори та ін.), що були написані мовою, близькою до народної чи й народною. Саме в цьому напрямку пішов дальший процес розвитку нової української літератури.

З середини XVI до середини XVII ст. особливо міцними були зв'язки української літератури з літературою польською, нерідко антагоністичні відповідно до тих чи інших ідейних орієнтацій; посилюється загалом роль західної освіти, культури і літератури; українське письменство розвивається в тісному єднанні з письменством білоруським і має з ним багато спільного.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. літературне життя на Україні продовжує насамперед традиції попередньої епохи, розвиваючись не так якісно, як кількісно. Розширюється коло авторів з представників різних класів і станів. На перший план виходять козацьке літописання, розмаїта віршова і драматична література. В письменстві всіх жанрів інтенсивно розвивається культура образного слова, літературна майстерність. В українській літературі знайшли вираз ті численні суспільно-соціальні явища і зміни, що настали в результаті народно-визвольної боротьби 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Особливо тісними стають літературні взаємини між українським і російським народами; українці вносять вагомий вклад у розвиток російської шкільної справи, культури, літератури. Українська освіта і письменство далі засвоює здобутки світової культури і літератури різних епох і народів. Як і в часи Київської Русі, перекладна література до середини XVIII ст. і навіть пізніше є органічною складовою частиною українського літературного процесу.

Оскільки з часів татаро-монгольської навали українському народові доводилося існувати під гнітом різноманітних несприятливих історичних обставин, в умовах національного і соціального гноблення, це негативно відбилося і на всьому розвитку українського письменства, яке протягом XIV—XVIII ст. уже відставало від передових досягнень світової літератури і змогло наздогнати їх лише в нові часи. Особливо тяжкими були умови для розвитку демократичного письменства. Друкарство перебувало майже виключно в руках духівництва. Тому про долю давнього українського письменства, «починаючи з самого XVI віку, можна сказати,— писав Іван Франко,— що все найкраще, що в ньому було, не мало щастя до друку, а через те й не могло мати такого впливу, який би мало, будучи надрукованим. Не попали в друк ані огнисті твори Івана Вишенського, справедливо названі одним переписувачем «Книга Злото», ані знаменита «Палінодія» Копистенського, ані наші літописи, старі й козацькі, ані більшіна драм і інтермедій, ані багато, багато інших праць, що довгі літа лежали в рукописах, присипані пилом, або зберігалися по курних хатах мужицьких та дяківських, погорджені та зневажені тими нечисленними інтелігентами, що здавен-давня любили бігати на службу чужим богам і в погорді до власного народу і його питомого духового розвою не раз випереджували й чужинців»¹.

¹ Іван Франко, Апокрифи і легенди з українських рукописів, т. 1. Апокрифи старозавітні, Львів, 1896, стор. 1—2.

Але водночас протягом давніх віків у стадії найширшого побутування, впливу і творення перебували численні жанри української усної літератури, яка всебічно відображала життя, побут і боротьбу українського народу, була виразником справжніх народних поглядів, дум і сподівань. Саме в народній словесності найяскравіше і найповніше виявилася творчо-мистецька сила народу України, його високі естетично-художні ідеали. Такі перлини української словесності XV—XVIII ст., як народні думи, історичні пісні, лірична та інша поезія, належать до безсмертних мистецько-художніх шедеврів.

Отже, в давні часи літературне життя на Україні було двоединим, воно складалося з явищ книжної, писаної літератури і літератури усної. Ці явища розвивалися у тих чи інших, але постійних взаємозв'язках, і все найкраще, найоригінальніше, найдемократичніше в книжній літературі так чи інакше зв'язане з ідеями, темами і образами фольклору.

Давнє письменство не було лише якоюсь передісторією нової літератури. Це була самостійна література цілком вироблених і сформованих ідейних і естетичних концепцій, що становлять свою історичну сутність і цінність. Ця література була породженням своєї епохи. Вона відповідала суспільним ідеям свого часу, його естетичним смакам і формувала їх. Література ця виступала у чіткій суспільній функції, відбиваючи потреби і погляди тих чи інших класів, пристрасно боролась за їхні інтереси. Давня література мала спільну і єдину ідейно-філософську основу — цією основою була релігія і теологія. Християнська релігія, її колосальна література була велетенським арсеналом ідейності давнього письменства, його образності, стилю. Навіть найдемократичніші ідеї давньої літератури, як і загалом давніх суспільних рухів, змушені були оформлятися за допомогою релігійної термінології і образності, розвиватися під релігійними гаслами.

І лише тоді, коли під впливом нових історичних умов, позначених бурхливим розвитком ідей раціоналізму, критицизму, позитивних знань, буржуазних суспільних рухів настає поступовий занепад феодально-релігійного світогляду, водночас завершує процес свого розвитку і породження цього світогляду, породження давньої епохи — давнє письменство. На Україні процес переходу від давньої літератури до літератури нової, що базується на іншій ідеологічній основі і є літературою світською, цілком національною щодо мови, відбувався у складному переплетінні старого й нового і в боротьбі між ними протягом другої половини XVIII ст.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І АНОНІМНИХ ТВОРІВ

- Аввакум 250
 Август, римський імператор 74
 Август III 499
 Август Іппонський 71
 Авеста 45
 «Авіасаф» 192
 Авсоній 513
 Агапій Критський 471
 Агриппа Корнелій 284
 Адріан, патріарх 351
 Азаріас, ієромонах (див. Копистенський Захарія)
 «Акафіст» 301
 «Акафіст богородиці» 272
 «Acta sanctorum» 396
 Аква-Дель Андреа, архітектор 212
 Алексеев Ф. 342
 Алеппський Павло (Булос аль-Халєбі) 209, 215, 355
 Алпій 21
 Альвар Емануель 296
 Амвросій Медіоланський 71
 Амвросій Прихильний 212
 Амос, пророк 101
 Анастас, курсунянин 93
 Анастасій Сінаїт 71
 Андреевич Давид 324
 Андрелла (Оросвігівський) Михайло 232, 360, 384, 385
 Андрій Боголюбський 106, 107, 119, 120
 Андрій Критський 65, 66
 Андрій Первозванний, апостол 54, 55, 96, 274, 312
 Андрій, пресвітер 271, 272, 302
 Андрій Юродивий 59, 60
 Анна, дружина Володимира Свято-славича 93
 Антіох 159
 Антоній Великий 59, 60, 124
 Антоній, іконописець 158
 Антоній Печерський 125, 382
 Антоній преподобний 94
 Антоній, чернець 67
 Антонович Володимир 425
 «Анфологіон» 210, 216, 272, 471, 472
 Апокрифи
 про створення світу й перших людей 48, 49
 про боротьбу бога з Сатанайлом 48, 49
 про царя Соломона й Китовраса 49, 50
 «Євангеліє» Іакова 52
 «Євангеліє» Никодима 52, 54, 176, 194, 466, 467
 «Євангеліє» Хоми 52—54, 194
 «Книга о тайнах Еноховых» 55, 56
 «Пілатові акти» 54
 «Пілатів лист до Клавдія» 54
 «Сказаніє Афродитіана» 50, 51
 «Хожденіє богородиці по мукам» 56, 57, 334
 «Апостол» 22, 28, 46, 47, 145, 159, 209, 215, 246, 288, 298, 358, 412
 Апостол Данило, гетьман 346, 356, 482, 483
 Апостол Уляна 356
 «Арістотелеві врата» («Тайная тайных») 162, 192, 193
 Арістотель 22, 68, 70, 74, 76, 116, 192, 193, 246, 364, 425, 463, 468
 Армашенко Петро 453
 Арсеній, архієпископ Еласонський 207, 208, 295
 Арсеній Селунський 185, 186
 Арсеній Тверський 129
 Артемій 162, 220
 Архілох 513
 Аскольдь 90, 97, 405
 Аттіла 337

Афанасій Олександрійський 47
Афанасьєв-Чужбинський Олександр
147
Афтоній 513

Багалій Дмитро 425
Бажан Микола 10, 174
Базилевич Мануїл 486
Байки
 про Батька і Синів 513
 про двох Друзів і Ведмеда 513
 про Вовка і Ягня 513
 про Ворону і Лисицю 513
 про Лева і Мишу 513
 про Лиса і Журавля 513
 про Очерет і Маслину 513
 про Півня і Перлину 513
Балабан Гедеон 210, 262, 288, 300, 305
Балабан Данило 300
Балабан Дмитро 300
Балабан Маркіян 300
Балабан Олександр 300, 305, 306
Балабан Федір 209, 210, 317
Балабани 300
Балашевич Йосип 358
Балашевич Карпо 358
Балдуїн I, король 130, 398
Балика Богдан 292
Бантши-Каменський Микола 146
Баптіст Йоганн 354
Баптіста Мантуан 270
Барабаш Ілля 366, 410, 415, 421
Баранович Лазар 80, 288, 351, 360,
377, 380—382, 387, 423, 434, 435,
437, 445, 453, 454, 457, 458,
463, 471
Барбон Петро 212
Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш
Олександра Михайлівна) 8
Бардинський О. 436
Барика Петро 491
Бароній Цезар 403
Барський (Григорович-Барський) Ва-
силь 362, 398—401
Батий, хан 25, 169, 172, 406, 476
Батрик ібн-Ях'я (Іоанн) 192
«Батьківські повчання» 110
Бачинський Ілля 443
Березка, попович 190
Беринда Памво 70, 208, 210, 272, 288,
296, 300, 306, 321, 328, 336, 434
Беринда Степан 210, 288, 336
«Бестіарії» 70
Белінський В. Г. 147

Бельський Мартин 175, 292, 402,
403, 412

Билини
 про Альошу Поповича 43
 про Василя Буслаєва 44, 130
 про Василя Ігнатієвича 42, 170
 про Гліба Володієвича 43
 про Данила Ігнатієвича 42
 про Добриню 43
 про Дюка Степановича 43, 197
 про Івана Гостиного сина 43
 про Івана Даниловича 43
 про Іллю Муромця 43
 про Козарина 43
 про Михайла Даниловича 42
 про Садка 44
 про Солов'я Будимировича 43
 про Ставра Годіновича 44
 про Сухмана 43
 про Чурила 44
«Біблія» 21—23, 26, 30, 45—49, 58, 65,
67—73, 78, 88, 101, 110, 113, 116,
131, 142, 149, 150, 159, 179, 187,
189—191, 193, 215, 223, 235, 236,
246, 272, 281, 283, 284, 295, 331, 336,
362, 385, 392, 396, 398, 434, 435
 «Псалтир» 22, 26, 28, 46, 47, 67,
 101, 109, 110, 159, 160, 170, 191,
 299, 451
 «Геннадіївська біблія» 47
 «Острозька біблія» 47, 68, 209,
 233, 294, 311
 «Біблія» Скорини 160, 195, 196,
 215, 294
 «Архангельське євангеліє» 47
 «Галицьке євангеліє» 47, 159
 «Євангеліє» із села Гримного 215
 «Київське євангеліє» 159
 «Луцьке євангеліє» 159
 «Мстиславове євангеліє» 21, 47
 «Оршанське євангеліє» 159
 «Остромирове євангеліє» 21, 46
 «Пересопницьке євангеліє» 193,
 215, 336
 «Євангеліє» із села Троянівки 215
Бідерман Якоб 435
Білецький Олександр 8, 57, 58, 144
Благодієв Ян 168, 170
Боболинський Леонтій 407
Богун Іван 344, 365, 366
Боденштедт Фрідріх 376
Бодянський Осип 424
Бойма Павло 380—382
Бойчук 373
Боккаччо Джованні 231, 338, 364, 510

- Болеслав I 170
 Болеслав II 17, 170
 Болотников Іван 204
 Боняк (Буняка) шолудивий, хан
 169, 396
 Боплан Гійом де 212
 Борецький Іван (Іов) 207, 208, 258,
 261, 272, 277, 279, 293
 Бордуляк Тимотей 9, 147
 Борис, князь 32, 41, 67, 92, 103, 120—
 124, 181, 190, 393, 476, 478
 Борковський Василь 433
 Боровиковський Левко 7
 Бородін О. П. 148
 Боян 24, 44, 77, 136, 137, 139, 140,
 142, 177
 Братковський Данило 362, 459
 Брейгель Старший 213
 Броневський Мартин 254
 Брун 172
 Брунон, єпископ Вюрцбурзький 47
 Брут Марк-Юній 74
 Брюховецький Іван 86, 87, 344, 410,
 414, 422—424
 Будний Беняш 513
 Бужинський Гавриїл 350, 351
 Булавін Кіндрат 345
 Буневський 329
 Бурундай 172
 Буслаєв Ф. І. 376
 Бутович Григорій 324
 Бучинський-Яскольд Олександр 423,
 430, 453
- Вагилевич Іван 7, 147**
 Вагуні Сурен 147
 Ван-Дейк Антоніс 213
 Василій Великий 65, 66, 71, 110,
 162, 306, 307, 336
 Василій Молдавський 367, 368
 Василій Новий 59, 102
 Василій, письменник 100, 101
 Василь, прибічник Давида Володи-
 мирського 101
 Василь Суразький 235, 236
 Василій III 176
 Василь, укладач «Мінологія» 60, 62
 Василько Романович 173
 Василько Ростиславич 109
 Василько Теробовльський 100, 101
 Васильченко Степан 9, 10
 Васко 192
 Васнецов В. М. 148
 Вассіан Муромцев 54
- Вега Лопе де 487
 Веди 45
 Величко Самійло 361, 402, 403, 410,
 416—424, 433, 483, 484, 510
 Величковський Іоанн (Іван) 68, 445,
 453—456, 460
 Величковський Паїсій 350
 Вербицький Микола (Миколайчик-
 Білокопитий) 147
 Вербицький Тимофій 210
 Вергілій 426
 Верхуслава, княгиня 127
 Веселовський О. М. 376
 Веспасіан, імператор 81
 Вестерфельд Абрагам 19
 Вестфаль Рудольф 376
 Виговський Іван 344, 410, 414, 421,
 422, 424, 430
 Винниченко Володимир 10
 Вишата 90
 Вишатиц Ян 90
 Вишенський Іван 47, 207, 209, 219,
 220, 232, 236—250, 257, 260, 266,
 306, 307, 328, 335, 385, 517
 Вишенський Іполит 398
 Вишневецький Дмитро 204, 228, 229
 Вишня Остап (Губенко Павло Михай-
 лович) 10
 Віда Геронім 425
 Візелін 435
 Вірші
 «Ах, Українонько» 430
 «Бог предвѣчний» 436
 «Бывало ліха много» 443
 «Бѣдна ж моя головонка» 443
 «Висипався хміль із міха» 427
 «Відповідь пана Потоцького» 428
 Вірш до «Апокрисса» 302
 Вірш на герб Замойського 301
 Вірш на смерть Іскри 423
 Вірш проти Самойловича 423
 Вірші «на аріан» 313
 «Вселенная, веселися» 436
 «Вѣра что есть» 312
 «Вѣрши, або Стихи» 302
 «Вѣрши на герб Малороссійській»
 416, 429
 «Вѣрши нищенские» 450, 451
 «Вѣрши прикладныи» 303
 «Глаголет Пошца» 429
 «Гордость папѣжская» 312
 «Дивная новина» 436
 «До вельможного пана» 305
 «До иноков» 311
 «До мирян» 311

«До святителя» 311
 «До того, хто добраго сумніня» 304
 «До того ж чителника» 304
 «Дума козацька о берестецькім зви-
 ченстві» 429
 Епітафія Борковському 433
 Епітафія Брюховецькому 423
 Епітафія Кочубею та Іскрі 433
 «Жарт непотребний» 433
 «Задудніло в буйнім лісі» 335
 «Зрада еретиков» 311
 «Іхав козак з України» 447
 «Како Андрей» 312
 «Которіє пришли, Хмелницького аби
 поймали» 416, 428
 «Крещеніє без мира у римлян» 312
 «К честним презвитером» 306
 «Ламент дому княжат Острозких»
 315, 316
 «Ламент на представленіє Леонтія
 Карповича» 316
 «Мазепѣ измѣннику» 431
 «Малороссійская пѣснь» 431
 «На аріане» 311
 «На бережку у ставка» 447
 «На блудников» 311
 «На великого Василя» 306
 «На Златоустаго» 306
 «На Златоустаго. И до чителников»
 304
 «На нововѣрныи еретици» 311
 «На чревогодных» 311
 «Небо и земля нынѣ ликовствуют» 436
 «На злую єдність» 312
 «Непріязнь латинская» 312
 «Новая радость» 436
 «О велицѣй Россіи» 429
 «О гоненіи на святую церковь» 312
 «О гордых и гнѣвливых ляхах» 429
 «О князю тмѣ» 311
 «О крестѣ господнем» 311
 «О латинской гордості» 312
 «О лжепастирех» 312
 «О лжеучителях» 311
 «О мудрости мірской» 313
 «О паденіи идолов» 311
 «О прелестях римских» 312
 «О рожденіи прежде вѣк» 311
 «О, роскошная Венера» 447
 «О чудах господних» 311
 «Об отступных от церкви» 312
 «Ой дѣвчина» 448
 «Ой мати, мати» 448
 «Ой перестань» 448
 «Ой під вишенькою» 447

«Ос и я с Кобиволок» 451
 «Палезне непокорство к Христу»
 312
 «Пастуше...» 445
 «Пашквіль» на Лісовського 432
 «Перепеличенька я невеличень-
 ка» 446
 Підпис під портретом Домонто-
 вича 433
 Підпис під портретом Калліста
 302
 «Пісня про пана Миколая По-
 тоцького» 428
 «Плач, альбо Лямент по зестю
 з свѣта Желиборского» 316
 «Плач Малої Россіи» 430
 «Побудка зпрудка християнським
 воєм» 430
 «Подяка богу за перемогу» 428
 «Помисли, чоловіче» 437
 «Похвала вѣршами Хмелницько-
 му» 414, 416, 429
 «Похвала Христова Рожества»
 311
 «Почесть воскресенія» 311
 «Предвѣчний родился» 436
 «Прозба чителникова о час» 303
 «Пропорція теї пісні» 428
 «Псалма свѣцка» 446
 «Пѣсня Ганусейцѣ» 448
 «Пѣсня свѣцкая» 448
 «Пѣсня свѣцкая веселая» 448
 «Пѣсня о Будинѣ, военская» 431
 «Пѣснь о образе Кло[ко]чевском»
 430
 «Пѣснь свѣцка» 446
 «Радость нам ся являє» 436
 «Рвала Кася вѣшніє» 448
 «Українонько, матінко моя» 430
 «Цвѣт мысленный» 436
 «Церковь западная блудит» 312
 «Чом, чом, чом, чому босо хо-
 диш» 445
 Віталій ієромонах 275, 307—309, 437
 Вітовт 175
 «Вказ о том, што именуєт... голову
 папеша римского» 252
 Владика, майстер 158
 Владислав IV 279
 Вознесенський Андрій 261
 Возняк Михайло 147, 261, 409, 425
 Война-Оранський Пахомій 280
 Волкович Іоаникій 328, 329, 434
 Воловичі 298
 Володар Ростиславич 109

- Володимир Андрійович, князь 183
 Володимир Василькович 39, 173
 Володимир Ігорович 133—135
 Володимир Мономах 17, 25, 32, 71, 94,
 95, 100, 101, 106—110, 134, 148, 150,
 174, 182, 291
 Володимир Святославич 16, 20, 22, 32,
 42—44, 90, 92, 93, 98, 99, 103, 113—
 115, 120—122, 173, 182, 295, 312, 393,
 394, 405, 406, 476, 477
 «Вопросы и отвѣты православному
 з папѣжником» 250, 260, 302
 Вороний Микола 9, 10, 174
 Воронько Платон 147
 «Временник» 146
 Всеволод, володимиро-суздальський
 князь 139
 Всеволод Юрійович (Велике Гніздо)
 139, 148, 182
 Всеволод Святославич 133, 134, 136,
 138—140, 142, 143
 Всеволод Ярославич 103, 105, 109, 148
 Всеслав, полоцький князь 105,
 139, 144
 Вятко 41
 Вячеслав Чеський 59
 Гаватович Якуб 211, 223, 331—333,
 335, 492
 Газзалия-аль Абу Хамід Мохаммед
 192
 Гайль з Перемишля 158
 Галик Алімпій 355
 Галілей 456
 Галятовський Іоанікій 70, 129, 288,
 350, 351, 360, 375, 377—383, 385,
 387—389, 391, 395, 396, 423, 454,
 455, 512, 513
 Галяховський Данило 358
 Галяховський Яків 453
 Галяцій Діпліц (див. Кисіль Остап)
 Гамалія Григорій 356
 Гаральд 108
 Гаршин В. М. 88
 Гваньїні Олександр 281, 402, 403,
 412, 419
 Гвіччардіні Людовіко 514
 Гедмін 175
 Гей Михайло 270
 Геннадій 67, 149, 187, 188
 Геннадій, єпископ новгородський 47
 Георгієвич 329
 Георгій, митрополит 231
 Георгій Амартол 30, 72—74, 101, 102,
 174, 190
 Георгій Зарубський 111, 112
 Георгій Пісід 71
 Георгій Синкелл 72—74
 Геракліт 468
 Гербель М. В. 147
 Гербест Бенедикт 232, 233
 Геродот 22, 68
 Герцен О. І. 397
 Гесіод 513
 Геснер Конрад 68
 Гза (Кзак) 135, 143
 Гібнер Йоганн 412
 Гізель Іннокентій 351, 360, 377, 380.
 381, 383 404, 423
 Гірей III, хан 342, 343
 Гіта 108
 Гладкий Матвій 366
 Гліб 32, 41, 67, 92, 103, 120—124, 181.
 190, 393, 476, 478
 Глібов Леонід 8
 Гоголь Микола 452
 Гоголь Іона 268
 Голий Гнат 347, 372
 Голиков І. І. 148
 Головацький Яків 7
 Головач 373
 Головки Андрій 10
 «Голубина книга» 197
 Гомер 87, 116, 364, 513
 Гондіус Вільгельм 357
 Гонта Іван 347
 Гончар Олесь 10
 Гораций 186, 425, 463, 513
 Гординський Святослав 147
 Горка Лаврентій 331, 427, 456, 463.
 475, 479, 480, 505
 Горленко Василь 472
 Горленко Йоасаф 468
 Гочуа М. 147
 Грабовський Павло 9
 Грабянка Григорій 361, 402, 410—
 416, 420, 428, 429, 483
 «Грамматика, або Сложеніє письме-
 на» 308
 «Грамматика словенска языка» 208
 Гребінка Євген 7, 374, 452
 Грегора Никифор 403
 Грек Максим 220, 236
 Григорій, інок, гімнограф 124
 Григорій Назіанзин (Богослов) 65,
 66, 71
 Григорій, священник шаргородський
 510
 Григорій XIII 233
 Гриневичева Катря 174

Гринь Іванович 215
Грицько Григоренко (Судовщикова-
Косач Олександра Євгенівна) 9
Грінченко Борис 9, 147, 425
Грунський Микола 147
Грушевський Михайло 147, 425
Гудзій Микола 144, 147
Гулак-Артемовський Петро 7, 506
Гуліа Дмитро 147
Гунашевський Михайло 293
Гус Ян 231, 232, 238
Гуттен Ульріх фон 244

Давид Володимирський, князь 100
Давид, князь 128
Давид, цар 46, 69, 176, 243
Давид Ростиславич 107, 139
Давид Святославич, князь 100, 101
Данило Галицький 25, 155, 171—174,
178, 181, 382
Данило Заточник 32, 86, 148—152
Данило Корсунський 133, 290
Данило Паломник 32, 130—133, 222,
290, 361, 397, 398
Даниїл, пророк 101
Данте 58
Дарій 75—77
Дашкевич Йосип 472
Демокрит 68, 468
Демосфен 68
Депер'є Бонавентюр 270
Джотто 213
Дзик Мелетій 463
Дзвонівський Ян 229, 230
Димитрій, мученик 184
Діктис Критський 87
Ділецький Микола 352
Діоген 68
Діоклеціан 338
Дір 90, 97, 405
Дітмаер 403
Длугош Ян 175, 281, 403
Дмитрій Донської 145, 156, 183
Дмитро, князь 180
Дмитро Костянтинович, князь 95
Дніпрова Чайка (Василівська Люд-
мила Олексіївна) 9
Добриня Ядрейкович 133
Довбуш Олекса 164, 347, 372
Довгалевський Митрофан 331, 463,
468—470, 493, 501, 503
Довженко Олександр 10, 425
Домжив-Люткевич Павло 210
Долмат Костянтин 300
Долмати 300

Доментіан, агіограф 115
Домонтович Іван 433
Донат 435
Дорофеевич Гаврило 207, 258, 305,
336
Дорофей, авва 300
Дорошенко Михайло 229
Дорошенко Петро 229, 230, 344, 345,
410, 411, 424, 430
Драгоманов Михайло 9, 333, 505
Драми і діалоги
«Алексій чоловік божій» 471
Анонімна великодня драма 468
Анонімна різдвяна драма 469, 470
«Антипролог» 468
«Благоутробіє божіє» 468
«Върши на воскресеніє Христо-
во» 329, 449
«Върши на воскресеніє Христо-
во... і інтермедіум» 330
Władysław Jagello 487
«Declamatio de S. Catharinae
Genio» 471, 472
«Дияліог во кратцѣ собранній на
персон седм» 330
«Dialogus de Passione Christi» 468
Драма про боротьбу церкви з ди-
яволом 473
Драма про Олексія, чоловіка бо-
жого 471, 492
«Дѣйствіє на рождество Христо-
во» 469, 470
«Дѣйствіє на страсти Христовы
списанное» 466
«Comptina duchowna» 492
«Милостя Божія» 363, 475, 480—
484, 487, 495, 499
«Мудрость Предвѣчная» 468
«Образ страстей міра сего» 468
«Разговор пастырей» 470
«Свобода от вѣков вожделѣн-
ная» 468
«Синописис, или Краткое видѣніє
декламациі» 501
«Слово про збурення пекла» 54,
178, 465
«Торжество Естества Человѣче-
скаго» 467
Трагедія про Йосифа 463
«Ужасная измѣна» 464, 486
«Умирающему человеку полезное
увѣщание» 473
«Христос паслон» 327, 329
«Царство Натури Людской» 467,
468

Древинський Лаврентій 279, 299
Дрогозденко 230
Дубович Іван 280, 281
Думи
«Вдова Івана Сірка» 370
«Вдова і три сини» 373
«Ворожба із сну» 371
«Втеча трьох братів з города
Азова» 165, 167, 224
Дума про вівчаря 165, 371
Дума про Івася Коновченка-Удо-
виченка 225, 226
Дума про Олексія Поповича 226
Дума про повстання після Біло-
церківського миру 365, 368
Дума про похід Хмельницького
на Молдавію 365, 367
Дума про Самійла Кішку 223,
224, 374
Дума про тещу 165, 371
Дума про утиски орендарів 365,
367
Дума про Хмельницького і Бара-
баша 365, 366, 410
Дума про козака Голоту 165, 225,
375, 491
Дума про смерть Богдана 368
«Іван Богуславець» 167, 169
«Козак-нетяга і сестра» 371
«Козак нетяга Фесько Ганжа Ан-
дир» 226
«Козацьке життя» 371
Дума про Корсунську битву 365,
367
«Маруся Богуславка» 167, 169
«Отаман Матяш старий» 224
«Плач невольника» 166
«Плач невольників на каторзі»
166
«Прощання козака» 371
«Самарські брати» 224
«Сестра і брат» 371
«Сестра-сирота в чужій стороні»
371
«Соки і Соколя» 169
«Удова і син» 371
«Федір Безродний» 225
Дунін-Борковський Василь 356
Духнович Олександр 8

Евріпід 22, 68, 74, 328
«Евфонія веселобрмчаа» 323
«Евхарістеріон» 321, 323
Езоп 276, 364, 513

«Ekthesis» 252
Еліан 70
Енгельс Фрідріх 45, 135, 141, 203,
238, 242
Епіграми 294—303, 316, 318
Епікур 22
Еразм Роттердамський 270
Есхіл 22, 68, 74, 328, 463

Євсевій Пімін (див. Могила Петро)
Євстафій Антіохійський 71
Євфимій Тирновський 184
Євстафій Плакида 59
Єлизавета Петрівна 352, 485, 487
Єремія, пророк 88
Єрлич 427, 428
Єрьомін І. П. 144, 239, 250
Епіфаній Премудрий 115
Єфрем Сірін 30, 65, 66, 71, 159

Жебровський Щасний 251, 252
Желиборський Арсеній 210, 324, 350
Желиборський Григорій 316
Желиборські 301
Житецький Гнат 250
Життя
Андрія Юродивого 59, 60
Андрія Боголюбського 120
Антонія Великого 59, 60, 124
Антонія 94
Бориса і Гліба 32, 41, 120—123,
393
Василь Нового 59, 102
Володимира 32, 120, 121, 393,
394
Вячеслава Чеського 59
Георгія Побідоносця 59, 61, 195
Євстафія Плакиди 59
Іоанна Златоуста 59
Костянтина (Кирила) Філософа
26
Миколая Мирликійського 41, 59,
61
Михайла Чернігівського 120
Ніфонта 59
Олександра Невського 162, 180,
181
Ольги 32, 120, 121, 393—395
Олексія, чоловіка божого 59, 60,
63, 165
Сави Освященного 59, 124
Симеона і Сави 115
Федора Тирона 59, 61

Федора Стратилата 59, 61
Федора Студита 59
Феодосія Печерського 124, 129
Жоравницький Ян 295
Жуковський В. А. 80, 146, 147
Журавко Євдокія 356

Забіла Віктор 7
Забіла Наталя 147
Заборовський Рафаїл 451, 484
Загоровський В. В. 291
Загоровський В. П. 291, 292
Загоровський Герман 268
Загоровський М. В. 291
«Задонщина» 145, 183
Залізняк Максим 347
Замойський Томаш 391
«Заповідь дванадцяти патріархів» 110
Зарудний Іван 354
Заруцький Афанасій 453
Збірники
 «Велике зеркало» 364, 512, 513
 Дернівський рукопис 330, 488
 Загоровський збірник 311—313, 433, 434
 «Златая цѣпь» 84, 162, 187
 «Златоструй» 187, 190, 282
 «Златоуст» 52, 119, 187, 190, 282
 «Ізборник Святослава» 1073 р. 21, 294
 «Ізборник Святослава» 1076 р. 30, 66, 67, 110
 «Ізмарagd» 84, 162, 187—190, 282
 «Маргарит» 282
 «Палея історична» 58
 «Палея тлумачна» 51, 58, 70—72, 74, 94
 Познанський збірник 336, 337
 «Римські діяння» («Gesta Romanorum») 88, 335, 364, 512, 513
 «Торжественник» 52, 119, 187, 282
 «Фацеції, або Жарти польські» 513
 «Фізіолог» 30, 69, 70, 72, 284
 «Четья» 1489 р. 190
 «Шестоднев» 30, 69—71, 110
Зборовський Тимофій 291
Земка Тарасій 208, 210, 288, 299—301, 321
Зизаній Лаврентій 70, 207, 208, 210, 251, 285, 295—297, 301, 306, 336
Зизаній Стефан (Тустановський) 207, 220, 250—252, 275, 278, 386
Зіньківський Кость 147

Золотаренко Іван 410
Зонара 403
Зорка Самійло 403, 416, 419, 421
Зубрицький Никодим 357

Іаков, апостол 46
Іаков 52
Іаков Мніх 121, 270
Іван Грозний 204, 275
Іван, ігумен 94
Іванович Олексій 358
Ігор, князь 15, 17, 40, 42, 90, 92, 94, 99, 102, 105, 394, 405
Ігор Ольгович 106, 107
Ігор Святославович 107, 133—137, 139, 140, 142—146
«Idea artis poeticae» 331
Іезекіиль, пророк 101
Іеремія, пророк 74
Ізидор, митрополит 231
Ізмаїл, син Авраама 102
Ізяслав 17, 104
Ізяслав Володимирович 110
Ізяслав Мстиславич 106, 108
Ізяслав Ярославич 104, 105, 111, 112, 116, 170, 231
Іконников В. С. 425
Іларіон 16, 32, 47, 71, 112—115, 119, 121, 173, 289, 320
Ілляш Ормянчик 410
«Імнологія, си ест Пѣснословіє» 320, 321
Інгвар Ярославич 139
Інтермедії
 «Воскресенські стихи» 504
 «Играње свадбы» 472, 492
 Інтермедії до драми Гаватовича 331—335
 Інтермедії до драм Довгалевського 493—500
 Інтермедії до драми Козачинського 505
 Інтермедії до трагедокомедії Ко-ниського 501—503
 «Інтермедиум жид из русином» 488, 491
 Інтермедії з Дернівського рукопису 488—492
 Інтермедія з драми про Олексія, чоловіка божого 505
 «Інтермедія на три персонѣ: баба, дѣд и чорт» 330, 493, 503
 «Мужик з дочкою на торг иде» 504

- «Rozmowa między polakiem i kowalem» 505
 «Tatarzyn роута піемса» 487
- Іоаким, патріарх 351
 Іоанн 81
 Іоанн, апостол 46
 Іоанн Богослов 46
 Іоанн, євангеліст 46
 Іоанн I, митрополит 124
 Іоанн II, митрополит 231
 Іоанн Богослов 46
 Іоанн Гільдєстаймський 194
 Іоанн Дамаскін 22, 30, 65, 68, 78, 80, 162, 298
 Іоанн Екзарх 63, 69, 71
 Іоанн Златоуст 30, 59, 65, 66, 68, 71, 119, 162, 184, 192, 247, 272, 284, 297, 300, 304—306, 336
 Іоанн Малала 30, 72—74, 87, 102, 108, 174, 190
 Іоанн Мніх 270
 Іоанн Мосх 64
 Іов, пророк 101
 Іованович Вікентій 484
 «Ірмолой» 451
 «Ірмологіон» 350
 Ісайя, пророк 46, 101, 271
 Іскра Іван 423, 433
 «Історія о єдном папѣ римскомъ» 231
 «Іфіка ієрополітика» 358, 375, 450, 514
- Йосиф** Аримафейський 54
 Йосиф Флавій 30, 80—82, 142, 174, 190, 284, 403
- «Казання руське» 392
 Калиновський Микола 342, 427, 428
 Калісфен 75
 Калліст Константинопольський 47, 283, 301, 302
 Кальвін 384
 Кальнофойський Афанасій 290
 Камераріус Йоахім 513
 Кандиба Федір 409
 Кантемір Антіох 456
 Карл XII 346
 Карновський Михайло 358
 Карпіні П'єрано 155
 Карпович Леонтій (Логвин) 266, 271, 275, 285, 316
 Касіан Крилошанн 129, 130
 Катерина I 483
 Катерина II 146, 346
- «Катехізіс» 301
 Катков М. Н. 146
 Катон 22, 493
 Каченовський М. Т. 146
 Квітка-Основ'яненко Григорій 7, 361, 397, 452, 487
 Кедрин 403
 Кендзерський В. А. 147
 «Кієво-Печерський патерик» 222
 Кий 17, 90, 92, 96, 97, 405
 Кизаревич Філофей 288
 Кипріан, ієромонах 207, 336
 «Кириллова книга» 250—252
 Кирило 66
 Кирило II, митрополит київський 178, 180, 181
 Кирило Єрусалимський 65
 Кирило Лукаріс 207
 Кирило Туровський 63, 80, 89, 112, 115—119, 124, 142, 177, 184, 187, 188, 284, 309
 Кирило (Костянтин) Філософ 26, 27, 66, 102, 142
 Кирницький Григорій 323
 Кисіль Адам 355, 356, 428
 Кисіль Остап 278
 Кішка Самійло 224
 Клавдій 54
 Клеопатра 74
 Клепацький Павло 425
 Климент, митрополит 289
 Климент Болгарський 63, 66, 142
 Климент VIII 202
 Климент Смолятич 112, 115, 116, 119
 Климентій Зіновієв 152, 362, 375, 376, 438—442, 460—462
 Климовський Семен 447
 Клирик Острозький 207, 209, 258, 259, 265, 268, 386
 «Книжиця» 237, 250
 Княгиницький Іов 207, 236, 237
 «Княжий помянник» 94
 Кобилянська Ольга 9, 10
 Кобринська Наталя 9
 Коваленко Олекса 147
 Ковалів Степан 9, 147
 Кобяк 134, 139
 «Козак Мамай» 357
 Козачинський Мануїл (Михайло) 350, 475, 484—486, 505
 Козачківський Аверкій 357
 Козлянок Петро 10
 Козьма Індікоплов 23, 30, 69, 71, 72
 Колісниченко Тимофій 514
 Колумна Гвідо де 87, 196

- Кондзелевич Іов 355
 Конєцпольський Станіслав 421
 Кониський Георгій 363, 387, 445, 463, 474, 475, 486, 501—503, 514
 Кониський Олександр 9
 Кончак 134, 135, 143
 Копинський Ісайя 278, 279
 Копистенський Захарія 210, 219, 257, 261, 272—277, 285, 288, 300, 336, 385, 386, 403, 517
 Корж О. 147
 Корнійчук Олександр 10
 Корняк Костянтин 212, 214, 355
 Коростенський Симеон 408
 «Корсунська легенда» 93, 121
 Косинський Криштоф 204, 234, 243, 251
 Косов Сильвестр 207, 208, 289, 290
 Костомаров Микола 7—9, 147, 174, 250, 425
 Коструба Петро 147
 Костянтин Болгарський 294
 Костянтин, імператор 108
 Котермак-Дрогобич Юрій 159
 Котляревський Іван 7, 58, 146, 334, 402, 452, 487, 490, 506
 Кохановський Петро 509
 Кохановський Ян 435
 Коховський Веспасіан 412
 Коцюбинський Михайло 9, 10
 Кочерга Іван 10
 Кочубей Василь 418, 422, 433
 Красовський, ігумен 214
 Красовський Петро 212
 Крєвза Лев 259, 272, 273, 276
 Кривоніс (Перебийніс) Максим 344, 365, 366, 369, 370, 484
 Кримський Агатангел 9, 250
 Кровіцький Мартин 219
 Кромер Мартин 284, 403, 412, 419
 Кропивницький Марко 9, 374
 Крузій Мартин 403
 Крщонович Лаврентій 453
 Ксенофонт 59, 68, 74, 110
 Куліш Пантелеймон 8, 9, 147, 374, 425
 Кульчицька Олена 148
 Кунцевич Йосафат 293
 Купала Янка 147
 Купінос Войцех 212
 Курбський Андрій 54, 162, 220
 Күремса 172
 «Curgiae Bethleemica» 457
 Куропалат 403
 Курцевич Єзекііль 278
 Кухаренко Яків 8
- Лавор (Овлур) 134
 Лаврентій, чернець 95
 Лазар 101
 Лактанцій 71
 Лангш 329
 Лангш Варвара 214
 Ласкаріс Костянтин 296
 Лашевський Варлаам 473, 474, 486
 Ле Іван (Мойся Іван Леонтіївич) 425
 Лебединський Сава 500
 Левицький 445
 Левицький Григорій 358
 Левицький Дмитро 358
 Левицький Ілля 472
 Левицький Орест 425
 Легенда про Михайлика і Золоті ворота 42, 169, 170
 Легенда про хозарську данину 93
 Лежайський 423
 Ленін В. І. 347
 Леонтій 271, 272
 Лепкий Богдан 10, 147
 Леся Українка 9, 10, 47
 Лещинський Станіслав, король 499
 Лєсков М. С. 64, 397
 Лжедмитрій 204
 Либідь 17, 92
 Лизогуб 354
 Лисенко Микола 148
 Литвин Йосип 358
 Лихачов Д. С. 147
 «Liber artis poeticae» 425
 Лівій Тіт 284
 Лікофрон 328
 Ліницький Варлаам 398
 «Liga» 425
 Лісовський Федір 432
 Літописи і мемуари
 Володимирський літопис 175
 Галицько-Волинський літопис 39, 74, 77, 84, 95, 101, 162, 171—175, 181, 403, 404
 Густинський літопис 394, 403, 404
 Західноруський (Литовський) літопис 162, 174—176
 Іпатіївський літопис (список) 115, 133, 394
 Київський літопис 95, 101, 106—108, 156, 171, 175, 176, 403
 Короткий Київський літопис 175
 Лаврентіївський літопис (список) 95, 133
 Літопис Густинського монастиря 408

- Літопис Підгорєцького монастиря 408
 Львівський літопис 292, 293
 Межигірський літопис 408
 Новгородський літопис 86
 Острозький літопис 292
 Переяславський літопис 403
 «Повість временних літ» 22, 31, 33, 34, 36, 40, 41, 44, 54, 55, 74, 89, 91, 94—108, 169, 231, 275, 403, 404
 Подільський літопис 175
 Початковий літопис 77, 94
 Псковський літопис 84
 Руський вірогідний літопис 402
 Хмельницький літопис 292, 293
 Чернігівський літопис 407
- «Літургіаріон» 300
 Лобода Григорій 204, 243
 Лобисевич Опанас 503
 Ломоносов М. В. 208
 Лосицький Михайло 261, 403
 Лука, євангеліст 46, 101, 331
 Лука Жидята 111, 112
 Лукомський Степан 82, 261, 510
 Лукрецій Кар 392
 Лук'яненко Іван 147
 «Лунник» 192
 Любберт Зібранд 251
 Любисток Григорій 352
 Любомирський 372
 Лютер Мартин 384
 «Люцидарій» 162, 193
 «Лѣкарство на оспалый умысел чело-
 вѣчій» 303
 «Лямент мешчан острозких» 222,
 324—326
 Ляскоронський Сильвестр 468
- Мазепа Іван 345, 346, 407, 422, 431,
 432, 453, 476
 Майков А. М. 80, 147
 Маймонід Мойсей 191
 Майор Іоанн 512
 Макарій, митрополит 63, 361, 396
 Макарій, паломник 398
 Макарій, патріарх 209, 215
 Маковей Осип 9, 10
 Максимович Іван 356, 434, 435
 Максимович Михайло 147, 166, 424
 Маласса 403
 Малиновський О. Ф. 146
 Малишко Андрій 10, 147
 Мамай, хан 156
- Мамонич Леонтій 298
 Мамоничі 210
 Мандичевський Іван 147
 Манжура Іван 9, 374
 Марко Вовчок (Вілінська Марія Олек-
 сандрівна) 8, 374
 Марко, євангеліст 46, 401
 Маркович Яків 408
 Маркс Карл 25, 45, 135, 141, 157,
 203
 Мартович Лесь 9, 10
 Марусяк 373
 Марціал Валерій 456
 Мاستиборський Іван 436
 Матфей, євангеліст 46
 «Махазор» 191
 Махновець Леонід 147
 Мей Л. О. 147
 Мелешко Іван 286
 Мелешко Микита 324
 Менандр 22, 68
 Метафраст Симеон 396
 Метлінський Амвросій 147
 Мефодій 27, 66, 102
 Мефодій Патарський 58, 102
 Меховіт Матвій 403
 Мигура Іван 358
 Микита Іраклійський 116
 Микитенко Іван 10
 Миколай Мирлікійський 41, 59, 61,
 86, 437
 Микола Святоша, князь 126
 Микула 173
 Милонег Петро 18
 Минаєв Д. Д. 147
 Мирний Панас (Рудченко Панас Яко-
 вич) 9, 147
 Митрак Олександр 8
 Митура Олександр 316, 317
 Митуса 24, 44, 145, 174
 Михайл, єпископ 159
 Михайло, імператор 97, 102
 Михайло, митрополит 289
 Михайло Васильович 215
 Михайло Чернігівський 120
 Міклошич Франтішек 376
 «Мінеї» (святкові) 29, 63, 67
 Мінін Кузьма 204
 «Мінологій» (див. «Пролог»)
 Міхей, пророк 101
 Мічурін І. Ф. 354
 М. Н. 325
 «Мпemosyne slawy» 323, 452
 Многогрішний Дем'ян 345, 411
 Мова (Лиманський) Василь 147

- Могила Петро 208, 212, 280, 285, 288,
 290, 293, 300, 320, 321, 323, 351,
 385, 452
 Мокрієвич Самійло 434
 Мономаховичі 106
 Мордовець Данило 8
 Мороховський Іоакім (Ілля) 271
 Морштин Ієронім 510
 Мосох 405
 Мосхіон 68
 Моторін Іван 358
 Мотовило 232
 Мстислав 139
 Мстислав Володимирович, князь тму-
 тараканський 44, 93, 103
 Мстислав Володимирович, син Воло-
 димира Мономаха 95
 Мстислав Володимирович («храб-
 рий») 134, 136, 143
 Мстислав Ізяславич 106
 Мстислав Ростиславич 106
 Мстиславичі 139
 Мстиша Лют 90
 Мужилівський Андрій 278
 Муқанов Сабіт 147
 Мурет 435
 Муркос Г. 209
 Мусін-Пушкін О. І. 146
 Муха 156
 Мюнстер Себастьян 270
 Мюнцер Томас 238
 «Навіти» 379, 380
 Навроцький Володимир 9
 Навроцький Олександр 147
 Навуходоносор II 88
 «На латину» 233
 Наливайко Дем'ян 207, 209, 303, 304,
 336
 Наливайко Северин 204, 207, 229, 234,
 243, 251, 256, 380, 414
 Нарбут Георгій 148
 Наріжний Василь 452
 Нафанаїл, ігумен 272
 Негалевський Валентин 193, 336
 Некрашевич Іван 504
 Нелюбович-Тукальський 423
 Нерон 468
 Нерунович Іннокентій 480
 Нестор (Печерський), літописець 94—
 100, 102, 121, 123, 124, 129, 403, 413
 Нечай Данило 365, 369, 370
 Нечуй-Левицький Іван 9, 374, 425, 452
 Никифор 184
 Никифор, патріарх 102
 Никифор, протосинкел 207, 262
 Никодим 52, 54
 Никон, ігумен 93, 94
 Ніфонт 59
 Нішинський Петро 147
 Новиков І. О. 147
 Новиченко Леонід 147
 Новицький Іван 472
 Овідій Назон 186, 463
 Огінські 298
 Огоновський Омелян 147
 Одноцар 405, 421
 «Октоїх» («Осьмигласник», «Октай») 67, 160
 Олаг Никола 337
 Олег, князь 15, 39, 41, 90, 92, 98, 99,
 103, 275, 405
 Олег Святославич 102
 Олег Святославич («Гориславич») 100, 106, 109, 110, 134, 138, 143
 Олександр Македонський 73, 75, 76,
 102, 192, 193, 405, 421
 Олександр Невський 84, 162, 180, 181
 Олександрович Тихін 514
 Олексій Михайлович 416, 429, 471, 486
 Олесь Олександр (Кандиба Олек-
 сандр Іванович) 9, 10, 98
 Ольга, княгиня 32, 39, 40, 42, 90, 92,
 94, 99, 103, 120, 121, 393—395, 405
 Ольгерд 175
 Ольговичі 106, 134
 Ондровонж-Мигалевич Іннокентій 487,
 500
 Онуфрій, архімандрит 458
 Опат Бернард 270
 Опільський Юліан 106
 Ор, співець 24, 174
 Оріген 71
 Оріховський Станіслав 159, 186
 Орлик Пилип 453
 Орлов О. С. 147
 Орновський І. 453
 Острозька (Ходкевич) Анна-Алоїза 292, 293, 324, 326
 Острозький Костянтин (Василь) 203,
 204, 207, 209, 212—214, 233, 236, 244,
 254, 258, 260—262, 265, 273, 275—
 277, 294, 295, 298, 315, 324
 Острозький Костянтин Іванович 176
 Острозький Олександр 233, 293, 315,
 324
 Острозький Януш 315
 Острозькі 292

Остромир 21, 46
Острианин (Острианиця) Яків 205, 229
Отрок, хан 174

Павлик Михайло 9
Павличко Дмитро 147
Павло, апостол 46, 272, 435
Павло Римлянин 212
Павло Русин з Кросна 159, 186
Павлович Олександр 8
Павловський Феоктист 355
Павлюк (Бут) Павло 205, 229
Паєвський Іван 357
Падальський Олександр 444, 445
Палій Семен 347, 459
Палладій Єленопольський 64
Панч Петро 10, 425
«Pagnassus», поезика 425
Парфенович Герасим 436
Патерники
 Єгипетський 63, 64
 Єрусалимський (Палестинський)
 63
 Зведений 64
 Киево-Печерський 32, 41, 63, 64,
 112, 124—130, 222, 289, 360, 393,
 396, 403
 Римський 64
 Скитський 63
Пашкевич Ян Казимір 307
Пашковський Василь 436
Пашковський Іван 436, 446, 447
Пекарський Андріан 381, 382, 423
Первомайський Леонід (Гуревич Лео-
 нід Соломонович) 10
«Пересторога» 115, 219, 261—264, 266
Перетц В. М. 250, 395
Персії 186
Петрарка Франческо 232, 270, 364
Петрахович (Мораховський) Мико-
 ла 214
Петренко Михайло 7
Петрицький Анатолій 148
Петро, апостол 46, 273
Петро I 346, 348, 351, 354, 385, 393,
 412, 423, 431, 432, 476, 479
Петро II 482, 486
Петро Федорович (див. Крєвза Лев)
Петрович Афанасій 358
Петровський Микола 425
Пинтя 373
Пігас Мелетій, патріарх 265
Підкова Іван 412
Пілат 54, 194, 195

Пісні народні
«Відки, Йване? З-за Дунаю» 227,
 228
«В славнім місті під Хотинном»
 372
«Висипали козаченьки з високої
 гори» 369
«Гей, гук, мати, гук» 228
«Гей, не дивуйте, добрії люди»
 369
«Гей, я козак з України» 228
«Горе мені, козакові, що батька
 немає» 227
«З суботи на неділю заказали на
 війну» 228
«Зав'язали ляшки, зав'язали
 панки» 227
«Загадано та заповідано» 228
«За річкою вогні горять» 166
«Засвітали козаченьки» 369
«Коваль» 505
«Ой вийду я на могилу» 227
«Ой запив козак» 228
«Ой збиралися пани генерали»
 372
«Ой з-за гори високої» 369
«Ой з города, з Немирова» 369
«Ой іди, синоньку, на тую вій-
 ноньку» 228
«Ой Морозе, Морозенку» 370
«Ой на горі вогонь горить» 228
«Ой на горі та жєнці жнуть» 229
«Ой попід гай зелененький» 372
«Ой пушу я кониченька» 228
«Ой Січ мати» 228
«Ой три літа й три неділі» 228
«Ой у городі Могилєві» 229
«Ой у лісі Керелицькім» 228
«Ой у полі червона калина» 369
«Ой усе лужком, та все береж-
 ком» 369
«Ой хто в Криму не бував» 372
«Ой що ж бо то й за ворон» 372
про Байду 228
про Бондарівну 164
про Ведмедівку 371
про волиночку 166
про здобуття козаками Варни
 229, 375
про зруйнування Запорозької
 Січі 372
про Коваленка 166
про козака і Кулину 229, 230, 445
про Лебеденка 372
про Палія і Мазєпу 372

- про Саву Чалого 372, 375
 про три подолянки 166
 про Стефана-воеводу 164, 168, 170
 «Пишний, гордий, славний паничу» 227
 «Приїхав козак під зелений байрак» 227
 «Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Острияницю» 229
 «Розлилися круті бережечки» 369
 «Славна стала та Кравчина» 229
 «Соколоньку-синку, чини мою волю» 227
 «Стоїть явір над водою» 372
 «Ходив, блудив молодий козак по Дону» 227
 «Чи не той то Хміль» 369
 Піфагор 22, 68
 Плавт 364, 463, 479, 503
 Платон 22, 68, 74, 116, 246
 Плетенецький Єлисей 208, 210, 272, 285, 288, 299, 316, 317
 Пліній Старший 70
 Плутарх 22, 59, 68, 70
 Повісті
 «Девгенієве діяння» 30, 82, 84, 146
 «Исторыя о Атыли, королі угорьском» 337
 «Исторія семи мудреців» 338
 «Олександрія» 30, 41, 74—77, 84, 162, 174, 194, 196, 364, 509
 «Повість про Акира Премудрого» 30, 41, 67, 84, 146, 149
 «Повість про богобойного младенця» 507
 «Повість про Варлаама та Йоасафа» 30, 41, 63, 67, 78, 80, 87, 215, 364
 «Повість про гордого царя Аггея» 88, 507, 508
 «Повість про графиню Альтдорфську» 509, 510
 Повість про Індійське царство 41, 146, 194, 196
 Повість про Калілу і Дімну 337
 Повість про кесаря Оттона 509, 510
 Повість про Мамаєве побоїще 338
 Повість про Олександра Невського 84
 Повість про Петра Золоті Ключі 509
 Повість про страсті Христові 193, 194, 507
 Повість про Таудала-лицаря 193—195
 Повість про Трою 196, 509
 Повість про трьох королів-волхів 193, 194
 Повість про царя Адаріана 87
 «Повість про царя Сонхоса» 507
 «Повість про Юду-зрадника» 507
 «Повѣсти о житии и о храбрости благовѣрного и великого князя Александра» 181
 «Правдивая исторія о зацной плодности» 510
 «Преніє живота и смерті» 309, 507, 508
 «Приповѣсть о трех младенцах» 511
 Роман про Бову 336, 337, 509
 Роман про Трістана 336, 509
 «Троянська притча о кралѣх» 87, 196
 «Троянські діяння» 30, 87
 Поетика 1685 р. 514
 «Poetica practica» 331
 Пожарський Дмитрій 204
 Полетика Андрій 357
 Полікарп, чернець 124
 Полоцький Симеон (Петровський-Ситніанович С. О.) 80, 350, 351, 363, 423, 435, 437, 445, 471, 475, 485, 486
 Полуботок Павло 411
 Понтан Яків 425
 Попович Іван 414, 415
 «Посланіє до латин из их же книг» 232, 252, 303
 «Постная тріюдь» 300
 Потій Іпатій 202, 219, 239, 251, 252, 257—260, 262, 264—268, 271
 Потоцький Микола, гетьман 205, 342, 367, 370, 420, 421, 427, 428
 Потоцький Стефан 427
 «Поученіє о казнях божих» 94
 «Похвала Володиміру Васильковичу» 173
 «Похвала о великом князе Витовте» 175
 «Похвала царю Симеону» 294
 Почаський Софроній 321
 Пражмовський 381
 «Предисловіє к читателю» 290
 «Притча про багатого і Лазаря» 283
 Прокопович Феодан 349, 350, 363,

387, 393, 432, 435, 437, 453, 456, 462,
463, 471, 474, 475—480, 514
«Пролог» 62, 63, 110, 379, 396, 412, 435
«Промова філософа» 92
«Просфонема» 297, 313—315, 452
Прохенкович Олександр 355
Птолемей 70, 72
Пухальський Лаврін 215
«Рипста uspoikoienia religiey greckiey»
205, 279
Пуфендорф Самуїл 412, 416, 419
Пухальський Лаврін 215
Пушкар Мартин 366
Пушкін О. С. 98, 129, 146, 397
Пчілка Олена (Косач Ольга Петрів-
на) 9
«Пчола» 22, 30, 67—69, 84, 86, 149, 162

Равич Іван 355
Радивилівський Антоній 70, 288, 351,
360, 375, 377, 387, 389—392, 512, 514
Радивилівич Миколай 192
Радим 41
Радіщев О. М. 146
Разін Степан 345
Раїч Іован 484
Ракушка-Романовський Роман (див.
Самовидець)
Ральстон Вільям 376
Растреллі В. В. 354
Ратенський Петро 159
Рей Миколай 219
Реріх М. К. 148
Реутський Йосиф (Іосиф) 436
«Refutacia» 382
Рибсович Тарасій 289
Рильський Максим 10, 47, 147
Римша Андрій 209, 298, 311
Рогатинець Юрій 236, 249, 261
Роговод 90
Рогніда (Горислава) 43, 44, 90
Рогоза Михайло 239, 254, 262, 269,
297, 314
Розонов І. 395
Розумовський Кирило 346
Роксолана 169, 214
Роман Мстиславич 139, 171
Роман Ростиславич 107
Роман Святославич 136
Роман Сладкопівець 66
Романовичі 173
Романовський Петро 358
Ростислав, князь 115
Ростислав Володимирович 103

Рубан Василь 401
Руданський Степан 8, 58, 98, 147, 374,
452, 488, 495
Рудницький Домінік 430, 443
«Русалка дністровая» 7
«Руська правда» 16, 21
Рутка Теофіл 382
Руткович Іван 355
Рутський Вельямін 277
Рюрик 41, 90, 97, 98, 139, 405

Сабов Йосип 431
Сава 115
Сава Освященний 59, 124
Савонарола 270
Сагайдачний Григорій 229
Сагайдачний (Коншевич) Петро
204, 207, 208, 216, 229, 277, 279, 293,
317—320, 322, 328, 375
Сакович Касіян 115, 216, 219, 279—
282, 285, 317—322, 328, 434, 437
Самборина Степан 512
Самійленко Володимир 9
Самовидець 361, 402, 408—411, 420,
483
Самойлович Іван 345, 411, 422, 423,
453
Самуйлович Захарія 358
Самусь Самійло 347
Самчевський Іван 425
Сапіга Лев 298
Сарбевський Матвій 425
Сарницький Станіслав 165, 166
Сархадум 84
Сатановський Арсеній 350, 364
«Сатирична вірша 1786 року» 505
Сафонович Феодосій 377, 403, 404
Свидницький Анатолій 8
Свідзінський Володимир 147
Свінельд, воевода 90, 102
Свічка Леонтій 356
Святополк Володимирович 102, 121,
122, 128, 170
Святополк Ізяславич 94, 99—101, 104,
107, 130
Святослав 294
Святослав Всеволодович 134, 137, 139,
141—145
Святослав Ігоревич 15, 90, 92, 99, 102,
103, 395, 405, 413
Святослав Ольгович 133
Святослав Ярославич 105, 112, 125
Северіан Гевальський 71
Седовський Яків 323, 324

Сенека 186, 364, 381, 463, 479
Сенковський О. І. 146
Сеннахеріб, цар 84
Серапіон, паломник 398
Серапіон, проповідник 63, 162, 178—
180, 187
Серяков І. 146
Сизиф Койський 87
Сильвестр, літописець 95, 99
Сильвестр, паломник 398
Симеон 29, 294
Симеон, святий 115
Симон 81
Симон, чернець 124, 127
«Синаксар» (див. «Пролог»)
Синеус 41, 90, 97
«Синопис» 351, 361, 375, 404—407,
412, 430
Сирчан, хан 174
Сігізмунд II Август 202, 286
Сігізмунд III 205, 241, 249, 251, 254,
256, 260, 279
Сінкевич Діонісій 358
Сірко Іван 370, 371, 422
«Сказання про Батиеве побоїще» 172
Скалігер Юлій Цезар 425
Скамоціо, архітектор 212
Скандербег 421
«Скарга нищих до бога» 313
Скарга Петро 219, 232, 245, 247, 249,
252, 254—257, 265, 271, 286, 288,
361, 396, 471, 472
Скибинський Григорій 385, 386
Скидан Карпо 205
Скляренко Семен 106
Сковорода Григорій 7, 47, 69, 352,
385, 400, 508, 514
Скорина Георгій-Франциск 47, 160,
196, 215, 287, 294
Скоропадський Іван 413
Скульський Андрій 327, 328
Скумин Федір 298
Славинецький Єпіфаній 193, 350, 364
Слейдан 403
Словицький Антон 435
Словицький Олексій 435
«Слово како достоит челядь имѣти»
189, 190
«Слово нѣкоего калугера о четьи
книг» 66
«Слово нѣкоего отца к сыну своему»
66
«Слово о вѣрѣ христiанской и жидов-
ской» 488
«Слово о желанiи богатства» 189

«Слово о женах добрых и злых» 189
«Слово о Лазаревѣ въскресенiи» 54,
148, 149, 176—178, 183
«Слово о наказаннiи чад» 189
«Слово о погибели Рускыя земли»
148, 162, 181—183
«Слово о полку Ігоревім» 24, 32,
35, 42, 44, 77, 82—85, 107, 133—149,
177, 183, 196
«Слово о Романѣ» 148, 183
Слонимський (Смолинський) Гедеон
453
«Служба пиворѣзам» 393
Служка Іван 157
Сльозка Михайло 210, 288, 350
Смотрицький Герасим 207, 209, 219,
220, 232, 233—235, 238, 255, 266,
268, 288, 294, 295, 299, 301, 335
Смотрицький Мелетій 207, 208, 219,
220, 253, 259, 266—271, 277, 278,
285, 295, 296, 403, 430
Соболевський В. Ф. 147
Соболь Спиридон 210
Сократ 22, 68
Соломон 46, 49, 50, 67, 101, 110, 170,
173, 181, 189, 194, 381
Сомко Яким 410, 414, 415, 424
Сосюра Володимир 10
Софокл 22, 68, 74
Спиридоній, протодиякон 159
Співаник з Тернопільщини 437, 446
Срезневський Ізмаїл 183
Старицька-Черняхівська Людмила
495, 499
Старицький Михайло 9, 374, 425, 459
Старушич Ігнатій 285, 286, 324
Старцев Й. Д. 354
Стаховський Антоній 453
Стекловський Іван 358
Стеллецький В. І. 147
Стельмах Михайло 10
«Степенна книга» 394
Стесіхор 513
Стефан Баторій 214, 254, 277
Стефан Душан 485
Стефаник Василь 9, 10
Стефанович Войцех 214
Стешенко Іван 147
Стовей (Стобей) Іоанн 68
Стороженко Олекса 8
Стрельбицький Іван 358
Стрибіль Стефан 321
Стрийковський Матвій 175, 281, 402—
404, 412
Струси, брати 166

Сулейман I 169, 214
Сулима Іван 205, 229
Сумароков О. П. 448
Сумцов Микола 250
«Супліка на попа» 504, 505
Суразький Василь 207, 209, 232, 235,
236, 386
Сурій Лаврентій 396

Талмуд 49
Танський 503
Тарас Трясило 413
Тарасевич Леонтій 357
Тарасевич Олександр (Антоній) 357
Тарквіній 74
Тарновський Іоанн 355
Тассо Торквато 364, 423, 426, 427, 509
Тацит 59
Твардовський Самійло 402, 416, 419,
427, 484
Теодора 110
Теofil Ортолог (див. Смотрицький
Мелетій)
Теренцій 463, 479
Терлецький Кирило 202, 239, 254, 262,
268
Терлецький Остап 9
Тертуліян 403
Тесленко Архип 9, 10
Тетеря Павло 344, 349, 410, 414
Тиберій 194, 195
Тимофій Рагуїл 145
Титмар Мерзебурзький 17
Тичина Павло 10, 47, 147
Тіль Уленшпигель 334
Тіт Флавій 81
Тіціан 213, 214
Тобілевич Іван (Карпенко-Карий) 9,
374, 496
Толстой Л. М. 80, 88
Томашівський Мартин 354
Транквіліон-Ставровешський Кирило
178, 207, 210, 222, 283—285, 299,
308—310, 328, 351, 434, 437, 508
«Требник» 216
Тризна Йосиф 288—290
Трипільський Григорій 321
«Тріодь» («Тріодіон») 29, 67, 301
«Тріодь пісна» 110, 160, 216, 272, 300
«Тріодь цвітна» 160, 169, 298
Трофимович-Козловський Ісайя 207,
208
Трофимович Феофан 480
Трувор 41, 90, 97

Тулуб Зінаїда 425
Туптало Дмитро (Данило) 63, 80, 115,
351, 361, 363, 387, 393, 395—398,
423, 434, 435, 445, 469—472
Туробойський Йосиф 358
Туровський Іоанн 436
Турчиновський Ілля 449, 505
Тяпинський Василь 193, 336

Упир Лихий, піп, переписувач 47
Устиянович Микола 8
«Учительное евангеліє» 298
Ушакевич Василь 358

Фаворський В. А. 148
Фадлан-Ібн 26
Федір (Федорень), єпископ 119
Федір Жидовин 191
Федір Олексійович, цар 407
Федір Стратилат 59, 61
Федір Студит 59, 65, 112
Федір Тирон 59, 61
Федоров Іван 208, 209, 215, 287, 288
Федькович Юрій 8, 147, 374
Феодорит Кирський 47, 116
Феодосій Печерський 93, 95, 99, 111,
112, 124, 125, 129, 179, 187, 231, 382
Феофан, патріарх 277—279
Феофілакт Болгарський 47
Филимонович Мефодій 86
Филипович Ілля 453
Філіпп 75
Фіоль Швайпольт (Святополк Фіола?)
160, 215
Фома, пресвітер 115
«Fons Castalius» 425, 426
Фотій, митрополит 185
Франко Іван 7, 9, 47, 54, 58, 64, 80,
98, 106, 129, 147, 164, 174, 177, 188,
196, 220, 221, 236, 243—245, 249, 250,
261, 264, 266, 329, 351, 360, 361, 376,
402, 425, 436, 438, 444, 466, 505, 506,
508, 515, 517
Фуکیدід 68

Ханенко Микола 408
Хворостинін І. А. 259, 313
Хижняк Антон 174
Хмарний Іван 486
Хмельницький Богдан 205, 276, 293,
341—344, 357, 365—369, 402, 408—

416, 419—422, 424, 427—429, 480—484
Хмельницький (Хмельниченко) Юрій 344, 368, 422
Холошевський Калістрат 289
Хома 52—54
Хома, апостол 194
Хорив 17, 92, 405
Хоткевич Гнат 9
Храбр Чорноризець 26
Христофор Філалет 209, 219, 252—258, 265, 266, 302, 385
Хроніки 72
Хронографи 51, 70, 74
 «Хронограф» 102, 146, 181, 190, 193
 «Хронограф Іудейський (Архівський)» 74, 80, 190
 «Еллінський літописець» 30, 74
 «Римський літописець» 30, 74

Цамблак Григорій 162, 183—185
Цамблак Кипріан 162, 183, 184
Ціховський (Ціхович) Микола 382
Ціцерон 317, 364, 468

Чайковський Андрій 425
Чалий Сава 372
Чаплинський 410, 420, 421
«Часослов» («Часословець») 22, 28, 159, 160, 210
Черемшина Марко 9, 10
Черкасенко Спиридон 10, 425
Чернявський Микола 9, 10, 147, 174
«Четьї-мінеї» 41, 51, 52, 62, 63
Чехович Мартин 193
Чіковані Симон 147

Шах, гетьман 412
Шахматов О. О. 89, 91
Шашкевич Маркіян 7, 147
Шевченко Тарас 7—9, 47, 58, 147, 216, 238, 243, 351, 361, 374, 376, 397, 402, 425, 452, 508, 515

Шедель Йоганн-Готфрід 354
Шейковський К. В. 147
Шекспір Вільям 487
Шервинський С. В. 147
Шереметев, боярин 422
Шиян Анатолій 425
Шторм Г. П. 147
Шумлянський Йосиф 166, 348, 350, 432

Щасний Гербурт Ян 277
Щек 17, 92, 405
Шербацький Георгій 485
Щирський Іван (Інноцентій) 357
Шоголів Яків 9
Щурат Василь 147, 508

Юлій Цезар 74
Юрій Всеволодович, князь 127

Яворський Стефан 70, 350, 363, 387, 391, 393, 431, 437, 453, 471, 477
Ягайло 155, 158, 175
Ягич Ватрослав 376
Ян 271
Ян Казимір 424
Ян Панноній 186
Яновська Любов 9
Яновський Юрій 10
Ярополк 476—479
Ярополк Святославич 102, 405
Ярослав Всеволодович 148, 182
Ярослав Мудрий 16—18, 20, 22, 25, 31, 80, 92, 104, 112, 121, 122, 134, 136, 143, 181, 182, 295
Ярослав Осмомисл 135, 139, 142
Ярослав Чернігівський 137
Ярошевицький Іларіон 514
Ярошинська Євгенія 9
Ясинський Варлаам 70, 377, 387, 423, 453, 476, 477
Яценко Лука, паломник 401

З М І С Т

Від редакційної колегії	5
-----------------------------------	---

ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ (XI — ПЕРША ПОЛОВИНА XIII СТ.)

Історичні обставини. <i>Л. Є. Махновець</i>	15
Загальна характеристика літературного процесу. <i>Л. Є. Махновець</i>	26
Народна словесність найдавнішого часу і Київської Русі. <i>О. В. Мишанич</i>	33

Перекладна література 45

Біблійні книги. <i>В. І. Крекотень</i>	—
Апокрифи. <i>В. І. Крекотень</i>	48
Житійна література. <i>В. І. Крекотень</i>	58
Ораторсько-учительна проза і гімнографія. <i>В. І. Крекотень</i>	64
Збірники афоризмів. <i>В. І. Крекотень</i>	67
Природничо-наукова література <i>В. І. Крекотень</i>	69
Історична література. <i>В. І. Крекотень</i>	72
Повісті <i>Л. Є. Махновець</i>	75

Оригінальна література 89

Літописання. <i>О. В. Мишанич</i>	—
«Поученьє» Володимира Мономаха. <i>О. В. Мишанич</i>	108
Ораторсько-учительна література. <i>В. І. Крекотень</i>	111
Житійна література <i>В. І. Крекотень</i>	120
Паломницька література. <i>В. І. Крекотень</i>	130
«Слово о полку Ігоревім». <i>Л. Є. Махновець</i>	133
«Моленіє» Данила Заточника. <i>В. І. Крекотень</i>	148

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII — СЕРЕДИНИ XVI СТ.

Історичні обставини. <i>Л. Є. Махновець</i>	155
Загальна характеристика літературного процесу. <i>Л. Є. Махновець</i>	160
Народна словесність. <i>О. В. Мишанич</i>	163

Оригінальна література	171
Літописання. <i>О. В. Мишанич</i>	—
Ораторська, житійна і паломницька проза. <i>В. І. Кречотень</i>	176
Перекладна література. <i>В. І. Кречотень</i>	187

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Історичні обставини. <i>Л. Є. Махновець</i>	201
Загальна характеристика літературного процесу. <i>Л. Є. Махновець</i>	217
Народна словесність. <i>О. В. Мишанич</i>	223

Оригінальна література	231
---	-----

Проза	—
Полемічна література. <i>Л. Є. Махновець, В. І. Кречотень, О. В. Мишанич</i>	—
Ораторсько-проповідницька проза. <i>В. І. Кречотень</i>	282
Посвяти, передмови і післямови. <i>В. І. Кречотень</i>	287
Житійна література. <i>В. І. Кречотень</i>	288
Паломницька література. <i>В. І. Кречотень</i>	290
Історично-мемуарна проза. <i>О. В. Мишанич</i>	291
Віршування і початки драматургії	294
Віршова література. <i>В. П. Колосова</i>	—
Декламації і діалоги. <i>О. В. Мишанич</i>	326
Інтермедії. <i>Л. Є. Махновець</i>	331
Перекладна література <i>В. І. Кречотень</i>	336

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Історичні обставини. <i>Л. Є. Махновець</i>	341
Загальна характеристика літературного процесу. <i>Л. Є. Махновець</i>	359
Народна словесність. <i>О. В. Мишанич</i>	365

Оригінальна література	377
---	-----

Проза	—
Полемічна проза. <i>В. І. Кречотень</i>	—
Ораторсько-проповідницька проза. <i>В. І. Кречотень</i>	387
Житійна література. <i>В. І. Кречотень</i>	393
Паломницька література. <i>В. І. Кречотень</i>	397
Історично-мемуарна проза. <i>О. В. Мишанич</i>	401
Віршова література. <i>В. П. Колосова</i>	425
Історичні вірші	427
Духовні вірші	433
Світська лірика	437
Гумористичні вірші	448
Панегіричне віршування	452
Курйозні вірші	454
Епіграматичне віршування	456

Драматургія	462
Шкільна драма. <i>О. В. Мишанич</i>	—
Драми великоднього циклу	465
Драми різдвяного циклу	469
Міраклі	471
Мораліте	473
Історичні драми	475
Інтермедії. <i>Л. Є. Махновець</i>	487
Перекладна література. <i>В. І. Кречотень</i>	507
Висновки. <i>Л. Є. Махновець</i>	515
Показчик імен і анонімних творів	519

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
Академії наук Української РСР*

История украинской литературы

Том первый

(На украинском языке)

Редактор В. І. МАЗНИЙ
Художній редактор В. М. ТЕПЛЯКОВ
Оформлення художника М. Л. ПІКАЛОВА
Технічний редактор М. А. РЕКЕС
Коректор Л. К. НІМЕНКО

БФ 01601. Зам. № 1071. Видавн. № 284. Тираж 14.000. Папір № 1, 64×90¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 33,75+6 кольорових вкл. Умовн. друк. аркушів 36,91. Обліково-видавн. аркушів 34,3. Підписано до друку 26.VI 1967 р. Ціна 1 крб. 95 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3

Книжкова фабрика «Жовтень»
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, вул. Артема, 23 а

1

СЛАВЯНОСЛОВНИКЪ
СЛАВЯНОСЛОВНИКЪ
СЛАВЯНОСЛОВНИКЪ

